श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचित-षोडश-ग्रन्थान्तर्गतो-अष्टमो

विवेकधैर्याश्रयः

(समस्त चार संस्कृत टीकाओं के हिंदी-अनुवाद, गुर्जरानुवाद, श्लोकार्थ, ग्रंथसार एवम्

आलोका

टीका सहित)

: संपादक व लेखक :

गोस्वामी राजकुमार

: प्रकाशक :

गोस्वामी राजकुमार नृत्यगोपालजी

"चरणाट" बंगला नं. ५, ठाकुर विलेज, ठाकुर डिग्री कॉलेज के सामने,

कांदिवली (पूर्व), मुंबई - ४०० १०१. ● दूरभाष : २८८४ ६५०६

वि. सं. २०६० ● वल्लभाब्द ५२६

प्रति : १०००

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचित-षोडश-ग्रन्थान्तर्गतो-अष्टमो

विवेकधैर्याश्रयः

अनुक्रमणिका

क्रमांक		पृष्ठसंख्या
१.	विवेकधैर्याश्रय (मूल पाठ)	१
२.	श्लोकार्थ (गुजराती)	३
३.	श्लोकार्थ (हिंदी)	५
४.	ग्रंथसार (गुजराती)	७
५.	ग्रंथसार (हिंदी)	१२
६.	श्रीरघुनाथानां दीपिका	१७
७.	श्रीगोपीशानां विवृतिः	३४
८.	श्रीगोकुलोत्सवानां विवृतिः	७३
९.	श्रीव्रजरायाणां विवृतिः	११९

विवेकधैर्याश्रयः ।

विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः ।
विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥
प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ।
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥ २ ॥
अभिमानश्च संत्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ।
विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादन्तःकरणगोचरः ॥ ३ ॥
तदा विशेषेणेत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ।
आपद्वृत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥ ४ ॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ।
विवेकोऽन्यं समाख्यातो धैर्यं तु विनिरूप्यते ॥ ५ ॥
त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा ।
तक्रवद्देहवद्ग्राव्यं जडवद्गोपभार्यवत् ॥ ६ ॥
प्रतीकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ।
भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥ ७ ॥
स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ।
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ।
एतत्सहनमत्रोक्तमाश्रयोऽतो निरूप्यते ॥ ९ ॥
ऐहिके परलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।
दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥ १० ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥
अहंकारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ।
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥
अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वार्था शरणं हरिः ।
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥
अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ।
प्रार्थना कार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ।
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥
यथाकथंचित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ।
किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्धरिम् ॥ १६ ॥
एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ।
कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥
॥ इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितो विवेकधैर्याश्रयः समाप्तः ॥

श्लोकार्थ

विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः ।
विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥

'विवेक' एवं 'धैर्य' की सतत रक्षा करनी संभाल रखनी चाहिए, उसी प्रकार आश्रय की भी रक्षा करनी संभालना चाहिए । 'विवेक' तो यह है कि, ''हरि सभी कुछ अपनी इच्छा से करेंगे'' ।

प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ।
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥ २ ॥

भगवान से प्रार्थना करने से क्या होगा ? कुछ भी नहीं, क्योंकि हमारे स्वामी-भगवान का अभिप्राय हमारे विषय में क्या है, यह जानना संदिग्ध है (अर्थात् हम जान नहीं सकते) । अतः सर्वत्र सभीकुछ हरि का ही है और वे सर्वसामर्थ्यवान हैं ।

अभिमानश्च संत्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ।

''हम हमारे स्वामी के अधीन हैं'' ऐसी भावना रखते हुए अभिमान का भलीभाँति त्याग करना चाहिए ।

विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादन्तःकरणगोचरः ॥ ३ ॥
तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ।

यदि कभी भगवान की कोई विशेष-आज्ञा हमारे अन्तःकरण में स्फुरित हो, तब अपनी देह से, परिवारजन से एवं लौकिक कार्यों से अलग कोई प्रभुसुख के निमित्त अलौकिक-आज्ञा को ही स्वीकार करके तदनुसार मन में भावना करके कार्य करना चाहिए ।

आपद्वत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥ ४ ॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ।

आपत्तिकाल में हठ का सर्वथा त्याग कर देना चाहिए । धर्म और अधर्म का ध्यान रखते समस्त लौकिक कार्यों में अनाग्रह रखना चाहिए ।

विवेकोऽयं समाख्यातो धैर्यं तु विनिरूप्यते ॥ ५ ॥

इस प्रकार उपर्युक्त वाक्यों से 'विवेक' का स्वरूप कह दिया गया, अब 'धैर्य' का स्वरूप निरूपण कर रहे हैं ।

त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा ।
तक्रवद्देहवद्भाव्यं जडवद्गोपभार्यवत् ॥ ६ ॥

सभी प्रकार से, सदा तीन प्रकार के दुःखों को सहन करना 'धैर्य' है । छाछ की तरह, देह की तरह, जड़भरतजी की तरह और गोपिकाओं की तरह धैर्य रखना चाहिए ।

प्रतीकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ।
भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥ ७ ॥

यदि भगवदिच्छा से अपनेआप ही दुःख दूर हो जा रहा हो तो फिर दुःख सहन करने का आग्रही नहीं होना चाहिए । पत्नी, अन्य परिवारजनों एवं अन्य दुष्टजनों का आक्रमण भी सहन कर लेना चाहिए ।

स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ।
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥

इंद्रियों के विषयक कार्यों को हमें स्वयं काया-वाणी-मन के द्वारा त्याग देना चाहिए । ऐसा करने में निर्बल व्यक्तियों को भी भगवान के प्रति खुद की असमर्थता की भावना करते हुए इन कार्यों को त्याग देना चाहिए ।

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ।

अशक्य परिस्थितियों में हमारे सभी कुछ हरि ही हैं और उनका आश्रय करने से सभी कुछ सिद्ध हो जाता है ।

एतत्सहनमत्रोक्तमाश्रयोऽतो निरूप्यते ॥ ९ ॥

इस प्रकार से सभी कुछ सहन करने के द्वारा 'धैर्य' का स्वरूप कह दिया गया है । अब 'आश्रय' का स्वरूप निरूपित कर रहे हैं ।

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।
दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥ १० ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥

लौकिक कार्यों को पूर्ण करने में, अलौकिक कार्यों को पूर्ण करने में सर्वथा हरि ही हमारी शरण हैं । दुःख दूर हो जाय, पाप से छुटकारा पाना हो, भयमुक्त होना हो, कामनाओं की पूर्ति न हुई हो, हमसे किसी भक्त का द्रोह हो जाय या कोई भक्त हमसे द्रोह करे, हममें भक्ति न हो, कोई भक्त हमारा अनादर करें इत्यादि संभव-असंभव सभी परिस्थितियों में सर्वथा 'हरि' ही हमारी शरण हैं ।

अहंकारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ।
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥
अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वथा शरणं हरिः ।

हम जीवस्वभाववश परिवारजनों का पालनपोषण करने में अहंकार कर बैठें, परिवारजन हमारा अनादर करते हों, हमारे शिष्य हमारा अनादर करते हों या मन को अलौकिक करना हो इत्यादि समस्त परिस्थितियों में 'हरि' ही हमारी शरण हैं ।

एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

इस प्रकार से चित्त में सदा 'हरि' की शरणभावना करनी चाहिए एवं वाणी से उनका कीर्तन करना चाहिए ।

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ।
प्रार्थना कार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

हमारे पुष्टिप्रभु के अतिरिक्त किसी अन्य देवता का भजनं, स्वयं इच्छा करके उनके पास जाना इत्यादि सभी कुछ त्याग देना चाहिए । किसी भी कार्य के लिए अन्य देवताओं से प्रार्थना भी नहीं करनी चाहिए ।

अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ।
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥

भगवान पर अविश्वास नहीं करना चाहिए क्योंकि यह सर्वथा बाधक है । भगवान पर अविश्वास करना बाधक है- यह 'ब्रह्मास्त्र' वाले उदाहरण से एवं विश्वास फलदायी है- यह 'चातकपक्षी' के उदाहरण से समझना चाहिए । इन दोनों की भावना करते हुए जो प्राप्त हो जाय, उसमें ममतारहित होकर प्रभुसेवा करनी चाहिए ।

यथाकथंचित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ।
किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भारयेद्धरिम् ॥ १६ ॥

छोटे-बड़े जो जैसे कार्य हों, उन सभी में हरि की शरणभावना करनी चाहिए, इससे अधिक और क्या कहें ?

एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ।
कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥

इस प्रकार 'आश्रय' का स्वरूप कह दिया गया है, जो सभी के लिए सर्वदा हितकारी है क्योंकि कलियुग में अन्य भक्ति-आदि मार्ग तो बड़े कठिन है - यह मेरी मति है ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।
श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्यश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितः ।

विवेकधैर्याश्रयः ।

श्रीरघुनाथचरणप्रकटिता दीपिका ।

स्वगोकुलपरित्राणसम्भ्रमेणोद्धृताचलम् ।
क्रीडद्गोपाङ्गनापाङ्गसङ्गिगोपालमाश्रये ॥ १ ॥
मन्मानसेऽस्तु सततं श्रीविट्ठलपदाम्बुजम् ।
संसारभयभीतानां यत्स्मृतिर्भयनाशिनी ॥ २ ॥

પોતાના ગોકુલને તારવા સહસા ઉચકી લીધો ગિરિવર કર,
આવી ક્રીડા કરવા વાળા, વ્રજગોપીઓના કટાક્ષસંગી ''ગોપાલને'' છું હું શરણે ॥ ૧ ॥
મારા મનમાં હજો સદા શ્રીવિટ્ઠલપદકમલ;
કે તેમની સ્મૃતિ સંસારભયભીતોની ભીતીનો કરે નાશ ॥ ૨॥

अपने गोकुल का कल्याण करने के लिए जिन्होंने सहसा ही गिरिपर्वत उठा लिया;
ऐसे क्रीड़ा करते हुए, गोपांगनाओं के कटाक्ष के संगी 'गोपाल' की मैं शरण लेता हूँ ॥ १ ॥
मेरे मन में श्रीविट्ठल के चरणकमलों की स्मृति सतत बनी रहे,
जो स्मृति संसार से भयभीतों की भयनाशिनी है ॥ २ ॥

अथ भगवन्मार्गप्रवृत्तानामेकान्तिकभक्तानां भक्तिं सिसाधयिषूणां तत्साधनोपायान् विवेकधैर्याश्रयान् स्वस्वासाधारणलक्षण-लक्षितान् विवेक्तुमादौ तानसाधारणस्वशब्देन निर्दिशन्ति ।

विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः ।
विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥

रक्षणीये स्वीकार्ये । तत्र विवेकादयः कीदृशा इति स्वरूपजिज्ञासायां प्रथमोदिष्टस्य विवेकस्य फलितस्वरूपमाहुर्विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यतीति । तुशब्दः प्रसिद्धियोतनार्थः । अन्यथाऽप्रमाणिकत्वं स्यात् । हरति त्रिविधमपि भक्तदुःखमितिव्युत्पत्त्या सकलदुःखहारिसमभिव्याहारिहरिपदेन, 'भगवान् करिष्यति वे'त्यविश्वासो निरस्तो वेदितव्यः । हरिपदनिर्वचनन्तु महाभारते स्फुटम् । तद्यथा, 'हराम्यघं हि स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिश्चेष्टस्तस्माद्धरिरहं स्मृत'इति । सर्वमैहिकं पारलौकिकं निजेच्छातो जीवादृष्टप्रयत्नादिनिरपेक्षालौकिकस्वेच्छात इत्यर्थः । एवं वाक्यार्थानुसन्धानेन स्थेयमितितात्पर्यम् ।

હવે, ભગવદ્-માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા એકાંતિક ભક્ત, જેઓ ભક્તિની સાધના કરવા માંગે છે, તે ભક્તિને સાધવાના ઉપાય વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. આમ તો તે ઉપાયો પોત-પોતાના અસાધારણ લક્ષણો થી લક્ષિત થઈ જ જાય છે પરંતુ આચાર્યચરણો સર્વપ્રથમ એમને સાધારણરૂપથી પોતાના શબ્દો દ્વારા કહી રહ્યા છે.

'રક્ષણીયે' શબ્દનો અર્થ થાય છે, સ્વીકારવું-અર્થાત્ વિવેક-ધૈર્ય ને અનુસાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ વિવેક-વગેરે કેવા/શું છે ? આવી વિવેક વગેરેનાં સ્વરૂપ ની જીજ્ઞાસા થવા પર અહીં પહેલા કહેવામાં આવી રહેલા વિવેકનું ફલિતસ્વરૂપ (અર્થાત્ એવું સ્વરૂપ કે જેનું જ્ઞાન થયા પછી તે ફળ આપવાનો આરંભ કરી દે) **''વિવેકસ્તુ.....કરિષ્યતિ''** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે. અહીં 'તુ' શબ્દ ''હરિ સર્વ કાંઈ પોતાની ઈચ્છાથીજ કરે છે'' આ વાક્ય ની પ્રસિદ્ધિ બતાવવા માટે છે. નહીં તો તે અપ્રામાણિક થઈ જશે. ''જે ભક્તોના ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો-આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિકને

હરી લે છે, તેમને ''હરિ'' કહે છે- ''હરિ'' શબ્દના આ અર્થ દ્વારા સંયુક્તરૂપે આ સમસ્ત દુઃખોનું હરણ **'હરિ'** શબ્દ દ્વારા થઈ જાય છે તેથી ''ભગવાન કરશે કે નહીં'' એવો અવિશ્વાસ દૂર થઈ ગયો એમ જાણી લેવું જોઈએ. **''હરિ''** પદનો અર્થ તો મહાભારતમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલો છે. ત્યાં હરિ-પદ માટે, ''મારૂં સ્મરણ કરવા વાળા ના પાપ અને યજ્ઞો માં આપવામાં આવતી આહુતિનું હું હરણ કરી લઈ લઉં છું, તેથી મારૂં નામ ''હરિ'' છે,'' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. **''निजेच्छातः करिष्यति''** નો અર્થ એ છે કે લૌકિક-અલૌકિક સમસ્ત કાર્યો ને ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી એટલેકે જીવના ભાગ્ય કે પ્રયત્ન વગેરેની અપેક્ષા ન રાખતા, પોતાની અલૌકિક ઈચ્છાથી કરશે. આ વાક્ય ના અર્થનું અનુસંધાન રાખતા રાખતા રહેવું જોઈએ, એવો અર્થ છે.

अथ भगवद्-मार्ग में प्रवृत्त हुए एकांतिक भक्त, जो भक्ति को साधना चाहते हैं, उस भक्ति को साधने के उपाय विवेक-धैर्य-आश्रय का निरूपण किया जाता है। यों तो ये अपने-अपने असाधारण लक्षणों से लक्षित हो ही जाते हैं परंतु आचार्यचरण सर्वप्रथम इन्हें साधारणरूप से अपने शब्दों द्वारा कह रहे हैं ।

रक्षणीये શબ્દ का अर्थ होता है, स्वीकारना अर्थात् विवेक-धैर्य के अनुसार रहना चाहिए । परंतु विवेक-आदि कैसे/क्या हैं ? ऐसी विवेक-आदि के स्वरूप की जिज्ञासा होने पर यहाँ प्रथमतया उद्दिष्ट हुए विवेक का फलितस्वरूप अर्थात् ऐसा स्वरूप जिसका ज्ञान हो जाने पर वह फल देना आरंभ कर दे **विवेकस्तु.....करिष्यति** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । यहाँ 'तु' शब्द ''हरि सभी कुछ अपनी इच्छा से ही करते हैं'' इस वाक्य की प्रसिद्धि बताने के लिए है अन्यथा ये अप्रामाणिक हो जायेगा । ''जो भक्तों के तीन प्रकार के दुःखों आधिदैविक, आधिभौतिक, आध्यात्मिक को हर लेते हैं, उनको 'हरि' कहते हैं'' 'हरि' शब्द के इस अर्थ के द्वारा संयुक्तरूप से इन समस्त दुःखों का हरण 'हरि' पद के द्वारा हो जाता है अतः ''भगवान करेंगे या नहीं'' इस प्रकार का अविश्वास निरस्त हो गया जान लेना चाहिए । 'हरि' पद का अर्थ तो महाभारत में स्पष्टतया वर्णित है । वहाँ हरि पद के लिए-''मेरा स्मरण करने वालों के पाप एवं यज्ञों में दी जाने वाली आहुति का मैं हरण कर लेता ले लेता हूँ, अतः मेरा नाम 'हरि' है''-इस प्रकार से कहा गया है । 'निजेच्छातः करिष्यति' का अर्थ यह है कि लौकिक-अलौकिक समस्त कार्यों को भगवान अपनी इच्छा से अर्थात् जीव के भाग्य एवं प्रयत्न-आदि की अपेक्षा न रखते हुए अपनी अलौकिक इच्छा से करेंगे । इस वाक्य के अर्थ का अनुसंधान रखते हुए रहना चाहिए, यह तात्पर्य है ।

'ननु लोके भगवद्भक्तानामपि प्रौढदुःखदूरीकरणार्थं भगवान् प्रार्थनीय एव । तस्मादशक्यार्थोपदेश एवायं पङ्गोर्गिरिलङ्घनवद्विवेकोपदेश इत्यत आहुः ।

प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ।
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥ २ ॥

वेति विकल्पे विवेकास्फूर्त्तिदशायाम् । ततः प्रार्थनातः किं स्यान्न किमपीत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायां, स्वाम्यभिप्रायसंशयादिति । स्वामी प्रभुः, तस्याभिप्रायस्य चिकीर्षितस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् संशयो भवत्येव । यत्र 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इवे'त्यादिषु लौकिकप्रभ्वभिप्रायोपि पूर्वं ज्ञातुमशक्यस्तत्र किं वाच्यमलौकिकप्रभोरभिप्रायस्येति ।

પરંતુ અહીં એક શંકા એ થાય છે કે, લોકમાં જે ભગવદ્-ભક્તો હોય છે તેઓ પણ પોતાના મોટા દુઃખો ને દૂર કરવા માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા જ હોય છે તેથી આ ઉપદેશનું પાલન કરવાનું અસંભવ જ છે. આ વિવેકનો ઉપદેશ તેવો જ છે જેમ કોઈ વિકલાંગ વ્યક્તિને પર્વત ઓળંગવાનું કહેવામા આવે- આવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આચાર્યચરણો આગળના શ્લોક દ્વારા કરી રહ્યાં છે.

અહીં ''वा'' શબ્દ વિકલ્પની પરિસ્થિતિ બતાવી રહ્યો છે અર્થાત્ જ્યારે સ્વયંમાં વિવેક સ્ફુરિત ન થયો હોય. (અહીં ટીકાકાર એમ સમજાવી રહ્યાં છે કે ''वा'' શબ્દ વૈકલ્પિક પરિસ્થિતિને બતાવી રહ્યો છે. અર્થાત્ જો કોઈને પહેલા કહેલો ઉપદેશ કે, ''ભગવાન જે કાંઈ કરશે, તે પોતાની ઈચ્છાથી કરશે'', તેના ઉપર ભરોસો ન હોય તો તેઓ પ્રાર્થના કરશે તો પ્રણ થશે શું ? કંઈ જ નહીં. ટીકાકાર આનેજ સમજાવવાની ઈચ્છા રાખે છે કે એવી પ્રાર્થના નો વિકલ્પ ત્યારેજ લેવો પડેછે જ્યારે જીવમાં ઉપર કહેલ પ્રકારનો વિવેક સ્ફુરિત ન થયો હોય, એવો અર્થ છે.) **''ततः''** શબ્દનો અર્થ એ છે કે પ્રાર્થના કરવાથી શું થશે ? કાંઈ પણ નહીં. કેમ નહીં થાય ? તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યચરણો **''स्वाम्यभिप्रायसंशयात्''** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યાં છે. પ્રભુ આપણા સ્વામી છે, તેમણે આપણા માટે જે વિચાર્યું છે તે જાણવું આપણા માટે સંભવ નથી તેથી આપણને સંશય તો થાય જ છે. જ્યાં ''પુરાતન સંસ્કાર નો પ્રારંભ થવાથી જ ફળનું અનુમાન થાય છે'' વગેરે વાક્યો દ્વારા લૌકિકસ્વામી નો પણ

અભિપ્રાય જાણવો શક્ય નથી, ત્યાં અલૌકિક પ્રભુ ના અભિપ્રાયને જાણવા વિશે શું કહેવું ? (ટીકાકાર ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણ દ્વારા એમ સમજાવવા માંગે છે કે, કોઈ પણ કાર્યના પ્રારંભથી તેના ફળનું અનુમાન લગાવી શકાય છે અને કાર્ય પણ પ્રાચીન સંસ્કારોને કારણે પ્રારંભ થાય છે પરંતુ તે કાર્યના ફળનું અનુમાનજ લગાવી શકાય છે. ચોક્કસ રૂપથી નથી કહી શકાતું. આ વાત થી ટીકાકાર એમ કહી રહ્યા છે કે જ્યાં લૌકિક કાર્યોમાં પણ કેવળ અનુમાનજ લગાવી શકાય છે, ત્યાં ભગવાનના અલૌકિક અભિપ્રાય વિશે કાંઈ પણ નિશ્ચિતરૂપે કહેવું તો કેવી રીતે શક્ય છે, એવો અર્થ છે. આ કારણથીજ ટીકાકાર કહે છે કે પ્રાર્થના કરવી વ્યર્થ છે.)

परंतु यहाँ एक शंका यह होती है कि, लोक में जो भगवद्-भक्त होते हैं, वे भी अपने बड़े दुःखों को दूर करने के लिए भगवान से प्रार्थना करते ही हैं अतः इस उपदेश का पालन करना असंभव ही है । इस विवेक का उपदेश वैसे ही है जैसे किसी विकलांग व्यक्ति को पर्वत लाँघने को कह दिया जाय । ऐसी शंका होने पर इसका समाधान आचार्यचरण अग्रिम श्लोक द्वारा कर रहे हैं ।

यहाँ 'वा' शब्द विकल्प की परिस्थिति बता रहा है अर्थात् जब स्वयं में विवेक स्फुरित न हुआ हो । यहाँ टीकाकार यह समझाना चाह रहे हैं कि 'वा' शब्द वैकल्पिक परिस्थिति का द्योतन कर रहा है । अर्थात् यदि किसी को पूर्व में कहे "भगवान जो कुछ करेंगे, वह अपनी इच्छा से करेंगे" इस उपदेश पर भरोसा न हो तो आचार्यचरण आगे की पंक्ति लिख रहे हैं जिसका अर्थ यह बनता है कि, भगवान अपनी इच्छा से ही करेंगे अथवा यदि इस उपदेश पर भरोसा न हो तो उनसे प्रार्थना करने पर भी क्या होगा ? कुछ भी नहीं । टीकाकार इसी को समझाते हुए कहना चाह रहे हैं कि ऐसा प्रार्थना का विकल्प तब ही लेना पड़ता है जब जीव में उपर कहे प्रकार का विवेक स्फुरित न हुआ हो, यह अर्थ है । ततः शब्द का अर्थ यह है कि प्रार्थना करने से क्या होगा ? कुछ भी नहीं । क्यों नहीं होगा ? तो इस प्रश्न का उत्तर आचार्यचरण **स्वाम्यभिप्रायसंशयात्** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । प्रभु हमारे स्वामी हैं, उन्होंने हमारे लिए जो सोचा है वह जानना हमारे लिए संभव नहीं है अतः संशय तो होता ही है । जहाँ "पुरातन संस्कार प्रारंभ होने पर ही फल का अनुमान होता है" इत्यादि वाक्यों द्वारा लौकिकस्वामी का ही अभिप्राय जानना शक्य नहीं है, वहाँ अलौकिक प्रभु के अभिप्राय को जानने में क्या कहना ? टीकाकार उपर्युक्त उदाहरण द्वारा यह समझाना चाह रहे हैं कि, किसी भी कार्य के प्रारंभ से उसके फल का अनुमान लगाया जा सकता है एवं वह कार्य भी प्राचीन संस्कारों के कारण प्रारंभ होता है परंतु उस कार्य के फल का अनुमान ही लगाया जा सकता है, ठोसरूप से नहीं कहा जा सकता । इसी बात से टीकाकार यह कहना चाह रहे हैं कि जहाँ लौकिक कार्यों में भी केवल अनुमान ही लगाया जा सकता है, वहाँ भगवान के अलौकिक अभिप्राय के बारे में कुछ भी ठोसरूप से कहना तो कैसे संभव है, यह अर्थ है । इसी कारण टीकाकार कहते हैं कि प्रार्थना करनी व्यर्थ है ।

ननु भक्तेच्छापूरणाय भगवानशक्यमप्यर्थं सम्पादयति, तच्च, बह्वायाससाध्यमस्मदादिवद्भगवतोपि कदाचित् स्यादिति तदर्थं पुनः पुनः प्रार्थनया भगवान् स्मार्यते । (भगवतस्तत् कार्यं स्मार्यत) इत्यत आहुः सर्वत्रेति । सर्वस्मिन् काले देशे च यत्किञ्चिद्वस्तुमात्रं तत्सर्वं तस्य भगवत एवेत्यर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । सा च 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभव' इत्यादिषु ज्ञेया । ननु भक्तार्थं भगवतोप्यकालवस्तुसम्पादनमायाससाध्यं भविष्यतीति चेत्तत्राहुः सर्वसामर्थ्यमेव चेति । न हि भगवतोपि कालमपेक्ष्यैव कार्यकरणं सम्भवति, प्रत्युत कालस्यैव भगवदधीनत्वाज्जन्यत्वाच्च तत्सापेक्षत्वम् । चकारात् कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यमपि द्योत्यते ॥ २ ॥

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ઠીક છે, ભલે પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ પરંતુ ભક્તોની ઈચ્છા પૂરી કરવા માટે તો ભગવાન અસંભવ વસ્તુ પણ આપી દે છે અને એવી દુર્લભ વસ્તુ જેના માટે આપણી જેમ ભગવાને પણ મોટા મોટા પ્રયત્નો કરવા પડતા હોય તો તેના માટે તેમને વારંવાર કેવળ સ્મરણ કરાવી દેવામાં શું ખોટું છે ? સ્મરણ કરાવવું કંઈ પ્રાર્થના થોડી છે. તો એનો ઉત્તર આચાર્યચરણો **"सर्वत्र"** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યા છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે બધાજ સમયમાં, બધાજ સ્થાનો પર જે કાંઈ પણ વસ્તુ છે તે બધી ભગવાનની જ છે તેથી તેમને કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં શું પ્રયત્ન કરવો પડે ખરો ? આવો અર્થ છે. **"हि"** શબ્દ ભગવાનની આજ પ્રસિદ્ધિને બતાવવા માટે છે. આવી પ્રસિદ્ધિ "હું સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું (ભ. ગી. ૧૦/૮)" વગેરે વાક્યો દ્વારા સમજી લેવી જોઈએ. હવે શંકા અહીં એ થાય છે કે ભક્તો માટે અકાલવસ્તુ (એટલે જે વસ્તુ તેના અનુકૂળ સમયમાં ન હોય. દા. ત. કેરી કેવળ ગ્રીષ્મઋતુમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેને શીતકાળમાં જોઈતી હોય તો તે અકાલ વસ્તુ છે) દેવામાં ભગવાનને પણ થોડો-ઘણો પ્રયત્ન તો કરવોજ પડતો હશે ? તો એનું સમાધાન **"सर्वसामर्थ्यमेव"** શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે. આનો અર્થ એ છે કે, ભગવાનને પોતાનું કામ કરવામાં કોઈ કાલની અપેક્ષા નથી, પણ વળી કાલ પોતેજ પ્રભુને અધીન છે તેથી તે કાલ ભગવાનથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી સ્વયં તેમની અપેક્ષા

રાખે છે. ''च'' શબ્દથી ભગવાનનું कर्तुम्-અકર્તુમ્-અન્યથા કર્તુમ્ સામર્થ્ય પણ બતાવવામાં આવી રહ્યુ છે. ॥ ૨ ॥

यहाँ प्रश्न यह होता है कि, ठीक है, भले प्रार्थना नहीं करनी चाहिए परंतु भक्तों की इच्छा पूर्ण करने के लिए तो भगवान असंभव वस्तु भी दे देते हैं और ऐसी दुर्लभ वस्तु जिसके लिए हमारी तरह स्वयं भगवान को भी बड़े प्रयत्न-यत्न करने पड़ते हों तो उसके लिए उन्हें बारंबार केवल स्मरण दिला देने में क्या हानि है ? स्मरण दिलाना प्रार्थना करना थोड़े ही है । तो इसका उत्तर आचार्यचरण सर्वत्र इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि सभी काल में, सभी स्थानों पर जो कुछ भी वस्तु है वह सब भगवान की ही है अतः उन्हें किसी वस्तु को प्राप्त करने में क्या प्रयत्न करना पड़ सकता है ? यह अर्थ है । 'हि' शब्द भगवान की इसी प्रसिद्धि को बताने के लिए है । वैसी प्रसिद्धि ''मैं समस्त जगत की उत्पत्ति का कारण हूँ (भ. गी. १०/८)'' इत्यादि वाक्यों द्वारा समझ लेनी चाहिए । अब शंका यह होती है कि भक्तों के लिए अकालवस्तु अर्थात् जो वस्तु उसके अनुकूल काल में न हो । उदा. के लिए आम केवल ग्रीष्मऋतु में ही प्राप्त होते हैं यदि उन्हें शीतकाल में प्राप्त करना हो तो वह अकालवस्तु है देने में भगवान को भी थोड़ा-बहुत प्रयत्न तो करना ही पड़ता होगा ? तो इसका समाधान **सर्वसामर्थ्यमेव** शब्दों से कर रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि, भगवान को अपने कार्य करने में किसी काल की अपेक्षा नहीं है, अपितु काल ही खुद भगवान के अधीन है एवं उनसे ही उत्पन्न हुआ होने के कारण स्वयं उनकी अपेक्षा रखता है । 'च' शब्द से भगवान की कर्तुम्-अकर्तुम्-अन्यथाकर्तुम् सामर्थ्य भी बताई जा रही है ॥ २ ॥

कदाचिदत्यन्तापेक्षितमपि कार्यं भगवान्न करोति, तेन भक्तमनस्यभिमानो भवेन्मया भजनार्थमपि प्रयत्नो न कर्त्तव्य इति, तन्न कार्यमित्याहुरभिमानश्च सन्त्याज्य इति ।

अभिमानश्च सन्त्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ।
विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादन्तःकरणगोचरः ॥ ३ ॥
तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ।
आपद्रत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥ ४ ॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ।

चकारात् कार्यानिष्पत्तिनिमित्तग्लानिरपि । समित्यनेन बाह्याभ्यन्तरभेदराहित्येन त्यागः सूचितः । ततो हेतुः, स्वाम्यधीनत्वभावनादिति । सर्वस्वनिवेदनेनान्तःकरणमपि निवेदितमेव । अभिमानश्चान्तःकरणधर्मः । स च सुतरां न कार्य इतिभावः । एवं स्वतः कार्यमात्रं न कर्तव्यमिति प्राप्ते भगवदाज्ञायां विशेषमाहुर्विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादिति ।

હવે કદાચિત્ એમ પણ થઈ શકે છે કે આપણા માટે જે અતિ આવશ્યક કાર્ય હોય તે પણ ભગવાન પુરૂં ન કરે, તો ભક્તના મનમાં ''હવે હું ભજન માટે પણ પ્રયત્ન નહીં કરૂં'' એવા પ્રકારનું અભિમાન આવી જતું હોય તો, એવું ન કરવું જોઈએ, તે આચાર્યચરણો ''**अभिमानश्च सन्त्याज्यः**'' વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

અહીં અભિમાન શબ્દની જોડે ''च'' શબ્દ મૂકેલો છે, જેનો અર્થ એ છે કે અભિમાનતો ન જ કરવું જોઈએ પરંતુ કાર્યની નિષ્ફળતાની ગ્લાનિ પણ ન રાખવી જોઈએ. ''**सन्त्याज्यः**'' પદમાં ''**सम्**'' ઉપસર્ગનો પ્રયોગ છે, (''सन्त्याज्यः'' શબ્દનો અર્થ થાય છે, બધી રીતે ત્યાગવું) જેનો અર્થ એ છે કે બાહ્ય અને આંતર (અર્થાત્ શારીરિક અને માનસિક બંને પ્રકારનો ત્યાગ) જરૂરી છે. આવું શા માટે કરવું જોઈએ ? એનું કારણ ''**स्वाम्यधीनत्वभावनात्**'' વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે. સમજી લેવું જોઈએ કે સર્વસ્વનું નિવેદન કરેલું હોવાથી અન્તઃકરણનું પણ નિવેદન થયેલું જ છે. અને અભિમાન અન્તઃકરણનો ધર્મ છે, તે તો કોઈપણ રીતે ન કરવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે હવે આગળ આચાર્યચરણો એમ કહી રહ્યા છે કે પોતાની જાતે જ મનફાવે તેવી રીતે કોઈ કાર્ય ન કરવું જોઈએ પરંતુ વિશેષ ભગવદ્-આજ્ઞા પ્રાપ્ત થવા પર જ કરવું જોઈએ, આ વાત ''**विशेषतश्चेदाज्ञा स्यात्**'' વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

अब कदाचित् यह भी हो सकता है कि हमारे अत्यंत आवश्यक कार्य भी भगवान पूरे न करें, तो इससे भक्त के मन में ''अब मैं भजन के लिए भी प्रयत्न नहीं करूँगा'' इस प्रकार का अभिमान आ जाता हो तो, ऐसा नहीं करना चाहिए, यह आचार्यचरण **अभिमानश्च सन्त्याज्यः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

यहाँ अभिमान पद के संग 'च' शब्द प्रयुक्त हुआ है, जिसका अर्थ यह है कि अभिमान तो नहीं ही करना चाहिए परंतु कार्य की निष्फलता की ग्लानि भी नहीं करनी चाहिए । 'सन्त्याज्यः' पद में सम् उपसर्ग का प्रयोग है 'सन्त्याज्यः' शब्द का अर्थ होता है, भलीभाँति

त्याग देना जिसका अर्थ यह है कि बाहरी-भीतरी अर्थात् शारीरिक एवं मानसिक दोनों प्रकार का त्याग दोनों प्रकार का त्याग आवश्यक है । ऐसा क्यों करना चाहिए ? इसका कारण **स्वाम्यधीनत्वभावनात्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । समझना चाहिए कि, सर्वस्व निवेदन करने के द्वारा अन्तःकरण भी तो निवेदन ही हो गया है । और अभिमान अन्तःकरण का धर्म है, वह तो विशेषरूप से ही नहीं करना चाहिए, यह भाव है । इस प्रकार से अब आगे यह बता रहे हैं कि स्वयं ही मनचाहे ढंग से कोई कार्य नहीं करना चाहिए परंतु विशेष भगवद्-आज्ञा प्राप्त होने पर ही करना चाहिए, यह **विशेषतश्चेदाज्ञा स्यात्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

देहसम्बन्धि देहनिर्वाहकं कार्यं दैहिकमित्युच्यते । तच्च, सर्वदाप्यनिषिद्धमेव । विशेषतो विशेषनिमित्तात् विशेषकार्यकरणार्थमिति यावत् । सापि न बाह्यतः, किञ्चान्तःकरणगोचरोन्तःकरणपूर्विका यदि स्यात्, तदैव दैहिकाद्भिन्नं विशेषगत्यादि भाव्यं कार्यमित्यर्थः । गतिपदेन क्रियामात्रं लक्ष्यते । आदिपदेन प्रार्थनमपि कार्यमध्ये क्वचित्सम्भवति चेत् तत् कर्तव्यमेवेति सूच्यते । ननु विशेषाज्ञायामपि यद्यपि आपत्कालादिवशाद् भगवदाज्ञप्तकार्यानिष्पत्तिस्तदापि किं भगवदाज्ञप्तमितिकृत्वा प्राणादिभयं सोढ्वापि हठेनाशक्यमपि कार्यं कर्त्तव्यमेवोत नेति प्राप्त आहुरापद्गत्यादिकार्येष्विति । भगवदीयानामेवंविधदशामाप्तौ भगवानेव हेतुरिति भगवदाज्ञोल्लङ्घनदोषोपि न भवतीतिज्ञेयम् । 'गति'शब्देन प्राप्तिरुच्यते । 'आदि'पदेनाशक्यार्थं उच्यते । तेनाऽऽपत्कालीनाशक्यकार्येष्वपि सर्वेषु हठ आग्रहः सर्वथा सर्वप्रकारेण त्याज्यः । चकारादापन्निवृत्तौ पुनराग्रहः स्वीकार्य एवेत्यर्थः ।

शरीरथी संबंधित, शरीरनो निर्वाह करवा वाळा कार्योने **"दैहिक"** शब्दथी कहेवामां आवी रह्या छे. अने ते करवानो निषेध नथी परंतु जो कोई विशेष कार्यने करवा माटे अथवा कोई विशेष हेतु माटे भगवाननी कोई विशेष आज्ञा थई जाय, तो ते आज्ञा नुं पालन करवा माटे आ आवश्यक छे के ते आज्ञा बाह्य रूपमां न थईने **"अन्तःकरणगोचर"**-आपणा अन्तःकरणमां स्फुरित थयेली होवी जोईए. अने ते आज्ञा जो अन्तःकरणमां स्फुरित थयेली होय **"तदा"** अने जो ते दैहिक कार्यो थी **"भिन्नं"** भिन्न होय त्यारे ज तेने **"विशेषगत्यादि"** विशेष-आज्ञा छे तेम समजी अने ते कार्य करवुं जोईए तेवो अर्थ छे. **"गति"** शब्द नो अर्थ ए छे के ते आज्ञा क्रियावत् करी लेवी जोईए. **"विशेषगत्यादि"** पद मां जे **"आदि"**शब्द जोडेलो छे, तेनो अर्थ ए छे के भगवद्-आज्ञा अनुसार आवुं कोई कार्य करवामां जो प्रभुने कोई प्रार्थना करवी पडे, तो ते प्रार्थना करवी जोईए. परंतु अहीं एक प्रश्न ए थाय छे के जो कोई आपत्काल वगेरे ने कारणे भगवद्आज्ञा द्वारा आपेलु कार्य पूर्ण न थयुं होय, तो पण केमके "आ भगवाननी आज्ञा छे तेथी आ कार्य करवुज जोईए" एवुं मानीने प्राण-वगेरेनो भय पण सहन करीने हठपूर्वक शुं अशक्य कार्य पण करवुंज जोईए ? तो तेनी आचार्यचरणो **"आपद्गत्यादि कार्येषु"** वगेरे शब्दोथी ना पाडी रह्या छे. केमके भगवदीयोनी आवी अटपटी-मूंझवण भरेली परिस्थिति मां पण कारण तो भगवान ज छे, तेथी भगवद्-आज्ञानुं उल्लंघन करवामां पण दोष नथी, ए जणी लेवुं जोईए. **"गति"** शब्द नुं तात्पर्य आज आपत्कालीन परिस्थिति छे. **"आदि"** शब्दथी आवा असंभव कार्यो बतावावामां आवी रह्या छे. आनाथी ए समजाय छे के आपत्कालीन आवा समस्त अशक्य कार्यो मां बधी ज रीते **"हठ"** आग्रह छोडी देवो जोईए. **"च"** शब्दथी तो आपत्कालीन परिस्थिति दूर थई गया पछी फरीथी तेज कार्य करवानो आग्रह स्वीकार्य ज छे तेवो अर्थ छे, (अर्थात् ज्यारे आपत्कालीन परिस्थिति दूर थई जाय त्यारे फरीथी तेज कार्य करवा माटे फरीथी आग्रह पण राखवो जोईए. हठाग्रहनो त्याग केवळ आपत्कालीन परिस्थिति सुधीज छे, तेवो अर्थ छे.)

देह से संबंधित देह का निर्वाह करने वाले कार्य 'दैहिक' शब्द से कहे जा रहे हैं और वे करने निषिद्ध नहीं हैं परंतु यदि किसी विशेष कार्य को करने के लिए अथवा किसी विशेषनिमित्त भगवान की कोई विशेष आज्ञा हो जाय, तो उसका पालन करने के लिए आवश्यक है कि वह आज्ञा बाह्यरूप में नहीं होनी चाहिए अपितु अन्तःकरण में स्फुरित होनी चाहिए । और, यदि वह आज्ञा अन्तःकरण में होती हो और दैहिक कार्यों से भिन्न हो तब ही उसमें विशेष-आज्ञा की भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । 'गति' शब्द का अर्थ यहाँ यह है कि वह आज्ञा क्रियावत् कर लेनी चाहिए । **विशेषगत्यादि** पद में जो 'आदि' शब्द जुड़ा हुआ है, उसका अर्थ यह है कि भगवद्-आज्ञा के अनुसार ऐसे किसी कार्य को करने में यदि उनसे कोई प्रार्थना करनी पड़े, तो वह करनी ही चाहिए । किंतु यहाँ एक शंका यह होनी है कि, यदि किसी आपत्तिकाल के कारण भगवद्-आज्ञा द्वारा दिया गया कार्य पूर्ण न हुआ हो, तब भी क्या "यह भगवान की आज्ञा है अतः करनी ही चाहिए" इस प्रकार से मानकर प्राण-आदि का भय भी सहन करके हठपूर्वक क्या अशक्य कार्य भी करना ही चाहिए ? तो मना करते हुए आचार्यचरण **आपद्गत्यादिकार्येषु** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । क्योंकि भगवदीयों की ऐसी असमंजसता वाली परिस्थिति में भी कारण

तो भगवान ही हैं, अतः भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करने में भी दोष नहीं है, यह जान लेना चाहिए । 'गति' शब्द का तात्पर्य यही आपत्कालीन परिस्थिति है । 'आदि' पद से ऐसे असंभव कार्य बताए जा रहे हैं । इससे यह ज्ञात होता है कि आपत्कालीन ऐसे समस्त अशक्य कार्यों में हठाग्रह सभी प्रकार से त्याग देना चाहिए । 'च' शब्द से तो आपत्कालीन परिस्थिति दूर हो जाने के पश्चात् पुनः उसी कार्य का आग्रह तो स्वीकार्य ही है, यह अर्थ है । अर्थात् जब आपत्कालीन परिस्थिति दूर हो जाय तब फिर उसी कार्य के लिए पुनः आग्रह भी रखना चाहिए । हठाग्रह का त्याग केवल आपत्कालीन परिस्थिति तक ही है, यह अर्थ है ।

यद्वा, आपद्गतिरादिर्येषु कार्येषु कृतेषु भवति तेष्वाग्रहो न कार्य इति । भगवदनुक्तेष्वपि कार्येष्वनापद्यपि स्पृहा न कार्येत्याहुरनाग्रहश्च सर्वत्रेति । कर्तव्यान्तरमप्याहुधर्माधर्माग्रदर्शनमिति । धर्मश्चाधर्मश्च तयोरग्रं पर्यवसितफलं तद्दर्शनमप्रमादेन तदनुसन्धानम् । विहेतेपि कार्ये यस्मिन् कृते स्वधर्मत्यागः सम्भाव्यते, तन्न कार्यम्, स्वधर्मत्यागस्याधर्महेतुत्वात् । स्वधर्माविरोधिनश्च धर्महेतुत्वात् तत्कार्यमितिभावः ॥ ४ ॥

અથવા એવો અર્થ કરી લઈએ કે જે કાર્યો માં અથવા કૃતિયોમાં આવી આપત્કાલીન પરિસ્થિતિ આવી જાય છે, એવા કાર્યો ને કરવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. ભગવાને જે કાર્ય ને કરવાની આજ્ઞા નથી આપી, તેમાં ભલેને કોઈ આપત્તિ ન આવતી હોય તો પણ તે કાર્ય ને કરવાની ઈચ્છા ન કરવી જોઈએ, આ **"अनाग्रहश्च सर्वत्र"** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણોએ કહ્યું છે. અન્ય બીજાં કર્તવ્યોને આચાર્યચરણો **"धर्माधर्माग्र-दर्शनम्"** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. ધર્મ અને અધર્મ; આ બંનેનું પરિણામ ધ્યાનપૂર્વક વિચારીને પ્રમાદરહિત થઈને તેમનાં ફળનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. ભલેને કોઈ કાર્ય વિહિત હોય (એટલેકે સામાજિક અથવા ધાર્મિક દૃષ્ટિથી કરવું ઉચિત હોય.) છતાં પણ જો તે કરવાથી આપણો પુષ્ટિધર્મ ન નિભાવી શકાતો હોય તો એવું કાર્ય ન કરવું જોઈએ. કેમકે પોતાના સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો અધર્મ છે. જે કાર્ય આપણા સ્વધર્મનો વિરોધી ન હોય, તેજ ધર્મ છે તેથી તેજ કાર્ય કરવું જોઈએ, એવો ભાવ છે ॥ ૪ ॥

અથવા યોં અર્થ કર લેં કિ, જિન કાર્યોં મેં અથવા કૃતિયોં મેં ઐસી આપત્કાલીન પરિસ્થિતિ આ જાતી હૈ, ઐસે કાર્યોં કો કરને કા આગ્રહ નહીં રખના ચાહિએ । ભગવાન ને જિસ કાર્ય કો કરને કી આજ્ઞા નહીં દી હૈ, ઉનમેં ભલે હી કોઈ આપત્તિ ન આતી હો તથાપિ ઉનકો કરને કી ઇચ્છા નહીં કરની ચાહિએ, યહ **अनाग्रहश्च सर्वत्र** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે કહા ગયા હૈ । અન્ય દૂસરે કર્તવ્યોં કો આચાર્યચરણ **धर्माधर्माग्र-दर्शनम्** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે કહ રહે હૈં । ધર્મ ઔર અધર્મ; ઇન દોનોં કા પરિણામ ધ્યાનપૂર્વક દેખતે હુએ પ્રમાદરહિત હોકર ઇનકે ફલ કા અનુસંધાન કરના ચાહિએ । ભલે હી કોઈ કાર્ય વિહિત હો અર્થાત્ સામાજિક યા ધાર્મિક દૃષ્ટિ સે વૈધ હો તથાપિ યદિ ઉસકો કરને પર અપના પુષ્ટિધર્મ ન નિભતા હો તો ઐસા કાર્ય નહીં કરના ચાહિએ । ક્યોંકિ અપને સ્વધર્મ કા ત્યાગ કરના અધર્મ હૈ । જો કાર્ય અપને સ્વધર્મ કા વિરોધી ન હો, વહી ધર્મ હૈ અતઃ વહી કરના ચાહિએ, યહ ભાવ હૈ ॥ ૪ ॥

उपसंहरन्ति--

विवेकोयं समाख्यातः

क्रमप्राप्तं धैर्यं निरूपयन्ति--

धैर्यन्तु विनिरूप्यते ।

त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा ।

तक्रवद्देहवद्ज्ञाव्यं जडवद्गोपभार्यवत् ॥ ६ ॥

त्रयाणां दुःखानां समाहारस्त्रिदुःखम् । दुःखस्य त्रिविधत्वं त्वाधिभौतिकादिभेदेन कायिकादिभेदेन वा कालकर्मस्वभावैर्वा । तस्य सहनं तत्प्रतीकारं विनानुभवः । तदप्यामृतेः । मृतिर्मरणं वर्तमानदेहत्यागः, तं मर्यादीकृत्य । तदपि न यत्किञ्चित् परिगणितनिमित्तात्, किन्तु, सर्वतो भगवदिच्छातो यद्यदुपस्थितं तत्तत्सर्वं सोढव्यमेवेतिभावः । तदपि न कालनैयत्येन, किन्तु सर्वदा । आमृते'रित्यनेन सार्वकालीनत्वे सिद्धेपि सर्वदेति पुनः स्पष्टार्थं वचनम् ।

આ પ્રકારે **"विवेकोयं समाख्यातः"** શબ્દોથી આચાર્યચરણો વિવેક નો ઉપસંહાર- સમાપ્તિ કરી રહ્યા છે અને હવે ક્રમપૂર્વક **"धैर्यन्तु विनिरूप्यते"** વગેરે શબ્દોથી ધૈર્યના નિરૂપણનો આરંભ કરી રહ્યા છે.

ત્રણ પ્રકારના દુઃખોને સંયુક્તરૂપથી ત્રિદુઃખ કહેવામાં આવી રહ્યા છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો આધિભૌતિક-આધ્યાત્મિક-આધિદૈવિક અથવા માનસિક- કાયિક-વાચિક અથવા તો કાલ-કર્મ-સ્વભાવના ભેદથી માની શકાય છે. આ

દુઃખોને સહન કરવાનો અર્થ એ છે કે તેમનો પ્રતિકાર ન કરીને તેમનો અનુભવ કરતા રહેવું. તે પણ **''आमृतेः''**-મરણપર્યન્ત. મૃતિ નો અર્થ છે મરવું અર્થાત્ વર્તમાન શરીરનો ત્યાગ; આ મર્યાદા સુધી સહન કરવું જોઈએ. તે પણ થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા દુઃખોને નહીં પણ ભગવદિચ્છાથી જે જેવું દુઃખ આવી પડે, તે બધાંજ દુઃખોને સહન કરવાજ જોઈએ, એવો ભાવ છે. તેમાં પણ થોડાંક સમય માટે નહીં પણ **''सर्वदा''** સહન કરતા રહેવું જોઈએ. જોકે મરણપર્યંત કહી દેવાથી એતો સમજાઈ જાય જ છે કે મૃત્યુપર્યંત સહન કરવું જોઈએ છતાં પણ ફરીથી બધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આચાર્યચરણોએ **''सर्वदा''** કહ્યું છે.

इस प्रकार **विवेकोयं समाख्यातः** शब्दों से आचार्यचरण विवेक का उपसंहार समाप्ति कर रहे हैं और अब क्रमपूर्वक **धैर्यन्तु विनिरूप्यते** इत्यादि शब्दों से धैर्य का निरूपण आरंभ कर रहे हैं ।

तीन प्रकार के दुःखों को संयुक्तरूप से त्रिदुःख कहा जा रहा है । ये तीन प्रकार के दुःख आधिभौतिक-आधिदैविक-आध्यात्मिक अथवा मानस-कायिक-वाचिक अथवा तो काल-कर्म-स्वभाव के भेद से माने जा सकते हैं । इन दुःखों को सहन करने का अर्थ यह है कि इनका प्रतिरोध न करते हुए इनका अनुभव करते रहना । वह भी मरणपर्यंत । मृति का अर्थ है मरना अर्थात् वर्तमान देह का त्याग; उस मर्यादा तक सहन करना चाहिए । वह भी कुछ गिने-गिनाए दुःखों को नहीं अपितु भगवदिच्छा से जो जैसा दुःख आ पड़े, उन सभी दुःखों को सहना ही चाहिए, यह भाव है । तिस पर भी कुछ समय तक के लिए नहीं अपितु सर्वदा सहन करते रहना चाहिए । यद्यपि मरणपर्यंत कह दिया होने से यह ज्ञात तो हो ही जाता है कि मृत्युपर्यंत सहना चाहिए तथापि पुनः अधिक स्पष्ट करने के लिए आचार्यचरणों ने 'सर्वदा' कहा है ।

नन्वनवरतदुःखसहनेन शरीरशोषात् तन्नाशोपि स्यात्, तन्नोचितमिति न दुःखं सोढव्यमिति चेत्तत्राहुस्तक्रवदेहवद्भाव्यमिति । देहहानौ शोको न कार्य इत्यर्थे प्राक्तनं दृष्टान्तत्रयं ज्ञेयम् । तच्च त्रयं, तक्रवज्जडवद्गोपभार्यवदिति । अन्वयस्तु, देहवता भाव्यं देहवद्भाव्यम् । तच्च देहव्रता पुरुषेण शरीरादिकमेवात्मीयत्वेन भाव्यमनुसन्धेयं दृश्यते, तादृशन्तु न कार्यम् । तत्र कीदृगनुसन्धानं कार्यमित्यपेक्षायां तक्रादिषु यथा तेषामनुसन्धानं तथा स्वदेहेपि कार्यमित्यर्थः । तक्राख्यायिका तु, ''हत्वा नृपं पतिमवेक्ष्य भुजङ्गदष्टं देशान्तरे विधिवशाद्गणिकापि जाता । पुत्रं पतिं समधिगम्य चितां प्रविष्टा शोचामि गोपगृहिणी कथमद्य तक्रम्'' इत्यादौ प्रसिद्धा ।

પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે ''આ પ્રકારે નિરંતર દુઃખ સહન કરતા રહેવાથી તે દુઃખ શરીરનું શોષણ કરી લે છે અને શરીરનો નાશ થઈ જાય છે. એવું કરવું તો ઉચિત નથી તેથી દુઃખસહન નહીં કરવું જોઈએ'', જો આવી શંકા હોય તો એનુ સમાધાન આચાર્યચરણો **''तक्र....भाव्यं''** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યાં છે. દેહનું આ પ્રકારે શોષણ થવા પર પણ શોક ન કરવો જોઈએ-આમાં ત્રણ પ્રાચીન દૃષ્ટાંતોને સમજી લેવા જોઈએ. આ ત્રણ દૃષ્ટાંત **''तक्रवत्''**, **''जडवत्''**, **''गोपभार्यवत्''** આ પ્રકારે છે. જેઓ દેહધારી છે, તેમણે આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોની ભાવના કરવી જોઈએ, આ **''देहवद्भाव्यं''** શબ્દનો અર્થ છે. કેમકે દેહધારિયોને પોતાનાં શરીર-વગેરેજ આત્મીય હોય છે તેથી તેમને કેવળ પોતાના શરીરનીજ ચિંતા -અનુસંધાન રહે છે પરંતુ એવું ન કરવું જોઈએ. તો પછી શેનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ ? તો આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે કે, પેલી ગ્વાલિનીનું જેવું અનુસંધાન તેની છાશ-તક્રમાં હતું, તેવું અનુસંધાન સ્વયંના શરીરમાં પણ રાખવું જોઈએ, આવો અર્થ છે. ગ્વાલિની અને છાશની કથા તો **''हत्वा.....तक्रम्''** શ્લોકથી પ્રસિદ્ધ છે. આ કથાનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. (આ શ્લોકનું વિવરણ આગળ શ્રીગોકુલોત્સવજીએ કર્યું છે તેથી તેમની ટીકામાં જોઈ લેવું.)

किंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि-''इस प्रकार निरंतर दुःख सहते रहने से वह दुःख शरीर का शोषण कर लेता है एवं शरीर का नाश हो जाता है । ऐसा करना तो उचित नहीं है अतः दुःखसहन नहीं करना चाहिए''-यदि ऐसी शंका हो तो इसका समाधान **तक्र.....भाव्यं** इत्यादि शब्दों से दिया जा रहा है । देह का इस प्रकार शोषण होने पर भी शोक नहीं करना चाहिए, इसमें तीन प्राचीन दृष्टांत जान लेने चाहिए । ये तीन दृष्टांत 'तक्रवत्', 'जड़वत्', 'गोपभार्यवत्' इस प्रकार से हैं । जो देहधारी हैं, उन्हें इन तीनों दृष्टांतों की भावना करनी चाहिए, यह **देहवद्भाव्यं** शब्द का अर्थ है । चूँकि देहधारियों को अपने शरीर-आदि ही आत्मीय होते हैं अतः उन्हें केवल अपने देह की ही चिंता अनुसंधान रहता है, परंतु ऐसा नहीं करना चाहिए । तब फिर कैसा अनुसंधान करना चाहिए ? तो कह रहे हैं कि, उस ग्वालिनी का जैसा अनुसंधान उसकी छाछ तक्र में था वैसा अनुसंधान स्वयं की देह में भी रखना चाहिए, यह अर्थ है । ग्वालिन एवं छाछ की कथा तो ''हत्वा.....तक्रम्'' श्लोक से प्रसिद्ध है । इस कथा का अनुसंधान करना चाहिए । इस श्लोक का विवरण आगे श्रीगोकुलोत्सवजी ने किया है अतः उनकी टीका में देख लें ।

जडो| जडभरतस्तदाख्यायिका पञ्चमस्कन्धतोऽवगन्तव्या । गोपैर्बिभ्रियते धार्यते पोष्यते वेति गोपभार्यो, (देहः) गोपीनां भगवत्सम्बन्धात् पूर्वकालीनः प्राकृतो देहस्तदपगमे यथा गोपीनां न शोकस्तथा स्वदेहेपि कार्यमित्यर्थः । अत्र गोपभार्याशब्दे उच्यमाने पुंवद्भावानुपपत्तिः तेनान्यथा व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

''जडवत्'' ना दृष्टांतमां श्रीमद्भागवतना पंचम-स्कंधमां जडभरतजीनी कथा जोवी जोईએ, એમના જેવું ધૈર્ય રાખવું જોઈએ એવો અર્થ છે. અને આગળની પંક્તિમાં ટીકાકાર **''गोपभार्य''** શબ્દનો અર્થ કરી રહ્યા છે. ગોપો જેમનું ભરણપોષણ કરી રહ્યા છે તેઓ **''गोपभार्य''** છે. આ ગોપિયોનો ભગવદ્સંબંધ થયા પહેલા જે પ્રાકૃત દેહ હતો, તે ન રહેવા છતાં પણ જેમ એમને શોક ન થયો, તેમ સ્વયં ના શરીરમાં પણ આજ ભાવના કરવી જોઈએ, આવો અર્થ છે. અને, અહીં **''गोपभार्या''** ન| કહીને આચાર્યચરણોએ **''गोपभार्य''** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે આ કારણથી કે- કેમકે ગોપભાર્યા સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે અને તે **'દેહ'** શબ્દ કેમકે પુલ્લિંગશબ્દ છે; તેનું વિશેષણ બની શકતો નથી. (અહીં ટીકાકાર **'गोपभार्य'** શબ્દના લિંગનો વિચાર કરી રહ્યા છે. તેઓ કહેછે કે **શ્રીમહાપ્રભુજી**એ ''દેહમાં કેવી રીતે ધૈર્ય ને ધારણ કરવું જોઈએ'' એ પક્ષ ને સમજાવવા માટે ત્રણ ઉદાહરણો આપેલા છે **''तक्रवत्''**, **''जडवत्''** અને **''गोपभार्यवत्''**, જેમનો ક્રમશઃ અર્થ થાય છે- તક્ર (છાશ) ની જેમ, જડ (જડભરતજી) ની જેમ અને ગોપોની પત્નિઓની જેમ દેહ માં ધૈર્ય ધારણ કરવું જોઈએ. અહીં સમજો કે સંસ્કૃત-વ્યાકરણના નિયમાનુસાર વિશેષણ અને વિશેષ્ય સમાન લિંગ નાં હોવાં જોઈએ. જેમ કહેવામાં આવે કે ''આ કાળી ગાય છે.'' તો અહીં 'કાળી' શબ્દ ગાયનું વિશેષણ અને 'ગાય' વિશેષ્ય છે. આ બંને શબ્દો સ્ત્રીલિંગછે, તેથી નિયમાનુસાર બરોબર છે પરંતુ આજ વાક્યને ''આ કાળો ગાય છે'' એ પ્રકારે નથી કહી શકાતું. બરોબર એજ રીતે અહીં પણ સમજો. ઉપરનાં ત્રણેય દૃષ્ટાંતો દેહનાં વિશેષણો છે. તેથી 'દેહ' શબ્દ વિશેષ્ય થયો અને આ દૃષ્ટાંતો વિશેષણ થયાં. દેહ પુલ્લિંગ શબ્દ છે તેથી પહેલાં બે દૃષ્ટાંતો તો બરોબર બેસી જાય છે કેમકે આ બંને પણ પુલ્લિંગ શબ્દો છે પરંતુ જો **''गोपभार्य''** શબ્દને ''ગોપભાર્યા'' કરી દેવામાં આવતો તો તે સ્ત્રીલિંગ શબ્દ થઈ જતો અને પુલ્લિંગ શબ્દ ''દેહ''ની સાથે જોડાઈ શકતો નહીં તેથી ટીકાકાર કહી રહ્યાં છે કે, **શ્રીમહાપ્રભુજી**એ આજ કારણથી અહીં 'ગોપભાર્યા' ન કહીને ''ગોપભાર્ય'' કહ્યું છે ॥ ૬ ॥

'जड़वत्' के दृष्टांत में श्रीमद्-भागवत के पंचम-स्कंध में जड़भरतजी की कथा देखनी चाहिए, उनके जैसा धैर्य रखना चाहिए यह अर्थ है । आगे की पंक्ति में टीकाकार 'गोपभार्य' शब्द का अर्थ कर रहे हैं । गोप जिनका भरणपोषण कर रहे हैं, वे 'गोपभार्या' हैं । इन गोपियों की भगवत्संबंध होने से पूर्व जो प्राकृत देह थी, वह न रहने पर भी जैसे उन्हें शोक नहीं हुआ, वैसे स्वयं की देह में भी यही भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । और, यहाँ 'गोपभार्या' न कह कर आचार्यचरणों ने 'गोपभार्य' शब्द का प्रयोग किया है । वह इस कारण क्योंकि गोपभार्या स्त्रीलिंगशब्द है और वह 'देह' शब्द जो कि पुल्लिंगशब्द है, उसका विशेषण नहीं बन सकता था । यहाँ टीकाकार 'गोपभार्य' शब्द के लिंग का विचार कर रहे हैं । वे कहते हैं कि श्रीमहाप्रभु ने ''देह में किस प्रकार से धैर्य धारण करना चाहिए'' इस पक्ष को समझाने के लिए तीन उदा. दिए हैं, 'तक्रवत्', 'जड़वत्' एवं 'गोपभार्यवत्', जिनका क्रमशः अर्थ होता है- तक्र (छाछ) की तरह, जड़ (जड़भरतजी) की तरह और गोपों की पत्नियों की तरह से देह में धैर्य धारण करना चाहिए । यहाँ समझें कि संस्कृत-व्याकरण के नियमानुसार विशेषण और विशेष्य समान लिंग के होने चाहिए । जैसे कहा जाय कि 'यह काली गाय है' । तो यहाँ 'काली' शब्द गाय का विशेषण है और 'गाय' विशेष्य है । यहाँ दोनों शब्द स्त्रीलिंग के हैं, अतः नियमानुसार ठीक हैं परंतु इसी वाक्य को ''यह काला गाय है'' इस प्रकार से नहीं कहा जा सकता । ठीक इसी प्रकार यहाँ भी समझें । उपर्युक्त तीनों दृष्टांत देह के विशेषण हैं । अतः 'देह' शब्द विशेष्य हुआ और ये दृष्टांत विशेषण हुए । देह पुल्लिंग शब्द है अतः पहले दो दृष्टांत तो ठीक बैठ जायेंगे क्योंकि ये दोनों भी पुल्लिंग शब्द हैं परंतु यदि 'गोपभार्य' शब्द को 'गोपभार्या' कर दिया जाता तो वह स्त्रीलिंगशब्द हो जाता और 'देह' पुल्लिंग शब्द के साथ नहीं जुड़ पाता अतः टीकाकार कह रहे हैं कि, श्रीमहाप्रभुजी ने इसी कारण यहाँ गोपभार्या न कह कर 'गोपभार्य' कहा है ॥ ६ ॥

भगवदिच्छातः प्राप्ते दुःखे यथाऽप्रतिकारस्तथा तदिच्छाप्राप्ते स्वप्रयत्नं विनैव दुःखप्रतीकारेपि मम सुखं मास्त्विति बुद्धया दुःखाभावसम्पादकहेतुनिवृत्तावाग्रहं न कुर्यादित्याहुः प्रतिकारो यदृच्छात इति ।

प्रतिकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ।
भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥ ७ ॥

भार्यादीनामिति । भार्या आदिर्येषां पुत्रादीनां तथैवान्येषां पोष्यवर्गाणां, असतश्च भार्यादिमध्ये स्वतोऽत्यन्तनिकृष्टस्य

सदोषस्याप्याक्रमं तत्कृततिरस्कारमपि सहेतेत्यर्थः । अत्र सहेदिति परस्मैपदं 'सह मर्षण' इत्यात्मनेपदिनो न सङ्गच्छते यद्यपि, तथापि सहनं सह इति व्युत्पत्त्या 'अच्'प्रत्यये कृते, पश्चात्सहकरोतीत्याचरतीति वा परस्मैपदं ज्ञेयम् ।

હવે અહીં આચાર્યચરણો એ બતાવી રહ્યાં છે કે, જેમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો કે ભગવદિચ્છાથી જે દુઃખ પ્રાપ્ત થઈ રહયું હોય તો એમાં અધીરા થઈને તે દુઃખ નો પ્રતીકાર કરવામાં લાગી જવું જોઈએ નહીં પરંતુ જો તેમની (પ્રભુની) ઈચ્છાથી અને સ્વયંના પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળેજ તે દુઃખ દૂર થઈ રહ્યું હોય તો એવામાં ''મારે સુખ તો જોઈતું જ નથી'' એવી રીતે વિચાર કરીને તે દુઃખનું નિવારણ કરવાના ઉપાયને ન કરવાનો આગ્રહ પણ નહીં રાખવો જોઈએ, આ વાત **''प्रतिकारो यदृच्छातः''** વગેરે શબ્દો દ્વારા શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહી દીધી છે. (પહેલા દુઃખ ને સહન કરવાનું કહ્યું છે, એનો અર્થ એ નથી કે જો ભગવદિચ્છાથી પોતાની મેળેજ દુઃખનું નિવારણ થઈ રહ્યું હોય તો એવો આગ્રહ રાખે કે દુઃખ દૂર ન થાય. તે દુઃખ ને દૂર કરીને જે કારણ થી સુખ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું હોય, તે કારણને હટાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, એવો અર્થ છે.) હવે આ શ્લોકની અંતર્ગત **''भार्यादीनां''** શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ છે-પત્ની, પુત્ર, પરિવારજન વગેરે તેમજ **''तथैवान्येषां''** શબ્દનો અર્થ છે બીજાં કોઈ પણ જેમનું આપણા દ્વારા પોષણ થતું હોય તેવા વ્યક્તિ અને **''असतश्च''** શબ્દનો અર્થ છે -આ પરિવારજનોની અંદર પણ અત્યંત નિકૃષ્ટ એટલે જે દુષ્ટ લોકો છે, તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલા તિરસ્કાર (આક્રમં) ને પણ સહન કરવો જોઈએ, આ અર્થ છે. અહીં **''सहेत्''** પદ જો કે પરસ્મૈપદ છે અને તે **''सह मर्षणे''** એ આત્મનેપદની વ્યુત્પત્તિના અર્થમાં નથી જોડાઈ શકતો છતાં પણ- ''સહન કરવુંજ 'સહેત્' છે''- આ અર્થમાં ''અચ્'' પ્રત્યય લગાવી દેવાથી અને પછી ''જે ધૈર્યપૂર્વક સહન કરે છે'' અથવા ''એવું આચરણ કરે છે'' તે અર્થમાં પરસ્મૈપદનો પ્રયોગ સમજી લેવો જોઈએ.

अब यहाँ यह बताया जा रहा है कि, जैसे पूर्व में यह उपदेश दिया गया कि भगवदिच्छा से जो दुःख प्राप्त हो रहा हो उसमें अधीर होकर उस दुःख का प्रतिरोध करने नहीं लगना चाहिए परंतु यदि उनकी ही इच्छा से और स्वयं के प्रयत्न बिना अपने आप ही दुःख दूर हो जा रहा हो, तो ऐसे में 'मुझे सुख तो चाहिए ही नहीं'' इस प्रकार से दुःख का निवारण करनेवाले उस उपाय को दूर करने का आग्रह भी नहीं रखना चाहिए, यह बात **प्रतिकारो यदृच्छातः** इत्यादि शब्दों द्वारा कही गई है । पहले दुःख को सहन करना कहा गया है, इसका अर्थ ये नहीं है कि यदि भगवदिच्छा से अपनेआप ही दुःख का निवारण हो जा रहा हो तो ऐसा आग्रह रखें कि वह दुःख दूर न हो । उस दुःख को दूर करके जिस कारण से सुख प्राप्त हो रहा हो, उस कारण को हटाने का प्रयत्न नहीं करना चाहिए, यह अर्थ है । अब इस श्लोक के अंतर्गत **भार्यादीनां** शब्द की व्याख्या करते हैं । इसका अर्थ है-पत्नी-पुत्र, परिवारजन आदि; **तथैवान्येषां** का अर्थ है-अन्य जिस किसी का भी हमारे द्वारा पोषण होता हो ऐसे व्यक्ति एवं **असतश्च** का अर्थ है-इन परिवारजनों के अंतर्गत भी अत्यंत निकृष्ट अर्थात् जो दुष्ट लोग हैं; उनके द्वारा किए गये तिरस्कार (आक्रमं) को भी सहना चाहिए, यह अर्थ है । यहाँ 'सहेत्' पद यद्यपि परस्मैपद है और वह 'सह मर्षणे' इस आत्मनेपद की व्युत्पति के अर्थ में नहीं जुड़ सकता तथापि-''सहन करना ही 'सहेत्' है''-इस अर्थ में 'अच्' प्रत्यय लगा देने पर और बाद में 'जो धैर्यपूर्वक सहन करता है' या 'ऐसा आचरण करता है' इस अर्थ में परस्मैपद का प्रयोग समझ लेना चाहिए ।

तथा पूर्वं भगवदिच्छया प्राप्तस्य स्वप्रयत्नं विनैव सुखदुःखादेः सहनमुक्तमिदानीं स्वकृतिसाध्यं सुखादिकं न कार्यमित्याहुः स्वयमिति ।

स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ।
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥

इन्द्रियकार्याणि । तत्तदिन्द्रियसाध्यविषयभोगः । तं तु कायेन वाचा मनसा त्यजेदित्यर्थः । कायवाङ्मनसेत्यत्र द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनं ज्ञेयम् ।

આ પ્રકારે પહેલાં તો ભગવદિચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં અને પોતાના પ્રયત્નો વગરજ પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ-દુઃખને સહન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું અને હવે આપણે ઈંદ્રિયસુખ માટે પણ પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ-એ વાત આચાર્યચરણો **''स्वयं''** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

''ईन्द्रियकार्याणि'' નો અર્થ છે-પ્રત્યેક ઈંદ્રિયો દ્વારા કરવામાં આવતા વિષયભોગો જોડે જોડાયેલા કાર્યો; તેમને કાયા-વાણી-મન-ત્રણે દ્વારા છોડી દેવાં જોઈએ, એવો અર્થ છે. **'कायवाङ्मनसा'** પદમાં બહુવચનનો પ્રયોગ ન કરીને એક વચનનો

પ્રયોગ તે માટે કરવામાં આવ્યો છે કેમકે આ ત્રણેયનો ભાવ તો સરખો જ છે અર્થાત્ જેમ કાયા થી ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેવી રીતે વાણીથી અને તેવી રીતે મનથી પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. (આ પંક્તિને સમજવા માટે સિદ્ધાંતરહસ્યટીકાઓ ના હિંદી-અનુવાદમાં શ્રીરઘુનાથજીનીજ ટીકા ની અંતર્ગત પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૩ પર ''દિશા'' ટીકા જોવી)

इस प्रकार पहले तो भगवदिच्छा से प्राप्त हुए एवं अपने प्रयत्नों के बिना ही प्राप्त हुए सुख-दुख को सहन करना कहा गया और अब अपने द्वारा इंद्रियसुख के लिए भी प्रयत्न नहीं करना चाहिए- यह आचार्यचरण **स्वयं** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

'इंद्रियकार्याणि' का अर्थ है-प्रत्येक इंद्रियों द्वारा किए जाते विषय-भोग से संबंधित कार्य; इन्हें काया-वाणी-मन तीनों के द्वारा त्याग देना चाहिए, यह अर्थ है । 'कायवाङ्मनसा' पद में बहुवचन का प्रयोग न करके एकवचन का प्रयोग इसलिए किया गया है क्योंकि इन तीनों का भाव तो समान ही है अर्थात् जैसे काया से त्याग करना चाहिए उसी प्रकार वाणी से और उसी प्रकार मन से भी त्याग करना चाहिए । इस पंक्ति को समझने के लिए सिद्धांतरहस्यटीकाओं के हिंदी-अनुवाद में श्रीरघुनाथजी की ही टीका के अंतर्गत पृष्ठ संख्या १३ पर 'दिशा' टीका देखें ।

दुःखं सोढुमशक्तेनापि तदर्थं वृद्धसेवनवैराग्यादिकं कर्तव्यं, न त्वाहत्य धैर्यमेव । तत्र हेतुः, स्वस्यासामर्थ्यभावनादिति । भावनं परिदृश्यमानत्वमिति ।

कर्तव्यान्तरमाहुरशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ।

सर्वप्रकारेणाशक्येऽर्थे हरिरेवास्ति मम शरणमिति बुद्धिमाश्रित्य तिष्ठतः सर्वमैहिकं पारलौकिकं च भवेदित्यर्थः ।

જે વ્યક્તિ દુઃખો સહન કરવામાં અશક્ત છે તેમણે પણ ધૈર્ય રાખતા રાખતા વડીલ-વૃદ્ધોની સેવા, વૈરાગ્ય વગેરે કરવાંજ જોઈએ, પોતાના ધૈર્ય નો ભંગ કરવો જોઈએ નહીં. આનું કારણ ''**स्वस्यासामर्थ्यभावनात्**'' વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે. આરે બાજુથી જેવી પરિસ્થિતિ દેખાઈ રહી હોય તેનો વિચાર કરવો એટલે ભાવના કરવી. (એટલે ભગવાનની આગળ જીવની અસમર્થતા છે તેથી પોતાની અસમર્થતાની ભાવના કરવી જોઈએ, આવો અર્થ છે.)

आना पछी हवे बीजं कर्त्तव्यो **'अशक्य'** वगेरे शब्दोथी आचार्यचरणो कही रह्या छे. आ पंक्तिनो अर्थ ए छे के, बधीज रीते अशक्य कार्यों मां ''हरि ज माड़े शरण छे'' ए प्रकारनी बुद्धि राखवाथी लौकिक-अलौकिक सर्व कांई सिद्ध थई जशे, आवो अर्थ छे.

जो व्यक्ति दुःख सहन करने में अशक्त हैं उन को भी धैर्य रखते हुए बड़े-बूढ़ों की सेवा, वैराग्य इत्यादि सबकुछ करना ही चाहिए, अपने धैर्य को भंग नहीं करना चाहिए । इसका कारण **स्वस्यासामर्थ्यभावनात्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । चहुँओर से जैसी परिस्थिति दिखाई पड़ती है, उसी का विचार करना भावना करना है । अर्थात् भगवान के आगे जीव की असमर्थता ही है अतः स्वयं की असमर्थता की भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है ।

इसके पश्चात् अब दूसरे कर्तव्य **अशक्य** इत्यादि शब्दों से कहे जा रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि, सभी प्रकार से अशक्य कार्यों में ''हरि ही मेरी शरण हैं'' इस प्रकार की बुद्धि रखने से लौकिक-अलौकिक सभी कुछ सिद्ध हो जायेगा, यह अर्थ है ।

उपसंहरन्ति-एतदिति ।

एतत्सहनमत्रोक्तमाश्रयोतो निरूप्यते ॥ ९ ॥

क्रमप्राप्तमाश्रयं निरूपयन्ति-आश्रयोत इति । अत इति धैर्यनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । आदौ फलितं रूपमाहुः-ऐहिकेति ।

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।
दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥ १० ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥
अहङ्कारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ।
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥

इहास्मिन् जन्मनि तदुपलक्षिते काले वा भवदैहिककार्यमुच्यते । परोऽस्मादन्यः, अन्तरिक्षलोकमारभ्य ब्रह्मलोकपर्यन्तः ।

चकाराद्भगवदिच्छाया कदाचिन्नरकभोगः सम्भाव्यते चेत्तत्रापि सर्वप्रकारेण कायेन वाचा मनसा च हरिरेव शरणं ममेति चित्ते निश्चित्य स्थेयमित्यर्थः । भगवदीयानां नरकः स्वर्गादिरेव नतु तामिस्रादिः । अत एव विष्णुपुराणेऽप्युक्तम् ''वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु, तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्'' सामान्यतः सर्वकार्येषु शरणगमनमुक्तम्, इदानीं तदेव पुनर्निमित्तविशेषेष्वप्युच्यते । तानि निमित्तानि 'दुःखहानौ,' इत्यारभ्य 'सर्वथाशरणं हरिरि'त्येतत्पर्यन्तोक्तानि ज्ञेयानि । दुःखस्य हानौ प्राप्तायामपि हर्षवशेन शरणविस्मरणं न कार्यमित्यर्थः । एवं सर्वत्र योज्यम् ।

હવે આચાર્યચરણો ''**એતદ્**'' વગેરે શબ્દોથી ''ધૈર્ય'' નો ઉપસંહાર કરી રહ્યા છે.

આના પછી ક્રમશઃ ''**આશ્રયોતઃ**'' વગેરે શબ્દોથી આશ્રયનું નિરૂપણ આચાર્યચરણો કરી રહ્યા છે. ''**અતઃ**'' શબ્દનો અર્થ એ છે કે, ધૈર્યના નિરૂપણ પછી હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. પહેલા ''આશ્રય'' નું ફલિત સ્વરૂપ ''**ઐહિક**'' વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે. ''**ઐહિક**'' શબ્દનો અર્થ છે-આ જન્મમાં અથવા આ કાળમાં થવા વાળાં જે કાર્યો છે, તે ઐહિક કાર્યો છે. ''**પારલોકે**'' શબ્દનો અર્થ એ છે કે, આ લોક થી અલગ એટલેકે અંતરિક્ષ લોકથી લઈ બ્રહ્મલોક પર્યંતના જે કાર્યો છે, તે પારલૌકિક કાર્યો છે. ''**ચ**'' શબ્દનો અર્થ એ છે કે, કદાચિત્ ભગવદિચ્છાથી નરકભોગ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો ત્યાં પણ ''કાયા-વાણી-મન, બધાં વડે હરિજ મારૂં શરણ છે'', એ પ્રકારથી મનમાં નિશ્ચય કરીને રહેવું જોઈએ, આ અર્થ છે. ભગવદીયો માટે તો નરક પણ સ્વર્ગજ બની જાય છે, એમના માટે તામિસ્ર વગેરે નરક પણ નરક નથી હોતું. આજ કારણથી વિષ્ણુપુરાણમાં પણ ''જેનું મન વાસુદેવ ભગવાનમાં હોય છે, જપ-હોમ-અર્ચન વગેરમાં હોય છે; હે મૈત્રેય । તેના માટે સ્વર્ગ ની પ્રાપ્તિપણ વિઘ્નજ છે'' આ પ્રકારે કહેલું છે. આ પ્રકારે સામાન્યરૂપથી સમસ્ત કાર્યો માં શરણાગતિ કહેવામાં આવી છે. હવે અહીં આજ શરણાગતિ કોઈ વિશેષ પ્રસંગોમાં પણ કરવી આવશ્યક છે તેમ બતાવવામાં આવી રહ્યુ છે. તે વિશેષ પ્રસંગો ''**દુઃખહાનૌ**'' થી લઈને ''**સર્વથા શરણં હરિઃ**'' સુધીની પંક્તિમાં કહ્યા છે. દુઃખ મટી જાય ત્યારે પણ હર્ષના આવેશમાં શરણાગતિ ને ભૂલવી જોઈએ નહીં, આ અર્થ છે. આજ પ્રકારે આ પંક્તિમાં કહેલાં સમસ્ત પ્રસંગો માં શરણાગતિનું સદાય સ્મરણ રાખવું જોઈએ.

एतद् इत्यादि शब्दों से आचार्यचरणों ने 'धैर्य' का उपसंहार किया है और इसके पश्चात् क्रमशः **आश्रयोतः** इत्यादि शब्दों से 'आश्रय' का निरूपण कर रहे हैं । अतः शब्द का अर्थ यह है कि, धैर्य के निरूपण के पश्चात् अब आश्रय का निरूपण किया जा रहा है । पहले 'आश्रय' का फलितस्वरूप **ऐहिक** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । **ऐहिक** शब्द का अर्थ है- इस जन्म में अथवा इस काल में होने वाले जो कार्य हैं, वे ऐहिक कार्य हैं । **पारलोके** शब्द का अर्थ यह है कि, इस लोक से इतर अर्थात् अंतरिक्षलोक से लेकर ब्रह्मलोकपर्यंत जो कार्य हैं, वे पारलौकिक कार्य हैं । 'च' शब्द का अर्थ यह है कि, कदाचित् भगवदिच्छा से नरकभोक भी प्राप्त हो जाय, तो वहाँ भी ''काया-वाणी-मन सभी प्रकार से हरि ही मेरी शरण हैं'', इस प्रकार से मन में निश्चय करके रहना चाहिए, यह अर्थ है । भगवदीयों के लिए तो नरक भी स्वर्ग ही बन जाते हैं, उनके लिए तामिस्र आदि नरक भी नरक नहीं होता । इसी कारण विष्णुपुराण में भी ''जिसका मन वासुदेव भगवान में होता है, जप-होम-अर्चन आदि में होता है; हे मैत्रेय ! उसके लिए स्वर्ग की प्राप्ति भी विघ्न ही है'' इस प्रकार से कहा गया है । इस प्रकार सामान्यरूप से समस्त कार्यों में शरणागति कही गई है । अब यहाँ वही शरणागति किन्हीं विशेष कार्यों में भी करनी आवश्यक कही जा रही है । वे विशेष कार्य 'दुःखहानौ' से लेकर **सर्वथा शरणं हरिः** तक की पंक्ति में कहे गये हैं । दुःख मिट जाएँ तब भी हर्ष के आवेश में शरणागति नहीं भूल जानी चाहिए, यह अर्थ है । इसी प्रकार इस पंक्ति में कहे समस्त कार्यों में शरणागति का सदैव स्मरण रखना चाहिए ।

पापे प्रारब्धवशाज्जाते, भये शत्रादिकृते, काम इच्छा लौकिकालौकिकसाधारणी, आदिपदेन धर्मादिरपि, तेषामपूरणेऽनिष्पत्तौ भक्तेषु द्रोहे जातेपि, अन्यत्र भक्तिं दृष्ट्वा स्वस्य भक्तिराहित्येन स्पृहामात्रेपि, भक्तैः स्वस्यातिक्रमे कृतेपि तेषु प्रातिकूल्यं न कार्यमितिभावः । अशक्ये स्वयमन्यद्वारा वा कर्तुमयोग्येऽर्थे, सुशक्येऽनायासेन कर्तुं योग्येऽर्थे, उभयत्रापि वा शब्दोऽप्यर्थे । अहङ्कारेण कृतेऽहङ्कारकृते, पोषणञ्च रक्षणञ्च पोषणरक्षणे । पोष्याणां पोष्यवर्गाणां पोषणरक्षणे अहङ्कारेण कृतेऽपि । चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । पोष्यवर्गस्य दैववशादतिक्रमे सति । अन्तेवासी भगवन्मार्गजिज्ञासुः शिष्यः । सर्वार्थे सर्वस्मिन्नुक्तानुक्तरूपेर्थेपि हरिरेवाश्रयणीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

આપણાં પ્રારબ્ધ અનુસાર જે આપણાંથી પાપ થાય છે, શત્રુ-વગેરેથી જે ભય થાય છે, આપણાં મનમાં લૌકિક-

અલૌકિક અથવા કોઈ સાધારણ ઈચ્છા થાય છે અથવા **''આદિ''** પદ થી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ પણ લઈ લઈએ તો આ સમસ્ત કાર્યો માં હરિની શરણાગતિ જ સર્વથા આવશ્યક છે. અને તેમજ, જો આ ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની ચાહના **''અપૂરણે''** પૂરી ન થાય તો; ભક્તના મનમાં દ્રોહ (ભગવાન પ્રત્યે રોષ) ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ; બીજાની ભક્તિ જોઈને પોતાનામાં ભક્તિનો અભાવ દેખાય ત્યારે પણ; બીજા ભક્તો દ્વારા તિરસ્કૃત કરવામાં આવે ત્યારે પણ તેમનામાં પ્રતિકૂળ ભાવ ન રાખવો જોઈએ, આવો ભાવ છે. આવી રીતે આપણે કોઈ કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોઈએ કે કરાવવામાં અસમર્થ હોઈએ અથવા તો આપણે આપણા પ્રયાસો દ્વારા કોઈ કાર્ય કરવામાં **''સુશક્યે''** સમર્થ પણ થઈ જઈએ તો પણ, બધીજ પરિસ્થિતિઓ માં હરિ ની જ શરણભાવના કરવી જોઈએ. અહીં શ્રીમહાપ્રભુજીએ **''અશક્યે''** અને **''સુશક્યે''** બંનેય પદોની જોડે **''વા''** શબ્દ **''અપિ''** ના અર્થમાં વાપર્યો છે અને એને બંને ની જોડે વાપરવાનું કારણ આજ છે. (નહીં તો ''સુશક્ય'' અથવા ''અશક્ય'' બંને માંથી કોઈ એક કાર્યમાંજ શરણાગતિ રાખવી જોઈએ, એવો અર્થ થઈ જતો. પરંતુ બંને પદોની જોડે ''વા'' શબ્દ નો પ્રયોગ કરવાથી ''અશક્ય કાર્યોમાં પણ અને સુશક્ય કાર્યોમાં પણ હરિની જ શરણભાવના કરવી જોઈએ'' આ પ્રકારે સુંદર અર્થ બેસી જાય છે.) અહંકાર કરવા (પોષણ કરવું અને રક્ષણ કરવું નો અર્થ છે **''પોષ્યપોષણ રક્ષણે''**) અર્થાત્ પરિવારજનોના પાલનપોષણમાં અભિમાન થઈ જાય ત્યારે પણ; **''च''** શબ્દ ઉપર્યુક્ત સમસ્ત પરિસ્થિતિઓનો સૂચક છે. ભાગ્યવશ પરિવારજન આપણો તિરસ્કાર કરી દે ત્યારે પણ; **''तथान्ते वास्यतिक्रमे''** ભગવન્માર્ગનો જીજ્ઞાસુ કોઈ શિષ્ય પણ તિરસ્કાર કરે ત્યારે પણ કહેલાં ન કહેલાં સમસ્ત કાર્યોમાં -પ્રસંગોમાં હરિજ આશ્રયણીય છે, આ અર્થ છે ॥ ૧૨ ॥

अपने प्रारब्ध के अनुसार जो हमसे पाप होता है, शत्रु-आदि से जो भय होता है, हमारे मन में लौकिक-अलौकिक या कोई साधारण इच्छा होती है, या 'आदि' पद से धर्म-अर्थ-मोक्ष भी ले लें तो इन समस्त कार्यों में हरि की शरणागति ही सर्वथा आवश्यक है । और भी, यदि ये धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष की चाहना पूरी न हो तो भक्तों में द्रोह भगवान के प्रति रोष उत्पन्न हो जाने पर भी; अन्य दूसरे की भक्ति देखकर स्वयं में भक्ति का अभाव दिखाई देने पर भी; दूसरे भक्तों द्वारा तिरस्कृत किए जाने पर भी उनमें प्रतिकूल भाव नहीं रखना चाहिए, यह भाव है । इसी प्रकार स्वयं किसी कार्य में असमर्थ हों या करवाने में असमर्थ हों अथवा स्वयं अपने प्रयासों द्वारा किसी कार्य को करने में समर्थ भी हो जाएँ, दोनों ही परिस्थितियों में हरि की ही शरणभावना करनी चाहिए । यहाँ श्रीमहाप्रभुजी ने 'अशक्ये' एवं 'सुशक्ये' दोनों ही पदों के साथ 'वा' शब्द 'अपि' के अर्थ में प्रयुक्त किया है और इसे दोनों के साथ प्रयुक्त करने का यही तात्पर्य है । अन्यथा तो 'सुशक्य' या 'अशक्य' दोनों में से किसी एक कार्य में ही शरणागति करनी चाहिए, ऐसा अर्थ हो जाता । परंतु दोनों पदों के साथ 'वा' शब्द का प्रयोग करने से ''अशक्य कार्यों में भी एवं सुशक्य कार्यों में भी हरि की ही शरणभावना करनी चाहिए'' इस प्रकार से सुंदर अर्थ बैठ जाता है । अहंकार करने पर पोषण करना और रक्षण करने का अर्थ है 'पोष्यपोषणरक्षणे' अर्थात् परिवारजनों के पालनपोषण में अहंकार पनप जाने पर भी; 'च' शब्द उपर्युक्त समस्त परिस्थितियों का द्योतक है; भाग्यवश परिवारजन यदि हमारा तिरस्कार कर दें तब भी; भगवन्मार्ग का जिज्ञासु कोई शिष्य भी तिरस्कार करे, तब भी कहे-अनकहे समस्त कार्यों में हरि ही आश्रयणीय हैं, यह अर्थ है ॥ १२ ॥

अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वथा शरणं हरिः ।
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

अलौकिकमनःसिद्धाविति निमित्तसप्तमी । तेनालौकिकमनःसिद्धयर्थमेव सर्वार्थे हरिरेवाश्रय इत्यर्थः पर्यवसितः । एवमिति । विवेकादीनां स्वरूपं यादृशमुक्तं तादृशं सदा चित्ते सम्यगनुसन्धयेम् । वाचा च वचनेनापि परबोधनार्थं स्वार्थमेव वा परिकीर्त्तयेत् परितः सर्वतः कीर्त्तयेत् । चकारात् कायव्यापारयोग्यं कुर्यादपि ॥ १३ ॥

''अलौकिकमनः सिद्धौ'' શબ્દમાં નિમિત્તસપ્તમી-વિભક્તિ છે. (ટીકાકાર એમ કહી રહ્યાં છે કે આ પદમાં નિમિત્તસપ્તમી વિભક્તિ નો પ્રયોગ થયો છે. જ્યારે કોઈને કાંઈ આપવા માટે કોઈ કાર્ય કરવામાં આવી રહ્યુ હોય તો ત્યાં ચતુર્થીવિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કહેવામાં આવે કે ''भिक्षुकाय भोजनं ददाति'' અર્થાત્ ભિક્ષુક માટે ભોજન આપે છે, તો અહીં ''ભિક્ષુક'' શબ્દમાં ચતુર્થીવિભક્તિનો પ્રયોગ થયો. પરંતુ જો કોઈ કાર્યને કરવામાં કોઈ નિમિત્ત હોય અથવા તે કાર્યને કરવા માટે કોઈ વિશેષ પ્રયોજન હોય તો ત્યાં ચતુર્થીવિભક્તિનો પ્રયોગ ન થઈને સપ્તમીવિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે અને તેને નિમિત્ત-સપ્તમી કહે છે. જેમ અહીં ''अलौकिकमनः सिद्धौ'' માં છે. અહીં મનને અલૌકિકરૂપથી સિદ્ધ કરવાનું છે તેથી અહીં અલૌકિકતા વિશેષ પ્રયોજન છે. આજ કારણે અહીં ચતુર્થીવિભક્તિનો પ્રયોગ ન થઈને સપ્તમીવિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે. આજ પક્ષને હજી વધારે સમજવા માટે

''भक्तिवर्धिनी'' ગ્રંથની ટીકાઓના હિંદી અનુવાદમાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૯ પર સંયુક્તા-ટીકા જુઓ) આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મનની અલૌકિકતાની સિદ્ધિને માટે સમસ્ત કાર્યો માં હરિજ આશ્રય છે, એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. હવે **''એવમ્''** શબ્દની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ એ છે કે, વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રયનું જેવું સ્વરૂપ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે, તેવા સ્વરૂપનું **'सदा चित्ते'** ચિત્તમાં સુચારૂ પ્રકારે સદા અનુસંધાન કરતા રહેવું જોઈએ. અને **''वाचा च''** વાણી દ્વારા પણ પોતાને માટે અથવા તો બીજાઓને બોધ કરાવવા માટે **''परिकीर्तयेत्''** સુચારૂ રીતે હરિ નું કીર્તન કરવું જોઈએ. **''च''** શબ્દથી વાણીની સાથે-સાથે શરીરનો પણ યથા યોગ્યરૂપથી ભગવદ્-વિનિયોગ કરવો જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

अलौकिकमनःसिद्धौ शब्द में निमित्तसप्तमी-विभक्ति है । टीकाकार कहना चाह रहे हैं कि इस पद में निमित्तसप्तमीविभक्ति का प्रयोग हुआ है । जब किसी को कुछ देने के लिए कोई कार्य किया जाता हो तो वहाँ चतुर्थीविभक्ति का प्रयोग होता है । जैसे कहा जाय कि 'भिक्षुकाय भोजनं ददाति' अर्थात् भिक्षुक के लिए भोजन देता है, तो यहाँ 'भिक्षुक' शब्द में चतुर्थीविभक्ति का प्रयोग हुआ । परंतु यदि किसी कार्य को करने में कोई निमित्त हो या उस कार्य को करने के लिए कोई विशेष प्रयोजन हो तो वहाँ चतुर्थीविभक्ति का प्रयोग न होकर सप्तमीविभक्ति का प्रयोग होता है और उसे निमित्त-सप्तमी कहते हैं । जैसे यहाँ 'अलौकिकमनःसिद्धौ' में है । यहाँ मन को अलौकिक रूप से सिद्ध करना है अतः यहाँ अलौकिकता विशेष प्रयोजन है । इसी कारण यहाँ चतुर्थीविभक्ति का प्रयोग न होकर सप्तमीविभक्ति का प्रयोग हुआ है । इसी पक्ष को और अधिक जानने के भक्तिवर्धिनीग्रंथ की टीकाओं के हिंदी-अनुवाद में पृष्ठ संख्या ७९ पर संयुक्ता-टीका देखें । इससे यह सिद्ध होता है कि मन की अलौकिकसिद्धि के लिए ही समस्त कार्यों में हरि ही आश्रय हैं, यह अर्थ निकलता है । अब **एवम्** शब्द की व्याख्या कर रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि, विवेक-धैर्य-आश्रय का जैसा स्वरूप उपर बताया गया है, वैसे स्वरूप का चित्त में भलीभाँति प्रकार से सदा अनुसंधान करते रहना चाहिए । और वाणी के द्वारा भी, स्वयं के लिए अथवा तो दूसरों को बोध कराने के लिए भलीभाँतिपूर्वक हरि का कीर्तन करना चाहिए । 'च' शब्द से वाणी के साथ-साथ शरीर का भी यथायोग्यरूप से भगवान में विनियोग करना चाहिए ॥ १३ ॥

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ।
प्रार्थना कार्यमात्रेपि तथान्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ।
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥
यथाकथञ्चित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ।
किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्धरिम् ॥ १६ ॥
एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ।
कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितो विवेकधैर्याश्रयग्रन्थः सम्पूर्णः ।

अन्यस्य भजनं तत्रेति । तत्र तस्मिन्नाश्रयरूपेर्थे सम्पन्ने, अन्यस्य भगवद्भक्तव्यतिरिक्तस्य भजनं सेवनं स्वतो गमनं स्वस्यानाकारितस्य स्वस्य तत्समीपे गमनम् । चकारात्तेन सह शारीरसम्बन्धोपि न कार्यः । कार्यमात्रेपि कर्तुं विहिते स्वधर्माऽविरोधिनि कर्तव्येर्थे प्रार्थना कार्येतिशेषः । प्रार्थनीयो भगवान् तद्भक्तो वा । अत एव विष्णुधर्मोत्तरे शङ्करगीतासु ''अपृष्ट्वा यस्तु यां काञ्चित् क्रियां नारभते हरिम्, असम्भिन्नार्यमर्यादस्तस्य तुष्यति केशव'' इति ।

હવે **''अन्यस्य भजनं तत्र''** વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી રહ્યાં છે. આ શબ્દોનો અર્થ એ છે કે એક વાર ભગવાનનો આશ્રય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ભગવદ્-ભક્તો સિવાયના બીજા લોકો સાથે વ્યવહાર રાખવો, વગર બોલાવ્યે એમની પાસે જવું અને એમની સાથે દૈહિકસંબંધ રાખવો, વગેરે બધું ન કરવું જોઈએ. જે કાર્ય સંપ્રદાયમાં વિહિત હોય અર્થાત્ સ્વધર્મથી વિરૂદ્ધ ન હોય, એવા કાર્યમાંજ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. પ્રાર્થના કાં તો ભગવાનને કરવી જોઈએ અથવા ભગવદ્-ભક્તોને કરવી જોઈએ. આજ કારણે વિષ્ણુધર્મોત્તર-શંકરગીતામાં ''જે ભગવાનને પૂછ્યા વગર કોઈ કાર્યનો આરંભ નથી કરતો, એવી તેની આર્ય-મર્યાદા ભગવાન કેશવને સંતુષ્ટ કરે છે'', આ વાક્ય કહેલું છે. (ઉપર્યુક્ત વાક્યોથી એ સિદ્ધ થયું કે કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કરતા પહેલા ભગવદીયોએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરીને અર્થાત્ તેમની અનુમતિ લઈને તે કાર્યનો આરંભ કરવો જોઈએ.)

अब **अन्यस्य भजन तत्र** इत्यादि शब्दों की व्याख्या कर रहे हैं । इन शब्दों का अर्थ यह है कि, एक बार भगवान का आश्रय सिद्ध हो जाने के पश्चात् भगवद्-भक्तों से अतिरिक्त दूसरे लोगों से व्यवहार रखना, बिना बुलाये उनके पास जाना एवं उनसे दैहिक-संबंध रखना, इत्यादि सब नहीं करना चाहिए । जो कार्य संप्रदाय में विहित हो अर्थात् स्वधर्म से विरुद्ध न हो, ऐसे कार्य में ही प्रार्थना करनी चाहिए । प्रार्थना या तो भगवान से करनी चाहिए अथवा भगवद्-भक्तों से । इसी कारण विष्णुधर्मोत्तर-शंकरगीता में-"जो भगवान से पूछे बिना किसी कार्य को आरंभ नहीं करता, ऐसी उसकी आर्य-मर्यादा भगवान केशव को संतुष्ट करती है"-यह वाक्य कहा गया है । उपर्युक्त वाक्यों से यह सिद्ध हुआ कि किसी भी कार्य का आरंभ करने से पहले भगवदीयों को भगवान से प्रार्थना अर्थात् उनकी अनुमति लेकर आरंभ करना चाहिए ।

तथान्यत्रेति । यथा भगवति प्रार्थना तथाऽन्यत्र विरोधिनि विशेषेण (तां) वर्जयेत् । यद्वा, भगवति विहिते कार्ये स्वधर्माविरोधिनि प्रार्थना, तथा अन्यत्र स्वधर्मविरोधिनि (कार्ये) न कार्येति । ननु भगवत्प्रार्थनायामपि भगवाँस्तु साक्षान्न वदत्येव किमपि, किन्त्वाचार्योक्तसङ्केतग्रहेणानुमीयते, इदमुक्तमिदं नोक्तमिति । तत्र जीवानामविश्वासः सम्भावित इति चेत्तवाहुरविश्वासो न कर्तव्य इति । आचार्योक्तमार्गे यद्यविश्वासस्तदा कृतं सर्वं व्यर्थं भवेदित्यर्थः । अविश्वासस्य महाबाधकत्वानुसन्धानेन सर्वथा स न कार्य एवेत्यर्थः ।

"तथान्यत्र" શબ્દની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ એ છે કે, જે પ્રકારે ભગવાનને તે યત્કિંચિત્ પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું તે પ્રકારે ભગવાનથી અલગ અન્ય કોઈ દેવી-દેવતાને તો એટલી પણ પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ અને વિશેષરૂપથી જેઓ ભગવાનના વિરોધી હોય, તેમને તો બિલ્કુલ ન કરવી જોઈએ.

અથવા એવો અર્થ કરી લઈએ કે, જે કાર્ય ભગવદ્-સેવામાં વિહિત હોય અને પોતાના સ્વધર્મનું વિરોધી ન હોય તો એવા કાર્યોમાં પ્રાર્થના કરી શકાય છે, સ્વધર્મ થી વિરોધી કાર્યો માં નહીં. અહીં એ સમજવું પણ જરૂરી છે કે, ભગવાનને પ્રાર્થના કરવાથી પણ ભગવાન સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈને તો કાંઈ કહેતા નથી, પરંતુ આચાર્યચરણો દ્વારા કહેલા સંકેત દ્વારા એ અનુમાન લગાવવામાં આવે છે કે કઈ વાત પ્રભુને કહેવી અને કઈ નહીં. આવામાં જો જીવને આચાર્યચરણોના ઉપદેશામાંજ વિશ્વાસ ન થતો હોય તો તેને **"अविश्वासो न कर्तव्यः"** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે. આચાર્યચરણો દ્વારા બતાવેલા માર્ગ પર જો અવિશ્વાસ કર્યો તો કરેલું બધું જ વ્યર્થ થઈ જશે, આ અર્થ છે. ભગવત્પ્રાપ્તિમાં અવિશ્વાસ મહાબાધક છે, આ અનુસંધાન રાખીને ક્યારેય પણ અવિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ, આ અર્થ છે.

तथान्यत्र शब्द की व्याख्या कर रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि, जिस प्रकार भगवान से यत्किंचित् प्रार्थना करने को कहा गया, उस प्रकार भगवान से अतिरिक्त अन्य किसी देवी-देवता से तो उतनी प्रार्थना भी नहीं करनी चाहिए । विशेषरूप से जो भगवान के विरोधी हों, उनसे तो बिल्कुल नहीं करनी चाहिए । अथवा यों अर्थ कर लें कि, जो कार्य भगवद्-सेवा में विहित हों एवं अपने स्वधर्म के विरोधी न हों ऐसे कार्यों में प्रार्थना कर सकते हैं, स्वधर्म से विरोधी कार्यों में नहीं । यहाँ यह समझना भी आवश्यक है कि, भगवान से प्रार्थना करने पर भी भगवान साक्षात् प्रकट होकर तो कुछ कहते नहीं, किंतु आचार्यचरणों द्वारा कहे गये संकेत द्वारा यह अनुमान लगाया जाता है कि कौन सी बात प्रभु से कहनी और कौन सी नहीं । ऐसे में यदि जीव को आचार्यचरणों के उपदेश में ही विश्वास न बैठता हो तो इसे **अविश्वासो न कर्तव्यः** इत्यादि शब्दों से कहा जा रहा है । आचार्यचरणों द्वारा बताए गये मार्ग पर यदि अविश्वास किया तो सभी कुछ व्यर्थ चला जायेगा, यह अर्थ है । अविश्वास भगवत्प्राप्ति में महाबाधक है, यह अनुसंधान रखते हुए कभी भी अविश्वास नहीं करना चाहिए, यह अर्थ है ।

विश्वासदार्ढ्यार्थं किञ्चित्स्मरणीयमाहुर्ब्रह्मास्त्रचातकाविति । ब्रह्मास्त्रञ्च चातकश्च तौ भाव्यौ, विश्वासार्थं स्मरणीयौ । अत्रायं भावः । यथा हनुमान् ब्रह्मास्त्रेणाप्रतिकार्येण बद्धोपि बन्धकानामविश्वासेन मुक्तः । पश्चादुद्यमः सर्वोपि व्यर्थो जातः । अत्राविश्वासस्य महादोषहेतुत्वे ब्रह्मास्त्रं दृष्टान्तः । विश्वासमात्रस्य सर्वकार्यसम्पादकत्वे चातको दृष्टान्तः । स यथा चातकः कश्चन पक्षी यथा वर्षासु महज्जलमप्यनास्वाद्य स्वातिजलमल्पमप्यास्वाद्य पुनर्वर्षपर्यन्तं तत्प्रतीक्षया जीवन् यथा पूर्वमेव तिष्ठति । तस्य तु सर्वं स्वातिबिन्दुविश्वासेनैव योगक्षेमादिनिर्वाहो यथा, तथा सर्वं विहायाचार्योक्तमार्गविश्वासेन सर्वं भवेदेवेत्यत्र तात्पर्यम् ।

આપણા વિશ્વાસની દઢતા માટે આચાર્યચરણો **"બ્રહ્માસ્ત્રચાતકો"** વગેરે શબ્દો દ્વારા થોડા સ્મરણીય પ્રસંગો કહી રહ્યા છે. વિશ્વાસ ની દઢતા માટે **"બ્રહ્માસ્ત્ર"** અને **"ચાતકપક્ષી"** ની ભાવના કરવી જોઈએ અર્થાત્ તેમનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. અહીં

એમનો ભાવ એ છે કે, જેમ હનુમાનજી બ્રહ્માસ્ત્ર દ્વારા બંધાયા પછી બ્રહ્માજીનું માન રાખવા માટે પ્રતીકાર કર્યા વગર બંધાઈ તો ગયા પણ સ્વયં બાંધવા વાળાઓને બ્રહ્માસ્ત્ર પર પૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો તેથી તેઓએ એક લોખંડની કડી વધારે બાંધી. એમનો આ અવિશ્વાસ જોઈને હનુમાનજી બ્રહ્માસ્ત્રથી મુક્ત થઈ ગયા અને તે પછી એમને ફરીથી બાંધવાના સમસ્ત પ્રયત્નો વ્યર્થ થઈ ગયા. તેથી અવિશ્વાસ કરવો તે મહાદોષ છે, આ બતાવવા બ્રહ્માસ્ત્રનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું અને માત્ર વિશ્વાસ કરી લેવાથી સમસ્ત કાર્યો સિદ્ધ થઈ જાય છે આ બાતવવા માટે હવે ચાતકપક્ષી નું દૃષ્ટાંત અપાઈ રહ્યું છે. ચાતક નામનું કોઈ પક્ષી જેમ વર્ષાઋતુમાં મોટામાં મોટા જળાશયનું પણ જળ પીતું નથી અને કેવળ સ્વાતિજલનાં અલ્પ ટીપાંથી જ પોતાની તરસ છીપાવે છે અને ફરીથી આગલાં વર્ષ સુધી તેજ સ્વાતિજલની પ્રતીક્ષામાં પહેલાની જેમ જીવતું રહે છે અને જેમ તે ચાતકપક્ષીના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કેવળ તે સ્વાતિજલનાં ટીપાં પર વિશ્વાસ રાખવાથી જ થાય છે, તેમ બાકીનાં બધા જ પ્રયત્નો છોડી કેવળ આચાર્યચરણોના કથન પર વિશ્વાસ રાખવાથી બધુંજ કાંઈ સિદ્ધ થઈ જાય છે- આ તાત્પર્ય છે.

हमारे विश्वास की दृढ़ता के लिए आचार्यचरण **ब्रह्मास्त्रचातकौ** इत्यादि शब्दों द्वारा कुछ स्मरणीय प्रसंग कह रहे हैं । विश्वास की दृढ़ता के लिए 'ब्रह्मास्त्र' एवं 'चातकपक्षी' की भावना करनी चाहिए अर्थात् इनका स्मरण करना चाहिए । यहाँ इनका भाव यह है कि, जैसे हनुमानजी ब्रह्मास्त्र द्वारा बाँधे जाने पर ब्रह्माजी का मान रखने के लिए प्रतिरोध किए बिना बँध तो गये परंतु स्वयं बाँधने वालों को ब्रह्मास्त्र पर पूर्ण विश्वास न था अतः उन्होंने एक लोहे की कड़ी और बाँधी । उनका यह अविश्वास देखकर हनुमानजी ब्रह्मास्त्र से मुक्त हो गये और इसके पश्चात् उन्हें पुनः बाँधने के समस्त प्रयत्न व्यर्थ हो गये । अतः अविश्वास करना महादोष है, इस हेतु से ब्रह्मास्त्र का दृष्टांत दिया गया । और मात्र विश्वास कर लेने पर समस्त कार्य सिद्ध हो जाते हैं, इसे बताने के लिए अब चातक पक्षी का दृष्टांत दिया जा रहा है । 'चातक' नामक कोई पक्षी जैसे वर्षाऋतु में बड़े से बड़े जलाशय का भी जल नहीं पीता और केवल स्वातिजल की अल्प बूँदों से ही अपनी प्यास बुझाता है और पुनः अगले वर्ष तक उसी स्वातिजल की प्रतीक्षा में जीवित रहते हुए पूर्ववत् रहता है । जैसे उस चातकपक्षी के योगक्षेम का निर्वाह केवल उस स्वातिजल की बूँद पर विश्वास रखने से ही होता है, वैसे अन्य सभी प्रयत्न छोड़कर केवल आचार्यचरणों के कथन पर विश्वास रखने से सभी कुछ सिद्ध हो जाता है, यह तात्पर्य है ।

प्राप्तं स्वमार्गमर्यादया कर्तव्यत्वेन प्राप्तं सेवेत कुर्यादित्यर्थः । निर्ममो निरहङ्कार इत्यर्थः । स्वयं बहुज्ञत्वाद्यभिमानेनाचार्योक्तौ कुसृष्टिकल्पनं न कार्यमितिभावः । यथाकथञ्चिदिति । लोकवेदकुलाचारप्राप्तानि कर्माणि येन केनापि प्रकारेण कुर्यान्न तु परित्यजेत् । उच्चञ्च, अवचञ्च, उच्चावचं, तानि उच्चावचानि, उत्कृष्टनिकृष्टानि । यद्यपि भगवद्धर्मापेक्षया सर्वाण्यन्यानि कर्माणि हीनान्येव, तथापि लोकानुसारेणोत्तमाधमत्वं ज्ञेयम् । ईदृशामपि सर्वथा करणं भगवानेवाह, 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्' । आश्रयस्य विवेकधैर्यापेक्षयाऽत्यावश्यकत्वं कर्मज्ञानोपासनादिभ्योपि सर्वथा साधकत्वञ्चाहुः किं वेति । वेति पक्षान्तरे । विवेकधैर्याद्यक्षमस्य महापापपतितस्यापि यथोक्ताश्रयाश्रयणेनैव सकलपुरुषार्थसिद्धिरित्यर्थेन बहुना प्रोक्तेन पुनः पुनर्वचनेन किम् ? न किमपीत्यर्थः ।

આપણા માર્ગની આ રીતની મર્યાદા કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત કરીને પુષ્ટિમાર્ગીય આચરણ કરવું જોઈએ, આ **''प्राप्तं''** શબ્દનો અર્થ છે. **''निर्ममः''** શબ્દનો અર્થ છે- અભિમાનથી રહિત થઈને માર્ગમર્યાદા નિભાવવી જોઈએ. અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાન ના અહંકારથી ગ્રસિત થઈને આચાર્યચરણોના ઉપદેશોને કયોળ-કલ્પિત ન માનવો જોઈએ-આવો ભાવ છે. હવે **''यथाकथंचित्''** વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ એ છે કે લોક-વેદ, કુલપરંપરાના આચાર દ્વારા જે કાર્યો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમને જેમતેમ કરી લેવાં જોઈએ, છોડવાં ન જોઈએ. ઉચ્ચનીચ કાર્યો ને જ આચાર્યચરણોએ **''उच्चावचानि''** શબ્દથી કહ્યાં છે, જેનો અર્થ છે- ઉત્કૃષ્ટ કે નિકૃષ્ટ કાર્ય; તેમને જેમ-તેમ ક્રિયાવત્ કરી લેવાં જોઈએ. જો કે ભગવદ્ધર્મની તુલનામાં તો અન્ય સમસ્ત કાર્યો હીન જ છે, છતાં પણ લોકાનુસાર તેમને ઉત્તમ કે જઘન્ય કહ્યા છે, આ જાણી લેવું જોઈએ. આપણને આવાં કાર્યો કરવાનો ઉપદેશ પણ તો ભગવાનેજ ''હે કૌન્તેય ! સહજ કર્મો જો દોષયુક્ત હોય તો પણ ત્યાગવા જોઈએ નહીં (ભ. ગી. ૧૮/૪૮)'' આ વાક્ય દ્વારા આપ્યો છે. આશ્રય તો વિવેક-ધૈર્ય ની પણ તુલનામાં અતિ આવશ્યક છે અને કર્મ-જ્ઞાન-ઉપાસના વગેરે સાધનો કરતાં પણ વધારે સાધક છે તેથી આચાર્યચરણો **''किंवा''** કહી રહ્યા છે. **''वा''** શબ્દ બીજા પક્ષને બતાવી રહ્યો છે. (એટલે ભગવદાશ્રયથીજ બધુંજ કાંઈ સિદ્ધ થાય છે અથવા બીજાં સાધનો પર નિષ્ઠા રાખશું તો સર્વ કાંઈ વ્યર્થ થઈ જશે, આ અર્થ છે.) ઉપર્યુક્ત વિવેક-ધૈર્ય થી રહિત, મહાપાપથી પતિત ને પણ જ્યાં ઉપર કહેલ ભગવાનના આશ્રય દ્વારાજ સમસ્ત પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ થઈ જતી હોય, તો એના થી અલગ હવે કાંઈ વધારે કહેવાથી શું લાભ ? કંઈ જ નહીં, આ અર્થ છે.

अपने मार्ग की इस प्रकार की मर्यादा कर्तव्यरूप से प्राप्त करके पुष्टिमार्गीय-आचरण करना चाहिए, यह **प्राप्तं** शब्द का अर्थ है । **निर्ममः** शब्द का अर्थ है-अहंकार से रहित होकर मार्गमर्यादा निभानी चाहिए । अर्थात् खुद के ज्ञान के अहंकार से ग्रसित होकर आचार्यचरणों के उपदेशों को कपोल-कल्पित नहीं मान लेना चाहिए, यह भाव है । अब **यथाकथञ्चित्** इत्यादि शब्दों की व्याख्या करते हैं । इसका अर्थ यह है कि लोक-वेद, कुल-परंपरा के आचार द्वारा जो कार्य प्राप्त होते हैं, उन्हें येनकेन प्रकारेण कर लेना चाहिए, त्यागना नहीं चाहिए । उच्च-नीच कार्यों को ही आचार्यचरणों ने 'उच्चावचानि' शब्द से कहा है, जिसका अर्थ है-उत्कृष्ट या निकृष्ट कार्य; इन्हें जैसे-तैसे क्रियावत् कर लेने चाहिए । यद्यपि भगवद्-धर्म की तुलना में तो अन्य समस्त कार्य हीन ही हैं, तथापि लोकानुसार इन्हें उत्तम या जघन्य कहा है, यह जान लेना चाहिए । हमें ऐसे कार्यों को करने का उपदेश भी तो भगवान ने ही "हे कौन्तेय ! सहज कर्म यदि दोषयुक्त हों तो भी नहीं त्यागने चाहिए (भ. गी. १८/४८)" इस वाक्य द्वारा दिया है । आश्रय तो विवेक-धैर्य की भी अपेक्षा अति आवश्यक है एवं कर्म-ज्ञान-उपासना आदि साधनों से भी अधिक साधक है अतः आचार्यचरण **किं वा** कह रहे हैं । 'वा' शब्द दूसरे पक्ष को बता रहा है । अर्थात् भगवदाश्रय से ही सभी कुछ सिद्ध होता है अथवा दूसरे साधनों पर निष्ठा रखेंगे तो सभी कुछ व्यर्थ हो जायेगा, यह अर्थ है । उपर्युक्त विवेक-धैर्य से रहित महापाप से पतित को भी जहाँ उपर कहे भगवान के आश्रय द्वारा ही समस्त पुरुषार्थ की सिद्धि हो जाती हो, तो इसके अतिरिक्त अब और अधिक कहने से क्या लाभ ? कुछ भी नहीं, यह अर्थ है ।

उपसंहरन्ति एवमिति । एवममुना प्रकारेण यदाश्रयणं तत् प्रोक्तम् । आश्रयणरूपं वस्तु प्रोक्तमित्यर्थः । सर्वेषां पतितापतितस्त्रीशूद्रसाधारणायम् । अत एव भगवताप्युक्तम्, 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः, स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिमि'त्यादिना । सर्वदा समयानियमेन । हितमतिसौख्यसम्पादकम् ।

આના પછી હવે આચાર્યચરણો **"એવમ્"** વગેરે શબ્દોથી ઉપસંહાર કરી રહ્યાં છે. **"એવમ્"** શબ્દનો અર્થ એ છે કે, આ પ્રકારથી અમે જે આશ્રયનું સ્વરૂપ હતું તે કહી દીધું. અર્થાત્ આશ્રય કરવા યોગ્ય જે વસ્તુ હતી, તે કહી દેવામાં આવી. (અર્થાત્ આશ્રય કરવા યોગ્ય વસ્તુ કેવળ ભગવાન જ છે, તેમને કહી દેવામાં આવ્યા, એવો ભાવ છે.) પતિત, અપતિત, સ્ત્રી, શૂદ્ર, સાધારણ, બધા પ્રકારના વ્યક્તિઓ માટે આશ્રય કહી દેવામાં આવ્યો, આ **"सर्वेषां"** શબ્દનો અર્થ છે. આજ કારણે ભગવાને પણ "હે પાર્થ ! મારો આશ્રય કરીને તો પાપયોનિવાળા, સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (ભ. ગી. ૯/૩૨)" વગેરે વાક્યોથી આજ કહ્યું છે. **"सर्वदा"** નો અર્થ છે-આ આશ્રયમાં સમયનો કોઈ નિયમ નથી કે એક નિશ્ચિત સમય સુધીજ આશ્રય કરવામાં આવે પણ આ આશ્રય બધાજ સમયે હિતકારી છે. **"हितम्"** શબ્દનો અર્થ એ છે કે આ ભગવદાશ્રય ઘણું સુખ આપનારો છે.

इसके पश्चात् अब आचार्यचरण **एवम्** इत्यादि शब्दों से उपसंहार कर रहे हैं । एवम् शब्द का अर्थ यह है कि, इस प्रकार से हमने जो आश्रय का स्वरूप था, वह कह दिया । अर्थात् आश्रय करने योग्य जो वस्तु थी, वह कह दी गई । अर्थात् आश्रय करने योग्य वस्तु केवल भगवान ही हैं, वह कह दिए गये, यह भाव है । पतित, अपतित, स्त्री, शूद्र, साधारण सभी प्रकार के व्यक्तियों के लिए आश्रय कह दिया गया, यह **सर्वेषां** शब्द का अर्थ है । इसी कारण भगवान ने भी "हे पार्थ ! मेरा आश्रय करके तो पापयोनिवाले, स्त्री, वैश्य, और शूद्र भी परमगति को प्राप्त हो जाते हैं (भ. गी. ९/३२)" इत्यादि वाक्यों से यही कहा है । **सर्वदा** का अर्थ है-इस आश्रय में समय का कोई नियम नहीं है कि, एक निश्चित काल तक ही आश्रय किया जाय परंतु यह आश्रय सभी समय हितकारी है । **हितम्** शब्द का अर्थ यह है कि यह भगवदाश्रय बड़ा सुखप्रद है ।

ननु भक्तिज्ञानकर्मादिषु सत्सु सर्वं विहाय कथं तदेकपरतया स्थेयमित्यत आहुः कलाविति । भक्तिरादिर्येषां, कर्मज्ञानादयो दुःसाध्या देशकालद्रव्यादिसाधनवैगुण्येन कर्तुं न शक्या इत्यर्थः । हिशब्दो लोकवेदप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ननु लोके भवतु भक्त्यादीनामस्माकं तदकरणे किमायातम् ? इति विशेषजिज्ञासायां स्वसम्मतिमस्मिन्नर्थे विश्वासार्थमाहुर्मे मतिरिति । मतिः सम्मतिरित्यर्थः ।

न शक्यं मे विवेकादिनिरूपणमथापि तु ।
त्वत्पदाम्बुजसन्ध्यानाध्यस्तावीः कृतवानहम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणशरणश्रीमद्रघुनाथकृतौ
विवेकधैर्याश्रयदीपिका
समाप्ता ।

પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે ભક્તિ જ્ઞાન કર્મ વગેરે સમસ્ત માર્ગોને છોડીને કેવળ ''આશ્રય'' માં જ તત્પર થઈને રહેવાનું શું તાત્પર્ય છે ? તો આચાર્યચરણો એનો ''**કલૌ**'' વગેરે શબ્દોથી ઉત્તર આપી રહ્યા છે. ભક્તિ-કર્મ-જ્ઞાન વગેરે માર્ગો આ કલિકાલમાં ''**દુઃસાધ્યા**'' દુઃસાધ્ય છે અર્થાત્ દેશ-કાલ-દ્રવ્ય વગેરે સાધન દૂષિત થઈ જવાને કારણે નથી કરી શકાતા, આવો અર્થ છે. ''**હિ**'' શબ્દને લોકવેદમાં ભગવદાશ્રયની પ્રસિદ્ધિને બતાવવા માટે પ્રયુક્ત કર્યો છે. ''ચાલો, ભલે લોકમાં ભક્તિ-જ્ઞાન-ધર્મ વગેરેનાં સાધનો દૂષિત થઈ ગયાં હોય અને તે કરવા નિરર્થક થતાં હોય પરંતુ તે સાધનો ન કરવાથી આપણને શું મળ્યું ? એ બતાવો'' -જો કોઈ આવી વિશેષ જીજ્ઞાસા કરે, તો આચાર્યચરણો આજ ઉપદેશમાં દૃઢવિશ્વાસ બનાવી રાખવા માટે ''**મે મતિઃ**'' વગેરે શબ્દો કહી રહ્યાં છે. ''**મતિઃ**'' નો અર્થ થાય છે -સમ્મતિ, અર્થાત્ આચાર્યચરણોની સમ્મતિ તો માત્ર ભગવદાશ્રય માંજ છે- આ અર્થ છે.

નથી શક્ય મારા માટે વિવેક-વગેરેનું નિરૂપણ છતાં પણ ।
આપનાં ચરણકમલોમાં ધ્યાનમગ્ન રહીને, મે તે નિરૂપણ કર્યું ॥ ૧ ॥

આ, શ્રીમદ્વલ્લભનંદનચરણો (શ્રીગુંસાઈજી) નાં શરણાગત શ્રીમદ્રઘુનાથ દ્વારા કરેલી વિવેકધૈર્યાશ્રય દીપિકા સમાપ્ત થઈ ॥

परंतु यहाँ प्रश्न यह होता है कि भक्ति ज्ञान-कर्म आदि समस्त मार्गों को छोड़कर केवल 'आश्रय' में ही एकपर होकर रहने का क्या तात्पर्य है ? तो आचार्यचरण इसका **कलौ** इत्यादि शब्दों से उत्तर दे रहे हैं । भक्ति-कर्म-ज्ञान आदि मार्ग इस कलिकाल में दुःसाध्य हैं अर्थात् देश-काल-द्रव्य-आदि साधन दूषित हो जाने के कारण नहीं किए जा सकते, यह अर्थ है । 'हि' शब्द लोकवेद में भगवदाश्रय की प्रसिद्धि को बताने के लिए प्रयुक्त किया गया है । ''चलिए, भले लोक में भक्ति-ज्ञान-कर्म आदि के साधन दूषित हों गये हों और वे करने व्यर्थ होते हों परंतु उन साधनों को न करने से हमें क्या मिला ? यह बताइये'' -यदि कोई ऐसी विशेष जिज्ञासा करे, तो आचार्यचरण इसी उपदेश में दृढ़ विश्वास बनाए रखने के लिए **मे मतिः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । **मतिः** का अर्थ होता है-सम्मति अर्थात् आचार्यचरणों की सम्मति तो मात्र भगवदाश्रय में ही है, यह अर्थ है ।

इन विवेक-धैर्य-आश्रय का निरूपण करना मेरे लिए शक्य तो नहीं है,
तथापि आपके चरणकमलों में ध्यानमग्न रहते हुए मैंने निरूपण किया है ॥ १ ॥

यह, श्रीमद्वल्लभनंदनचरणों (श्रीगुसाईंजी) में शरणागत श्रीमद्-रघुनाथ द्वारा की गई विवेकधैर्याश्रयदीपिका समाप्त हुई ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्भगवद्वदनारविन्दावतारश्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितः

विवेकधैर्याश्रयः ।

श्री गो. श्रीगोपीशविरचिता विवृतिः ।

श्रीमदाचार्यचरणनखचन्द्ररुचे नमः ।
हृदि प्रविश्य यद्ध्वान्तं निर्धूतं मे यया स्वतः ॥ १ ॥
यत्कृपातो विवेकादिधर्माः स्वीये भवन्ति हि ।
तत्पादतलसम्बन्धिरेणुः शरणमस्ति मे ॥ २ ॥

अथ भक्तिमार्गाङ्गीकारेण भगवतो दासत्वं प्राप्तस्य सेवायां प्रवृत्तस्य सेवानिर्वाहेण भक्तिदार्ढ्यार्थं नवरत्नोक्तचिन्तात्यागकथने विवेकधैर्याश्रया यद्यपि सङ्क्षेपत उक्तास्तथापि विवेकादीनां विशेषविज्ञानाभावे सेवायां तादृशी दृढता न भविष्यतीति स्वीयानां विशेषेण तदार्ढ्यार्थं श्रीमदाचार्यचरणा विवेकधैर्याश्रयान् विस्तरतो निरूपयन्ति विवेकेति ।

શ્રીમદાચાર્ય ચરણકમલોના નખચંદ્રની કાંતિને નમસ્કાર;
જેણે મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને સ્વતઃ (અર્થાત્ પ્રાર્થના વગર) સમસ્ત અંધકારને નષ્ટ કર્યો ॥ ૧ ॥
જે આચાર્યચરણોની કૃપાથી સ્વીયજનો (નિજજનો) માં નિશ્ચિતરૂપથી વિવેક-આદિ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે,
એમના ચરણતલથી સંબધિત રેણુ મારી શરણ છે ॥ ૨ ॥

હવે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુદ્વારા અંગીકાર થઈ ગયા પછી જ્યારે જીવને ભગવાનનું દાસત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યારે એ ભગવત્ સેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે ભગવત્ સેવાનો સારી રીતે નિર્વાહ કરવા માટે ભક્તિની દઢતા આવશ્યક હોય છે. જોકે નવરત્ન ગ્રંથમાં આચાર્યચરણોએ ચિંતાનો ત્યાગ બતાવ્યો છે અને વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય પણ સંક્ષિપ્તરૂપથી કહી દીધેલ છે તો પણ આ વિવેક-આદિનું વિશેષ જ્ઞાન ન હોવાને કારણે ભક્તિમાં તેવી દઢતા થઈ શકતી નથી. તેથી ભક્તિની વિશેષ દઢતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અહીંયા શ્રીમદાચાર્યચરણ વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય ને વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી રહ્યા છે અને **વિવેક** વગેરે શબ્દોથી પ્રથમ શ્લોકનો આરંભ કરી રહ્યાં છે.

श्रीमदाचार्यचरणकमलों के नखचंद्र की कांति को नमस्कार,
जिसने मेरे हृदय में प्रवेश कर स्वतः ही अर्थात् प्रार्थना बिना ही समस्त अंधकार को धो दिया ॥ १ ॥
जिन श्रीमदाचार्यचरणों की कृपा से स्वीयजनों निजजनों में निश्चय ही विवेक-आदि धर्म उत्पन्न होते हैं,
उनके चरणतल से संबंधित रेणु मेरी शरण है ॥ २ ॥

अथ भक्तिमार्ग में अंगीकार हो जाने के पश्चात् जब जीव को भगवान का दासत्व प्राप्त होता है एवं जब वो भगवद्-सेवा में प्रवृत्त होता है, तब सेवा का भलीभाँति निर्वाह करने के लिए भक्ति की दृढ़ता आवश्यक होती है । यद्यपि नवरत्नग्रंथ में चिन्ता का त्याग बताया गया है एवं विवेक-धैर्य-आश्रय भी संक्षिप्तरूप से कह दिए गये हैं तथापि इन विवेक-आदि का विशेषरूप से ज्ञान न होने के कारण भक्ति में वैसी दृढ़ता नहीं हो पाती । अतः भक्ति की विशेष दृढ़ता प्राप्त करने के लिए यहाँ श्रीमदाचार्यचरण विवेक-धैर्य-आश्रय का विस्तार से निरूपण कर रहे हैं एवं विवेक इत्यादि शब्दों से प्रथम श्लोक का आरंभ कर रहे हैं ।

विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः ।
विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥

सेवायां प्रवृत्तस्य प्रथमं विवेकः सर्वथापेक्षितः । ततो धैर्यम् । एतद्द्वयसिद्धयर्थमाश्रयश्चेति क्रमः । एवं सति सर्वात्मनाश्रय एव कृते सर्वं सेत्स्यतीत्यन्ते तन्निरूपणम् । तत्र प्रथमं विवेकलक्षणं निरूपयन्ति विवेकस्त्विति । हरिः सर्वदुःखहर्त्ता । सर्वं लौकिकं स्वप्रयत्नसाध्यं योगक्षेमादि । अलौकिकं भगवत्सेवौपयिकं च स एव करिष्यति, न तु सेवां विहाय स्वप्रयत्नादिकं कर्त्तव्यमिति प्रथमो विवेकः ।

ભગવત્ સેવામાં સર્વપ્રથમ ''વિવેક'' સર્વથા આવશ્યક છે. વિવેક પછી જીવમાં ''ધૈર્ય'' આવશ્યક હોય છે. આ બંનેને સિદ્ધ કરવા માટે ''આશ્રય'' આવશ્યક હોય છે-આ ક્રમ છે. આ પરિસ્થિતિમાં બધા જ પ્રકારે ''ભગવદ્-આશ્રય'' કરવાથી જ સમસ્ત કાર્યો સિદ્ધ થઈ જશે -આ વાત બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ વિવેક અને ધૈર્ય પછી આશ્રયનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે આપશ્રી વિવેક નું પહેલો લક્ષણ **विवेकस्तु** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યા છે. આ પંક્તિ માં આપશ્રીએ આ બતાવ્યું છે કે જીવના સમસ્ત દુઃખોનુ હરણ કરનાર હરિ જ છે. **सर्वं** શબ્દનો અર્થ આ છે કે જીવ દ્વારા સાધ્ય લૌકિક યોગ અને ક્ષેમ અને ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી અલૌકિક સાધન વગેરે બધા જ પદાર્થો ભગવાન જ આપશે. તેથી ભગવત્-સેવાને છોડીને આ બધાને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન આપણે ન કરવો જોઈએ આ પ્રથમ 'વિવેક' છે.

भगवद्-सेवा में सर्वप्रथम 'विवेक' सर्वथा आवश्यक है । विवेक के पश्चात् जीव मे 'धैर्य' होना आवश्यक है । इन दोनों को सिद्ध करने के लिए 'आश्रय' आवश्यक है-यह क्रम है । इस परिस्थिति में सभी प्रकार से 'भगवद्-आश्रय' करने पर ही सभी कुछ सिद्ध हो जायेगा, यह बात बताने के लिए विवेक एवं धैर्य के पश्चात् आश्रय का निरूपण किया गया है । अब श्रीमहाप्रभुजी विवेक का प्रथम लक्षण 'विवेकस्तु' इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं । इसमें उन्होंने यह बताया है कि, हरि ही समस्त दुःखों का हरण करने वाले हैं । **सर्वं** शब्द का अर्थ यह है कि, हमारे द्वारा साध्य लौकिक योग एवं क्षेम-आदि एवं भगवान की सेवा में उपयोगी अलौकिक साधन; इन सभी पदार्थों का संपादन भगवान ही करेंगे । अतः भगवद्-सेवा को छोड़कर इनको प्राप्त करने के लिए हमें प्रयत्न-आदि नहीं करना चाहिए, यह प्रथम 'विवेक' है ।

यतः सर्वेषामपि दुःखहर्त्ता स एव । मम त्वङ्गीकृतस्यापेक्षितं करिष्यत्येवेति विश्वासेन सेवैव कार्या, न तु प्रयत्नादिकम् । तत्करणे बाहिर्मुख्यं सेवाप्रतिबन्धादिकं भवतीति एतदेव ''चिन्ता कापी''तिश्लोके निरूपितं नवरत्ने । ननु प्रार्थनाभावे कथं करिष्यति तत्राहुर्निजेच्छात इति । स अलौकिकः प्रभुः स्वकीयानामपेक्षितं जानाति । सेवामपि जानातीति स्वेच्छयैव करिष्यति न प्रार्थनामपेक्षत इति प्रार्थना न कार्येतिद्वितीयो विवेकः । एतदेव 'सर्वेश्वरश्च सर्वात्मे'त्यत्रोक्तं नवरत्ने ॥ १ ॥

કારણકે બધાના દુઃખને હરનાર ભગવાન જ છે. ''હું તો ભગવાન દ્વારા અંગીકૃત થયો છું તેથી મારા બધા આવશ્યક કાર્ય ભગવાન પૂર્ણ કરશે જ'' આવા પ્રકારનો વિશ્વાસ મનમાં દઢ કરી આપણે ભગવત્ સેવા જ કરવી જોઈએ, આ લૌકિક વૈદિક કાર્યો માટે પોતે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જો આપણે પોતે પ્રયત્ન કરીશું તો બહિર્મુખતા અને ભગવત્ સેવામાં પ્રતિબંધ થશે. આ જ વસ્તુ આચાર્યચરણોએ નવરત્ન ગ્રંથમાં ''કોઈ પણ ચિંતા નહિ કરવી જોઈએ'' (૧) આ શ્લોકમાં નિરૂપિત કરી છે. હવે જો કોઈને એવી શંકા હોય કે ભગવાન ને જ્યાં સુધી પ્રાર્થના ન કરીએ ત્યાં સુધી એ આપણા કાર્ય ને કેવી રીતે પૂર્ણ કરશે ? તો આ શંકાનું સમાધાન આચાર્યચરણોએ **निजेच्छातः** વગેરે શબ્દોથી કર્યું છે. પ્રભુ તો અલૌકિક છે અને સ્વીયજનોને જે કાંઈ જોઈતું હોય છે તે એ જાણે છે. જીવ દ્વારા કરેલ સેવાને પણ એ જાણે છે. તેથી ભગવાન જે કરશે એ તેમની ઈચ્છાથી જ કરશે અને પ્રાર્થના ની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કરશે તેથી પ્રાર્થના નહીં કરવી જોઈએ-આ બીજો વિવેક છે. આ જ વાત આચાર્યચરણોએ ''ભગવાન સર્વેશ્વર છે અને સર્વાત્મા છે'' (૨) આ નવરત્ન શ્લોક દ્વારા કહી છે.

क्योंकि सभी के दुःखहर्ता भगवान ही हैं । ''मैं तो भगवान के द्वारा अंगीकार हुआ हूँ अतः मेरे आवश्यक सभी कार्य वे संपन्न करेंगे ही'' इस प्रकार के विश्वास द्वारा भगवद्-सेवा ही करनी चाहिए, इन लौकिक-वैदिक कार्यों के लिए स्वयं प्रयत्न नहीं करना चाहिए । यदि हम ऐसा करेंगे तो बर्हिमुखता होगी एवं सेवा में प्रतिबंध होगा । इसी बात को आचार्यचरणों ने नवरत्नग्रंथ में 'कोई भी चिन्ता नहीं करनी चाहिए (१)' इस श्लोक में निरूपित किया है । अब यदि ऐसी शंका हो कि भगवान से जब तक प्रार्थना न करें तब तक वे हमारे कार्यों को कैसे पूर्ण करेंगे ? तो इसका समाधान आचार्यचरणों ने **निजेच्छातः** इत्यादि शब्दों से किया है । प्रभु तो अलौकिक हैं एवं स्वीयजनों को जो अपेक्षित है, वे उसे जानते हैं । जीव के द्वारा की गई सेवा को भी जानते हैं अतः भगवान जो भी करेंगे वह स्वेच्छा से ही करेंगे

और प्रार्थना की अपेक्षा रखे बिना करेंगे अतः प्रार्थना नहीं करनी चाहिए, यह दूसरा विवेक है । यही आचार्यचरणों ने 'भगवान सर्वेश्वर हैं एवं सर्वात्मा हैं' (२) इस नवरत्नश्लोक द्वारा कहा है ॥ १ ॥

ननु प्रार्थना कुतो न कार्या, तत्राहुः प्रार्थिते वेति ।
प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ।
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥ २ ॥

कृतेपि प्रार्थने किं स्यान्न किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुः । स्वाम्यभिप्रायसंशयात् । भगवान् स्वेच्छयैव दास्यति, नान्यथेति, किमर्थं स्वधर्महानिः कर्त्तव्येति तृतीयो विवेकः । किञ्च, स्वस्य प्रयत्नकरणेपि भगवांश्चेन्न दास्यति तदा प्रतिबन्धादिना तन्न सेत्स्यति । अथवा सर्वत्र स्वापेक्षितवस्तुनोऽभावात्तत्प्राप्तिर्न स्वशक्या । अथवा, तद्भवतेपि तथापि तत्प्राप्तिसाधने सामर्थ्यं नास्ति । भगवतस्तु सर्वत्र तत्तद्वस्तु सिद्धमेवास्ति, अभावे वा तदैव तत्सम्पादने सामर्थ्यमपि वर्तत इति । असाध्यमपि भगवान् साधयतीति तत्सेवां विहाय स्वप्रयत्नादिकं वृथेति चतुर्थो विवेकः ।

હવે ભગવાનને પ્રાર્થના કેમ ન કરવી જોઈએ ? જો આવો પ્રશ્ન થતો હોય તો આચાર્યચરણો તેનું સમાધાન **પ્રાર્થિતે વા** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યા છે.

આ શ્લોકથી આચાર્યચરણોનું તાત્પર્ય આ છે કે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવાથી પણ આખરે થશે શું ? કંઈ જ નહિ. કેમ નહિ થાય ? તો એનો ઉત્તર આપશ્રી **સ્વામ્યભિપ્રાય સંશયાત્** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યા છે. તે આ માટે કારણકે ભગવાન આપણને જે કાંઈ પણ આપશે તે એમની ઈચ્છા થી જ આપશે, નહિ તો નહિ. તેથી પ્રાર્થના કરીને શા માટે આપણે આપણો દાસધર્મ બગાડવો જોઈએ ? -આ ત્રીજો વિવેક છે. અને જો જીવ કોઈ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે અને ભગવાન તેને તે વસ્તુ આપવાની ઈચ્છા નથી રાખતા તો પ્રતિબંધો દ્વારા તે કાર્ય જ સિદ્ધ નહીં થાય. અથવા આ સમજી લેવું જોઈએ કે જીવને જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી હોય છે તે એને માટે સંભવ હોતી નથી. અથવા જો એ સંભવ પણ હોય તો પણ તે વસ્તુ જે સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તે સાધનોને પ્રાપ્ત કરવાની તેની સામર્થ્ય નથી હોતી પરંતુ ભગવાન માટે તો બધી જ વસ્તુઓ સર્વત્ર સિદ્ધ જ છે અને જો ન પણ હોય તો પણ એને સિદ્ધ કરવાની સામર્થ્ય પણ એમનામાં છે. ભગવાન તો અસાધ્ય ને પણ સાધી લે છે. તેથી એમની સેવાને છોડીને આ બધી લૌકિક વસ્તુઓ માટે આપણો પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ જ છે. -આ ચોથો વિવેક છે.

अब भगवानसे प्रार्थना क्यों नहीं करनी चाहिए ? यदि यह प्रश्न हो तो आचार्यचरण उसका समाधान **प्रार्थिते वा** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं ।

उक्त कारिका से आचार्यचरणों का तात्पर्य यह है कि प्रार्थना करने पर भी अंततोगत्वा होगा क्या ? कुछ भी नहीं, यह अर्थ है । क्यों नहीं होगा ? इसका कारण उन्होंने **स्वाम्यभिप्रायसंशयात्** इत्यादि शब्दों से दिया है । वह इस कारण क्योंकि भगवान जो कुछ भी देंगे, वह स्वयं की इच्छा से ही देंगे अन्यथा नहीं । अतः प्रार्थना करके क्यों व्यर्थ में अपने स्वधर्म (दासधर्म) से विरुद्ध जाना चाहिए ? यह तीसरा विवेक है । और, यदि जीव किसी वस्तु को प्राप्त करने का प्रयत्न करे और भगवान उसे देने की इच्छा नहीं रखते तो प्रतिबंध-आदि के द्वारा वह कार्य सिद्ध ही नहीं होगा । अथवा, यह समझ लें कि इस कारिका में **सर्वत्र** शब्द का अर्थ यह है कि जीव को जो वस्तु चाहिए होती है उसका अभाव होने के कारण उस वस्तु की प्राप्ति उसके लिए संभव नहीं होती है । अथवा यदि उसके लिए संभव भी हो तथापि वह वस्तु जिन साधनों से प्राप्त होती है, उन साधनों को प्राप्त करने में उसकी सामर्थ्य नहीं होती । किंतु भगवान के लिए तो सभी वस्तुएँ सर्वत्र सिद्ध ही है अथवा यदि सिद्ध न भी हों तो भी उनको संपादित करने का सामर्थ्य भी उनमें है । भगवान तो असाध्य को भी साध लेते हैं अतः उनकी सेवा को छोड़कर उन वस्तुओं के लिए स्वयं प्रयत्न करना वृथा ही है, यह चौथा विवेक है ।

तमेव निरूपयन्ति सर्वत्रेति । तस्य भगवतः सर्वत्रैव सर्वं वस्तु सिद्धमेवास्ति, अभावेपि सर्वं सम्पादयितुं सामर्थ्यं वर्तत इति । सर्वत्र यत्र यद्यद्वस्तु वर्तते तत्सर्वं भगवत एव, स्वाज्ञानेन लोकाः स्वत्वं मन्यन्त इति । यस्य यदपेक्षितं तदपि साक्षात्परम्पराभेदेन भगवानेव ददाति । स्वाज्ञानेन मया प्रयत्नेन कृतमिति मन्यन्त इति मम पूर्वसिद्धमपि भगवतैव दत्तं, साम्प्रतं तदङ्गीकृतस्य तु दास्यत्येवेति निश्चयेन सेवैव कर्त्तव्या न प्रार्थनेतिभावः सूचितः ॥ २ ॥

આ જ વાતને શ્રીમદાચાર્યચરણો **સર્વત્ર** વગેરે શબ્દોથી નિરૂપિત કરી રહ્યા છે. આવા સામર્થ્યવાન ભગવાન માટે દરેક

---

१ "स्वशक्त्या" इे २ अस्तीति पाठः

સ્થળે દરેક વસ્તુઓ સિદ્ધ જ છે. જો ન પણ હોય તો પણ તેમને તે જ ક્ષણે સંપાદિત કરવાનું સામર્થ્ય પણ એમનામાં છે. આ સંસારમાં જ્યાં-જ્યાં જે-જે વસ્તુઓ છે તે બધી ભગવાનની જ છે, પોતાના અજ્ઞાન ના કારણે લોકો એમને પોતાની માની લે છે તેથી જેમને જે જોઈતુ હોય છે તે બધુ જ સાક્ષાત્રૂપથી અને પરંપરારૂપથી ભગવાન જ એને આપે છે. (અહિંયાં ''સાક્ષાત્ પરંપરા ભેદ'' ને સમજો. આનો અર્થ એ છે કે ક્યારેક ભગવાન સ્વયં સાક્ષાત્રૂપથી જીવને અપેક્ષિત વસ્તુ આપે છે, તો ક્યારેક પરંપરાથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના ભક્તોને તો ભગવાન સાક્ષાત્ પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા અપેક્ષિત વસ્તુનું દાન કરે છે, અને અભક્તને કાં તો વેપારની પરંપરાથી અથવા તો તેની યોગ્યતાને અનુસાર અથવા તો તેના કર્મ ને અનુસાર આપે છે, પરંતુ બધાને આપે તો ભગવાન જ છે, આ અર્થ છે.) પરંતુ પોતાના અજ્ઞાન ને કારણે લોકો ''આ મે મારા પ્રયત્નોથી કર્યું છે'' આવું માની લે છે. તેથી આ બધું વિચારીને આપણે ''મને બ્રહ્મસંબંધ થવા પહેલા પણ જે મળ્યું તે ભગવાને જ આપ્યું હતું અને હમણાં તો હું એમના દ્વારા અંગિકાર થયો છું માટે મને તો એ આપશેજ'' આવા નિશ્ચય સાથે ભગવત્ સેવા જ કરવી જોઈએ પ્રાર્થના નહિ, આ ભાવ સૂચિત કર્યો છે.

इसी बात को श्रीमदाचार्यचरण **सर्वत्र** इत्यादि शब्दों द्वारा निरूपित कर रहे हैं । ऐसे भगवान के लिए सर्वत्र सभी वस्तुएँ सिद्ध ही हैं । यदि न भी हों तब भी उन्हें तत्क्षण संपादित करने का सामर्थ्य भी उनमें है । इस संसार में जहाँ-जहाँ, जो-जो वस्तुएँ हैं वे सब भगवान की ही हैं, अपने अज्ञान के कारण लोग उन्हें अपनी मान बैठे हैं । जिसको जो अपेक्षित है, वह भी साक्षात्रूप से अथवा परंपरारूप से भगवान ही उसे देते हैं । यहाँ 'साक्षात्परंपराभेद' को समझें । इसका अर्थ यह है कि कभी भगवान स्वयं साक्षात्रूप से जीव को अपेक्षित वस्तु देते हैं, तो कभी परंपरा से । कहने का तात्पर्य यह कि अपने भक्तों को तो भगवान साक्षात् अपने स्वरूप द्वारा अपेक्षित वस्तु का दान करते हैं एवं अभक्त को या तो व्यापार की परंपरा से या फिर उसकी योग्यता के अनुसार या फिर उसके कर्म के अनुसार देते हैं परंतु सभी को देते तो भगवान ही हैं, यह अर्थ है । परंतु स्वयं के अज्ञान के कारण लोग ''यह मैंने अपने प्रयत्नों से किया है'' ऐसा मान लेते हैं । अतः यह सभी कुछ विचार कर ''मुझे ब्रह्मसंबंध होने के पूर्व भी जो मिला वह भगवान ने ही दिया और इस समय तो मैं उनके द्वारा अंगीकार किया गया हूँ अतः मुझे तो वे देंगे ही'' ऐसे निश्चय के साथ सेवा ही करनी चाहिए, प्रार्थना नहीं, यह भाव सूचित किया गया है ॥ २ ॥

ननु किञ्चित्कालं सेवां कुर्यादितरकाले चेदन्यत्कार्यं करोति, तदा को दोषस्तत्राहुरभिमानश्चेति ।

अभिमानश्च सन्त्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ।

समर्पणानन्तरं स्वदेहादिषु स्वत्वेनाभिमानस्त्याज्यः । तत्र हेतुः । स्वाम्यधीनत्वभावनादिति । स्वतन्त्रत्वेनाभिमानात्तत्तद्विषयेषु देहेन्द्रियाणां विनियोगो भवतीति तत्त्यागेन तेषु सर्वेषु भगवति समर्पितत्वात्तदधीनत्वभावनं कार्यम्; एवं सति केवलं भगवदधीनत्वानुसन्धानेन तव्यतिरिक्तकार्यकरणे दोषस्फूर्त्या स्वस्वामिसम्बन्धिकार्यमात्र एव स्वधर्मस्फूर्त्या च प्रभुसेवामेव करिष्यति, न त्वन्यद्, दोषरूपत्वादिति पञ्चमो विवेको निरूपितः । एतदेव ''निवेदनं च स्मर्तव्यमि''त्यस्य विवरणे 'सर्वदा सर्वांशेन तदीयत्वानुसन्धानेन तथा न भविष्यती'त्युक्तं श्रीप्रभुचरणैः ।

હવે કદાચ કોઈ એવું કહે કે, થોડા સમય માટે તો સેવા કરે અને બાકીના સમયમાં કોઈ બીજું કામ કરે તો શું એમાં કોઈ દોષ છે ? તો એનો જવાબ શ્રીઆચાર્યચરણો **'अभिमानश्च'** વગેરે શબ્દો થી કહી રહ્યા છે. ભગવાનને સર્વસમર્પણ કરી દીધા પછી પોતાના શરીર, ઈન્દ્રિય, પતિ, પત્ની, ઘર, ધન વગેરે માં 'આ મારૂં છે' તેવું અભિમાન છોડી દેવું જોઈએ. આનુ કારણ **'स्वाम्यधीनत्व भावनात्'** વગેરે શબ્દો થી આપશ્રીએ કહ્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે તેવું ન કરવાથી સ્વતંત્રતા ની વૃત્તિથી જીવમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને તે સાંસારિક વિષયોમાં દેહ અને ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ થઈ જાય છે. પરંતુ અભિમાન છોડી દઈને; કેમકે તે દેહ વગેરે ભગવાનનેજ સમર્પિત કરેલાં છે, ભગવાનને આપણે અધીન છીએ તેવી ભાવના કરવી જોઈએ. આમ થઈ જવાથી બધાજ વિષયોમાં કેવળ ભગવાનની અધીનતાનુંજ અનુસંધાન રહેશે અને ભગવદ્-સંબંધ સિવાય નું કોઈ પણ કામ કરવામાં આપણને આપણા પોતાનામાં દોષ નો અનુભવ થશે. તેથી જીવને પોતાના સ્વામી ભગવાનના સંબંધિ કાર્યમાં જ સ્વધર્મ છે તેમ લાગવા માંડશે અને તે પ્રભુ સેવા જ કરશે, અન્ય બીજું કાંઈ નહીં કરે. કેમકે અન્ય બીજું કાંઈ પણ કરવું તેના માટે દોષરૂપ છે-આ પાંચમો વિવેક બતાવવામાં આવ્યો. આજ વાત ''નિવેદન નું સ્મરણ કરવું જોઈએ'' (નવરત્ન-૨) -આ શ્લોક ના વિવરણમાં શ્રીપ્રભુચરણોએ ''सर्वदा सर्वरीते तदीयत्वनुं अनुसंधान करवाथी बहिर्मुखता अने स्वच्छंदता नहीं

---

३ 'कार्यकरण एव' इतिपाठः । ४ 'प्रभुकार्यमेव करोति' इतिपाठः ।

थाय'' तेम कही छे.

अब यदि कोई ऐसा कहे कि, कुछ समय तक के लिए तो सेवा कर लें और शेष समय में कोई दूसरा कार्य करें तो क्या इसमें कोई दोष है ? तो इसका उत्तर आचार्यचरण **अभिमानश्च** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । भगवान को सर्वसमर्पण कर देने के पश्चात् हमें अपने देहादि में स्वत्व का अभिमान त्याग देना चाहिए । इसका कारण आपश्रीने **स्वाम्यधीनत्व भावनात्** इत्यादि शब्दों से कहा है । वे आज्ञा करते हैं कि, अन्यथा स्वतंत्रता की वृत्ति से जीव में अभिमान पनप जाता है और उन सांसारिक विषयों में देहेन्द्रियों का विनियोग हो जाता है । किंतु अभिमान त्याग देने से उन सभी सांसारिक विषयों में; चूँकि सभी कुछ भगवान को समर्पित किया जा चुका है, अतः उनकी अधीनता की भावना करनी चाहिए । ऐसा होने पर समस्त विषयों में केवल भगवान की अधीनता का ही अनुसंधान होगा और भगवान से अतिरिक्त कोई दूसरा कार्य करने पर हमें अपनेआप में दोष की अनुभूति होगी । ऐसा होने पर जीव को स्वयं के स्वामी भगवान से संबंधित कार्यों में ही स्वधर्म की अनुभूति होगी और वह प्रभुसेवा ही करेगा, अन्य कुछ नहीं । क्योंकि अन्य कुछ भी करना उसके लिए दोषरूप है, यह पाँचवां विवेक निरूपित किया गया । यही बात 'निवेदन का स्मरण करना चाहिए (नव/२)' इस श्लोक के विवरण में प्रभुचरणों ने ''सर्वदा सर्वांश में भगवदीयता का अनुसंधान करने पर बहिर्मुखता एवं स्वच्छंदता नहीं होगी'' इस वाक्य द्वारा कही है ।

किञ्च । यथा स्वदेहादिष्वभिमानस्त्याज्यस्तथा देहादिसम्बन्धिभार्यापुत्रादिष्वपि स त्याज्यः । तेपि स्वात्मना सह भगवतैवाङ्गीकृता इति तदधीना इति तेषामपि योगक्षेमं प्रभुरेव करिष्यतीति सर्वदानुसन्धानेन तदर्थमपि प्रयत्नादिकरणं न भविष्यतीत्यपि भावो ज्ञापितः । तत्राप्यभिमानः सम्यक् सवासनस्त्याज्यो यथा तद्वासनापि न तिष्ठति । एतदेव ''चिन्ता कापी''तिश्लोके 'लौकिक्यलौकिकी च सा त्याज्ये'त्युक्तम् ।

તેટલું જ નહીં પણ જેમ આપણે દેહ-વગેરેમાં અભિમાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેમ દેહ થી જોડાયેલાં પત્ની પુત્ર વગેરે માં પણ અભિમાન નો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેઓ પણ આપણી જોડે જ ભગવાન દ્વારા અંગીકૃત થયા છે તેથી તેઓ પણ ભગવાનને અધીન જ છે અને તેમના પણ યોગક્ષેમ નો નિર્વાહ પ્રભુ જ કરશે. આ પ્રકારે સર્વદા ભગવાનના અનુસંધાન દ્વારા એમને માટે પણ કોઈ પ્રયત્ન વગેરે કરવાનો અવકાશ નહીં રહે, એવો ભાવ સૂચિત કર્યો છે. અહીં અભિમાનનો ત્યાગ કરવામાં 'सम्' ઉપસર્ગ લગાવ્યો છે (મૂળ શ્લોકમાં **'अभिमानः सम्+त्याज्यः'** એ પ્રકારે કહેલું છે. **'सम्'** ઉપસર્ગનો અર્થ છે, સારી રીતે. તો આ પ્રકારે સંપૂર્ણ અર્થ એ થયો કે અભિમાનનો સારી રીતે ત્યાગ કરવો જોઈએ. હવે તે સારી રીતે ત્યાગવું એટલે શું ? એ ટીકાકાર આગળ ની પંક્તિમાં બતાવી રહ્યાં છે). આનો અર્થ એ છે કે અભિમાનનો સારી રીતે ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવી રીતે કે શરીરમાં વાસના પણ ન રહે. આજ વાત નવરત્ન ગ્રંથના 'चिन्ता कापि..' શ્લોક ના વિવરણમાં ''લૌકિક અલૌકિક કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા છોડી દેવી જોઈએ'' આ વાક્ય દ્વારા પ્રભુચરણોએ કહી છે.

और भी, जैसे हमें देह-आदि में अभिमान का त्याग करना चाहिए, वैसे देह से संबंधित पत्नी-पुत्र आदि में भी अभिमान का त्याग करना चाहिए । वे भी हमारे संग ही भगवान द्वारा अंगीकृत हुए हैं अतः वे भी भगवान के अधीन ही हैं और उनके भी योगक्षेम का निर्वाह प्रभु ही करेंगे । इस प्रकार सर्वदा भगवान के अनुसंधान द्वारा उनके लिए भी कोई प्रयत्न-आदि करने का अवकाश नहीं रह जायेगा, यह भाव ज्ञापित किया है । यहाँ अभिमान का त्याग करने में 'सम्' उपसर्ग लगाया गया है । मूल श्लोक में 'अभिमानः सम्+त्याज्यः' इस प्रकार से कहा गया है । 'सम्' उपसर्ग का अर्थ है, भलीभाँति से । तो इस प्रकार संपूर्ण अर्थ यह बना कि अभिमान को भलीभाँति से त्यागना चाहिए । अब उस भलीभाँति रूप से त्यागना क्या है ? यह टीकाकार आगे की पंक्ति में बता रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि अभिमान को भलीभाँति त्यागना चाहिए, उस प्रकार से कि जिस प्रकार से देह में वासना भी न रहे । यही बात नवरत्नग्रंथ के 'चिन्ता कापि' श्लोक के विवरण में ''लौकिक-अलौकिक किसी भी प्रकार की चिन्ता त्याग देनी चाहिए'' इस वाक्य द्वारा प्रभुचरणों ने कही है ।

एवं श्रीमदाचार्याज्ञया विवेकादिना सेवाकरणे स्वापेक्षितवस्तुज्ञापिका भगवदाज्ञा, तं प्रत्याचार्याज्ञातो विशिष्टा चेज्ज्ञायते, तदा साज्ञा कर्तव्या, तदाहुर्विशेषत इति ।

विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादन्तःकरणगोचरः ॥ ३ ॥
तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ।

चेद्विशेषतः सेवाविषयिण्याज्ञा स्यात्तदा भगवदपेक्षितार्थज्ञाने तद्विशेषगत्यादि कार्यं कर्त्तव्यम् । नो चेदाचार्याज्ञानुसारेणैव कृतिः

---

१ भवेदिति पाठः ।

कार्या सेवायामितिभावः । ननु साज्ञा कथं ज्ञायते ? तत्राहुरन्तःकरणेति । भगवदीयस्यान्तःकरणे गोचरः, साज्ञा भवति, स्वप्नद्वारा तां ज्ञापयतीत्यर्थः । अथवा, एवं सेवाकरणे यतः स प्रभुरन्तकरणगोचरो भक्तानामन्तःकरणे मनस्यात्मनि वा, अन्तःकरणं ज्ञानादिकार्यकरणं येनेत्यन्तःकरणे आत्मा तत्र स्थितो भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

આવી રીતે શ્રીમદાચાર્યની આજ્ઞાનુસાર વિવેક વગેરેનું ધ્યાન રાખતા રાખતા સેવા કરતા સમયે જો કદાચ એવું થઈ જાય કે ભગવાનને જે વસ્તુની ઈચ્છા હોય, તે માટે આપણને આજ્ઞા કરે અને તે આજ્ઞા આચાર્યચરણોએ આપેલી આજ્ઞા કરતા કંઈક વિશેષ હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે કે, ભગવદ્ આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ આ વાતને તેઓ **''વિશેષતઃ''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

તેઓશ્રી કહી રહ્યા છે કે કદાચ સેવા ના વિષયમાં ભગવાનની કોઈ વિશેષ આજ્ઞા થાય, ત્યારે ભગવાનને અપેક્ષિત એવી કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થવા પર તે વિશેષ કાર્ય ને કરવું જોઈએ. અને કદાચ ભગવાનની કોઈ વિશેષ આજ્ઞા ન હોય તો આચાર્યચરણો (ગુરૂ) ની આજ્ઞાપ્રમાણે જ ભગવદ્-સેવા કરવી જોઈએ, એવો અર્થ છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે ભગવાનની તેવી વિશેષ આજ્ઞા ની ખબર કેવી રીતે પડે ? તો તેનો જવાબ આચાર્યચરણો **''અન્તઃકરણ''** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે કે, ભગવાનની આવી વિશેષ આજ્ઞા ભગવદીયોનાં અંતઃકરણમાં સ્ફુરિત થાય છે. તેઓ આ આજ્ઞાને સ્વપ્ન દ્વારા કહે છે, આવો અર્થ છે. અથવા એમ સમજી લો કે આ પ્રકારે સેવા કરવાથી કેમકે પ્રભુ ભગવદીયોના અન્તઃકરણમાં બિરાજમાન થઈ જાય છે તેથી તેઓ તે ભગવદીયને એના મન અથવા આત્મા દ્વારા તેવી પ્રેરણા કરે છે. જેના દ્વારા સમજી વિચારીને જ્ઞાનપૂર્વક કામ કરવામાં આવે, તેને 'અંતઃકરણ' કહે છે. આજ અંતઃકરણની અંદર આત્મા રહે છે અને આત્માની અંદર અન્તર્યામી રહે છે તેથી આત્મા દ્વારા જે પ્રભુસેવાની આજ્ઞા થાય, તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ ॥ ૩ ॥

इस प्रकार श्रीमदाचार्य की आज्ञानुसार विवेक-आदि का ध्यान रखते हुए सेवा करते समय यदि कदाचित् ऐसा हो जाय कि भगवान को जो वस्तु वांछित हो, वे उसकी हमें आज्ञा करें और वो आज्ञा आचार्यचरणों के द्वारा दी गई आज्ञा से कुछ अधिक विशिष्ट हो, तो ऐसी परिस्थिति में आचार्यचरण कह रहे हैं कि, भगवद्-आज्ञा का पालन करना चाहिए । इस बात को वे **विशेषतः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

वे कहते हैं कि यदि सेवा के विषय में भगवान की कोई विशेष आज्ञा हो जाय, तब भगवान को अपेक्षित ऐसी किसी वस्तु का ज्ञान होने पर उस विशेष कार्य को करना चाहिए । और यदि भगवान की कोई ऐसी विशेष आज्ञा न हो तो आचार्यचरणों की आज्ञानुसार ही भगवद्-सेवा करनी चाहिए, यह भाव है । किंतु प्रश्न यह उठता है कि भगवान की ऐसी विशेष आज्ञा जानी कैसे जाय ? तो इसका उत्तर आचार्यचरण **अन्तःकरण** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । वह इस प्रकार कि, भगवान की ऐसी विशेष आज्ञा भगवदीयों के अन्तःकरण में स्फुरित होती है । वे उस आज्ञा को स्वप्न द्वारा बताते हैं, यह अर्थ है । अथवा यों समझ लें कि इस प्रकार से सेवा करने पर चूँकि प्रभु भगवदीयों के अन्तकरण में विराजमान हो जाते हैं अतः वे उसे उसके मन अथवा आत्मा द्वारा ऐसी प्रेरणा करते हैं । जिसके द्वारा सोच-विचार कर ज्ञानपूर्वक कार्य किया जाय, उसे 'अन्तःकरण' कहते हैं । इसी अन्तःकरण के अंदर आत्मा रहता है और आत्मा के भीतर अन्तर्यामी रहता है अतः आत्मा के द्वारा जिस प्रभुसेवा की आज्ञा हो, वैसा करना चाहिए ॥ ३ ॥

एवं सति तादृक्प्रकारेण सेवाकरणे भक्तस्य सर्वांशे आत्मस्वरूपत्वेन भगवानेव स्फुरतीति साज्ञापि ज्ञायत इति । तदा विशेषगतिर्भगवत्स्वरूपलीलयोः सम्बन्धिनी या विशेषगतिः सेवायां ज्ञाता भवेत्, तदादि सर्वं स्नेहभावेन भाव्यं कर्त्तव्यं, नोचेदाज्ञानुसारेणैवेत्यर्थः । एतदेव ''सेवाकृतिरि''तिश्लोकेनिरूपितं नवरत्ने ।

તેથી ઉપર કહેલ પ્રકારે સેવા કરવાથી ભક્તને બધીજ રીતે પોતાના આત્મા તરીકે ભગવાનજ સ્ફુરિત થાય છે અને આ રીતે તેને ભગવદ્ આજ્ઞા ની પણ જાણ થાય છે. અહીં મૂલ કારિકામાં આવેલા **''तदा विशेष गतिः''** વગેરે શબ્દોનો અર્થ છે- ભગવાનનાં સ્વરૂપ તેમજ લીલા સંબંધી વિષયોનું જ્ઞાન થવું. એટલે કે ઉપર કહેલ પ્રકારે સેવા કરવાથી ભક્ત ભગવાનની વિશેષ ગતિઓ ને જાણવા લાગે છે, ત્યારે તેણે આવી ભગવદાજ્ઞાને સ્નેહભાવસાથે અનુસરવી જોઈએ. અને જો કોઈ વિશેષ ભગવદાજ્ઞા ન હોય તો આચાર્યચરણો (ગુરૂ) ની આજ્ઞા અનુસાર કાર્ય કરવું જોઈએ. આજ વાત, ''સેવા ગુરૂઆજ્ઞા પ્રમાણે કરવી જોઈએ જ્યાં સુધી ભગવાનની કોઈ વિશેષ આજ્ઞા ન થઈ હોય (નવરત્ન/૭)'' આ શ્લોક દ્વારા કહેલી છે.

अतः उपर्युक्त प्रकार से सेवा करने पर भक्त को सर्वांश में आत्मस्वरूपतया भगवान ही स्फुरितं होते हैं और इस तरह उसे भगवद्-आज्ञा भी ज्ञात होती है । यहाँ मूल कारिका में आए **तदा विशेष गतिः** इत्यादि शब्दों का अर्थ है- भगवान के स्वरूप एवं लीला संबंधी

विषयों का ज्ञान होना । अर्थात् उपर्युक्त प्रकार से सेवा करने पर वह भगवान की इन विशेष गतियों को जानने लगता है । तब उसे ऐसी भगवद्-आज्ञा को स्नेहभावपूर्वक करना चाहिए । और यदि कोई विशेष भगवद्-आज्ञा न हो तो आचार्यचरणों की आज्ञा अनुसार कार्य करना चाहिए । यही बात, 'सेवा गुरुआज्ञा के अनुसार करनी चाहिए जबतक भगवान की कोई विशेष आज्ञा न हो (नव०/७)' इस श्लोक द्वारा कही गई है ।

ननु कदाचिल्लौकिककार्येष्वपि भगवदाज्ञा विशेषेण भवेत्तत्राहुर्भिन्नमिति । दैहिकादेहसम्बन्धिपुत्रादिविवाहोपनयनरूपाद्भिन्नं यथा भवति तथाज्ञा भवति, न तु लौकिककार्ये विशिष्टाज्ञा । तेन लौकिकं तु सर्वसमर्पणानन्तरं सर्वस्य तदीयत्वानुसन्धानेन तद्दत्तप्रसादत्वेन तावन्मात्रमेवावश्यकं यत्तत्कर्तव्यं, न तु विशेषोत्साहेन धनादिव्ययादिकं कर्तव्यमित्यादिरूपः षष्ठो विवेको निरूपितः ।

હવે કદાચ કોઈ લૌકિક કાર્યમાં પણ ભગવાનની કોઈ વિશેષ આજ્ઞા થઈ જાય, તો શું કરવું ? તો શ્રીઆચાર્યચરણો તેનું સમાધાન "**भिन्नं**" વગેરે શબ્દો થી કરી રહ્યા છે. અહીં સમજવું જોઈએ કે ભગવાનની તેવી વિશેષ આજ્ઞા દૈહિક કાર્યોથી ભિન્ન અલૌકિક સેવા સંબંધી કાર્યો માં જ થાય છે. જેમ શરીરથી સંબંધિત પુત્ર વગેરેના વિવાહ, ઉપનયન વગેરે કાર્યો માં નથી થતી પણ તેનાથી ભિન્ન અલૌકિક સેવા સંબંધી કાર્યો માં થાય છે. લૌકિક કાર્યોમાં ભગવાનની વિશિષ્ટ આજ્ઞા નથી થતી. તેથી લૌકિક કાર્યો જે કરવાનાં છે, તે તો સર્વસમર્પણ કર્યા પછી બધામાં ભગવદીયતાની બુદ્ધિ રાખીને કરવાનાં છે અને વિવાહ, જનોઈ વગેરે તો ભગવદ્ પ્રસાદરૂપ છે તેથી તેટલાંજ કામ કરવા જોઈએ જેટલાં જરૂરી હોય. લૌકિકઆવેશથી ઉત્સાહમાં આવીને ધન-વગેરેનો વધારે ખર્ચ પણ ન કરવો જોઈએ, આ છઠ્ઠો વિવેક બતાવેલ છે.

अब कदाचित् किसी लौकिक कार्य में भी भगवान की कोई विशेष आज्ञा हो जाय, तब क्या करना ? तो आचार्यचरण इसका समाधान **भिन्नं** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । यहाँ समझना चाहिए कि भगवान की ऐसी विशेष आज्ञा दैहिक कार्यों से भिन्न अलौकिक कार्यों में ही होती है । जैसे देह से संबंधित पुत्र आदि के विवाह, उपनयन आदि कार्यों में न होकर उससे भिन्न अलौकिक सेवा संबंधी कार्यों में होती है । लौकिक कार्यों में भगवान की विशिष्ट आज्ञा नहीं होती । अतः लौकिक कार्य जो करने हैं, वह तो सर्वसमर्पण करने के पश्चात् सभी में भगवदीयता की बुद्धि रखते हुए करने हैं और ये विवाह, उपनयन आदि तो भगवद्-प्रसादरूप हैं अतः उतने ही कार्य करने चाहिए जो-जो आवश्यक हों । लौकिकावेश से उत्साह में आकर धन-आदि का अधिक व्यय भी नहीं करना चाहिए, यह छठा विवेक निरूपित किया गया है ।

अथवा, भिन्नमिति विशेषगत्यादिविशेषणम् । तेन दैहिकाद्भिन्नविशेषगतिकरणकथनेन विशेषाज्ञापि दैहिकविषयिणी न भवत्येवेत्युक्तं भवति, अनर्थरूपत्वात् ।

ननु सेवायामपेक्षितधनादिसाधनाभावे सा कथं निर्वहति ? तदा ऋणादिकमपि कृत्वा सामग्र्यादिकं कार्यं (सम्पादनीयं) न वेति, तत्राहुरापद्गत्यादीति ।

आपद्गत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥ ४ ॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ।
विवेकोयं समाख्यातो धैर्यं तु विनिरूप्यते ॥ ५ ॥

आपत्प्राप्तौ यानि कार्याणि भगवद्विषयकाणि, तेषु हठो न कार्यः । ऋणं कृत्वापि मया सर्वं कर्तव्यमेवेति हठो न कार्यः, किन्तु यथालाभसन्तोषेण प्रयत्नाभावेन यत्सम्पन्नं भवति, तदेव समर्पणीयम्, नान्यत् । मार्गस्थित्या यदेव समर्पयिष्यति तदेव साक्षादङ्गीकरिष्यतीतिभावः । एतदेव 'प्राप्तं सेवेत निर्मम' इत्यग्रे वक्ष्यन्ति च । यत्र भगवत्कार्येष्वपि हठो न कार्यस्तत्र लौकिककार्येषु किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायोपि सूचित इति सप्तमो विवेकः ॥ ४ ॥

અથવા "**भिन्नं**" શબ્દ ને "**विशेषगत्यादि**" શબ્દનું વિશેષણ માની લઈએ, જેનાથી એવો અર્થ થાય કે ભગવાનની વિશેષગતિ (ભગવદ્આજ્ઞા) દૈહિક કાર્યો થી જુદી જ હોય છે. કેમકે આ દૈહિક કાર્યો માં પણ આ પ્રકારે ભગવદ્-આજ્ઞા માની લેવામાં આવે તો તે કાર્ય અનર્થકારી બની શકે છે. (ટીકાકાર અન્તઃકરણમાં કેવળ ભગવદ્-સેવા સંબંધી સ્ફુરિત થવા વાળી આજ્ઞાઓ ને ભગવાનની વિશેષ આજ્ઞા તરીકે બતાવી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે લૌકિક કાર્યોમાં અને દેહ સંબંધી કાર્યો ના સંદર્ભમાં જે અન્તઃકરણમાં વિચાર ઉઠે છે, તેને પણ જો ભગવદ્-આજ્ઞા માની લેવામાં આવે તો અનર્થ થઈ શકે છે. કેમકે લૌકિક અથવા દેહ સંબંધી વિચાર તો ધર્મ-અધર્મ નું ધ્યાન રાખ્યાવગર કાંઈ પણ હોઈ શકે છે. આવા વિચારોમાં ઉચિત અને અનુચિત નું ધ્યાન રાખ્યા વગર તેને હઠાત્ ભગવદ્-આજ્ઞા માની ને તે કાર્ય કરવું યોગ્ય નથી, એવો અર્થ છે.)

હવે કદાચ કોઈ એવી શંકા કરે કે ભગવદ્-સેવામાં જરૂરી એવા ધન વગેરે સાધન પ્રાપ્ત ન હોય તો સેવાનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય ? આવી પરિસ્થિતિમાં દેવું વગેરે કરીને પણ સેવોપયોગી સામગ્રી અને સાધન મેળવવાં કે નહીં ? ત્યાં આપશ્રી **''આપદ્‌ગત્યાદિ''** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

જો પ્રભુ વિષયક કાર્યોમાં કોઈ આપત્તિ આવી જાય તો તેમાં હઠ ન કરવી. દેવું કરીને પણ મારે બધુંજ કરવું જોઈએ તેવી હઠ ન કરવી જોઈએ. પરંતુ જે કંઈ મળ્યું છે તેમાં સંતોષ રાખીને પ્રયત્નરહિત થઈને જે થઈ શકે છે તેજ ભગવાનને સમર્પણ કરવું જોઈએ, બીજું કંઈ નહીં. પુષ્ટિમાર્ગીય પદ્ધતિ પ્રમાણે ભક્ત જે કંઈ પણ ભગવાનને સમર્પિત કરશે, ભગવાન એનો સાક્ષાત્ સ્વીકાર કરશે એવો ભાવ છે. આજ વાતને આચાર્યચરણો ''પ્રભુકૃપા થી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં મમતા ન રાખીને ભગવત્સેવા કરવી જોઈએ'' આ વાક્ય દ્વારા આગળ કહેશે. તેથી જ્યાં ભગવદ્ કાર્યો માં પણ હઠ ન કરવી જોઈએ, ત્યાં લૌકિક કાર્યોમાં તો હઠ ન જ કરવી જોઈએ, એ આપમેળે સમજાઈ જાય છે આવા કૈમુતિકન્યાયને પણ કહ્યો અને સાતમા વિવેકનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે ॥ ४ ॥

अथवा भिन्नं शब्द को **विशेषगत्यादि** शब्द का विशेषण मान लें, जिससे अर्थ यह बनेगा कि भगवान की विशेषगति भगवद्-आज्ञा वैदिक कार्यों से भिन्न ही होती है । क्योंकि यदि दैहिक कार्यों में भी इस प्रकार भगवद्-आज्ञा मान ली जाय, तो वह अनर्थकारी हो सकती है । टीकाकार अन्तःकरण में केवल भगवद्-सेवा संबंध में स्फुरित होने वाली आज्ञाओं को भगवान की विशेष आज्ञा बता रहे हैं । वे कहते हैं कि यदि लौकिक कार्यों में एवं देह संबंधी-कार्यों के संदर्भ में जो अन्तःकरण में विचार उठते हैं, उन्हें भी यदि भगवद्-आज्ञा मान ली जाय, तो अनर्थ हो सकता है । क्योंकि लौकिक या देह संबंधी विचार तो धर्म-अधर्म का ध्यान रखे बिना कुछ भी हो सकते हैं । इन विचारों में उचित-अनुचित का विचार करे बिना उसे हठात् भगवद्-आज्ञा मानकर कर लेना युक्त नहीं है, यह अर्थ है । अब यदि यह शंका हो कि भगवद्-सेवा में आवश्यक धन-आदि साधन प्राप्त न हो तो सेवा का निर्वाह कैसे हो ? ऐसी परिस्थिति में ऋण-आदि भी लेकर भगवद्-सामग्री का जुगाड़ करना या नहीं ? तो आचार्यचरण इसका समाधान **आपद्गत्यादि** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं ।

यदि भगवद्-विषयक कार्यों में कोई आपत्कालीन परिस्थिति उत्पन्न हो जाय, तो उनमें हठ नहीं करना चाहिए । अर्थात् ''ऋण लेकर भी मुझे ये कार्य तो करना ही है'' इस प्रकार का हठ नहीं करना चाहिए । किंतु जो कुछ प्राप्त हुआ हो उसमें संतोष रखते हुए प्रयत्नरहित होकर जो बन पड़ता हो वही भगवान को समर्पण करना चाहिए, अन्य कुछ भी नहीं । पुष्टिमार्गीय पद्धति से भक्त जो कुछ भी भगवान को समर्पित करेगा, भगवान उसे साक्षात् स्वीकार करेंगे, यह भाव है । इसी बात को आचार्यचरण ''प्रभुकृपा से जो प्राप्त हो उसमें ममता न रखते हुए भगवत्सेवा करनी चाहिए'' इस वाक्य द्वारा आगे कहेंगे । अतः जहाँ भगवद्-कार्यों में भी हठ नहीं करना चाहिए, वहाँ लौकिक कार्यों में तो हठ नहीं ही करना चाहिए-इसमें क्या कहना शेष रह जाता है; यह कैमुतिकन्याय भी सूचित करते हुए इस प्रकार से सातवाँ विवेक का स्वरूप निरूपित किया गया ॥ ४ ॥

ननु वैदिकेषु का व्यवस्था ? तत्राहुरनाग्रह इति । सर्वत्र स्मार्तश्रौतादिधर्मेषु अनाग्रह एव कर्तव्यः । भगवत्सेवामपि विहाय स्मार्तश्रौतादिधर्माचरणं सर्वथा कर्तव्यमित्याग्रहो न कर्तव्यः । किन्तु भगवदाज्ञया प्राप्तमावश्यकं कर्म सेवानवसरे कर्तव्यमित्यर्थः । चकारात्साक्षाद्भगवत्सम्बन्धिव्यतिरिक्तसर्वेष्वप्यनाग्रह एव कर्तव्य इत्यष्टमो विवेकः ।

હવે અહીં પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે લૌકિક કાર્યો માટે તો કોઈ હઠ કે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ પણ વૈદિક કાર્યો માટે શું વ્યવસ્થા છે ? તો એનો ઉત્તર **''અનાગ્રહ''** વગેરે શબ્દોથી અપાઈ રહ્યો છે. અહીં **''સર્વત્ર''** શબ્દનો અર્થ છે- સ્માર્ત-શ્રૌત વગેરે ધર્મો ના વિષયોમાં. આ ધર્મોમાં અનાગ્રહ જ રાખવો જોઈએ- આગ્રહ રાખવો જોઈએ નહીં. એટલેકે ''ભગવત્ સેવા ને પણ છોડીને સ્માર્ત-શ્રૌત ધર્મોનું આચરણ સર્વથા કરવું જ છે'' તેવો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. પરંતુ ભગવદ્-આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થયેલાં આ આવશ્યક શ્રૌત-સ્માર્ત કર્મો સેવાના અનવસર કાલમાં કરવા જોઈએ તેવો અર્થ છે. **'ચ'** શબ્દથી એ જાણવું જોઈએ કે સાક્ષાત્ ભગવત્-સંબંધિત કાર્યો સિવાયનાં બીજા બધાં કામોમાં અનાગ્રહજ રાખવો જોઈએ, આ આઠમો વિવેક છે.

अब यहाँ प्रश्न यह उठता है कि, लौकिक कार्यों के लिए तो कोई हठ या प्रयत्न नहीं करना चाहिए परंतु वैदिक कार्यों के लिए क्या व्यवस्था है ? तो इसका उत्तर **अनाग्रह** इत्यादि शब्दों से दिया जा रहा है । यहाँ **सर्वत्र** शब्द का अर्थ है-स्मार्त-श्रौत आदि धर्मों के विषयों में । इन धर्मों में अनाग्रह ही रखना चाहिए अर्थात् आग्रह नहीं रखना चाहिए । अर्थात् ''भगवत्सेवा को भी छोड़कर स्मार्त-श्रौत आदि धर्मों का आचरण सर्वथा करना ही है'' ऐसा आग्रह नहीं रखना चाहिए । किंतु भगवद्-आज्ञा से प्राप्त हुए इन आवश्यक श्रौतस्मार्त

कर्मों को भगवद्-सेवा के अनवसर काल में करना चाहिए, यह अर्थ है । 'च' शब्द से यह जानना चाहिए कि साक्षात् भगवद्-संबंधित कार्यों से अतिरिक्त अन्य समस्त कार्यों में अनाग्रह ही रखना चाहिए, यह आठवाँ विवेक है ।

ननु वैदिकधर्मैष्वनाग्रहः कथं भवेत्तत्राहुर्धर्माधर्मेति । धर्माणां स्मार्तादीनामधर्माणां तत्तदकरणजनितानामग्रदर्शनं पर्यवसानविचारः कर्तव्यः, यस्मिन्कृते अधर्मो भवेत् स न कर्तव्य इतिभावः । स्मार्तश्रौतभगवद्धर्मास्तु उत्तरोत्तरबलिष्ठाः, तत्र यथा श्रौतविधौ स्मार्तत्यागे न दोषस्तथा भगवद्धर्मकरणे उभयविधस्यापि त्यागे न दोषः, सर्वाधिकबलवत्त्वादिति विचार्य तद्धर्माणां गौणत्वात्स्वधर्मत्वाभावाच्चानाग्रह एव कर्तव्य इति नवमो विवेक उक्तः ।

परंतु अहीं प्रश्न એ ઉભો થાય છે કે, આ પ્રકારે વૈદિક ધર્મો કે જે વર્ણાશ્રમ- આદિ ધર્મો ના અંગભૂત છે અને જરૂરી છે, તેમાં અનાગ્રહ કેવી રીતે રાખી શકાય ? તો આચાર્યચરણો આનો ઉત્તર **''धर्माधर्म''** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યાં છે. ધર્મો એટલે સ્માર્ત વગેરે ધર્મો અને અધર્મો થી દૂર રહેવાથી જે પરિણામ આવતું હોય તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

અને જે કરવાથી અધર્મ થતો હોય તે ન કરવું તેવો ભાવ છે. સ્માર્તધર્મ, શ્રૌતધર્મ, ભગવદ્-ધર્મ એ ક્રમશઃ એક પછી એક તેરીતે બળવાન છે. એટલે કે સ્માર્તધર્મ કરતા શ્રૌતધર્મ અને શ્રૌતધર્મ કરતા ભગવદ્ ધર્મ બળવાન છે. જેવી રીતે શ્રૌતધર્મ એટલે કે વૈદિક વિધિ કરી લેવા પર જો સ્માર્ત ધર્મ પણ છોડી દેવામાં આવે તો કોઈ દોષ નથી થતો, તેવી રીતે ભગવદ્ધર્મ કરવા પર એ બંને ધર્મો ને છોડી દેવામાં કોઈ દોષ રહેતો નથી. કેમકે ભગવદ્ ધર્મ બધા કરતા બળવાન છે. તેથી એવો વિચાર કરીને; અને કેમકે શ્રોત-સ્માર્ત ધર્મો ભગવદ્ ધર્મો ની આગળ ગૌણ છે અને પુષ્ટિમાર્ગીય માટે ભગવદ્ ધર્મજ સ્વધર્મ છે અને તે ધર્મોને મુખ્યતા દેવાથી ભગવદ્-ધર્મ બરોબર રીતે નિભાવી શકાતો નથી, તેથી તેમનામાં અનાગ્રહજ રાખવો જોઈએ-એ નવમો વિવેક છે.

किंतु यहाँ प्रश्न यह उठता है कि, इस प्रकार वैदिक धर्म जो वर्णाश्रम-आदि धर्मों के अंगभूत हैं एवं आवश्यक हैं, उनमें अनाग्रह कैसे रखा जा सकता है ? तो आचार्यचरण इसका उत्तर **धर्माधर्म** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । यहाँ ध्यातव्य यह है कि, स्मार्त-आदि धर्म एवं अधर्म; इन दोनों को न करने से जो परिणाम आता हो, उसका विचार कर लेना चाहिए । अर्थात् जिसको करने से अधर्म होता हो, वह नहीं करना चाहिए, यह भाव है । स्मार्तधर्म, श्रौतधर्म, भगवद्-धर्म ये क्रमशः एक के बाद एक बलिष्ट हैं । अर्थात् स्मार्तधर्म से बलिष्ट श्रौतधर्म हैं और श्रौतधर्म से बलिष्ट भगवद्-धर्म हैं । जिस प्रकार श्रौतधर्म अर्थात् वैदिक विधि करने पर यदि स्मार्त धर्म भी त्याग दिए जाएँ तो कोई दोष नहीं होता वैसे ही भगवद्-धर्म करने पर इन दोनों धर्मों को त्याग देने पर कोई दोष उपस्थित नहीं होता । क्योंकि भगवद्-धर्म सबसे अधिक बलवान हैं । अतः इस प्रकार से विचार करके और चूँकि श्रौतस्मार्त-धर्म भगवद्-धर्मों के आगे गौण हैं एवं पुष्टिमार्गीय के लिए भगवद्-धर्म ही स्वधर्म है और इनको मुख्यता देने से भगवद्-धर्म ठीक प्रकार से निभ नहीं पाता अतः इनमें अनाग्रह ही रखना चाहिए, यह नौवां विवेक है ।

यत्तु कर्मादिकरणे तद्भगवदाज्ञया मार्गेऽप्रामाण्यशङ्काभावायेति ज्ञेयम् ।

અને તેમજ, પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં આ શ્રૌતસ્માર્ત વિગેરે ધર્મો આચરવાનું પણ જે વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે તે ભગવદાજ્ઞાથી જ છે અને માર્ગમાં અપ્રમાણિકતાની શંકા ને દૂર કરવા માટે છે, તે સમજવું જોઈએ. (ટીકાકાર કહી રહ્યા છે કે છતાંપણ આપણા સંપ્રદાયમાં જે આ શ્રૌત-સ્માર્ત ધર્મો નું આચરણ કરવામાં આવે છે તે ભગવદ્ આજ્ઞા હોવાને કારણે કરવામાં આવે છે કેમકે સ્વયં ભગવાને આ કર્મો કરવાની આપણને આજ્ઞા આપી છે. આજ વાત ''श्रुतिस्मृति ममैवाज्ञे'', આ શ્લોકમાં કહી છે. અર્થાત્ આ ધર્મોને કરવામાં પણ મૂલકારણ તો ભગવદાજ્ઞા જ છે. અને, બીજી વાત એ છે કે આ ધર્મો નું આચરણ ન કરવાથી જગતમાં પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ અપ્રામાણિક છે તેમ સિદ્ધ થશે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં વૈદિક કર્મો નો અનાદર કરવામાં આવે છે, શાસ્ત્રની આજ્ઞા ભંગ કરવામાં આવે છે-વગેરે. આજ કારણોથી તેમને ક્રિયાવત્ કરી લેવામાં તો આવે છે પણ સાચી નિષ્ઠા તો ભગવદ્ ધર્મો માંજ રાખવી જોઈએ, તેવો અર્થ છે.)

और भी, पुष्टिसंप्रदाय में इन श्रौतस्मार्त आदि धर्मों को करने का भी जो विधान प्राप्त होता है, वह भगवद्-आज्ञा से ही है एवं संप्रदाय में अप्रामाणिकता की शंका को दूर करने के लिए है, यह जानना चाहिए । टीकाकार कह रहे हैं कि तथापि हमारे संप्रदाय में जो इन श्रौतस्मार्त धर्मों का आचरण किया जाता है, वह भगवद्-आज्ञा होने के कारण किया जाता है क्योंकि स्वयं भगवान ने इन कर्मों को करने की हमें आज्ञा दी है । यही बात 'श्रुतिस्मृति ममैवाज्ञे' इस श्लोक में कही गई है । अर्थात् इन धर्मों को करने में भी मूलकारण तो भगवद्-आज्ञा ही है । और, दूसरी बात यह है कि इन धर्मों का आचरण न करने से लोक में पुष्टिभक्तिमार्ग अप्रामाणिक सिद्ध हो जायेगा कि पुष्टिमार्ग में

वैदिक कर्मों का अनादर किया जाता है, शास्त्र की आज्ञाभंग की जाती है इत्यादि । इन्हीं कारणों से इन्हें क्रियावत् कर तो लिया जाता है परंतु सच्ची निष्ठा तो भगवद्-धर्मों में ही रखनी चाहिए, यह अर्थ है ।

एवं भगवत्सेवाविषयकविवेकानुक्त्वोपसंहरन्ति विवेकोयमिति । भगवत्सेवायां प्रवृत्तस्यायं विवेकः सम्यक्प्रकारेण विस्तरेण आख्यातः । एतादृशविवेकेन प्रवृत्तस्य सेवानिर्वाहो भविष्यतीति भावः । एवं विवेकेन सेवायां प्रवृत्तस्य बहिर्भजनसिद्धिप्रकारमुक्त्वा धैर्यं विना सेवा न सिद्धयेदिति मुख्यमान्तरमिति तत्सिद्धयर्थं धैर्यं निरूपयन्ति धैर्यमिति । पूर्वमपि ''चित्तोद्वेगमि''त्यादिना धैर्यं निरूपितं, साम्प्रतन्तु विशेषेण निरूप्यत इति विशब्दार्थः । तुशब्दः धैर्योपक्रमज्ञापकः ॥ ५ ॥

આ પ્રકારે ભગવદ્સેવા વિષયક વિવેકને બતાવીને હવે આચાર્યચરણો **''विवेकोयं''** વગેરે શબ્દો થી ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરી રહ્યાં છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે ઉપર કહેલ પ્રકારથી ભગવત્-સેવામાં પ્રવૃત્ત થવા વાળા ભક્તને આ વિવેક નું સ્વરૂપ સુચારૂ રીતે, વિસ્તારથી કહી દીધું છે .આવા વિવેક દ્વારા ભગવત્-સેવામાં પ્રવૃત્ત થતા ભક્ત ને સેવાનો નિભાવ સુચારૂ રીતે થઈ શકશે, તેવો અર્થ છે. આ રીતે આ વિવેક સાથે સેવા કરવાવાળા ભક્ત માટે બહિર્ભજનની સિદ્ધિ નો પ્રકાર કહીને અહીં મૂલ સંસ્કૃતટીકા માં ''બહિર્ભજનસિદ્ધિપ્રકાર'' શબ્દ આપ્યો છે, તેને સમજો. આનો અર્થ થાય છે- ભગવદ્-ભજનને પૂર્ણ રૂપથી સિદ્ધ કરવામાં જે ઉપયોગી વાતો છે, તેમનું ધ્યાન રાખવું. જેમ ટીકાકાર ઉપરની પંક્તિઓમાં સમજાવી આવ્યા છે કે, દેવું-વગેરે કરીને પણ સેવા કરવી કે નહીં ? વૈદિક ધર્મોમાં ભગવદ્ધર્મોથી વધારે નિષ્ઠા રાખવી કે નહીં ? ભગવદ્ વિષયોમાં હઠ કરવી કે નહીં વગેરે. આ તે ઉપયોગી મુદ્દાઓ છે જેનાથી ભજન સિદ્ધ થશે અને તે વિવેક રાખ્યા વગર સંભવ નથી. આજ વાતને ટીકાકાર અહીં કહી રહ્યાં છે કે વિવેક નાં નિરૂપણ દ્વારા ભજન સિદ્ધ કરવાનો બાહ્ય પ્રકાર તો કહી દીધો, પરંતુ તેનો આંતરિક પ્રકાર હવે ધૈર્યનાં નિરૂપણ દ્વારા કહેવાઈ રહ્યો છે, આ અર્થ છે. ધૈર્ય વગર સેવાની સિદ્ધિ નથી તેથી મુખ્ય ભજન તો આંતરભજન છે, તે માટે તેની સિદ્ધિ માટે ધૈર્ય નું નિરૂપણ કરે છે **''धैर्यम्''** વગેરે શબ્દોથી. જોકે પહેલાં પણ નવરત્નગ્રંથમાં ''ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય તો પણ તેને ભગવદ્લીલા માની ચિન્તા છોડી દેવી જોઈએ (નવરત્ન- ૮) આ શ્લોક દ્વારા ધૈર્ય નું સ્વરૂપ નિરૂપિત કરી દીધું છે છતાં પણ અહીં વિશેષરીતે બતાવવામાં આવી રહ્યું છે, તેવું અહીં **''विनिरूप्यते''** શબ્દમાં પ્રયુક્ત **''वि''** ઉપસર્ગ દ્વારા સમજાય છે. (''वि'' ઉપસર્ગ વિશેષતા નો સૂચક છે. જેમ જ્ઞાન શબ્દમાં 'वि' ઉપસર્ગ લગાવવામાં આવે તો **''विज्ञान''** શબ્દ બને છે, જેનો અર્થ છે વિશેષ રૂપથી જાણવું. તેવી રીતે અહીં મૂળ કારિકામાં **''निरूप्यते''** શબ્દમાં ''वि'' ઉપસર્ગ લગાવવામાં આવ્યો છે, જેનો અર્થ છે - વિશેષરૂપ થી નિરૂપણ કરવું. એજ વસ્તુને અહીં ટીકાકાર કહી રહ્યાં છે કે જો કે પૂર્વ ગ્રંથમાં ધૈર્ય નું યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ કહી તો દીધું છે પરંતુ અહીં વિ. ધૈ. આ. ગ્રંથ માં એને વિશેષરૂપથી કહેવામાં આવી રહ્યું છે, અને તે બતાવવા ''वि'' ઉપસર્ગ નો પ્રયોગ કર્યો છે, તેવો અર્થ છે.) **''तु'' શબ્દ દ્વારા એ સમજાય છે, કે હવે અહીં થી ''धैर्य'' નું સ્વરૂપ બતાવવાનો આરંભ કરવામાં આવે છે. ॥ ૫ ॥**

इस प्रकार से भगवत्सेवा विषयक विवेक को कह कर अब आचार्यचरण **विवेकोयं** इत्यादि शब्दों से उपसंहार (समाप्ति) कर रहे हैं। इस पंक्ति का अर्थ यह है कि उपर्युक्त प्रकार से भगवत्सेवा में प्रवृत्त होने वाले भक्त को यह विवेक का स्वरूप भलीभाँतिपूर्वक, विस्तार से कह दिया गया है । ऐसे विवेक के द्वारा भगवत्सेवा में प्रवृत्त होने वाले भक्त को सेवा का निर्वाह भलीभाँति हो सकेगा, यह भाव है । इस प्रकार से इस विवेक के सहित सेवा में प्रवृत्त होने वाले भक्त के लिए भजन सिद्ध करने के बाहरी साधनों को कहकर यहाँ मूलसंस्कृतटीका में बहिर्भजनसिद्धिप्रकार' शब्द आया है, उसे समझें । इसका अर्थ होता है, भगवद्-भजन को पूर्णरूप से सिद्ध करने में जो उपयोगी बातें हैं, उनका ध्यान रखना । जैसे टीकाकार ऊपरी पंक्तियों में समझा आए हैं कि, ऋण-आदि लेकर भी सेवा करनी या नहीं ? वैदिक धर्मों में भगवद्-धर्मों से अधिक निष्ठा रखनी या नहीं ? भगवद्-विषयों में हठ करना या नहीं इत्यादि । ये वे उपयोगी बाह्य मुद्दे हैं जिनसे भजन सिद्ध होगा और ये विवेक के बिना संभव नहीं हैं । इसी बात को टीकाकार यहाँ कह रहे हैं कि विवेक के निरूपण द्वारा भजन सिद्ध करने का बाहरी प्रकार तो कह दिया परंतु आंतरिक प्रकार अब धैर्य के निरूपण द्वारा कहा जा रहा है, यह अर्थ है । अब चूँकि 'धैर्य' के बिना भगवत्सेवा पूर्णरूपेण सिद्ध नहीं होती अतः 'धैर्य' आंतरिक भावों में मुख्य है, इस कारण धैर्य की सिद्धि के लिए आचार्यचरण **धैर्यम्** इत्यादि शब्दों से उसको निरूपित कर रहे हैं । यद्यपि पूर्व के नवरत्नग्रंथ में भी ''चित्त में उद्वेग होने पर भी उसे प्रभुलीला मानकर चिन्ता त्याग देनी चाहिए (८)'' इस श्लोक के द्वारा धैर्य का स्वरूप निरूपित किया गया है तथापि यहाँ उसका विशेषरूप से निरूपण किया जा रहा है, यह 'विनिरूप्यते' शब्द में प्रयुक्त 'वि' उपसर्ग के द्वारा ज्ञात होता है । 'वि' उपसर्ग विशेषता का द्योतक होता है । जैसे ज्ञान' शब्द में 'वि' उपसर्ग लगा दिया जाय तो 'विज्ञान' शब्द बनता है, जिसका अर्थ होता है, किसी को विशेषरूप से जानना । उसी प्रकार यहाँ मूल

कारिका में 'निरूप्यते' शब्द में 'वि' उपसर्ग लगाया गया है, जिसका अर्थ बनता है विशेषरूप से निरूपण किया जाना । इसी को यहाँ टीकाकार कह रहे हैं कि यद्यपि पूर्व के नवरत्न ग्रंथ में धैर्य का यत्किंचित् स्वरूप कह दिया गया है परंतु यहाँ वि. धै. आ. ग्रंथ में उसे विशेषरूप से निरूपित किया जा रहा है, और इसीलिए 'वि' उपसर्ग का प्रयोग किया गया है, यह अर्थ है । 'तु' शब्द के द्वारा यह ज्ञापित होता है कि, अब यहाँ से 'धैर्य' का स्वरूप आरंभ किया जाता है ॥ ५ ॥

तल्लक्षणमेवाहुः । त्रिदुःखमिति ।

त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा ।
तक्रवद्देहवद्धार्यं जडबद्रोपभार्यवत् ॥ ६ ॥

त्रयाणामाधिभौतिकादीनां दुःखानां सहनं धैर्यमुच्यते. तत्र देहसम्बन्धजनितं दुःखं भौतिकं, कामादिजनितमिन्द्रियसम्बन्धि तद् आध्यात्मिकं, परीक्षार्थं प्रारब्धभोगार्थं वा भगवत्कृतं भगवदर्थस्वापेक्षितकरणविलम्बजनितं तदाधिदैविकम् । तेषामसहने चित्तव्याकुलतया सेवा न सिद्धयेत्तदभावे सेवकस्य स्वधर्महानिरिति सेवासिद्ध्यर्थं तत्सहनमेव कार्यमितिधैर्यमुक्तम् । तदप्यामृतेः मरणपर्यन्तं, अथवा यावदायुरपि चेद्भवेत्तावदपि धैर्यमेवं[1] रक्षणीयम्, न त्वन्तर्निष्ठा हेया । तदपि सर्वतः देहेन्द्रियादिगसम्बन्धिष्वन्येषां द्वयोर्वा सहनं तत्रास्ति, किन्तु सर्वतः । तदपि सदा निरन्तरं तत्सहनमितिधैर्यलक्षणमुक्तम् ।

''धैर्य'' नां तेज लक्षणोने आचार्यचरणो ''**त्रिदुःखम्**'' वगेरे शब्दोथी कही रह्या छे.

त्रण प्रकारनां दुःखो एटलेके आधिभौतिक-आध्यात्मिक-आधिदैविक दुःखो ने सहन करवां एटले धैर्य. देहसंबंधी उत्पन्न थवावाळां दुःख ''भौतिक'' छे. काम वगेरेथी उत्पन्न थवावाळां इंद्रियोथी संबंधित दुःख ''आध्यात्मिक'' छे अने भक्तनी परीक्षा करवा माटे अथवा प्रारब्धनो भोग करावया माटे भगवान द्वारा आपेल दुःख जे जीव अनुभवे छे अर्थात् भगवान माटे मनगमती वस्तुने प्राप्त करवामां जे जीवने विलंबरूप दुःख थाय छे ते ''आधिदैविक'' छे. आ दुःखोने सहन न करी शकवाने कारणे चित्त व्याकुळ थाय छे अने भगवद् सेवा निभावी शकातीं नथी अने आवामां सेवकनो स्वधर्म भंग ज थाय छे. तेथी भगवद् सेवा नी सिद्धि माटे आ दुःखोने सहन ज करवा जोईओ अने तेने ज ''धैर्य'' कह्युं छे. ते पण ''**आमृतेः**''- मृत्यु सुधी सहन करवां जोईओ एटले के ज्यां सुधी आयुष्य रहे त्यांसुधी ''धैर्य'' राखवुं जोईओ. भगवान प्रत्ये आपणी आंतरिक निष्ठा छोडवी जोईओ नहीं. अने धैर्य पण बधी ज रीते राखवुं जोईओ एटले के इष्ट-ईंद्रिय वगेरेथी संबंधित बधा ज व्यक्तिओमांथी केवळ एक अथवा बे व्यक्तियो द्वारा अपाता दुःख ने ज सहन करवुं तेम नहीं पण बधा द्वारा अपाता दुःखने सहन करवुं जोईओ. अने ओ पण सदाय सहन करता रहेवुं जोईओ अर्थात निरंतर सहन करता रहेवुं जोईओ, आ धैर्य नुं लक्षण कहेलुं छे.

धैर्य के उन्हीं लक्षणों को आचार्यचरण **त्रिदुःखम्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

तीन प्रकार के दुःख अर्थात् आधिभौतिक-आध्यात्मिक-आधिदैविक दुःखों को सहन करना धैर्य है । देहसंबंध से उत्पन्न होने वाले दुःख 'भौतिक' हैं । काम-आदि उत्पन्न होने वाले इंद्रियों से संबंधित दुःख 'आध्यात्मिक' हैं और परीक्षा करने के लिए अथवा प्रारब्ध का भोग कराने के लिए भगवान द्वारा दिया गया जो जीव को दुःख होता है अर्थात् भगवान के लिए मनचाही वस्तु को प्राप्त करने में जो जीव को विलंबरूप दुःख होता है, वह आधिदैविक है । इन दुःखों को सहन न कर पाने के कारण चित्त व्याकुल होता है और भगवत्सेवा निभ नहीं पाती और ऐसे में सेवक का स्वधर्म भंग ही होता है । अतः भगवत्सेवा की सिद्धि के लिए इन दुःखों को सहन ही करना चाहिए और इसे ही 'धैर्य' कहा गया है । वह भी मृत्युपर्यंत सहन करना चाहिए अथवा जब तक आयु रहे तब तक 'धैर्य' रखना चाहिए, भगवान के प्रति अपनी आंतरिक निष्ठा नहीं त्यागनी चाहिए । और धैर्य भी सर्वतः रखना चाहिए अर्थात् देह-इंद्रिय आदि से संबंधित समस्त लोगों में से किसी एक या दो व्यक्तियों द्वारा दिए गये दुःख को मात्र सहन करना नहीं अपितु सभी के द्वारा प्राप्त हुए दुःख को सहन करना चाहिए । और वह भी सदा सहन करते रहना चाहिए अर्थात् निरंतर करते रहना चाहिए, यह धैर्य का लक्षण कहा है ।

अतः परं देहाभिमानस्य विद्यमानत्वाद् दुःखसहनं दुष्करमिति दृष्टान्तेन तदभिमानाकर्तव्यत्वनिरूपणात् तदुपपादयन्ति तक्रवदिति । तक्रं यथा निःसारं भवति हेयत्वेन तत्र नाभिमानः । कदाचित्तत्राशेषि न दुःखं भवेत् । नवनीतन्तु तत्सारं तत्राभिमानो जायते तत्राशेषि दुःखमिति तद् गृह्यते, तथा देहादिषु तत्सम्बन्धिषु च निःसारत्वेन हेयत्वबुद्धया तत्राभिमानस्त्याज्यः । तत्त्यागेन

---

१ तदपि सहनमेव कर्तव्यमिति पाठः कपुस्तके ।

तत्कृतमानापमानदुःखेष्वपि अभिमानत्यागेन दुःखं न भविष्यतीत्याशयेनोक्तं तक्रवदेहवदिति. तक्रवदेहव्रता देहादिषु तत्सम्बन्धिषु च भाव्यमिति । अनेन भगवत्सम्बन्धिकार्येष्वेव नश्वरीतत्रदभिमानो रक्षणीय इति सूचितम् । तेन भगवदीयानां प्रभुसेवाकरण एव सुखं, तदभावे दुःखम् । न तु देहादितत्सम्बन्धिकृतं तद्व्यवर्तनि ज्ञापितम् ।

એના પછી એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે, જ્યાં સુધી દેહાભિમાન રહે છે ત્યાં સુધી દુઃખને સહન કરવું અતિ કઠિન હોય છે તેથી જ આગળ કેટ દૃષ્ટાંતો વડે એ બતાવવામાં આવે છે કે દેહાભિમાન ન કરવું જોઈએ, આને આચાર્યચરણો "**तक्रवत्**" વગેરે શબ્દોથી સમજાવી રહ્યા છે. જેવી રીતે છાશ માં કંઈ પણ સાર નથી હોતો અને તે હેય હોય છે અને તેથી જ આપણને તેનું અભિમાન નથી હોતું. કદાચ તે ઢોળાઈ પણ જાય તો પણ દુઃખ નથી થતું. છાશ નો સાર તો માખણ છે, તે માટે થોડુક અભિમાન રહે છે અને એના નષ્ટ થવા પર દુઃખ પણ થાય છે, તેથી માખણનેજ લેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે દેહ-વગેરે તેમજ દેહથી સંબંધિતોને સારરહિત માનીને હેય (નિઃસાર) બુદ્ધિ રાખીને તેમના માટે આપણા મનમાં રહેલા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એમના વિશે રહેલા અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી એમના દ્વારા કરવામાં આવેલાં માન-અપમાન, દુઃખ વગેરે માં પણ દુઃખ નહીં થાય, એવા આશયથી અહીં આચાર્યચરણોએ સારરહિત છાશ ની માફક શરીર અને શરીર સંબંધીઓનાં અભિમાનને છોડવાનું કહ્યું છે. તેવી છાશ ની જેમ આ દેહધારીએ દેહવગેરે અને દેહના સંબંધિઓમાં એવી ભાવના રાખવી જોઈએ. આના પરથી એ નક્કી થયું કે ભગવદ્-સંબંધિત કાર્યોમાં જ તે માખણની જેમ અભિમાનની રક્ષા કરવી જોઈએ, એમ કહ્યું છે. તેથી અહીં એમ જાણવું જોઈએ કે જેઓ ભગવદીય હોય છે તેમને પ્રભુસેવા કરવામાંજ સુખ થાય છે, અને ભગવદ સેવા પ્રાપ્ત ન હોય તો દુઃખ થાય છે. તેઓને શરીર વગેરે અથવા શરીર સંબંધિયો દ્વારા આપવામાં આવેલા દુઃખ અથવા સુખની અનુભૂતિ નથી થતી, તેમ બતાવ્યું છે.

इसके पश्चात् यह बताया जा रहा है कि, जब तक देहाभिमान रहता है तब तक दुःख को सहन करना अति कठिन होता है अतः आगे कुछ दृष्टांतों के द्वारा यह बता रहे हैं कि देहाभिमान नहीं करना चाहिए । इसे आचार्यचरण **तक्रवत्** इत्यादि शब्दों से उपपादित कर रहे हैं । जैसे छाछ (तक्र) में कुछ भी सार नहीं होता एवं वह हेय होती है और इसी कारण उसमें अभिमान नहीं रहता । कदाचित् वह गिर भी जाय तो भी दुःख नहीं होता । छाछ का सार तो मक्खन है, उसमें अवश्य अभिमान रहता है और उसके नष्ट होने पर दुःख भी होता है, इसी कारण मक्खन ही ग्रहण किया जाता है । उसी प्रकार देह-आदि एवं देहसंबंधियों को साररहित मानकर हेयबुद्धि रखते हुए उनमें रहे स्वयं के अभिमान का त्याग कर देना चाहिए । उनमें रहे अभिमान का त्याग करने से उनके द्वारा किए गये मान-अपमान, दुःख आदि में भी दुःख नहीं होगा, इस आशय से यहाँ आचार्यचरणों ने साररहित छाछ की भाँति देह का अभिमान त्यागना कहा है । उस छाछ की भाँति इस देहधारी को देह-आदि में एवं उसके संबंधियों में ऐसी भावना करनी चाहिए । इससे यह सिद्ध हुआ कि भगवद्-संबंधित कार्यों में ही उस मक्खन की भाँति अभिमान की रक्षा करनी चाहिए, यह सूचित किया गया है । इस प्रकार यहाँ यह जानना चाहिए कि, जो भगवदीय होते हैं उन्हें प्रभुसेवा करने में ही सुख होता है, और यदि भगवत्सेवा प्राप्त न हो तो दुःख होता है । उन्हें देह-आदि या देह-संबंधियों द्वारा किए गये सुख या दुःख की अनुभूति नहीं होती, यह बताया गया है ।

एवं भौतिकदुःखसहने दृष्टान्तं निरूप्याध्यात्मिकतत्सहने दृष्टान्तमाहुः, जडवदिति । आध्यात्मिकं दुःखं इन्द्रियादिसम्बन्धिकामक्रोधादिजन्यम् । तत्सहने जडस्य भावना कार्या । जडस्य यथा सकलेन्द्रियाणां भगवद्भावाविष्टत्वात् न तदिन्द्रियजन्यदुःखभानम्, जडत्वं च जातम् । तथा सेवायां प्रवृत्तस्यापि सकलेन्द्रियाणां तदीयत्वानुसन्धानेन स्वाभिमानाभावात् भगवत्येव विनियोगकरणे निरन्तरं तत्सेवागुणकीर्तनस्मरणावेशेन न कामादिजनितदुःखं भवेदित्याशयेनोक्तं जडवदिति । एवं सति यावत्पर्यन्तं जडवद्भावनया निरन्तरं भगवदाविष्टत्वं भवेत्तावत्पर्यन्तं तत्तदिन्द्रियदुःखसहनेन सेवा कार्या । न तु विषयभोगादिकं कार्यमिति । अतितुच्छत्वात्तदावेशेन भगवदावेशाभावाच्च ।

આ પ્રકારે આચાર્યચરણોએ ભૌતિક દુઃખોને સહન કરવામાં દૃષ્ટાંત આપ્યું અને હવે આપશ્રી આધ્યાત્મિક દુઃખ સહન કરવા માટે "**જડવત્**" વગેરે શબ્દોથી દૃષ્ટાંત આપી રહ્યાં છે. આધ્યાત્મિક દુઃખનો અર્થ છે -ઈન્દ્રિય વગેરેથી સંબંધિત કામ, ક્રોધ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખ. આવા દુઃખોને સહન કરવામાં "જડ" ની ભાવના કરવી જોઈએ. (ભૌતિક પદાર્થોને જડ કહેવામાં આવે છે. જે જડ હોય છે તે નિષ્ક્રિય હોય છે, એને સુખદુઃખની અનુભૂતિ થતી નથી. અહીં દુઃખો ને સહન કરવામાં જડનું ઉદાહરણ આપતા એજ સમજાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આ પ્રકારે સમસ્ત પરિસ્થિતિઓમાં નિષ્ક્રિય થઈ જવાથી આ દુઃખોને સહન કરી શકાય છે, તેવો અર્થ છે.) જેવી રીતે જડભરતજીની બધી જ ઈંદ્રિયો ભગવદ્ભાવથી ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી

હતી તેથી તેમને ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન દુઃખનું ભાનજ ન રહ્યું પણ જડતા જ રહી, એવી રીતે ભગવદ્ સેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભક્તને પણ પોતાની સમસ્ત ઈન્દ્રિયોમાં ભગવદીયતાનું અનુસંધાન થવાથી સ્વયંનું અભિમાન નથી રહેતું. અને, તેઓ બધી વસ્તુઓનો ભગવાનમાં જ વિનિયોગ કરે છે. અને એમની સેવા, તેમના ગુણોના કીર્તન તેમજ તેમના સ્મરણના આવેશ દ્વારા તેમને કામ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ નથી થતા. આજ આશયથી અહીં આ દુઃખોને સહન કરવામાં 'જડ' નું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. (જડભરતજીના પ્રસંગને વિશેષ જાણવા માટે જુઓ શ્રી. ભા. પાંચમા સ્કંધનો ૯ મો અને ૧૦ મો અધ્યાય.) અતઃ આ પ્રકારે નિરંતર જડ ની ભાવના કરતા કરતા જ્યાં સુધી ચિત્ત ભગવદાવેશિત ન થઈ જાય, ત્યાં સુધી તે-તે ઈંદ્રિયો નું દુઃખ સહન કરતા કરતા ભગવદ્સેવા કરવી જોઈએ, વિષયભોગ વગેરે નહીં કરવા જોઈએ. કેમકે આ બધુ અતિશય તુચ્છ છે તેથી તેમનો આવેશ થઈ જવાથી ભગવદાંવેશ ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતો.

इस प्रकार आचार्यचरणों ने भौतिक दुःख का सहन करने में दृष्टांत दिया और अब वे आध्यात्मिक दुःख को सहन करने में जडवत् इत्यादि शब्दों से दृष्टांत दे रहे हैं । आध्यात्मिक दुःख का अर्थ है-इंद्रिय-आदि से संबंधित काम-क्रोध आदि से उत्पन्न हुए दुःख । ऐसे दुःखों को सहन करने में 'जड' की भावना करनी चाहिए । भौतिक पदार्थों को जड़ कहा जाता है । जो जड़ होता है, वह निष्क्रिय होता है, उसे सुखदुःख की अनुभूति नहीं होती । यहाँ दुःखों को सहन करने में जड़ का उदाहरण देते हुए यही समझाया जा रहा है कि, इस प्रकार समस्त परिस्थितियों में निष्क्रिय हो जाने से इन दुःखों को सहन किया जा सकता है, यह अर्थ है । जिस प्रकार जड़भरतजी की समस्त इंद्रियाँ भगवद्-भाव से ओतप्रोत हो गई थीं अतः उन्हें उनकी इंद्रियों से उत्पन्न दुःख का भान ही नहीं हुआ अपितु जड़ता ही रही. वैसे भगवत्सेवा में प्रवृत्त हुए भक्त को भी स्वयं की समस्त इंद्रियों में भगवदीयता का अनुसंधान होने से स्वयं का अभिमान नहीं रहता । और, वे सभी वस्तुओं को भगवान में ही विनियोग करते हैं और उनकी सेवा, उनके गुणों का कीर्तन एवं उनके स्मरण के आवेश के द्वारा उन्हें काम-आदि से उत्पन्न हुए दुःख नहीं होते । इसी आशय से यहाँ इन दुःखों को सहन करने में 'जड़' का दृष्टांत दिया गया है । जड़भरतजी के प्रसंग को विशेष जानने के लिए देखें श्री. भा. के पंचमस्कंध का नौवां और दसवां अध्याय । अतः इस प्रकार निरंतर जड़ की भावना करते हुए जब तक चित्त भगवदाविष्ट न हो जाय, तब तक उन-उन इंद्रियों के दुःख को सहते हुए भगवत्सेवा करनी चाहिए, विषयभोग इत्यादि नहीं करने चाहिए । क्योंकि ये सभी कुछ अति तुच्छ हैं अतः इनका आवेश हो जाने से भगवदावेश उत्पन्न नहीं हो पाता ।

एवमाध्यात्मिकं निरूप्याधिदैविके दृष्टान्तमाहुर्गोपभार्यवदिति । प्रारब्धभोगार्थं परीक्षार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते तदा गोपभार्यानां भावना कार्या । यथान्तर्गृहगतानां जारत्वबुद्धिहेतुकप्रारब्धभोगार्थं विलम्बः कृतस्तद्भोगानन्तरं तत्प्राप्तिर्जाता तथा ममापि प्रारब्धभोगानन्तरं भगवान् दास्यत्येवेति धैर्येण दुःखं सोढव्यमितिभावः । अत एवामृतेरित्युक्तम् । तासां गुणमयदेहत्यागानन्तरमेव फलं जातमिति तद्वदत्रापि परीक्षार्थं चेद्विलम्बते, तदा तद्व्यतिरिक्तानां भावना कार्या ।

આ પ્રકારે આધ્યાત્મિક દુઃખસહન નું નિરૂપણ કરી આધિદૈવિક દુઃખસહનમાં દૃષ્ટાંત આપી રહ્યાં છે **''गोपभार्यवत्''** વગેરે શબ્દોથી. જ્યારે પ્રભુ જીવની પરીક્ષા કરવા માટે અથવા પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવવા માટે ફલદાનમાં વિલંબ કરે છે, ત્યારે ગોપવધુઓની ભાવના કરવી જોઈએ. (અહીં 'ગોપવધુ' શબ્દનું તાત્પર્ય તે ગોપિકાઓ માં છે, જેમને પ્રભુથી મળવાથી રોકી દીધા અથવા તેમને વિલંબ થયો. તેમણે જે પ્રકારે ધૈર્ય રાખીને તે દુઃખને સહન કર્યું તેવું ધૈર્ય રાખવું જોઈએ, તેવો અર્થ છે.) જેવી રીતે, તે ગોપિકાઓ જેમને ઘરોમાં જ રોકી લેવામાં આવી અને તે પ્રભુને મળવા ન જઈ શકી (તેવી ગોપિકાઓને જ 'અન્તર્ગૃહગતા' કહી છે) તેવી ગોપિકાઓએ ભગવાનમાં પરપુરૂષની બુદ્ધિ રાખેલી અને તેમના પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવવા માટે તેમને પ્રભુપ્રાપ્તિમાં વિલંબ થયો પરંતુ તે પ્રારબ્ધના ભોગ પછી તેમને ભગવદ્પ્રાપ્તિ પણ થઈ, તેવી રીતે **''મને પણ પ્રારબ્ધભોગ પછી ભગવાન ફલદાન અવશ્ય કરશે જ''**, આ પ્રકારે ધીરજપૂર્વક દુઃખને સહન કરવુ જોઈએ, તેવો ભાવ છે. આજ કારણથી આચાર્યચરણોએ દુઃખને મરણપર્યંત સહન કરવાનું કહ્યું છે. કેમકે એ ગોપિકાઓને પણ તેમના ભૌતિકગુણો થી યુક્ત દેહના ત્યાગ પછી જ ફળ પ્રાપ્ત થયું, તેવીજ રીતે અહીં પણ પ્રભુ જો પરીક્ષા લેવા માટે ફલદાનમાં વિલંબ કરે છે તો એમ સમજવું જોઈએ કે આપણે તે અન્તર્ગૃહગતા ગોપિકાઓમાંથી નહીં પણ તે ગોપિકાઓમાંથી છીએ જેમને વિલંબથી પ્રભુપ્રાપ્તિ થઈ.

इस प्रकार से आध्यात्मिक दुःखों का निरूपण करके अब आचार्यचरण आधिदैविक दुःख के विषय में **गोपभार्यवत्** इत्यादि शब्दों से दृष्टांत दे रहे हैं । जब प्रभु जीव की परीक्षा करने के लिए अथवा प्रारब्ध का भोग कराने के लिए फलदान में विलंब करते हैं, तब गोपवधुओं की भावना करनी चाहिए । यहाँ 'गोपवधू' शब्द से तात्पर्य उन व्रज गोपिकाओं से है, जिन्हें प्रभु से मिलने के लिए रोक दिया गया अथवा उन्हें विलंब हुआ । उन्होंने जिस प्रकार से धैर्य रखते हुए उस दुःख को सहन किया, वैसे धैर्य रखना चाहिए, यह भाव है । जिस प्रकार,

वे गोपिकाएँ जिन्हें घरों में ही रोक लिया गया और वे प्रभु से मिलने न जा सकीं ऐसी गोपिकाओं को ही 'अन्तर्गृहगता' कहा गया है ऐसी गोपिकाओं ने भगवान में परपुरुष की बुद्धि रखी थी और इसी कारण उनके प्रारब्ध का भोग कराने के लिए उन्हें प्रभुप्राप्ति में विलंब हुआ परंतु उस प्रारब्ध भोग के पश्चात् उन्हें भगवद्-प्राप्ति भी हुई, उसी प्रकार "मुझे भी प्रारब्धभोग के पश्चात् भगवान फलदान अवश्य करेंगे ही" इस प्रकार से धैर्यपूर्वक दुःख को सहना चाहिए, यह भाव है । इसी कारण आचार्यचरणों ने दुःख को मरणपर्यंत सहना कहा है क्योंकि उन गोपिकाओं को भी उनके लौकिकगुणों से युक्त देहत्याग के पश्चात् ही फल प्राप्त हुआ । उसी प्रकार यहाँ भी यदि प्रभु परीक्षा लेने के लिए फलदान में विलंब करते हैं तो यह समझना चाहिए कि हम उन अन्तर्गृहगता गोपिकाओं में से नहीं हैं अपितु उन गोपिकाओं में से हैं जिन्हें विलंब से प्रभुप्राप्ति हुई ।

यथा तासां रासारम्भे आगमनानन्तरं निषेधवाक्यश्रवणेपि यज्ञपत्नीवदन्यथाभावो न जातः, किन्तु स्वापेक्षितभावजनितदुःखभरेण स्थाणुवत्स्थितानां व्याकुलसकलेन्द्रियाणामपि तद्दुःखं सोढ्वा धैर्यमवलम्ब्य तच्छरणागतिभक्तिमार्गानुसार्युत्तरदानमेवाभूत्, न तु गृहादिषु प्रत्यागमनेच्छा जाता । तथास्यापि तादृग्भावनया विलम्बजनितदुःखसहनेन निरुपधिस्नेहेन मार्गस्थितौ भगवान्फलं दास्यतीतिदुःखं सोढव्यमित्युक्तं गोपभार्यवदिति ।

જેમ રાસની ગોપિકાઓને રાસનઃ આરંભમાં ત્યાં પહોંચ્યા પછી અને પ્રભુ દ્વારા નિષેધવચન સાંભળ્યા પછી પણ યજ્ઞપત્નિઓ ની જેમ અન્યથા ભાવ ઉત્પન્ન ન થયો. (આ વાક્યનો અર્થ સમજવા માટે બે વાતો જાણવી જરૂરી છે- પહેલી ભગવાનદ્વારા નિષેધવચન વાળીવાત અને બીજી યજ્ઞપત્નિઓ વાળી વાત. ભગવાનના નિષેધવચન ના સંદર્ભમાં એ જાણવું જોઈએ કે, રાસનો આરંભ થતા પહેલા જ્યારે ભગવાને વેણુનાદ કર્યો ત્યારે ગોપિકાઓ તે વેણુનાદને સાંભળીને પોત-પોતાના ઘરોમાંથી પ્રભુ પાસે દોડી ને ગઈ ત્યારે પ્રભુએ પરીક્ષા લેવા માટે તેમને પાછાં ઘરે જવા માટે નિષેધવચન કહ્યાં (જુઓ. શ્રી. ભા. ૧૦/૨૯/૧૮....૨૭). પરંતુ તેમ છતાં ગોપિકાઓ ધૈર્યપૂર્વક ત્યાંજ રહી, પાછી ગઈ નહીં. એ પ્રકારે વિપરીત પરિસ્થિતિમાં આપણે પણ તે ગોપિકાઓની જેમ ધૈર્ય રાખવું જોઈએ, એમ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે. તેવી રીતે શ્રી. ભા. ના દશમસ્કન્ધમાં યજ્ઞપત્નિઓનું પ્રકરણ છે. અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવાને ગોપબાલકોને ભોજન લાવવા માટે યજ્ઞ કરવા વાળા કેટલાક બ્રાહ્મણોની પાસે મોકલ્યા પરંતુ તે યજ્ઞ કરવા વાળા બ્રાહ્મણોએ પોતાના અહંકારવશ તેમને કશું ન આપ્યું. આ પછી ભગવાને તેમને ફરીથી તે બ્રાહ્મણોની પત્નિઓની પાસે મોકલ્યા જે યજ્ઞસ્થલથી થોડે દૂર રહેતી હતી. તે યજ્ઞપત્નિઓ ભગવાનનો સંદેશ મળ્યા પછી ભગવાનના દર્શન માટે આવી. ત્યારે ભગવાને એમને પણ પાછા જવા કહ્યું અને તેમ થતાં તેઓ પાછી ગઈ. (જુઓ શ્રી. ભા. ૧૦/૨૩/૧૪.....૩૨) ટીકાકાર કહી રહ્યા છે કે યજ્ઞપત્નિઓ તો ભગવદ્-આજ્ઞા માનીને પાછી જતી રહી તેથી તેમને તેજ સમયે ભગવદ્-પ્રાપ્તિ ન થઈ પરંતુ ગોપિકાઓ તેમની જેમ પાછી ન ગઈ અને ભગવાનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો, તેથી તેમને તેજ સમયે પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. ટીકાકારનું કહેવું છે કે આપણે પણ આજ રીતે ગોપિકાઓની જેમ ધૈર્યપૂર્વક રહેવું જોઈએ) વળી તેમને રાસક્રીડાની અપેક્ષા હતી અને એમનો ભાવ પૂર્ણ ન થવાથી તેમને ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખને કારણે તે પ્રભુના નિષ્ઠુર વચનો ને સાંભળીને પણ એક ઠૂંઠાની જેમ ત્યાંજ ઉભી રહી ગઈ. તેમની સમસ્ત ઈંદ્રિયો વ્યાકુળ થઈ છતાં પણ તે દુઃખને સહન કરીને ધૈર્યપૂર્વક ભગવાનની શરણાગતિ વાળા ભક્તિમાર્ગ ને અનુસાર તે ત્યાંજ રહી અને ભગવાનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો, પોતાના ઘરોમાં પાછા જવાની ઈચ્છા ન કરી. તેવી જ રીતે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ તેવીજ ભાવના દ્વારા તેમના ફલદાન માં થયેલા વિલંબના દુઃખને સહન કરવાથી અને ભગવાન પાસે કોઈ પણ પ્રકારની કામના ન રાખીને પુષ્ટિમાર્ગમાં દઢતાપૂર્વક રહેવાથી ભગવાન ફળ આપેજ છે તેથી ભક્ત એ દુઃખ સહન કરવું જોઈએ. આજ ભાવને બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ "**ગોપભાર્યવત્**" શબ્દથી ગોપિકાઓનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે.

जैसे रास की गोपिकाओं को रास के आरंभ में वहाँ आने के पश्चात् भगवान द्वारा निषेधवचन सुनने पर भी यज्ञपत्नियों की भाँति अन्यथा भाव उत्पन्न नहीं हुआ । इस वाक्य का अर्थ समझने के लिए दो बातें जाननी आवश्यक हैं, पहली भगवान के द्वारा निषेधवचन वाली बात एवं दूसरी यज्ञपत्नियों वाली बात । भगवान के निषेधवचन के संदर्भ में यह जानना चाहिए कि, रास का आरंभ होने के पहले जब भगवान ने वेणुनाद किया तब गोपिकाएँ उस वेणुनाद को सुनकर अपने-अपने घरों से प्रभु के पास दौड़ी-दौड़ी आ पहुँची तब प्रभु ने उनकी परीक्षा लेने के लिए उन्हें पुनः घर लौट जाने के लिए निषेधवचन कहे (देखें श्री. भा. १०/२९/१८.....२७) । परंतु फिर भी गोपिकाएँ धैर्यपूर्वक वहीं रहीं, वापस लौटी नहीं । इसी प्रकार विपरीत परिस्थिति में हमें भी उन्हीं गोपिकाओं की भाँति धैर्य रखना चाहिए, यह बताया जा रहा है । इसी प्रकार श्री. भा. के दशमस्कंध में यज्ञपत्नियों का प्रकरण है । यहाँ बताया गया है कि भगवान ने गोपबालकों को भोजन लाने के

लिए कुछ यज्ञ करने वाले ब्राह्मणों के पास भेजा परंतु उन यज्ञ करने वाले ब्राह्मणों ने अपने अहंकारवश उन्हें कुछ नहीं दिया । इस पर भगवान ने उन्हें पुनः उन ब्राह्मणों की पत्नियों के पास भेजा जो यज्ञस्थल से कुछ दूर निवास कर रहीं थीं । वे यज्ञपत्नियाँ भगवान का संदेश प्राप्त होने के बाद भगवान के दर्शन के लिए आयीं । तब भगवान ने उनसे भी लौट जाने के लिए कहा और इस पर वे लौट गईं । देखें श्री. भा. १०/२३/१४.....३२) टीकाकार कह रहे हैं कि यज्ञपत्नियाँ तो भगवद्-आज्ञा मानकर लौट गई अतः उन्हें उसी वक्त भगवद्-प्राप्ति न हुई परंतु गोपिकाएँ उनकी तरह लौटी नहीं एवं भगवान को प्रत्युत्तर दिया अतः उन्हें उसी समय प्रभु की प्राप्ति हो गई । टीकाकार का कहना यह है कि हमें भी इसी प्रकार गोपिकाओं की भाँति धैर्यपूर्वक रहना चाहिए । किंतु उन्हें रासक्रीड़ा की अपेक्षा थी और उनका भाव पूर्ण न होने के कारण उत्पन्न हुए दुःख से वे प्रभु के निष्ठुर वचनों को सुनकर भी एक ठूँठ की भाँति वहीं खड़ी रह गईं । उनकी समस्त इंद्रियाँ व्याकुल होने पर भी उस दुःख को सहन करके धैर्यपूर्वक भगवान की शरणागति वाले भक्तिमार्ग के अनुसार वे वहीं रहीं एवं भगवान को प्रत्युत्तर दिया, अपने घरों में लौट जाने की इच्छा नहीं की । उसी प्रकार इस पुष्टिमार्गीय भक्त को भी वैसी ही भावना के द्वारा उसके फलदान में हुए विलंब के दुःख को सहन करने से एवं भगवान से किसी भी प्रकार की कामना न रखते हुए पुष्टिमार्ग में दृढतापूर्वक रहने से भगवान फल देते ही हैं अतः उसे दुःख को सहना चाहिए । इसी भाव को बताने के लिए आचार्यचरणों ने **गोपभार्यवत्** शब्द से **गोपिकाओं** का दृष्टांत दिया है ।

किञ्च, गोपानां भार्याः, भार्यापदेन भर्तुं योग्या यद्यपि तथापि तासां तत्कृतभरणपोषणादिकं नापेक्षितं किन्तु भवत्कृतमेव । भगवत्कृततदभावे तासां जीवनमेव न भवति । यतस्तदुपयोगाभावे सर्वमेव भरणपोषणादिसाधनं गृहादिकं त्यक्तं भवति । एतदुपयोग एव तद्भोग्यत्वेन गृहीतो भवतीति । तथा प्रभुविलम्बकरणेपि तद्व्यतिरिक्तदेहादिसम्बन्धि पूर्वोक्तं किमपि न भावनीयं, किन्तु प्रभुः मम भरणपोषणादिकं करिष्यत्येवेतिनिश्चयेन धैर्येण स्थातव्यमिति गोपभार्यपदेन ज्ञाप्यते ।

અને, અહીં એ પણ સમજો કે ભલે ગોપોની જે ભાર્યા (એટલેકે પત્ની) હોય છે તેને ગોપભાર્યા કહે છે અને જેનું ભરણપોષણ કરવાનું છે તેને **"ભાર્યા"** કહે છે. આ રીતે તે ગોપિકાઓ ગોપોની ભાર્યા તો છે, છતાં પણ તે ગોપિકાઓને પોતાના લૌકિકપતિ તરફથી ભરણપોષણ અપેક્ષિત નહોતું પણ તે તો ભગવાન દ્વારા પોતાનું ભરણપોષણ ઈચ્છતી હતી. જો પ્રભુ તેમનું ભરણપોષણ ન કરતા તો તે જીવીત જ ન રહેતી. જો ભગવાન તેમનું ભરણપોષણ ન કરતા તો તે તો પોતાના ભરણપોષણ ના સાધન ઘર વગેરે બધાંનો તો ત્યાગ કરી બેઠેલી હતી. વાસ્તવમાં તો તેમનો ઘર વગેરેનો ઉપયોગ કરવો પણ ભગવદ્-ભોગ માટે હતો અને એ કારણથી જ તે ત્યાં રહી. બરોબર આજ પ્રમાણે જો પ્રભુ ફળદાનમાં વિલંબ કરે ત્યારે પણ તેમના સિવાય પહેલાં કહેલાં દેહસંબંધિઓ પર આશ્રિત થવાની ભાવના ન કરવી જોઈએ પણ "પ્રભુ મારૂં ભરણપોષણ કરશે જ" એવા નિશ્ચય સાથે ધૈર્યપૂર્વક રહેવું જોઈએ-આ **"ગોપભાર્ય"** પદ દ્વારા કહેલ છે.

और, यहाँ यह भी समझिए कि यद्यपि गोपों की जो भार्या भार्या अर्थात् पत्नी होती है, उसे गोपभार्या कहते हैं । और, जिनका भरणपोषण किया जाना है, उसे 'भार्या' कहते हैं । इस तरह से वे गोपों की भार्या तो हैं तथापि उन गोपिकाओं को अपने लौकिक पति के द्वारा भरणपोषण अपेक्षित नहीं था किंतु वे तो भगवान द्वारा अपना भरणपोषण चाहती थी । यदि भगवान उनका भरणपोषण न करते तो वे जीवित ही नहीं रहतीं । यदि भगवान उनका भरणपोषण न करते तो वे तो अपने भरणपोषण के साधन गृह-आदि सभी का तो त्याग कर बैठी थीं । वास्तव में तो उनका गृह-आदि का उपयोग करना भी भगवद्-भोग के लिए था और इसी कारण वे वहाँ रहीं । ठीक इसी प्रकार यदि प्रभु फलदान में विलंब करें तब भी उनसे अतिरिक्त पूर्व में कहे देहसंबंधियों पर आश्रित होने की भावना नहीं करनी चाहिए परंतु "प्रभु मेरा भरणपोषण करेंगे ही" इस निश्चय के साथ धैर्यपूर्वक रहना चाहिए -यह **गोपभार्य** पद के द्वारा बताया गया है ।

किञ्च, श्रीमदाचार्याणां साक्षात्पुरुषोत्तमास्यत्वेन तदुक्तवाक्यानामुपनिषद्रूपत्वादत्र भार्यापदे ऋस्वश्छान्दसो ज्ञेयः । स्वकीयानामेतादृश्येव बुद्धिर्भविष्यति, परन्तु कस्यचिद्भ्रान्तस्याशङ्का भवेत्तदभावार्थं पक्षान्तरमुच्यते । यद्वा, गोपानां भार्यः भरणपोषणयोग्यः, अर्थात्तेषामेव भार्यजन इति यावत् ।

અને વળી, કેમકે શ્રીમદાચાર્યચરણો સાક્ષાત્ પૂર્ણપુરૂષોત્તમના મુખારવિંદ સ્વરૂપ છે તેથી તેમના મુખથી નિકળેલા વાક્યો પણ ઉપનિષદ્રૂપ જ છે; એ કારણથી અહીં મૂળકારિકામાં આવેલા **"ભાર્ય"** પદને વૈદિક જાણી લેવો જોઈએ. (ટીકાકારે અહીં એક ગંભીર વાત કહી છે. તેઓ કહે છે કે જોકે સંસ્કૃતમાં પત્ની માટે **"ભાર્યા"** શબ્દ છે પરંતુ શ્રીમદાચાર્યચરણો **"ભાર્યા"** શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીને "ભાર્ય" શબ્દનો પ્રયોગ કરી રહ્યા છે જે પાણિની-વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ બરોબર નથી. પરંતુ તેઓ કહે છે કે કેમકે શ્રીમહાપ્રભુ સાક્ષાત્ પૂર્ણપુરૂષોત્તમ ના મુખારવિંદસ્વરૂપ છે તેથી તેમના મુખારવિંદમાંથી પ્રકટેલું હરેક વાક્ય પણ વેદરૂપ

જ છે અને તેજ કારણે **''भार्य''** શબ્દને વૈદિક-પ્રયોગ જાણી લેવો જોઈએ. એટલે કે જ્યાં સ્વયં ભગવાનની વાણી નિકળી રહી હોય ત્યાં માનવીય પાણિની-વ્યાકરણ શું વિસાતમાં છે ? તેવો અર્થ છે. અને તેમજ, સ્વયં ઉપનિષદોની શરૂઆતમાં મંગલાચરણમાં **''भद्रं कर्णेभिः''**. પ્રયોગ આવે છે જે પાણિનિ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ઉપયુક્ત નથી. પાણિનિ વ્યાકરણ પ્રમાણે શુદ્ધ પ્રયોગ **''भद्रं श्रर्णैः''** હોવો જોઈએ, પરંતુ એમ બોલવામાં નથી આવતું. કેમકે વેદવાણી ભગવાનની વાણી છે અને એને કોઈ વ્યાકરણનું બંધન નથી. તે પ્રકારે અહીં પણ સમજવું જોઈએ, એમ ટીકાકાર કહે છે.) જેઓ સ્વકીય છે તેઓ તો તેમજ વિચારશે પરંતુ કોઈ ભ્રાંતચિત્ત વ્યક્તિને એવી શંકા થઈ શકે છે તેથી અમે તેમના માટે આ પદની બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. તે આ પ્રકારે કે ગોપોની **''भार्य''** નો અર્થ એ છે કે જેઓ ભરણપોષણને યોગ્ય છે તે. અર્થાત્ તે ગોપોની પત્નીઓ જ **''भार्यजन''** છે.

और भी, चूँकि श्रीमदाचार्यचरण साक्षात् पूर्णपुरुषोत्तम के मुखारविंदस्वरूप हैं अतः उनके मुख से निकले हुए वाक्य भी उपनिषद्रूप ही हैं; इस कारण यहाँ मूलकारिका में आए 'भार्य' पद को वैदिक जान लेना चाहिए । टीकाकार ने यहाँ एक गंभीर बात कही है । वे कहते हैं कि यद्यपि संस्कृत में पत्नी के लिए 'भार्या' शब्द है परंतु श्रीमदाचार्यचरण 'भार्या' शब्द प्रयुक्त न करके 'भार्य' शब्द का प्रयोग कर रहे हैं जो पाणिनि-व्याकरण की दृष्टि से उपयुक्त नहीं है । परंतु वे कहते हैं चूँकि श्रीमहाप्रभु साक्षात् पूर्ण पुरुषोत्तम के मुखारविंदस्वरूप हैं अतः उनके मुखारविंद से निकला हुआ हरेक वाक्य भी वेदरूप ही है । और इसी कारण 'भार्य' शब्द को वैदिक-प्रयोग जान लेना चाहिए । अर्थात् जहाँ स्वयं भगवान की वाणी निकल रही हो, वहाँ मानवीय पाणिनि-व्याकरण का क्या विसात है ? यह अर्थ है । और भी, स्वयं उपनिषदों के आरंभ में मंगलाचरण में 'भद्रं कर्णेभिः' प्रयोग आता है जो पाणिनि-व्याकरण की दृष्टि से उपयुक्त नहीं है । पाणिनि-व्याकरण के अनुसार शुद्ध प्रयोग 'भद्रं कर्णैः' होना चाहिए था, परंतु ऐसा नहीं किया जाता । क्योंकि वेदवाणी भगवान की वाणी है और उसे किसी व्याकरण का बंधन नहीं है । उसी प्रकार यहाँ भी समझना चाहिए, यह टीकाकार का कथन है । जो स्वकीय हैं, वे तो ऐसा ही सोचेंगे परंतु किसी भ्रांतचित्त व्यक्ति को ऐसी शंका हो सकती है अतः हम उनके लिए इस पद की दूसरे ढंग से व्याख्या कर रहे हैं । वह इस प्रकार कि गोपों की 'भार्य' का अर्थ यह है कि जो भरणपोषण के योग्य हों वे । अर्थात् उन गोपों की पत्नियाँ ही 'भार्यजन' हैं ।

यद्वा, गोपभार्यः भार्यानां समूहो भार्यः, गोपानां भार्यस्तत्समूह इत्यर्थः । एवं दृष्टान्तत्रयभावनया तत्तद्दुःखसहनेन कायमनोवाक्प्रपत्तिर्भवेत् । तथा च देहसम्बन्धिभौतिकदुःखसहने प्रथमं सेवायां प्रवृत्त्या कायिकी प्रपत्तिर्भवेत्, इन्द्रियसम्बन्ध्याध्यात्मिकदुःखसहने मनो भगवन्निष्ठं भवेदितितत्प्रपत्तिः । ततो भगवत्सम्बन्धितत्सहने भगवत्कृतविलम्बस्य विरहात्मकत्वेन तत्स्वभावात् निरन्तरं गुणगानकरणे वचोपि तन्निष्ठं भवतीति त्रिधा प्रपत्तिर्निरूपिता ।

અથવા એવો અર્થ કરીલોકે ''भार्या' નો જે સમૂહ છે, તે સમૂહ ને **''भार्य''** કહે છે. અર્થાત્ ગોપોની ભાર્યોનો સમૂહજ **''भार्य''** શબ્દથી કહેવાઈ રહ્યો છે, આ સમજીને અશુદ્ધ-પ્રયોગની શંકા હવે નથી રહેતી. તો, આ પ્રકારે ઉપર્યુક્ત ત્રણ દૃષ્ટાંતોની ભાવના દ્વારા (અર્થાત્ તક્રવત્, જડવત્, ગોપભાર્યવત્) તે તે દુઃખોને સહન કરવાથી શરીર,મન અને વાણીથી શરણાગતિ થાય છે. આ રીતે દેહસંબંધિત ભૌતિક દુઃખ સહન કરવાથી સર્વપ્રથમ દેહની ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્તિ થવાથી શરીરની શરણાગતિ થાય છે. ઈંદ્રિય સંબંધી આધ્યાત્મિક દુઃખ સહન કરવાથી મન ભગવાનમાં નિષ્ઠ થઈ જાય છે અને આ પ્રકારે મનની શરણાગતિ થાય છે. આના પછી ભગવત્સંબંધી દુઃખ ને સહન કરવાથી કેમકે ભગવત્કૃત વિલંબ વિરહાત્મક હોય છે તેથી એવા વિરહી સ્વભાવના થઈ જવાથી જીવ નિરંતર ભગવાનનાજ ગુણગાન કરે છે અને એ પ્રકારે વાણી પણ ભગવાનમાં નિષ્ઠ થઈ જાય છે. આ રીતે વાણી પણ શરણાગત થઈ જાય છે. આ પ્રકારે અહીં ત્રણ પ્રકારની શરણાગતિ નિરૂપિત કરી.

अथवा यों अर्थ कर लें कि भार्या का जो समूह है, उस समूह को 'भार्य' कहते हैं । अर्थात् गोपों की भार्या का समूह ही 'भार्य' शब्द से कहा जा रहा है, यह समझकर अशुद्ध-प्रयोग की शंका अब नहीं रह जाती है । तो, इस प्रकार, उपर्युक्त तीन दृष्टांतों की भावना के द्वारा अर्थात् तक्रवत्, जड़वत्, गोपभार्यवत् इन-इन दुःखों को सहन करने से शरीर-मन एवं वाणी की शरणागति होती है । इस तरह देहसंबंधित भौतिक दुःख सहन करने पर सर्वप्रथम देह की भगवत्सेवा में प्रवृत्ति होने के कारण शरीर की शरणागति होती है । इंद्रिय संबंधी आध्यात्मिक दुःख सहन करने पर मन भगवान में निष्ठ हो जाता है और इस प्रकार मन की शरणागति होती है । इसके पश्चात् भगवत्संबंधी दुःख को सहन करने पर चूँकि भगवत्कृत विलंब विरहात्मक होता है अतः ऐसे विरही स्वभाव हो जाने के कारण जीव निरंतर भगवान का ही गुणगान करता है और इस प्रकार वाणी भी भगवान में निष्ठ हो जाती है । इस तरह वाणी भी शरणागत हो जाती है । इस प्रकार यहाँ तीन प्रकार की शरणागति निरूपित की गई ।

अत्रैवं ज्ञेयं, देहेन्द्रियादिसम्बन्धिनश्चेत्प्रतिकूला भवन्ति, तदा सेवान्तरायत्वेन तेषां परित्यागः कर्त्तव्य इति सेवाप्रकरणे तत्त्वार्थदीपे निरूपितं ''भार्यादिरनुकूलश्चे''दिति, तेन तत्त्यागे स्वोपयोगाभावात्ते तिरस्कारादिकं कुर्वन्तीति लोके दृश्यते । तथा सति भगवदीयस्य तु तेषु क्रोधादिकरणे बाहिर्मुख्यं सेवाप्रतिबन्धो भवेदिति तत्सर्वं प्रभुसेवार्थं सोढव्यमित्यत्र तत्सहनमुक्तमन्यथा तदभावे दुःखस्यैवाभावात् किं सहनं स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

અહીં એમ સમજવું જોઈએ કે, જો શરીર સંબંધીઓ ભગવત્સેવામાં પ્રતિકૂલ થાય તો તેઓ સેવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે છે, અતઃ તેમનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. આજ વાત તત્ત્વાર્થદીપનિબંધના સેવાપ્રકરણમાં ''જો ભાર્યા વગેરે અનુકૂળ હોય તો તેમનાથી ભગવદ્ ક્રિયા કરાવવી જોઈએ, પ્રતિકૂલ હોય તો ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ (सर्व. /२३३)'' આ શ્લોક દ્વારા કહેલ છે. અને જો એમનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો કેમકે ભક્ત એમના ઉપયોગનો નથી રહેતો તેથી તેઓ એનો તિરસ્કાર કરે છે, એવું લોક માં જણાય છે. આવામાં ભગવદીય જો તેમના પર ક્રોધ-વગેરે કરે તો બહિર્મુખતા અને સેવામાં પ્રતિબંધ થાય છે. તેથી પ્રભુસેવાને સારી રીતે નિભાવવા માટે તે બધાને સહન કરી લેવા જોઈએ. અહીં એ બધા ને ભગવત્સેવા માટે સહન કરવાનું કહ્યું છે નહીં તો જો ભગવત્-સેવા જ નહીં કરીએ તો કોઈ વાતનુ દુઃખ જ નહીં થાય, અને જો કોઈ દુઃખજ નહીં થાય તો શું સહન કરશું ? એવો ભાવ છે ॥ ૬ ॥

यहाँ यह समझना चाहिए कि, यदि देह-संबंधी भगवत्सेवा में प्रतिकूल हों तो वे सेवा में विघ्न उत्पन्न करते हैं अतः उनका परित्याग करना चाहिए। यही तत्त्वार्थदीपनिबंध के सेवा प्रकरण में ''यदि भार्या आदि अनुकूल हों तो उनसे भगवद्-क्रिया करवानी चाहिए, प्रतिकूल हों तो गृहत्याग करना चाहिए (सर्व./२३३)'' इस श्लोक द्वारा कहा गया है । और यदि उनका त्याग कर दिया जाय तो चूँकि भक्त उनके उपयोग का नहीं रह जाता अतः वे उसका तिरस्कार करते हैं, ऐसा लोक में देखा जाता है । ऐसे में भगवदीय यदि उन पर क्रोध-आदि करें तो बहिर्मुखता एवं सेवा में प्रतिबंध होता है । अतः प्रभु सेवा के भलीभाँति निर्वाह के लिए उन सभी को सहन कर लेना चाहिए । यहाँ उन सभी को भगवत्सेवा के लिए सहन करना कहा गया है अन्यथा यदि भगवत्सेवा ही नहीं करेंगे तो किसी बात का दुःख ही नहीं होगा, और जब कोई दुःख ही नहीं होगा तो सहन ही क्या करेंगे ? यह भाव है ॥ ६ ॥

ननु तिरस्कारादिना ते चेद् दुःखं न प्रयच्छेयुस्तदापि किं तेषां त्याग एव कर्त्तव्य इति चेत्तत्राहुः प्रतीकार इति ।

प्रतिकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ।
भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥ ७ ॥

भगवदिच्छया प्रतीकारः सिद्धश्चेद्भार्यादयो ह्यनुकूला उदासीना वा भवेयुस्तदा तत्त्यागे आग्रहवान् न भवेत्किन्तु अनुकूलत्वे भार्यादिभिरपि सेवां कारयेदुदासीनत्वे स्वयं कुर्यात् । परन्तु तेषां तथापि योगक्षेममात्रं कर्त्तव्यं न तु त्यागः । प्रतिकूलत्वे त्याग एव कर्तव्य इत्याशयेनोक्तं नाग्रही भवेत् । प्रतिकूलत्वाभावेपि सर्वथा त्याग एव कर्त्तव्य इत्याग्रहवान् न भवेत् । हठेन त्यागकरणे समीचीनानामपि भार्यादीनां क्रोधावेशेन स्वस्मिन्द्वेषकर्तृत्वं संभवतीति तेन सेवाप्रतिबन्धकः स्वयमेव भवतीति तन्न कर्त्तव्यमितिभावः ।

હવે એમ પ્રશ્ન થાય કે જો દેહસંબંધીઓ તિરસ્કાર વગેરે દ્વારા દુઃખ ન આપતા હોય, તો શું ત્યારે પણ એમનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ ? તો શ્રીઆચાર્યચરણો એનું સમાધાન ''प्रतीकारः'' વગેરે શબ્દો થી કરી રહ્યાં છે.

અહીં એમ સમજવું જોઈએ કે જો ભગવદિચ્છા થી તે પરિવારજનો દ્વારા અપાતા દુઃખનો પ્રતીકાર થઈ શકતો હોય તો (પ્રતીકારનો સામાન્ય અર્થ છે - દુઃખો સામે લડવાની શક્તિ. ટીકાકાર કહી રહ્યા છે કે, જો ભગવાનની ઈચ્છા થીજ તે દુઃખોનો પ્રતીકાર પોતાની રીતે થઈ જતો હોય તો પરિવારજનોનો ત્યાગ કરવો જરૂરી નથી) પછી ભલેને ભાર્યા વગેરે ભગવત્ સેવા માં અનુકૂળ હોય કે ઉદાસીન રહે, ત્યારે એમના ત્યાગનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. પણ તેઓ જો અનુકૂળ હોય તો તેમનાથી ભગવત્સેવા કરાવવી જોઈએ અને તેઓ જો ઉદાસીન હોય તો સ્વયં કરી લેવી જોઈએ, તેમ છતાં પણ તેમના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ તો કરવો જ જોઈએ, તેમનો ત્યાગ નહીં. અને જો તેઓ ભગવત્સેવામાં પ્રતિકૂળ હોય તો તેમનો ત્યાગજ કરવો જોઈએ, એ આશયથી અહીં ''नाग्रही भवेत्'' કહ્યું છે, જેનો અર્થ એ છે કે, પરિવારજન સેવામાં પ્રતિકૂલ થતા હોય તો પણ તેમનો ત્યાગ ન કરીએ એવા આગ્રહી ન થવું જોઈએ અને જો તેઓ પ્રતિકૂળ ન થતા હોય, તો પણ સર્વથા એમનો ત્યાગજ કરી દઈએ એવા આગ્રહી પણ ન થવું જોઈએ. કેમકે જો હઠપૂર્વક તેમનો ત્યાગ જ કરી દેવામાં આવે તો સારા-સજ્જન પત્ની-પુત્ર વગેરે પણ ક્રોધાવેશથી આપણા પ્રત્યે દ્વેષની ભાવના રાખશે અને આપણે પોતેજ ભગવત્ સેવા માં પ્રતિબંધના કારણ બની જઈશું, તેથી તેમનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ.

किंतु यहाँ शंका यह उठती है कि, यदि देहसंबंधीजन तिरस्कार-आदि के द्वारा दुःख न देते हों, तो क्या तब भी उनका त्याग ही कर देना चाहिए ? तो आचार्यचरण इसका समाधान प्रतीकार इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं ।

यहाँ यह समझना चाहिए कि, यदि भगवद्-इच्छा से उन परिवारजनों के द्वारा दिए गये दुःख का प्रतीकार सिद्ध होता हो प्रतीकार का सामान्य अर्थ है,- दुःखों से लड़ना । टीकाकार कह रहे हैं कि, यदि भगवान की इच्छा से ही उन दुःखों का प्रतीकार अपने आप ही सिद्ध हो रहा हो, तो परिवारजनों का त्याग करना आवश्यक नहीं है तो भले ही भार्या-आदि भगवत्सेवा अनुकूल हों या उदासीन रहें, तब उनके त्याग का आग्रह नहीं रखना चाहिए । किंतु यदि वे अनुकूल हों तो उनसे भगवत्सेवा करवानी चाहिए और यदि वे उदासीन हों तो स्वयं कर लेनी चाहिए, परंतु फिर भी उनके योगक्षेम का निर्वाह तो करना ही चाहिए,, त्याग नहीं । और यदि वे भगवत्सेवा में प्रतिकूल हों तो उनका त्याग ही करना चाहिए, इसी आशय से यहाँ **नाग्रही भवेत्** कहा गया है जिसका अर्थ यह है कि, परिवारजन सेवा में प्रतिकूल होते हों, तब भी उनका त्याग नहीं करे- ऐसा आग्रही नहीं होना चाहिए । और यदि वे प्रतिकूल न होते हों, तब भी सर्वथा उनका त्याग ही कर दे, ऐसा आग्रही भी नहीं होना चाहिए । क्योंकि यदि हठपूर्वक उनका त्याग ही कर दिया जाय तो अच्छे-भले पत्नी-पुत्र आदि भी क्रोधावेश से हममें द्वेष की भावना रखेंगे और हम स्वयं ही भगवत्सेवा में प्रतिबंध का कारण बन जायेंगे अतः उनका त्याग नहीं करना चाहिए ।

भौतिकदुःखप्रतीकारे परमियं व्यवस्था । आध्यात्मिकदुःखप्रतीकारेपि व्यवस्थोच्यते । सकलेन्द्रियाणां स्वस्वविषयभोग्यवस्तुत्यागे दुःखं भवति । तद्भगवदिच्छया स्वभोगार्थं तेषु पुरैव प्रवृत्तिरेव न भवेत् चेत्तदा तज्जनितसेवान्तरायाभावात्तत्त्यागे आग्रहवान् न भवेत् । यतस्तादृशस्य स्रक्चन्दनादिसकलभोगसामग्री स्वप्रभुनिमित्तत्वेनावश्यमपेक्षितेति तदुपयोगे जाते तद्दत्तमहाप्रसादत्वेन स्वसौभाग्यरूपत्वेन तदुपभोगकरणे बाह्याभ्यन्तरशुद्ध्या भगवद्धर्माविष्टत्वं भवतीति न तत्त्यागः । एवं सति विषयभोगार्थं सर्वस्यापि त्यागस्तदभावे तस्यालौकिकत्वे फलमध्यपातित्वान्न तत्त्याग इति सूचितम् ।

આ ભૌતિકદુઃખો થી લડવાની વ્યવસ્થા છે. હવે આધ્યાત્મિક દુઃખોના પ્રતીકારની વ્યવસ્થા પણ કહી રહ્યાં છે. સમસ્ત ઈંદ્રિયોને પોત-પોતાના ભોગ્ય વિષયક વસ્તુઓનો ત્યાગ થવા પર દુઃખ થાય છે. પણ જો ભગવદિચ્છાથી તે ઈંદ્રિયોની પહેલેથીજ વિષયભોગોમાં પ્રવૃત્તિ જ ન હોય તો તે ભગવદ્ સેવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન નથી કરતી તેથી તેવી ઈંદ્રિયોના કાર્યોનો ત્યાગ કરવામાં આગ્રહી ન થવું જોઈએ. કેમકે આવા તાદશી જીવ માટે ઈંદ્રિયો ની પ્રવૃત્તિ વિષયભોગો માં ન થઈ ભગવાનમાં જ હોય છે. તેને માળા, ચંદન વગેરે સમસ્ત ભોગ-સામગ્રી પોતાના પ્રભુ માટે જરૂરથીજ અપેક્ષિત હોય છે અને.તે વસ્તુઓનો પ્રભુમાં વિનિયોગ થઈ જવા પર તેમને પ્રભુ દ્વારા આપેલી પ્રસાદીરૂપ માનીને પોતાનું સૌભાગ્ય માનીને તેમનો ઉપભોગ કરે છે. આ પ્રકારે બાહ્ય અને આંતરશુદ્ધિ વડે તે ભગવદ્ ધર્મોમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે તેથી આવી ઈંદ્રિયોના વિષયભોગ કે તે માટેની વસ્તુઓનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે એ નક્કી થયું કે વિષયભોગ ના અર્થમાં તો બધાનો ત્યાગ છે પણ પ્રવૃત્તિ જો વિષયભોગમાં ન થઈને સ્વયં ભગવાનમાં થાય તો તે અલૌકિક હોવાને કારણે અને ફલમધ્યપાતી (અર્થાત્ તે મુખ્યફળ ના અંતર્ગત જ છે) હોવાને કારણે તેમનો ત્યાગ નથી, એ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે.

यह भौतिक दुःखों से लड़ने की व्यवस्था है । अब आध्यात्मिक दुःखों का प्रतीकार करने की व्यवस्था भी कह रहे हैं । समस्त इंद्रियों को अपने-अपने भोग्य विषयक वस्तुओं का त्याग होने पर दुःख होता है । किंतु यदि भगवद्-इच्छा से उन इंद्रियों की पहले ही से विषयभोगों में प्रवृत्ति ही न हो तो वे भगवद्-सेवा में विघ्न उत्पन्न नहीं करतीं अतः ऐसी इंद्रियों का त्याग करने में आग्रही नहीं होना चाहिए । क्योंकि ऐसे तादृशी जीव को इंद्रियाँ जिनकी प्रवृत्ति विषयभोगों में न होकर भगवान में ही है, उसे माला, चंदन आदि समस्त भोग सामग्री अपने प्रभु के लिए अवश्य ही अपेक्षित होती है और उनका प्रभु में विनियोग हो जाने पर वह उन्हें प्रभु द्वारा दी गई प्रसादीरूप मानकर, अपना सौभाग्य मानकर उनका उपयोग करता है । इस प्रकार बाहरी-भीतरी शुद्धि के द्वारा वह भगवद्-धर्मों में ओतप्रोत हो जाता है अतः ऐसी इंद्रियों का त्याग नहीं करना चाहिए । इस प्रकार यह सिद्ध हुआ कि विषयभोग के अर्थ में तो सभी का त्याग है परंतु प्रवृत्ति यदि विषयभोग में न होकर स्वयं भगवान में हो तो उसके अलौकिक होने के कारण एवं फलमध्यपाती अर्थात् वह मुख्यफल के अंतर्गत ही है होने के कारण उनका त्याग नहीं है, यह सूचित किया गया है ।

इदमेवोक्तं सेवाफले, 'अलौकिकभोगस्त्वि'त्यादि, आधिदैविकदुःखप्रतीकारव्यवस्थामाहुः । प्रारब्धभोगानन्तरं परीक्षानन्तरं वा भगवान् कृपया सेवोपयोगि धनादिकं दातुमिच्छेच्चेत्तदा साक्षात्परम्परया च तदिच्छया स्वप्रयत्नं विनैव तत्प्राप्तं भवति, तदपि निरुपाधिकं विहितं शुद्धं चेद् भवेत्तदा तत्त्यागे आग्रहो न कर्त्तव्यः । जन्मान्तरे प्रतिबन्धाभावार्थं मम प्रारब्धादिभोग एव भवतीति, प्रारब्धस्यापि

तदधीनत्वात् । किन्तु भगवता स्वोपभोगार्थमेवेदं दत्तमिति मत्वा सर्वं भगवदर्थमेवोपयोक्तव्यं न तु स्वार्थमिति भावः । तथा चोक्तमपि, 'निजेच्छातः करिष्यती'त्यत्र स्वीयानामविकृतेच्छात इति । सिद्धान्तमुक्तावल्यामपि 'भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पाद्यत इति, तथा ''कृष्णं परं ब्रह्मे''त्यस्य विवरणे । एवं सामान्यत आधिभौतिकादिदुःखसहनमुद्देशत उक्तम् ।

આજ સેવાફલગ્રંથમાં ''અલૌકિક ભોગ ત્યાજ્ય નથી'' તે વાક્ય દ્વારા કહ્યું છે, હવે આધિદૈવિક દુઃખોનો પ્રતીકાર કરવાની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી રહી છે. જ્યારે ભગવાન પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવ્યા પછી અથવા પરીક્ષા કર્યા પછી કૃપા દ્વારા ભગવત્ સેવામાં ઉપયોગી ધન-વગેરે આપવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે સાક્ષાત્ રૂપથી અથવા પરંપરાથી ભગવાન ની જ ઈચ્છાથી અને આપણા પ્રયત્નો વગરજ આપણને તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ધન-વગેરે પણ જો નિરૂપધિક હોય (અર્થાત્ જો ધન સ્વયં માટે માંગેલું ન હોય, એવું) શાસ્ત્રને અનુસાર હોય અને શુદ્ધ હોય, તો તે ધન નો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ પણ ન રાખવો જોઈએ. દુઃખ આવવા પર એ વિચાર કરવો જોઈએ કે, બીજા જન્મમાં મારે પ્રારબ્ધનો ભોગ ન કરવો પડે એ કારણથી આ જન્મમાં જ ભગવાન મને પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવી રહ્યા છે કેમકે પ્રારબ્ધ પણ ભગવાનને આધીન છે. તેથી જ્યારે ભગવાન ધન વગેરે આપે, ત્યારે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે ભગવાને આ ધન મને તેઓના ઉપભોગ માટે જ આપ્યું છે, તેથી બધુંજ ભગવાન માટે જ ઉપયોગમાં લાવવું જોઈએ, સ્વાર્થવૃત્તિ ન રાખવી જોઈએ, એવો ભાવ છે. આજ વાત નવરત્નગ્રંથના ''ભગવાન નિજજનોની ઈચ્છાથી બધુંજ કરશે (૨)'' આ શ્લોકના વિવરણમાં શ્રીપ્રભુચરણોએ ''સ્વીયજનોની ઈચ્છા અવિકૃત હોવી જરૂરી છે'' તે વાક્ય દ્વારા કહી છે. (પ્રભુચરણોએ આ શ્લોકના વિવરણમાં એમ કહ્યું છે કે **''निजेच्छातः करिष्यति''**. આનો અર્થ એમ પણ થઈ શકે છે કે ભગવાન નિજજનો ની ઈચ્છા અનુસાર બધું જ કરે છે પણ એનો અર્થ એ નથી કે ભક્ત મનફાવે તેવી ઈચ્છા કરી લે અને ભગવાન તેવુંજ કરી દેશે, તેથીજ ઈચ્છાપણ અવિકૃત હોવી જરૂરી છે અર્થાત્ તે ઈચ્છામાં કોઈ વિકાર ન હોવો જોઈએ. જે ઈચ્છામાં ધર્મ-અધર્મ, યુક્ત-અયુક્ત એવં ભગવદ્ સુખનો વિચાર હોય તેજ અવિકૃત ઈચ્છા છે) આજ સિ. મુ. ના ''કૃષ્ણં પરં બ્રહ્મ (૩)'' શ્લોકના વિવરણમાં કહ્યું છે કે ભગવદ્ ભજનમાં ઉપયોગી ધનની ઈચ્છા હોય તો પણ પ્રભુજ એને સંપાદિત કરે છે. આ પ્રકારે સામાન્યતયા આધિભૌતિક વગેરે દુઃખને સહન કરવાનો હેતુ કહેવામાં આવ્યો.

यही सेवाफलग्रंथ में ''अलौकिक भोग त्याज्य नहीं है'' इस वाक्य द्वारा कहा गया है । अब आधिदैविक दुःखों का प्रतीकार करने की व्यवस्था कही जा रही है । जब भगवान प्रारब्ध का भोग कराने के पश्चात् अथवा परीक्षा करने के पश्चात् कृपा द्वारा भगवत्सेवा में उपयोगी धन-आदि को देने की इच्छा करते हैं तब साक्षात् रूप से अथवा परंपरा से भगवान की ही इच्छा से एवं हमारे प्रयत्न के बिना ही हमें उसकी प्राप्ति होती है । वह धन-आदि भी यदि निरुपधिक हो अर्थात् जो धन स्वयं के लिए माँगा न गया हो, ऐसा, शास्त्र के अनुसार हो एवं शुद्ध हो, तो उस धन का त्याग करने का आग्रह भी नहीं रखना चाहिए । दुःख आने पर यह विचार करना चाहिए कि, दूसरे जन्म में मुझे प्रारब्ध का भोग न करना पड़े इस कारण इस जन्म में ही भगवान मुझे प्रारब्ध का भोग करवा रहे हैं क्योंकि प्रारब्ध भी भगवान के अधीन है । अतः जब भगवान धन-आदि दें, तब यह विचार करना चाहिए कि भगवान ने इसे उनके उपभोग के लिए ही दिया है, इस कारण सभी कुछ भगवान के लिए ही उपयोग करना चाहिए, स्वार्थवृत्ति नहीं रखनी चाहिए, यह भाव है । यही बात नवरत्नग्रंथ के ''भगवान निजजनों की इच्छा से सभी कुछ करेंगे (२)'' इस श्लोक के विवरण में प्रभुचरणों ने ''स्वीयजनों की इच्छा अविकृत होनी आवश्यक है'' इस वाक्य द्वारा कही है । प्रभुचरणों ने उक्त श्लोक के विवरण में ये कहा है कि ''निजेच्छातः करिष्यति'' का अर्थ यह भी किया जा सकता है कि भगवान निजजनों की इच्छा के अनुसार सभी कुछ करते हैं परंतु इसका अर्थ यह नहीं है कि भक्त चाहे जैसी इच्छा कर ले और भगवान वैसा ही कर देंगे अपितु इच्छा भी अविकृत होनी आवश्यक है अर्थात् उस इच्छा में कोई विकार नहीं होना चाहिए । जिस इच्छा में धर्म-अधर्म, युक्त-अयुक्त, एवं भगवद्-सुख का विचार हो, वही अविकृत-इच्छा है । यही सि. मु. के 'कृष्णं परं ब्रह्म (३)' श्लोक के विवरण में कहा गया है कि, भगवद्-भजन में उपयोगी धन की चाहना होने पर भी प्रभु ही उसे संपादित करते हैं । इस प्रकार सामान्यतया आधिभौतिक-आदि दुःखों को सहन करने का उद्देश्य कहा गया ।

अतः परं देहादिसम्बन्धिनः क इत्याकाङ्क्षायां प्रथमं देहसम्बन्धिनो विशेषत आहुः भार्यादीनामिति । भार्यादयो भरणपोषणयोग्यास्ते देहसम्बन्धिषु स्वसमानास्तेषां भरणपोषणमेवापेक्षितं न तु धर्मः, भरणपोषणं नाम सर्ववस्तुनो देहादिपर्यन्तस्य स्वविषयको विनियोगस्तदकरणे तेतिक्रमं कुर्वन्ति, तदा तत्सर्वं सहनमेव कुर्यान्नतु क्रोधादि, तत्करणे तदावेशेन सेवान्तरायो बाहिर्मुख्यं स्यादिति । तथान्येषां बान्धवानां मित्रादीनामुदासीनानां बहिर्मुखानां च पूर्वसामयिकनित्यमिलनव्यवहारायकरणेनेर्ष्यया तेष्यतिक्रमं कुर्वन्ति, तस्यापि सहनमेव कर्तव्यम् । अथवा भक्तत्वेपि बान्धवानां बन्धुत्वस्वभावाद् विभागादिजनितद्वेषेणापि अतिक्रमः सम्भवति ।

આના પછી "દેહ વગેરે ના સંબંધી કોણ છે" એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સર્વપ્રથમ દેહસંબંધિઓને વિશેષરૂપથી **"ભાર્યાદીનાં"** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. જે ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય છે, તેઓ ભાર્યા વગેરે છે. દેહ-સંબંધિઓમાં આ બધા આપણા જેવાજ છે. તેમને આપણી પાસે ભરણપોષણનીજ અપેક્ષા હોય છે, ધર્મની નહીં. ભરણપોષણનો અર્થ છે, શરીર વગેરે સમસ્ત વસ્તુઓનો તેમનામાં વિનિયોગ કરવો. જો આપણે તેમ નથી કરતા તો તેઓ આપણું અતિક્રમણ (વિરોધ) કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તે બધાનાં અતિક્રમણને સહન જ કરી લેવું જોઈએ, તેમના પર ક્રોધ ન કરવો જોઈએ. જો ક્રોધ કરશું તો ક્રોધાવેશથી સેવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન થશે અને બહિર્મુખતા થશે. **તથાન્યેષાં** શબ્દથી તાત્પર્ય એ છે કે બંધુબાંધવ, મિત્ર અને ભગવદ્-ધર્મો માં ઉદાસીન વગેરે પણ હવે પહેલાંની જેમ નિત્ય મળવું, વ્યવહાર વગેરે ન કરવાને કારણે ઈર્ષ્યાથી આપણું અતિક્રમણ કરે છે, તેમને પણ સહન જ કરવા જોઈએ. અથવા જો બંધુ-બાંધવ ભલેને ભગવદ્ ભક્ત હોય અને ભગવદ્ ધર્મોમાં રૂચિ પણ રાખતા હોય પરંતુ સ્વભાવવશ સંપત્તિની વહેંચણીમાં દ્વેષથી અતિક્રમણ કરી શકે છે, પણ તેમને પણ સહન કરવા જોઈએ.

इसके पश्चात् 'देह-आदि के संबंधी कौन हैं ?' इस प्रश्न के उत्तर में सर्वप्रथम देहसंबंधियों को विशेषरूप से **भार्यादीनां** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । जो भरणपोषण करने योग्य हैं, वे भार्या-आदि हैं । देह-संबंधियों में ये सभी हमारे समान ही हैं । इनको हमसे भरणपोषण ही अपेक्षित होता है, धर्म नहीं । भरणपोषण का अर्थ यह है- देह-आदि पर्यंत समस्त वस्तुओं को उनके लिए विनियोग करना । यदि हम ऐसा नहीं करते तो वे हमारा अतिक्रमण (विरोध) करते हैं । ऐसी परिस्थिति में उन सब का अतिक्रमण सहन ही कर लेना चाहिए, उन पर क्रोध नहीं करना चाहिए । यदि क्रोध करेंगे तो क्रोधावेश से सेवा में विघ्न उत्पन्न होगा एवं बहिर्मुखता होगी । **तथा अन्येषां** शब्दों से तात्पर्य यह है कि बंधुबाँधव, मित्र, एवं भगवद्-धर्मों में उदासीन इत्यादि लोग भी अब पहले की तरह नित्य मिलना एवं व्यवहार-आदि न करने पर ईष्या से हमारा अतिक्रमण कर देते हैं, उनको भी सहन ही करना चाहिए । अथवा, यदि बंधु-बाधव भले ही भगवद्-भक्त हों और भगवद्-धर्मों में रुचि भी रखते हों परंतु स्वभाववश संपत्ति के बँटवारे में द्वेष से अतिक्रमण कर सकते हैं, परंतु उन्हें भी सहन करना चाहिए ।

अथ च, असतश्च स्वदासतोपि, यथा भार्यापुत्रादयो देहसम्बन्धिनस्तथा दासो धनसम्बन्धी पोष्येष्वन्तर्भवति, तेषां सङ्गेन सोपि चेदतिक्रमं कुर्यात्तदपि (दुःखं) सह्यमेवेत्यर्थः । एते तु प्रतिकूला धर्मविरोधिन उक्ताः । चकारात् स्वधर्मानुरोधिनः शिष्यभक्तादयोपि ज्ञेयाः । प्रमादतो जीवस्वभावात् शिष्योप्यतिक्रमं चेत्करोति, भक्तोपि तदा स्वप्रारब्धादिभोग एवायमिति भावनया धैर्येण तदुःखसहनमेव कर्तव्यं, न तु क्रोधादि । क्रोधादिकरणे तु आसुरावेशेन सेवाप्रतिबन्धो बाहिर्मुख्यञ्च स्यात् । किञ्च, शिष्यभक्तयोरपि प्रभुसम्बन्धो वर्तते स्वकृत एव, पुनस्तत्र क्रोधकरणे तदनिष्टं कृतं भवेत्, न हि भगवदीयानामयं स्वभावो यत् (स्वकीयानां) स्वाङ्गीकृतानामनिष्टं कुर्वन्ति इति तत्सहनमेव कर्तव्यमिति भावः ।

અને **"असतश्च"** શબ્દનો અર્થ એ છે કે, જો નોકર પણ અતિક્રમણ કરે તો તેને પણ સહન કરવો જોઈએ. જેવી રીતે પત્ની, પુત્ર વગેરે આપણા દેહથી સંબંધિત હોય છે તેવી રીતે નોકર આપણા ધનથી સંબંધિત હોય છે તેથી તે પણ આપણા દ્વારા પોષ્યજ છે. પરિવારજનોની સાથે જો નોકર પણ આપણું અતિક્રમણ કરે તો તે દુઃખને પણ સહન જ કરી લેવું જોઈએ, તેવો અર્થ છે. આ બધાં ને પ્રતિકૂળ અને ધર્મવિરોધી કહેલા છે. મૂળ કારિકામાં આવેલા **"च"** શબ્દથી દુઃખોને સહન કરવામાં સ્વધર્માનુરોધી શિષ્યગણ (એટલે એવા શિષ્યગણ જે આપણા ભગવદ્-ધર્મને અનુકૂળ હોય) અને ભક્તગણોને પણ ગણી લેવા જોઈએ અર્થાત્ જો તેઓ પણ આપણું અતિક્રમણ કરે તો તેમને પણ સહન કરી લેવા જોઈએ. જો પ્રમાદવશ અથવા જીવસ્વભાવવશ શિષ્ય પણ અતિક્રમણ કરે અથવા કોઈ ભક્ત એવું કરે તો "મારો પ્રારબ્ધભોગ આજ છે" એવી ભાવનાથી ધૈર્યપૂર્વક તેમનું દુઃખ સહન કરી લેવું જોઈએ, તેમનાપર ક્રોધ વગેરે ન કરવા જોઈએ. ક્રોધ કરવાથી આસુરાવેશ થી સેવામાં પ્રતિબંધ અને બહિર્મુખતા થાય છે. અને, એ પણ જાણી લો કે, શિષ્ય અને ભક્તનો પ્રભુસંબંધ પણ આપણા દ્વારા જ કરવામાં આવેલો છે, વળી તેમના પર ક્રોધ કરવાથી તેમનું અનિષ્ટ કરવા બરોબર થઈ જશે અને ભગવદીયો નો એ સ્વભાવ નથી હોતો કે તેઓ સ્વકીયોનું અને ભગવાન દ્વારા અંગીકૃત જીવો નું અનિષ્ટ કરે, તેથી તેમને સહનજ કરવા જોઈએ, તેવો ભાવ છે. ॥ ૭ ॥

और भी, असतश्च शब्द का अर्थ यह है कि, यदि नौकर भी अतिक्रमण करे तो उसे भी सहन करना चाहिए । जिस प्रकार पत्नी-पुत्र आदि हमारी देह से संबंधित होते हैं, वैसे नौकर हमारे धन से संबंधित होते हैं अतः वे भी हमारे द्वारा पोष्य ही हैं । परिवारजनों के साथ यदि नौकर भी हमारा अतिक्रमण करें तो उस दुःख को भी सहन ही कर लेना चाहिए, यह अर्थ है । ये सभी प्रतिकूल एवं धर्मविरोधी कहे गये हैं । मूल कारिका में आए 'च' शब्द से दुःखों को सहन करने में स्वधर्मानुरोधी शिष्यगण (अर्थात् ऐसे शिष्यगण जो हमारे भगवद्-

धर्म के अनुकूल हों) एवं भक्तगणों को भी गिन लेना चाहिए, अर्थात् यदि ये भी हमारा अतिक्रमण करें तो इनको भी सहन कर लेना चाहिए । यदि प्रमादवश या जीवस्वभाववश शिष्य भी अतिक्रमण करे, या कोई भक्त ऐसा करे तो "मेरा प्रारब्ध-भोग ही यही है" इस भावना से धैर्यपूर्वक उनका दुःख सहन कर लेना चाहिए, उन पर क्रोध-आदि नहीं करना चाहिए । क्रोध करने पर आसुरावेश से सेवा में प्रतिबंध एवं बहिर्मुखता होती है । और, यह भी जानिए कि, शिष्य एवं भक्त का प्रभुसंबंध भी हमारे द्वारा ही किया गया है, पुनः उन पर क्रोध करने पर उनका अनिष्ट करना हो जायेगा और भगवदीयों का यह स्वभाव नहीं है कि वे स्वकीयों का और भगवान के द्वारा अंगीकृत जीवों का अनिष्ट करें अतः उनको सहन ही करना चाहिए, यह भाव है ॥७॥

एवं सेवाप्रतिबन्धकत्वेन भार्यादीनां त्यागेन तत्कृतातिक्रमसहनं निरूप्य सेवाप्रतिबन्धकत्वेन भोगत्यागेपि तत्तदिन्द्रियजनितस्याध्यात्मिकदुःखस्य सहनमाहुः स्वयमिति ।

स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ।
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥

स्वयं स्वभोगार्थं इन्द्रियकार्याणि त्यजेत् सेवायां प्रतिबन्धकत्वात् । तानि च त्रिधा, क्वचित् कायिकानि, क्वचिद्वाचिकानि, क्वचिन् मानसानि भवन्ति । तत्त्यागकथनेन प्राकृतविषयांस्त्याजयित्वाऽलौकिकेषु तेषु तानि योजनीयानीति भावः । एवं सति यावत्पर्यन्तमलौकिकेषु युक्तानि भवेयुस्तावत्पर्यन्तं तत्त्यागजनितदुःखं भवतीति तत्सहनमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

આ પ્રકારે ભગવદ્ સેવામાં પ્રતિબંધક રૂપ પત્ની-વગેરે નો ત્યાગ તેમજ તેમના અતિક્રમણ ને સહન કરવું વગેરે વસ્તુઓનું નિરૂપણ કરીને હવે આચાર્યચરણો સેવામાં પ્રતિબંધકરૂપ ભોગનો ત્યાગ કરવાનું કહી રહ્યાં છે તેમજ તે-તે ઈંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન આધ્યાત્મિક દુઃખને સહન કરવું **"स्वयम्"** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

ઈંદ્રિયોનાં કાર્ય સ્વયંના ઉપભોગ માટે હોય છે અને તેથી તે સેવામાં પ્રતિબંધક હોય છે, તે કારણે તે કાર્યોનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. ઈંદ્રિયોનાં કાર્ય ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે- કોઈ શરીરના કાર્ય, કોઈ વાણીનાં કાર્ય તો કોઈ મન નાં કાર્ય. એમનો ત્યાગ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તે ઈંદ્રિયોને પ્રાકૃતવિષયોથી ત્યાગ કરાવી અલૌકિક કાર્યોમાં જોડી દેવાં જોઈએ, તેવો ભાવ છે. આવું કરવાથી જ્યાં સુધી તે ઈંદ્રિયો અથવા તેમનાં કાર્યો અલૌકિક કાર્યોમાં જોડાઈ નથી જતાં ત્યાં સુધીજ તેમનો ત્યાગ કરવામાં દુઃખ થાય છે, પછી નહીં. તેથી આ દુઃખને સહન કરી લેવું જોઈએ, એમ જાણવું જોઈએ.

इस प्रकार से भगवत्सेवा में प्रतिबंधकरूप पत्नी-आदि का त्याग एवं उनके अतिक्रमण को सहना इत्यादि वस्तुओं का निरूपण करके अब आचार्यचरण सेवा में प्रतिबंधकरूप भोग का त्याग करना कह रहे हैं एवं उन-उन इंद्रियों से उत्पन्न आध्यात्मिक दुःख को सहन करना **स्वयम्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

इंद्रियों के कार्य स्वयं के उपभोग के लिए होते हैं अतः वे सेवा में प्रतिबंधक होते हैं, इस कारण उनका त्याग कर देना चाहिए । इंद्रियों के कार्य तीन प्रकार के होते हैं, कुछ शरीर के कार्य, कुछ वाणी के कार्य तो कुछ मन के कार्य । इनका त्याग कहने का तात्पर्य यह है कि, इनका प्राकृतविषयों से त्याग करवा कर अलौकिक कार्यों में जोड़ देना चाहिए, यह भाव है । ऐसा करने पर जब तक वे इंद्रियाँ अथवा उनके कार्य अलौकिक कार्यों में जुड़ नहीं जाते तब तक ही उनका त्याग करने में दुःख होता है, पश्चात् नहीं । अतः इस दुःख को सहन कर लेना चाहिए, यह जानना चाहिए ।

एवमाध्यात्मिकं निरूप्याधिदैविकं तदाहुरशूरेणापीति । प्रारब्धभोगार्थं परीक्षार्थं वा विलम्बकरणे स्वापेक्षितवस्तुप्राप्त्यभावात्तद्दुःखं सोढुं यद्यप्यशूरो धैर्यरहितः, यथा दरिद्रः प्रात्यह्निकभक्ष्याभावे, तथाप्यशूरेणापि तद्धैर्यं कर्त्तव्यम् । तत्र हेतुः, स्वस्येति । स्वस्यासामर्थ्यं भावनीयं, पूर्वोक्तदुःखसहने स्वप्रयत्नोप्युक्तः । भगवत्कृतविलम्बे प्रयत्न एव न, तत्करणेपि विघ्नः प्रभुकृतो भवेदिति, स्वप्रयत्नसाध्यत्वाभावात् । स्वस्यासामर्थ्यभावनया 'तथैव तस्य लीलेत्य'नुसन्धानेन धैर्यमेव कर्त्तव्यमितिभावः ।

આ પ્રકારે આધ્યાત્મિક દુઃખનું નિરૂપણ કરીને હવે **"अशूरेणापि"** વગેરે શબ્દોથી આધિદૈવિક દુઃખનું નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે. પ્રારબ્ધભોગને કારણે અથવા પ્રભુ દ્વારા પરીક્ષા કરવાને કારણે જ્યારે ફલદાનમાં વિલંબ થાય છે ત્યારે મનગમતી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થવાથી દુઃખ થાય છે પરંતુ તેને સહન કરવું જોઈએ. જોકે નિર્બળ વ્યક્તિ અશૂર ધૈર્યરહિત થાય છે અને તેનામાં સહનશીલતા નથી હોતી પરંતુ જેમ એક દરિદ્ર પ્રતિદિન ભોજન ન મળવાપર પણ ધૈર્ય રાખેજ છે, તેમ નિર્બળ હોવા છતા પણ તે દરિદ્રની જેમ ધૈર્ય રાખવું જોઈએ. આવું દુઃખ સહન કરવાની શું જરૂર છે ? તે શ્રીઆચાર્યચરણો **"स्वस्य"** વગેરે શબ્દોથી સમજાવી રહ્યાં છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે એવા દુઃખની ઘડીમાં પોતાના અસામર્થ્યની ભાવના કરવી જોઈએ કેમકે ઉપર જે દુઃખ

બતાવ્યાં છે, તેમને સહન કરવાના વિષયમાં તો એ કહ્યુંજ હતું કે આપણે પ્રયત્નપૂર્વક એ દુઃખોને સહન કરવાં જોઈએ પરંતુ ભગવાન જ્યારે વિલંબ કરે છે ત્યારે તો કોઈ પ્રયત્નજ ન કરવો જોઈએ, કેમકે જો પ્રયત્ન કરશું તો પ્રભુદ્વારા વિઘ્ન કરવામાં આવશે કેમકે ભગવદ્-કૃપા વગર આપણા પ્રયત્નોથી કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. આથી પોતાની અસમર્થતાની ભાવના કરતા કરતા નવરત્નગ્રંથમાં કહેલ "આ બધુંજ ભગવાનની લીલા છે, તેમ જાણીને ચિંતા શીઘ્ર છોડી દેવી જોઈએ (૮)" આ શ્લોકનું અનુસંધાન રાખતા રાખતા ધૈર્યપૂર્વક જ રહેવું જોઈએ, તેવો ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

इस प्रकार आध्यात्मिक दुःख का निरूपण करके अब **अशूरेणापि** इत्यादि शब्दों से आधिदैविक दुःख का निरूपण कर रहे हैं। प्रारब्धभोग के कारण या प्रभु द्वारा परीक्षा करने के कारण जब फलदान में विलंब होता है तब मनचाही वस्तु प्राप्त न होने के कारण दुःख होता है परंतु उसे सहन करना चाहिए। यद्यपि निर्बल व्यक्ति अशूर धैर्यरहित होता है और उसमें सहनशीलता नहीं होती परंतु जैसे एक दरिद्र प्रतिदिन भोजन न मिलने पर भी धैर्य रखता ही है, उसी प्रकार निर्बल होने पर भी उस दरिद्र की भाँति धैर्य रखना चाहिए। ऐसा दुःख सहने की क्या आवश्यकता है ? यह आचार्यचरण **स्वस्य** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। इसका तात्पर्य यह है कि ऐसी दुःख की घड़ी में स्वयं के असामर्थ्य की भावना करनी चाहिए क्योंकि उपर जो दुःख कहे गये हैं, उनको सहन करने के संदर्भ में यह तो कहा ही था कि हमें प्रयत्नपूर्वक उन दुःखों को सहन करना चाहिए परंतु भगवान जब विलंब करते हैं तब तो कोई प्रयत्न ही नहीं करना चाहिए, क्योंकि यदि प्रयत्न करेंगे तो प्रभु द्वारा विघ्न कर दिया जायेगा क्योंकि भगवद्-कृपा के बिना हमारे प्रयत्नों से कोई कार्य सिद्ध नहीं होता। इस कारण खुद की असमर्थता की भावना करते हुए नवरत्नग्रंथ में कहे "यह सभी भगवान की लीला है, यह मानकर चिंता शीघ्र त्याग देनी चाहिए (८)" इस श्लोक का अनुसंधान रखते हुए धैर्यपूर्वक ही रहना चाहिए, यह भाव है।

ननु स्वशक्यमपि पूर्वोक्तदुःखसहनमशक्यं कुतस्तरां यत्र स्वस्य सामर्थ्यमेव नास्ति तत्सहनमिति किमर्थमशक्योपदेश इत्यत आहुरशक्य इति।

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत्।
एतत्सहनमत्रोक्तम्,

सेवायां प्रवृत्तस्य विवेकधैर्यादिस्थितौ चेदशक्तिर्भवेत्तदा हरिरेव शरणमस्ति नान्य इति मनसि भावनीयम्। विवेकधैर्यादिप्रयत्नकरणेपि चेदशक्तिस्तदा तदर्थं प्रभुशरणगमने दयया स एव सर्वं सम्पादयिष्यतीति भावः। यतः स हरिः सर्वदुःखहर्ता, तदेवाहुः सर्वमाश्रयत इति। आश्रये कृते सर्वं सेत्स्यति। अशक्यमपि शक्यं भवेत्। विवेकोपि भविष्यति, धैर्यमपि भविष्यतीति भावः।

પણ અહીં એમ શંકા થાય છે કે, જ્યાં સામર્થ્ય હોય તો પણ ઉપર કહેલ દુઃખો સહન કરવા અશક્યજ છે, ત્યાં આપણાં મા તો સામર્થ્ય જ નથી તો આ દુઃખોને સહન કેવી રીતે કરી શકાય ? તેથી આ બધા ઉપદેશ અસંભવ છે. જો આવી આશંકા હોય તો તેનું સમાધાન શ્રીઆચાર્યચરણો **"अशक्य"** વગેરે શબ્દો દ્વારા કરી રહ્યાં છે.

જો જીવ ભગવત્ સેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને જો તે વિવેક-ધૈર્યથી રહેવામાં અશક્ત હોય, તો તેણે મનમાં "હરિ જ મારૂં શરણ છે, બીજું કોઈ નહીં" આ પ્રકારે ભાવના કરવી જોઈએ. જીવ વિવેક-ધૈર્ય વગેરેના આચરણનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જો અશક્તજ રહે, તો પ્રભુની શરણ માં જવાથી તેઓજ દયાપૂર્વક બધુંજ સંપાદિત કરશે, તેવો અર્થ છે. કેમકે તેઓ હરિ છે અર્થાત્ સમસ્ત દુઃખો ને હરિ લેવા વાળા છે, આજ વાત **"सर्वमाश्रयतः"** વગેરે શબ્દોથી કહી છે. ભગવાનનો આશ્રય કરવા પર બધુંજ સિદ્ધ થઈ જશે. અસંભવ પણ સંભવ થઈ જશે. વિવેક પણ સિદ્ધ થઈ જશે અને ધૈર્ય પણ, એવો અર્થ છે.

किंतु यहाँ शंका यह होती है कि, जहाँ सामर्थ्य होने पर भी उपर्युक्त दुःखों को सहन करना अशक्य ही है, वहाँ हममें तो सामर्थ्य ही नहीं है तो इन दुःखों को सहन कैसे किया जा सकता है ? अतः यह सभी उपदेश असंभव हैं। यदि ऐसी आशंका हो तो इसका समाधान आचार्यचरण **अशक्य** इत्यादि शब्दों द्वारा कर रहे हैं।

जो जीव भगवत्सेवा में प्रवृत्त होता है और यदि वह विवेक-धैर्य आदि से रहने में अशक्त हो, तो उसे मन में "हरि ही मेरी शरण हैं, कोई अन्य नहीं" इस प्रकार की भावना करनी चाहिए। जीव विवेक-धैर्य आदि का आचरण करने का प्रयत्न करने पर भी यदि अशक्त ही रहे, तब प्रभु की शरण में जाने पर वही दयापूर्वक सभी कुछ संपादित करेंगे, यह भाव है। क्योंकि वे हरि हैं अर्थात् समस्त दुःखों को हरने वाले हैं, यही बात **सर्वमाश्रयतः** इत्यादि शब्दों से कही है। भगवान का आश्रय करने पर सभी कुछ सिद्ध हो जायेगा। असंभव भी संभव हो जायेगा। विवेक भी सिद्ध हो जायेगा और धैर्य भी, यह भाव है।

यद्वा, तस्मिन्कृते सर्वं स्वशक्यं सर्वथा यदशक्यं च तत्सर्वं भवेदन्यथा तदभावे स्वशक्यमपि न भवेदित्यर्थः । किञ्च, प्रयत्नकरणेपि तदेव सिद्धयेन्नात्वन्यत् । निःसाधनत्वेन शरणागतौ तत्कृपया सर्वं युगपदेव सिद्धयेदित्यपि ज्ञापितम् । अनेन सर्वसिद्धयर्थमाश्रय एव कर्त्तव्यो नान्यत् किञ्चिदिति निश्चितम् । एतदेवोक्तं कृष्णाश्रये 'विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्ये'ति । एवं धैर्यलक्षणमुक्त्वोपसंहरन्ति एतदिति । अत्र भक्तिमार्गे पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तं सहनस्वरूपमेतत् । अतः परमाश्रयो निरूप्यते ।

અથવા, એમ સમજો કે તેમનો આશ્રય કરવાથી આપણા માટે તે બધું સંભવ થઈ શકે છે, જે અસંભવ છે. નહીં તો જો તેમનો આશ્રય ન હોય તો આપણા દ્વારા સંભવ વસ્તુ પણ સિદ્ધ નથી થઈ શકતી, એવો અર્થ છે. અને તેમજ, જીવના પ્રયત્ન કરવા પર પણ કાર્ય તો પ્રભુજ સિદ્ધ કરે છે, અન્ય કોઈ બીજું નહીં. નિઃસાધન થઈને ભગવાનની શરણાગતિ કરવા પર ભગવદ્-કૃપાથી તેજ ક્ષણે બધુંજ સિદ્ધ થઈ જશે, તે પણ કહી રહ્યાં છે. એનાથી તે જણાય છે કે સમસ્ત કાર્યોની સિદ્ધિ માટે ભગવદ્-આશ્રયજ કરવો જોઈએ, અન્ય કંઈ નહીં, એ નિશ્ચિત થયું. આજ વાત કૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથમાં ''વિવેક-ધૈર્ય-ભક્તિ વગેરે થી રહિત હોવા છતાં પણ કૃષ્ણજ મારો આશ્રય છે (૯)'' આ શ્લોક દ્વારા કહેલી છે. આ પ્રકારે ધૈર્ય નું લક્ષણ કહીને હવે તેનો ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) ''**એતદ્**'' વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યા છે જેમનો અર્થ એ છે કે, આ ભક્તિમાર્ગમાં ઉપર કહેલાં દુઃખોને સહન કરવુંજ ધૈર્ય છે. આના પછી હવે ''**આશ્રય**'' નું નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે.

अथवा, यों समझें कि उनका आश्रय करने पर हमारे लिए वह सभी कुछ संभव हो सकता है, जो असंभव है अन्यथा यदि उनका आश्रय न हो तो हमारे द्वारा संभव वस्तु भी सिद्ध नहीं हो पाती, यह अर्थ है । और भी, जीव के प्रयत्न करने पर भी कार्यसिद्ध तो प्रभु ही करते हैं, अन्य कोई दूसरा नहीं । निःसाधन होकर भगवान की शरणागति करने पर भगवद्-कृपा से उसी क्षण सभी कुछ सिद्ध हो जायेगा, यह भी बता रहे हैं । इससे यह ज्ञात होता है कि समस्त कार्यों की सिद्धि के लिए भगवद्-आश्रय ही करना चाहिए, अन्य कुछ भी नहीं, यह निश्चित हुआ । यही बात कृष्णाश्रयग्रंथ में ''विवेक-धैर्य-भक्ति-आदि से रहित होने पर भी कृष्ण ही मेरे आश्रय हैं (९)'' इस श्लोक द्वारा कही गई है । इस प्रकार धैर्य के लक्षण कह कर अब उसका उपसंहार (समाप्ति) **एतद्** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं जिनका अर्थ यह है कि, यहाँ भक्तिमार्ग में उपर्युक्त दुःखों को सहन करना ही धैर्य है । इसके पश्चात् अब 'आश्रय' का निरूपण किया जा रहा है ।

आश्रयोतो निरूप्यते ॥ ९ ॥

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।

नितरां विशेषेण रूप्यते स्वरूपतः कथ्यत इत्यर्थः । यद्वा, यत एतद्विवेकादिकं सर्वमाश्रयं विना अशक्यमत आश्रयो निरूप्यते । यस्मिन्कृते सर्वं भवतीति प्रथमं समुदायेनाश्रयस्वरूपमाहुरैहिक इति । भक्तिमार्गाङ्गीकृतस्य मेवायां प्रवृत्तस्य प्रभुसेवाव्यतिरिक्तकर्मकरणस्यास्वधर्मत्वेनैवैहिकपारलौकिकसाधनकरणाभावात् सेवायामप्यन्तरायबाहुल्येन तथात्वाभावाच्च तदुभयमपि कथं सेत्स्यतीति तत्सिद्धयर्थं शरणमेव सर्वात्मना भावनीयं न तु सेवां विहाय किञ्चित्साधनान्तरं कार्यम् । शरणगतौ प्रभुः स्वयमेव सम्पादयिष्यति । यतो हरिः सर्वदुःखहर्त्ता, स्वकीयानां निरूपधिभगवत्सम्बन्ध्यपेक्षिताभावजनितदुःखं हरिष्यत्येवेति भावः ।

''**आश्रयतो निरूप्यते**'' પદનો અર્થ એ છે કે, હવે આશ્રયને વિશેષરૂપે સ્પષ્ટ કરી રહ્યાં છે અર્થાત એનું સ્વરૂપ કહી રહ્યાં છે. અથવા, કેમકે વિવેક-વગેરે બધાંજ ગુણો ભગવદ્-આશ્રય વગર સિદ્ધ હોવા અસંભવ છે તેથી હવે ''**આશ્રય**'' નું નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. આશ્રય કરવા પર બધુંજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી સર્વપ્રથમ સમુદાય દ્વારા; (અહીં સમુદાયનો અર્થ ''ઐહિક અને પારલૌકિક'' નો સમુદાય તેવો છે; એટલેકે આ બંને પરિસ્થિતિઓમાં કેવી રીતે આશ્રય રાખવો જોઈએ, આ ટીકાકાર બતાવી રહ્યા છે) આશ્રયનું સ્વરૂપ ''**ઐહિક**'' વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. ભક્તિમાર્ગમાં અંગીકૃત જીવ જ્યારે ભગવત સેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે પ્રભુસેવા સિવાય બીજા કોઈ કર્મોનાં સાધન કરવા તેના માટે અસ્વધર્મ જ છે. તેના માટે ઐહિક-પારલૌકિક કાર્યો માટે સાધન કરવાનો કોઈ અવકાશ નથી રહેતો. અન્ય સાધનો કરવાથી સેવામાં પણ ઘણાં બધા વિઘ્નો ઉપસ્થિત થઈ જાય છે, તેથી સ્વધર્મનો નિભાવ થઈ શકતો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં વિવેક અને ધૈર્ય પણ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેથી આ બન્ને સિદ્ધ કરવા માટે બધી જ રીતે ભગવાનની શરણભાવના જ કરવી જોઈએ, ભગવદ્સેવા છોડીને અન્ય બીજા સાધન ન કરવા જોઈએ. શરણાગત થવાથી પ્રભુ સ્વયં જ બધુંજ સંપાદિત કરશે. કેમકે હરિ સમસ્ત દુઃખોને હરવાવાળા છે અને સ્વકીયો ને નિરૂપધિ ભગવત્સંબંધી (અર્થાત્ સ્વાર્થરહિત ભગવત્સંબંધી) જે વસ્તુ જોઈતી હોય છે, તે પ્રાપ્ત ન થવાથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખ ને હરશે જ, એવો ભાવ છે. (અર્થાત્ ભગવદ્-ભક્તો ને પોતાનો સ્વાર્થ છોડીને ભગવદ્ સંબંધી વસ્તુઓની જ કામના

થાય છે, અને જો તેમને તે ભગવદ્ સંબંધી વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી તો તેમને દુઃખ થાય છે. ટીકાકાર કહે છે કે, કેમકે ભગવાન "હરિ" છે તેથી તેવા દુઃખો ને પણ અવશ્ય હરશે જ, તેવો ભાવ છે.)

'आश्रयतो निरूप्यते' पद का अर्थ यह है कि, अब आश्रय को विशेषतया स्पष्ट कर रहे हैं अर्थात् उसका स्वरूप कह रहे हैं । अथवा, चूँकि ये विवेक-आदि सभी भगवद्-आश्रय के बिना सिद्ध होने असंभव हैं अतः अब "आश्रय" का निरूपण किया जा रहा है । आश्रय करने पर सभी कुछ सिद्ध हो जाता है अतः सर्वप्रथम समुदाय के द्वारा यहाँ समुदाय का अर्थ 'ऐहिक एवं पारलौकिक' का समुदाय है अर्थात् इन दोनों परिस्थितियों में किस प्रकार से आश्रय रखना चाहिए, यह टीकाकार बता रहे हैं आश्रय का स्वरूप **ऐहिक** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । भक्तिमार्ग में अंगीकृत जीव जब भगवत्सेवा में प्रवृत्त होता है तब प्रभुसेवा के अतिरिक्त कुछ दूसरे कर्म के साधन करना उसके लिए अस्वधर्म ही है अतः उसके लिए ऐहिक-पारलौकिक कार्यों के लिए साधन करने का कोई अवकाश नहीं रह जाता है । अन्य साधन करने से सेवा में भी विघ्नों की बहुलता हो जाती है अतः स्वधर्म नहीं निभ पाता । ऐसी परिस्थिति में विवेक एवं धैर्य भी कैसे सिद्ध होंगे अतः इन दोनों को सिद्ध करने के लिए सभी प्रकार से भगवान की शरणभावना ही करनी चाहिए, भगवत्सेवा को छोड़ कर अन्य दूसरे साधन नहीं करने चाहिए । शरणागत होने पर प्रभु स्वयं ही सभी कुछ संपादित करेंगे । क्योंकि हरि समस्त दुःखों को हरने वाले हैं और स्वकीयों को निरुपधि-भगवत्संबंधी अर्थात् स्वार्थरहित भगवत्संबंध जो वस्तु चाहिए होती है, वह प्राप्त न होने से उत्पन्न होने वाले दुःख को हरेंगे ही, यह भाव है । अर्थात् भगवद्-भक्तों को अपने स्वार्थ को छोड़कर भगवद्-संबंधी वस्तुओं की ही कामना होती है और यदि उन्हें वह भगवद्-संबंधी वस्तु प्राप्त नहीं होती है तो उन्हें दुःख होता है । टीकाकार कहते हैं कि, चूँकि भगवान 'हरि' हैं अतः ऐसे दुःखों को भी अवश्य हरेंगे ही, यह भाव है ।

एवं समुदायेनाश्रयमुक्त्वा तत्रापि प्रत्येकभेदेन विशेषत आश्रयस्वरूपमाहुर्दुःखहानाविति ।

दुःखहानौ तथा पापे भये कामार्थपूरणे ॥ १० ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥

भक्तिमार्गीयस्य सेवायां प्रवृत्तस्य पूर्वोक्तदेहेन्द्रियादिसम्बन्ध्याधिभौतिकादिदुःखहानौ धैर्येण तत्कृतचित्तोद्वेगाद्यभावार्थं शरणमेव भावनीयं, तेनैव सर्वं सेत्स्यतीति प्रत्येकं तत्तत्कार्ये भावनीयमित्यर्थः । तथा पापे पापनिवारणे पूर्णसामयिके प्रमादाज्जायमाने च, सेवायां भगवद्विषयके देहेन्द्रियादिभगवदपराधादिरूपे च तदेवोक्त "महं त्वां सर्वपापेभ्य" इति । न तु तदर्थं प्रायश्चित्तादिकं कर्त्तव्यं, तत्करणे शरणधर्मो गच्छेदित्यर्थः । तथा भये राजचौरादिजनिते, पापादिविषये प्रभवपराधविषये च आधिभौतिकादित्रयं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

આ પ્રકારે ઐહિક તેમજ પારલૌકિક સમુદાય દ્વારા આશ્રયને કહી દીધો પરંતુ હવે એ બંનેના ભેદ થી વિશેષ રૂપથી આશ્રયનું સ્વરૂપ "**દુઃખહાનૌ**" વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. (અર્થાત્ ટીકાકાર એમ કહેવા માગે છે કે, અત્યાર સુધીતો આશ્રય નું સ્વરૂપ ઐહિક અને પારલૌકિક બંને અર્થોમાં મિશ્ર રૂપે કહ્યું છે પણ હવે અહિંયાથી આજ આશ્રયના સ્વરૂપને આ બંને અર્થોમાં એક એક કરીને કહેવામાં આવી રહ્યું છે). ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થવાવાળા ભક્તિમાર્ગીયને ઉપર કહેલ દેહ-ઈંદ્રિય વગેરેથી સંબંધિત આધિભૌતિક વગેરે દુઃખોને દૂર કરવા માટે અને તે દુઃખથી ચિત્તમાં થયેલા ઉદ્વેગ-વગેરેને દૂર કરવા માટે ધૈર્યપૂર્વક ભગવાનનીજ શરણભાવના કરવી જોઈએ. આનાથી બધુંજ સિદ્ધ થઈ જશે, તેથી "દેહ-ઈંદ્રિય ના પ્રત્યેક કાર્યો ને ભગવાન માટે કરી રહ્યા છીએ" એવી ભાવના કરવી જોઈએ, તેવો અર્થ છે.

આ પ્રકારે પાપનું નિવારણ કરવા માટે અને ભગવાનની શરણાગતિ કરતા પહેલા પ્રમાદવશ ઉત્પન્ન થયેલા પાપનું નિવારણ કરવા માટે અને સેવામાં થવાવાળા ભગવદ્-વિષયક અને દેહ-ઈંદ્રિયો થી થવાવાળા ભગવદ્અપરાધનું નિવારણ કરવા માટેજ ભગવાને "હું તમને સમસ્ત પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ (ભ. ગી. ૧૮/૬૬)" આ વાક્ય કહેલું છે. આ અપરાધોના નિવારણ માટે અન્ય કોઈ બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું જોઈએ, આવું કરવાથી શરણધર્મનોજ ભંગ થઈ જાય છે. આ જ પ્રકારે "**ભયે**" શબ્દનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ રાજા અથવા ચોરોનો ભય થવા પર પણ શરણભાવનાજ કરવી જોઈએ. પોતાના દ્વારા કરેલાં પાપ એવં ભગવદ્-અપરાધ ના વિષયોમાં સર્વત્ર આધિભૌતિક વગેરે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો થાય છે, એ જાણી લેવું જોઈએ.

इस प्रकार ऐहिक एवं पारलौकिक समुदाय से आश्रय को कह दिया गया परंतु अब इन दोनों के भेद से विशेषरूप से आश्रय का स्वरूप **दुःखहानौ** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । अर्थात् टीकाकार यह कहना चाह रहे हैं कि, अब तक तो आश्रय का स्वरूप ऐहिक एवं पारलौकिक दोनों अर्थों में मिला-जुला कर कहा गया है परंतु अब यहाँ से इसी आश्रय के स्वरूप को इन दोनों अर्थों में एक-एक करके

कहा जा रहा है । भगवत्सेवा में प्रवृत्त होने वाले भक्तिमार्गीय को उपर्युक्त देह-इंद्रिय आदि से संबंधित आधिभौतिक आदि दुःखों को दूर करने के लिए एवं उस दुःख से चित्त में हुए उद्वेग-आदि को दूर करने के लिए धैर्यपूर्वक भगवान की ही शरणभावना करनी चाहिए । इसी से सभी कुछ सिद्ध हो जायेगा अतः "देह-इंद्रिय के प्रत्येक कार्यों को भगवान के लिए कर रहे हैं" ऐसी भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है ।

इसी प्रकार पाप का निवारण करने के लिए एवं भगवान की शरणागति करने से पहले प्रमादवश उत्पन्न हुए पाप का निवारण करने के लिए एवं सेवा में होने वाले भगवद्-विषयक और देह-इंद्रिय आदि से होने वाले भगवद्-अपराध का निवारण करने के लिए ही "मैं तुम्हें समस्त पापों से मुक्त कर दूँगा (भ. गी. १८/६६) यह वाक्य कहा गया है । इन अपराधों का निवारण करने के लिए अन्य कोई दूसरा प्रायश्चित्त नहीं करना चाहिए, ऐसा करने से शरणधर्म ही भंग हो जाता है । इसी प्रकार **भये** शब्द का तात्पर्य यह है कि किसी राजा अथवा चोरों आदि से भय होने पर भी शरणभावना ही करनी चाहिए । अपने द्वारा किए गये पाप एवं भगवद्-अपराध के विषयों में सर्वत्र आधिभौतिक-आदि तीन प्रकार के दुःख होते हैं, यह जान लेना चाहिए ।

कामार्थपूरणे इति । कामानामभिलाषाणां येर्थाः पदार्थाः, ऐहिका भगवत्सम्बन्धिनश्च । तत्राप्यैहिकं द्विविधं, दैहिकमैन्द्रियकञ्च, तत्पूरणे च, तत्रापि विशेषमाहुर्भक्तद्रोहे इति । प्रमादतो जीवस्वभाववशाद्भक्तस्य द्रोहो जातश्चेत् सोपराधः केनापि दूरीकर्त्तुं न शक्यते मर्यादायामपि, किं पुनः पुष्टिमार्गे । यथा दुर्वाससोम्बरीषविषये तथास्यापि । तथा सम्भवे शरणमेव भावनीयं नत्वन्यत् । भक्त्यभावे सेवायां प्रवृत्तस्यापि स्वरूपे स्नेहो न जायते, तदर्थं भक्तैश्च स्वस्यातिक्रमे कृते सति, नहि भगवदीयानामयं स्वभावो यन्निमित्तं विना यस्य कस्याप्यतिक्रमं कुर्वन्ति । तत्करणे तु स्वदोषमेव विचार्य शरणं भावनीयं तद्दोषनिवृत्त्यर्थम् ।

હવે **"કામાર્થપૂરણે"** શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે. જે વસ્તુઓની કામના અર્થાત્ અભિલાષા કરવામાં આવે છે, તે પદાર્થ બે પ્રકારના હોય છે, એક લૌકિક અને બીજો ભગવત્સંબંધી. એમાં પણ લૌકિક પદાર્થ બે પ્રકારના હોય છે, એક દેહથી સંબંધિત અને બીજા ઈંદ્રિયોથી સંબંધિત; આ પદાર્થોની પૂર્તિ કરવામાં પણ હરિનીજ શરણભાવના કરવી જોઈએ. આ લૌકિક અભિલાષાઓમાં પણ વિશેષ એક અભિલાષા **"ભક્તદ્રોહે"** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે. જો આપણાથી પ્રમાદવશ અથવા તો જીવસ્વભાવવશ કોઈ ભક્તનું ખરાબ થઈ જાય તો એવો અપરાધ કોઈના પણ દ્વારા દૂર નથી થઈ શકતો. મર્યાદામાર્ગમાં પણ એવો અપરાધ ક્ષમ્ય નથી તો પછી પુષ્ટિમાર્ગની વાત શું કરવી ? જેવી રીતે દુર્વાસા ઋષિએ રાજા અંબરીષનું અનિષ્ટ કરવાની ઈચ્છા કરી તો સ્વયં એમના પર વિપત્તિ આવી ગઈ. અને તેમને ભગવાનની પાસે પણ શરણ ન મળ્યું. (દુર્વાસા અને રાજા અંબરીષ ની કથા જાણવા માટે જુઓ શ્રી. ભા. ૯/૪/૩૫....૭૧) તેવી રીતે અહીં પણ સમજવું જોઈએ. તેથી તેજ રીતે કોઈ ભક્તનો દ્રોહ થઈ જવા પર ભગવાનની શરણભાવનાજ કરવી જોઈએ, અન્ય બીજું કંઈ નહીં. **"ભક્ત્યભાવે"** શબ્દનો અર્થ એ છે કે, જો આપણામાં ભક્તિ ન હોય તો સેવામાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ ભગવદ્સ્વરૂપમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન નથી થતો. તેથી ભગવદ્સ્વરૂપમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે જો કોઈ ભક્ત આપણું અતિક્રમણ કરે, તો એ વિચાર કરવો જોઈએ કે ભગવદીયો નો એવો સ્વભાવ તો હોતો નથી કે તેઓ વિના કારણ જેનું-તેનું અપમાન કરી દે. તેથી તેવામાં સ્વયંનોજ દોષ વિચારીને તે દોષની નિવૃત્તિ માટે શરણભાવના કરવી જોઈએ.

अब **कामार्थपूरणे** शब्द की व्याख्या कर रहे हैं । जिन वस्तुओं की कामना अर्थात् अभिलाषा की जाती है, वे पदार्थ दो प्रकार के होते हैं, एक लौकिक और दूसरे भगवत्संबंधी । इसमें भी लौकिक पदार्थ दो प्रकार के होते हैं, एक देह से संबंधित और दूसरे इंद्रियों से । इन पदार्थों की पूर्ति करने में भी हरि की ही शरणभावना करनी चाहिए । इन लौकिक अभिलाषाओं में भी विशेष एक अभिलाषा **भक्तद्रोहे** इत्यादि शब्दों से आचार्यचरण कह रहे हैं । यदि हमसे प्रमादवश अथवा तो जीवस्वभाववश किसी भक्त का बुरा हो जाय तो ऐसा अपराध किसी के भी द्वारा दूर नहीं किया जा सकता । मर्यादामार्ग में भी ऐसा अपराध क्षम्य नहीं है तो फिर पुष्टिमार्ग की बात क्या कहनी ? जिस प्रकार दुर्वासा ऋषि ने राजा अंबरीष का अनिष्ट करना चाहा तो स्वयं उन पर विपदा आ गई और उन्हें भगवान के पास भी शरण नहीं मिली, दुर्वासाजी एवं राजा अंबरीष की कथा जानने के लिए देखें श्री. भा. ९/४/३५.....७१ उसी प्रकार यहाँ भी समझना चाहिए । अतः इस प्रकार किसी भक्त का द्रोह हो जाने पर भगवान की शरणभावना ही करनी चाहिए, अन्य कुछ भी नहीं । **भक्त्यभावे** शब्द का अर्थ यह है कि, यदि हममें भक्ति न हो तो सेवा में प्रवृत्त होने पर भी भगवद्-स्वरूप में स्नेह उत्पन्न नहीं होता है । अतः भगवद्-स्वरूप में स्नेह उत्पन्न करने के लिए यदि कोई भक्त हमारा अतिक्रमण करें, तो यह विचार करना चाहिए कि, भगवदीयों का ऐसा स्वभाव तो होता नहीं

कि वे अकारण ही जिस-किसी का अपमान कर दें । अतः ऐसे में स्वयं का ही दोष विचार करके उस दोष की निवृत्ति के लिए शरणभावना करनी चाहिए ।

किञ्च, अशक्ये वेति । स्वस्य कर्तुमशक्ये कार्ये शरणं भावनीयम् । अशक्य इत्युक्ते शक्यत्वे स्वयमेव कार्यमिति न ज्ञेयं, तत्राहुः सुशक्य इति । सर्वथा शरणं हरिः । स्वस्य सुतरां शक्यमपि, तथापि शरणमेव भावनीयं, प्रभुशरणेनैवेदं सिद्धं नान्यथेति । प्रभोर्विघातकरणे स्वस्य सामर्थ्याभावात्स्वकृतेनाभिमानाच्छरणधर्मोपि गच्छेदिति सर्वात्मना तदीयत्वानुसन्धानेन शरणमेव भावनीयम् । यतः प्रभुः हरिः सर्वदुःखहर्त्ता अशक्यादिदुःखं हरिष्यत्येवेत्यर्थः । अथवा, अशक्ये भगवत्सम्बन्धिनि साधनासाध्ये सुशक्ये साधनसाध्ये लौकिकेपि तदेव भावनीयं, न तु स्वप्रयत्नः कर्त्तव्यः, तत्करणे शरणधर्मो नश्येदिति ॥ ११ ॥

અને **''अशक्ये वा''** શબ્દનો એ અર્થ છે કે, આપણા દ્વારા જે કામ સંભવ થતાં ન દેખાતાં હોય, તેમાં પણ ભગવાનની શરણાગતિ ની ભાવના કરવી જોઈએ. અહીં **''सुशक्य''** પદ પણ કહ્યું છે તેથી એમ ન સમજવું જોઈને કે કેવળ અશક્ય પરિસ્થિતિ માંજ ભગવાનની શરણભાવના જરૂરી છે અને શક્ય પરિસ્થિતિમાં તો સ્વયં કરી શકાય છે પરંતુ સુશક્ય પરિસ્થિતિઓમાં પણ શરણભાવના રાખવી આવશ્યક છે. આજ વાત ને બતાવવા માટે આગળ **''सुशक्य''** પદ આપ્યું છે. એનો એ અર્થ થાય છે કે કોઈ કાર્ય અશક્ય હોય કે સુશક્ય, સર્વદા હરિની જ શરણભાવના આવશ્યક છે. અને ભલે ને કોઈ કાર્ય કરવું આપણાં માટે સરળતાથી શક્ય પણ હોય તો પણ શરણભાવના તો કરવીજ જોઈએ, પ્રભુશરણથી જ આ બધું સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા નહીં. અને જો પ્રભુ આપણા કોઈ કાર્યનો વિઘાત કરી દે તો તે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આપણામાં નથી હોતી, તેથી તેનાથી ''હવે હું જ પોતાના પ્રયત્નોથી આ કામ કરીશ'' એવા પ્રકારનું અભિમાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને આપણો શરણધર્મજ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી સર્વ પ્રકારથી ભગવદીયતાનું અનુસંધાન રાખતા રાખતા ભગવાન ની શરણભાવનાજ કરવી જોઈએ. કેમકે પ્રભુ હરિ છે, સર્વદુઃખોનું હરણ કરવા વાળા છે તેથી અશક્યતા જેવા દુઃખોને હરશેજ, એવો અર્થ છે. અથવા **''अशक्य''** પદ નો એવો અર્થ કરી લઈએ કે, ભગવદ્-સંબંધી સાધન પ્રાપ્ત ન થવા પર; અને **''सुशक्य''** પદનો એવો અર્થ કરી લઈએ કે, લૌકિકમાં સાધન પ્રાપ્ત થવાં છતાં પણ; આ બંને પરિસ્થિતિઓમાં ભગવાનનીજ શરણભાવના કરવી જરૂરી છે, આપણે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ કેમકે એવું કરવાથી શરણધર્મનો ભંગ થઈ જાય છે ॥ ૧૧ ॥

और, **अशक्ये वा** पद का यह अर्थ है कि, हमारे द्वारा जो कार्य संभव होते न दिखाई देते हों, उनमें भी भगवान की शरणभावना करनी चाहिए । यहाँ **सुशक्य** पद भी कहा गया है, अतः यह नहीं समझ लेना चाहिए कि, केवल अशक्य परिस्थिति में ही भगवान की शरणभावना आवश्यक है और शक्य परिस्थिति में तो स्वयं किया जा सकता है परंतु सुशक्य परिस्थितियों में भी शरणभावना रखनी आवश्यक है । इसी बात को बताने के लिए आगे **सुशक्य** पद दिया गया है । इसका ये अर्थ बनता है कि कोई कार्य अशक्य हो या सुशक्य, सर्वदा हरि की ही शरणभावना आवश्यक है । हम भले ही किसी कार्य को करने शक्य भी हों, तथापि शरणभावना तो करनी ही चाहिए, प्रभुशरण से ही यह सभी कुछ सिद्ध होता है, अन्यथा नहीं । और यदि प्रभु हमारे किसी कार्य का विघात कर दें तो उस दुःख को सहन करने की सामर्थ्य हममें नहीं होती अतः इससे 'अब मैं ही अपने प्रयत्नों से करूँगा' इस प्रकार का अभिमान पैदा हो जाता है और हमारा शरणधर्म ही नष्ट हो जाता है । अतः सभी प्रकार से भगवदीयता का अनुसंधान रखते हुए भगवान की शरणभावना ही करनी चाहिए । क्योंकि प्रभु हरि हैं, सर्वदुःखों का हरण करने वाले हैं अतः अशक्यता जैसे दुःखों को हरेंगे ही, यह अर्थ है । अथवा **अशक्य** पद का यह अर्थ कर लें कि, भगवद्-संबंधी साधन प्राप्त न होने पर; एवं **सुशक्य** पद का यह अर्थ कर लें कि, लौकिक में साधन प्राप्त होने पर भी; इन दोनों परिस्थितियों में भगवान की ही शरणभावना आवश्यक है. हमें प्रयत्न नहीं करना चाहिए क्योंकि ऐसा करने पर शरणधर्म भंग हो जाता है ॥ ११ ॥

अहङ्कारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ।
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥

किञ्च, अहङ्कारकृते चैव जीवस्वभाववशात्केनापि उदासीनेन भक्तेन च सहाहङ्कारः कृतस्तदा तेनासुरावेशो भवत्येवेति, पश्चाद्विवेके जाते पश्चात्तापो जायते मयाऽसमीचीनं कृतमिति, तद्दोषपरिहारार्थं शरणमेव भावनीयम् । यद्वा, प्रभुकृपाभरेण प्रौढ्या प्रभुणा सहैवाहङ्कारः कृतस्तदापि दोषपरिहार्थं तदेव भावनीयम् । किञ्च, पोष्याणां पोषणं रक्षणं च, तत्करणेपि तदेव भावनीयं, न तु प्रयत्नः कार्यः ।

હવે **''अहंकार कृते चैव''** વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી રહયાં છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે જો કોઈ ભગવદ્‌ધર્મમાં ઉદાસીન વ્યક્તિ જીવસ્વભાવવશ કોઈ ભક્તની સાથે અહંકાર કરે છે તો તે અહંકાર થી એનામાં આસુરાવેશ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આના પછી જ્યારે તેનામાં વિવેક જાગૃત થાય છે ત્યારે તેને ''આ મે બરોબર નથી કર્યુ'' એવો પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થાય છે. તે દોષ ને દૂર કરવા માટે ભગવાનનીજ શરણાભાવના કરવી જોઈએ. અથવા એવો અર્થ કરી લઈએ કે પ્રભુની અતિકૃપા થઈ જાય અને અતિ પ્રગાઢ ભાવથી ભક્ત પ્રભુની સાથેજ અહંકાર કરી નાખે, ત્યારે પણ તે દોષ ને દૂર કરવા માટે ભગવાનની જ શરણાભાવના કરવી જોઈએ. અને તેમજ, જ્યારે આપણે પરિવારજનોનું પાલનપોષણ કરીએ, ત્યારે પણ ભગવાનનીજ શરણાભાવના કરવી જોઈએ, સ્વયં પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.

अब **अहंकारकृते चैव** इत्यादि शब्दों की व्याख्या कर रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि यदि कोई भगवद्-धर्म में उदासीन व्यक्ति जीवस्वभाववश किसी भक्त के साथ अहंकार करता है तो उस अहंकार से उसमें आसुरावेश उत्पन्न हो जाता है । इसके पश्चात् जब उसमें विवेक जागृत होता है तब उसे ''यह मैंने उचित नहीं किया' इस प्रकार का पश्चात्ताप उत्पन्न होता है । उस दोष को दूर करने के लिए भगवान की ही शरणभावना करनी चाहिए । अथवा यों अर्थ कर लें कि प्रभु की अतिकृपा हो जाय और अति प्रगाढ़ भाव से भक्त प्रभु के साथ ही अहंकार कर बैठे, तब भी उस दोष को दूर करने के लिए भगवान की ही शरणभावना करनी चाहिए । और भी, जब हम परिवारजनों का पालनपोषण करें, तब भी भगवान की ही शरणभावना करनी चाहिए, हमें प्रयत्न नहीं करना चाहिए ।

पोष्यातिक्रमणे चैव । पोष्यादीनां भार्यादीनां चकारादन्येषां बन्धुदासपर्यन्तानामप्यतिक्रमे, तथान्तेवासी स्वशिष्यस्तत्कृतेप्यतिक्रमे शरणमेव भावनीयं, न तु क्रोधादिकम्, तत्करणे आसुरावेशसम्भवात् । किञ्च, तदुपरि स्वस्य क्रोधकरणे शिष्यस्यानिष्टं भवेत् इति सुकृतिनां नायं स्वभावो यदङ्गीकृतं त्यजन्तीति । तस्य दण्डादिकं प्रभुरेव करिष्यतीति तत्राभिमानेन न स्वधर्महानिः कार्येति भावः ॥ १२ ॥

હવે **''पोष्यतिक्रमणे चैव''** વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા આપ કરી રહ્યા છે. જે પત્ની વગેરે પરિવારજનો નું પોષણ કરી રહ્યા છીએ, તેઓ આપણું જો અપમાન કરે, અને **''च''** શબ્દથી આપણા જો ભાઈ-બંધુ, સેવક વગેરે પણ જો આપણને અપમાનિત કરે, અથવા વળી આપણા અન્તેવાસી-શિષ્ય પણ આપણું અપમાન કરે (અન્તેવાસી તેમને કહેવાય છે કે જે આપણા ઘરમાં આપણી નિકટ રહેતા હોય. પ્રાચીન સમયમાં અધ્યયન હેતુ શિષ્ય પોતાના ગુરૂજનો ના આશ્રમમાં રહેતા હતા. તેજ શિષ્યો 'अन्तेवासी' કહેવાતા હતા) ત્યારે પણ ધૈર્યપૂર્વક ભગવાનની જ શરણાભાવના કરવી જોઈએ. તેમના પર ક્રોધ-વગેરે ન કરવા જોઈએ, એવું કરવાથી આસુરાવેશ થાય છે. અને તેમજ, તેમના પર ક્રોધ કરવાથી શિષ્યનું અનિષ્ટ થાય છે અને સજ્જનોનો એ સ્વભાવ નથી હોતો કે જેને અપનાવે તેનો ત્યાગ કરી દે. તેમને દંડ વગેરે પ્રભુજ આપશે તેથી અભિમાન કરીને સ્વધર્મ ભંગ ન કરવો જોઈએ, એવો ભાવ છે ॥ ૧૨ ॥

अब **पोष्यातिक्रमणे चैव** इत्यादि शब्दों की व्याख्या कर रहे हैं । हम जिन पत्नी-आदि परिवारजनों का पोषण कर रहे हैं यदि वे हमारा अपमान करें, और 'च' शब्द से जो हमारे भाई-बंधु, सेवक आदि भी यदि हमें अपमानित करें; या फिर हमारे अन्तेवासी शिष्य भी हमारा अपमान करे अन्तेवासी उसे कहते हैं जो हमारे घर में हमारे निकट रहता हो । प्राचीन समय में अध्ययन हेतु शिष्य अपने गुरुजनों के आश्रम में रहा करते थे । उन्हीं शिष्यों को 'अन्तेवासी' कहा जाता था तब भी धैर्यपूर्वक भगवान की ही शरणभावना करनी चाहिए । उन पर क्रोध-आदि नहीं करना चाहिए, ऐसा करने पर आसुरावेश आ जाता है । और भी, उन पर क्रोध करने से शिष्य का अनिष्ट होता है अतः सज्जनों का यह स्वभाव नहीं होता है कि जिन्हें अपना लिया है उसका त्याग कर दें । उन्हें दंड-आदि भी प्रभु ही दे देंगे अतः अभिमान करके स्वधर्म भंग नहीं करना चाहिए, यह भाव है ॥ १२ ॥

ननु प्राकृतानां चित्तादीनामध्यासनिवृत्तिरतिकठिना, तदभावे सर्वमेव कठिनमिति चेत्तत्राहुरलौकिकेति ।

अलौकिकमनः सिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः ।
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

मन इत्युपलक्षणम् । किन्तु सर्वेषां देहेन्द्रियादीनां प्राकृतांशनिवृत्त्या यथा अलौकिकत्वं भवति तत्सिद्धौ तदनन्तरं सर्वार्थेऽलौकिकसकलपदार्थसम्पत्त्यर्थमपि हरिरेव शरणं भावनीयो नान्यत्, तदेवाहुरेवमिति । एवं प्रकारेण चित्ते ज्ञानरूपे, न तु जडे, सदा निग्नतं भावना कार्या । अथ च वाचापि परितः कीर्त्तयेन्निरन्तरं मुखेन कथयेदित्यर्थः ।

હવે અહીં એક શંકા થાય છે કે, લૌકિક જીવોના ચિત્ત વગેરેના અધ્યાસ ની નિવૃત્તિ થવી તો ઘણી કઠિન હોય છે (અધ્યાસ નો અર્થ થાય છે ''ભ્રમ''. જ્યારે જીવ પોતાના ચિત્ત પર અને પોતાના શરીર પર અને ભૌતિક વસ્તુઓ પર ભગવાનની સત્તાને ભુલાવીને ભ્રમવશ પોતાની સત્તા માની લે છે, તો તેને 'અધ્યાસ' કહે છે.) અને જો આ અધ્યાસોની નિવૃત્તિ ન થાય તો બધુંજ મુશ્કેલ થઈ જાય છે તેથી એનું સમાધાન **''અલૌકિક''** વગેરે શબ્દો થી આચાર્યચરણો કરી રહ્યાં છે.

અહીં મૂળશ્લોકમાં કહેલું મન તો ઉપલક્ષણ માત્ર છે (જે વસ્તુ ના સંકેત દ્વારા કોઈ બીજી વસ્તુ બતાવવામાં આવી રહી હોય, તે સંકેત વસ્તુને ઉપલક્ષણ કહે છે. જેમ દૂર કોઈ મકાનને બતાવવા માટે કોઈ ઝાડ પર બેસેલા કાગડાની દિશા નો સહારો લઈને તે મકાન બતાવવામાં આવે, તો કાગડો ઉપલક્ષણ થયો. આ પ્રકારે અહીં મન તો ઉપલક્ષણ માત્ર છે, મનની સાથે-સાથે બીજી ઈંદ્રિયોની તરફ પણ સંકેત કરવામાં આવી રહ્યો છે, તેવો અર્થ છે.) વળી કેવળ મન જ નહીં પણ સમસ્ત દેહ-ઈંદ્રિયોની લૌકિકતા નિવૃત્ત થઈને જે પ્રકારે અલૌકિકતા થઈ જાય, તે અલૌકિકતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સમસ્ત અલૌકિક પદાર્થોને માટે હરિની શરણભાવના જ કરવી જોઈએ, અન્ય બીજા કોઈની નહીં. આ વાત ને **''એવં''** વગેરે શબ્દોથી કહેવામાં આવી રહી છે. અર્થાત્ આ પ્રકારે જ્ઞાનવાન ચિત્તમાં સદા, નિરંતર હરિની શરણભાવના કરવી જોઈએ, જડબુદ્ધિથી નહીં. અને, વાણી દ્વારા પણ નિરંતર પ્રભુનું કીર્તન કરવું જોઈએ. અર્થાત્ નિરંતર મુખથી પ્રભુનું ગુણગાન કહેવું જોઈએ, એવો અર્થ છે.

अब यहाँ एक शंका यह होती है कि, लौकिक जीवों के चित्त-आदि के अध्यास की निवृत्ति होनी तो अति कठिन होती है । अध्यास का अर्थ होता है 'भ्रम' । जब जीव अपने चित्त पर और अपनी देह पर और भौतिक वस्तुओं पर भगवान की सत्ता को भुला कर भ्रमवश स्वयं की सत्ता मान लेता है, तो उसे 'अध्यास' कहते हैं । और यदि इन अध्यासों की निवृत्ति न हो तो सभी कुछ कठिन हो जाता है अतः इसका समाधान **अलौकिक** इत्यादि शब्दों से दिया जा रहा है ।

यहाँ मूलश्लोक में कहा गया मन तो उपलक्षण मात्र है । जिस वस्तु के संकेत द्वारा कोई दूसरी वस्तु बताई जा रही हो, उस संकेतवस्तु को उपलक्षण कहते हैं । जैसे दूर किसी एक मकान को बताने के लिए किसी पेड़ पर बैठे कौए की सीध का सहारा लेकर उस मकान को बताया जाय, तो कौआ उपलक्षण हुआ । इसी प्रकार यहाँ मन तो उपलक्षण मात्र है, मन के संग-संग अन्य दूसरी इंद्रियों की ओर भी संकेत किया जा रहा है, यह अर्थ है । किंतु केवल मन ही नहीं अपितु समस्त देह-इंद्रियों की लौकिकता निवृत होकर जिस प्रकार अलौकिकता हो जाय, वह अलौकिकता प्राप्त करने के पश्चात् समस्त अलौकिक पदार्थों के लिए हरि की शरणभावना ही करनी चाहिए, अन्य किसी दूसरे की नहीं । इसी बात को एवं इत्यादि शब्दों से कहा जा रहा है । अर्थात् इस प्रकार के ज्ञानवान चित्त में सदा, निरंतर हरि की शरणभावना करनी चाहिए, जड़बुद्धि से नहीं । और, वाणी द्वारा भी भलीभाँति प्रभु का कीर्तन करना चाहिए अर्थात् निरंतर मुख से प्रभु-गुणगान कहना चाहिए, यह अर्थ है ।

क्षणमात्राकथने तदैवासुरभावप्रवेशः स्यादित्युक्तं सदेति । चित्तस्य ज्ञानरूपत्वाभावेपि कीर्त्तनमस्यावश्यकमिति कीर्त्तनमुक्तम् । एतदेवोक्तं नवरत्ने 'तस्मात्सर्वात्मने'त्यत्रा'न्तःकरणे तथाभावेऽतथाभावे वा वदनमावश्यकमि'ति । यद्वा, चकारात् कायेन सेवापि कर्त्तव्या, मनसा भावना, वाचा कीर्तनमिति त्रिविधापि प्रपत्तिर्निरूपिता । एवं सति सर्वमेव पूर्वोक्तं शक्यं भविष्यतीति भावः ॥ १३ ॥

''सदा'' કહેવાનો અર્થ એ છે કે ક્ષણમાત્ર માટે પણ પ્રભુનામ છૂટી જાય તો તેજ ક્ષણે આસુરભાવ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. ચિત્તમાં ભગવદ્-ધર્મ નું જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન પણ થયું હોય, તો પણ જીવે તેમનું કીર્તન કરવું જરૂરી છે, તેથી કીર્તન કરવાનું કહ્યુ છે. આજ વાત નવરત્નગ્રંથ ના ''तस्मात् सर्वात्मना (९)'', આ શ્લોક ના વિવરણમાં પ્રભુચરણોએ ''અન્તઃકરણ માં પ્રભુની શરણાગતિ નો ભાવ હોય ના હોય, અષ્ટાક્ષર બોલતા રહેવું તો જરૂરી છે'' આ વાક્ય દ્વારા કહી છે. અથવા મૂલપંક્તિ માં આવેલા ''ચકાર'' દ્વારા એવો અર્થ કરી શકાય કે શરીરથી પ્રભુસેવા, મનથી એમની શરણભાવના અને વાણી દ્વારા તેમનું કીર્તન, આમ ત્રણ પ્રકારની શરણાગતિ નિરૂપિત કરેલી છે. આ પ્રકારની શરણાગતિ કરવાથી પહેલા કહેલી સમસ્ત વાતો સંભવ થઈ જશે, એવો ભાવ છે. ॥ ૧૩ ॥

सदा कहने का अर्थ यह है कि क्षणमात्र के लिए भी प्रभुनाम छूट जाय तो उसी क्षण आसुरभाव प्रविष्ट हो जाता है । चित्त में भगवद्-धर्म का ज्ञान उत्पन्न न भी हुआ हो, तब भी जीव को उनका कीर्तन तो आवश्यक है ही अतः कीर्तन करना कहा गया है । यही बात नवरत्नग्रंथ के 'तस्मात् सर्वात्मना (९)' इस श्लोक के विवरण में प्रभुचरणों ने ''अन्तःकरण में प्रभु की शरणागति का भाव हो या न हो, अष्टाक्षर बोलते रहना तो आवश्यक है'' इस वाक्य द्वारा कही है । अथवा मूलपंक्ति मे आए 'चकार' द्वारा यों अर्थ कर लें कि शरीर से प्रभु-सेवा, मन से

उनकी शरणभावना एवं वाणी द्वारा उनका कीर्तन. इस तरह तीन प्रकार की शरणागति निरूपित की गई है । इस प्रकार की शरणागति करने पर पूर्व में कही समस्त बातें संभव हो जायेंगी, यह भाव है ॥ १३ ॥

नन्वेवमपि सति महत्यशक्य एवार्थे हरिः शरणं भावनीयः स्वशक्यार्थे भगवति भारः किमर्थं देय इति तदर्थं देवान्तरभजनं चेत् कुर्यात्तत्राहुरन्यस्येति ।

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ।
प्रार्थनाः कार्यमात्रेपि तथान्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

अन्यस्य देवान्तरस्य भजनं स्वतस्तदर्थगमनमपि वर्जयेन्न कुर्यात् । चकारादन्यप्रेरणयापि तत्र न गच्छेत् । यदि न वर्जयेत्तदा शरणपदार्थो गच्छेदित्यर्थः । इदमेवोक्तं 'न्यासादेशेषु'इत्यत्र 'मदितरभजनापेक्षणमि'ति । ननु प्रभौ प्रार्थनाया अनुचितत्वात् कदाचित्पदार्थापेक्षायां देवान्तरादौ प्रार्थना मात्रं कुर्यान्न तु भजनगमनादिकं तत्राहुः **प्रार्थना** इति । यथा अन्यस्य भजनगमनादिकं न कुर्यात्तथा कार्यमात्रे महति स्वल्पेपि वा प्रार्थना अपि विवर्जयेत् । विशेषेण सर्वथा न कुर्यात्, कापि प्रार्थना न कार्येति बहुवचनमुक्तम् ।

છતાંપણ અહીં એક શંકા એ થાય છે કે, ઉચિત તો એજ છે કે આપણા માટે જે અત્યંત અસંભવ કાર્ય હોય તેના માટેજ હરિની શરણભાવના કરીએ પણ જે કામ આપણા દ્વારા પણ સંભવ થઈ શકે છે, તેવા કાર્યો માટે કેમ વ્યર્થમાં ભગવાન પર ભાર આપવો ? એવા કાર્યો માટે તો અન્ય દેવતાઓ ના ભજન દ્વારા પણ કામ ચલાવી શકાય છે. જો આવી શંકા હોય તો આચાર્યચરણો હવે **''अन्यस्य''** વગેરે શબ્દોથી સ્પષ્ટીકરણ કરી રહ્યાં છે.

અન્ય દેવતાઓનું ભજન, તેમજ સામે ચાલીને તેમની પાસે જવું, આ બધુંજ વર્જિત કરી દેવું જોઈએ અર્થાત્ તેવું ન કરવું જોઈએ. અને **'च'** શબ્દથી એ પણ સમજવું જોઈએ કે કદાચ કોઈ બીજું ત્યાં જવા માટે પ્રેરિત કરે, તો પણ ન જવું જોઈએ. જો એવું નહીં કરીએ તો શરણધર્મનો ભંગ થઈ જશે, તેવો અર્થ છે. આજ વાત ન્યાસાદેશગ્રંથના ''મારા (શ્રીકૃષ્ણ) વિના બીજા કોઈ નું ભજન કરવું અથવા અપેક્ષા રાખવી નિષિદ્ધ છે (૧)'' આ વાક્ય દ્વારા કહેલ છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ચાલો માની લઈએ કે આપણા પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી અનુચિત છે અને અન્ય દેવતાઓ નું ભજન ભલે ન કરવામાં આવે પણ તેમને પ્રાર્થના જ કરી લેવામાં આવે તો શું કોઈ હાનિ છે ? તો એનું સમાધાન **''प्रार्थना''** વગેરે શબ્દોથી કરી રહયાં છે. અહીં એમ સમજવું જોઈએ કે, જેમ અન્ય દેવતાઓનું ભજન ન કરવું જોઈએ અથવા તેમની પાસે ન જવું જોઈએ, તેવી રીતે તુચ્છ કાર્ય માટે કાં તો કોઈ મોટા કાર્ય માટે પણ તેમને પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ. અહીં ધ્યાનમાં રાખવું કે મૂળ કરિકામાં **''विवर्जयेत्''** પદમાં **''वि''** ઉપસર્ગ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ એ છે કે પ્રાર્થના તો સર્વથા ન કરવી જોઈએ. અને, પ્રાર્થના શબ્દ પણ અહીં બહુવચનમાં વપરાયો છે, જેનો અર્થ છે ''પ્રાર્થનાઓ''. એટલે તાત્પર્ય એ થયું કે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ.

तथापि यहाँ एक शंका यह होती है कि, उचित तो यही रहेगा कि जो हमारे लिए अत्यंत असंभव कार्य हों केवल उन्हीं के लिए हरि की शरणभावना करें किंतु जो कार्य हमारे द्वारा भी संभव हो सकते हों, ऐसे कार्यों के लिए क्यों व्यर्थ में भगवान पर भार देना ? ऐसे कार्यों के लिए तो अन्य देवताओं के भजन-द्वारा भी काम चलाया जा सकता है । यदि ऐसी शंका हो तो आचार्यचरण अब **अन्यस्य** इत्यादि शब्दों से स्पष्टीकरण कर रहे हैं ।

अन्य देवताओं का भजन एवं स्वयं चला कर उनके पास जाना, ये सभी कुछ वर्जित कर देना चाहिए अर्थात् ऐसा नहीं करना चाहिए । और 'च' शब्द से यह भी समझना चाहिए कि यदि कोई दूसरा वहाँ जाने को प्रेरित करे, तब भी नहीं जाना चाहिए । यदि ऐसा नहीं करेंगे तो शरणधर्म भंग हो जायेगा, यह अर्थ है । यही बात न्यासादेशग्रंथ के ''मेरे श्रीकृष्ण बिना किसी अन्य का भजन करना अथवा अपेक्षा रखनी निषिद्ध है'' (१) इस वाक्य द्वारा कही गई है । किंतु प्रश्न यह उठता है कि, चलो मान लें कि अपने प्रभु से कोई प्रार्थना करनी अनुचित है और अन्य देवताओं का भजन भले ही न किया जाय पर उनसे प्रार्थना ही कर ली जाय तो क्या कोई हानि है ? तो इसका समाधान **प्रार्थनाः** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं । यहाँ यह समझना चाहिए कि, जैसे अन्य देवताओं का भजन नहीं करना चाहिए या उनके पास नहीं जाना चाहिए, वैसे ही तुच्छ कार्य के लिए या बड़े कार्य के लिए भी उनसे प्रार्थना नहीं करनी चाहिए । यहाँ ध्यान दें कि मूल कारिका में 'विवर्जयेत्' पद में 'वि' उपसर्ग प्रयुक्त हुआ है, जिसका अर्थ यह है कि प्रार्थना तो सर्वथा नहीं करनी चाहिए । और, प्रार्थना शब्द भी यहाँ बहुवचन में प्रयुक्त हुआ है, जिसका अर्थ है 'प्रार्थनाएँ' । अर्थात् तात्पर्य यह हुआ कि किसी भी प्रकार की प्रार्थना नहीं करनी चाहिए ।

★ અત્ર કેચન પૂર્વપક્ષં કુર્વન્તિ, પ્રાર્થનારહિતા ન કેપીતિ, યતો લૌકિકં પારમાર્થિકં વા સર્વેષાં પ્રાર્થનીયમસ્તિ । પરમવિરક્તા અપિ પારમાર્થિકં પ્રાર્થયન્ત્યેવ । કેચન મુક્ત્યાદિકમપિ ન વાઞ્છન્તિ, તથાપિ ભગવચ્ચરણારવિન્દાનુરાગરૂપાં ભક્તિં પ્રાર્થયન્ત્યેવ । તે તુ તાદૃગ્ભક્ત્યુત્પત્ત્યનન્તરં કિમપિ ન પ્રાર્થયન્તીતિ ચેત્તદાત્યન્તં પરમપ્રેમાસક્તિવ્યસનવન્તો વ્રજવાસિનસ્તે તુ સ્થલે સ્થલે પ્રાર્થિતવન્તઃ । અન્યે તુ મુક્ત્યાદિકં પ્રાર્થયન્તિ । વ્રજવાસિનાન્તુ દાવાનલક્ષુદ્વૃષ્ટ્યાદિજનિતલૌકિકપ્રાર્થના તિષ્ઠતીતિ તદ્રહિતભક્તજનાભાવાત્ પ્રાર્થનાનિષેધઃ કથં ક્રિયતે ?

અહીં કોઈ પૂર્વપક્ષી એ વાત માં સંદેહ કરે છે કે, પ્રાર્થના રહિત તો કોઈ હોતું જ નથી કેમકે લૌકિક કે અલૌકિક, બધા કાર્યો માટે પ્રાર્થના તો કરવામાં આવે જ છે. પરમ વિરક્ત વ્યક્તિ પણ અલૌકિક માટે પ્રાર્થના તો કરેજ છે. કોઈ વ્યક્તિ મુક્તિ-વગેરે ભલે ન માંગતા હોય છતાં પણ ભગવત્-ચરણારવિંદની અનુરાગરૂપા ભક્તિની પ્રાર્થના તો કરેજ છે. તેઓ એ પણ કહે છે કે- જો તમે એમ કહો કે એવી અનુરાગરૂપા ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ કોઈ પણ પ્રાર્થના નથી કરતા, તો જુઓ, અત્યંત પ્રેમાસક્ત તથા વ્યસની વ્રજવાસીઓએ તો જગ્યા જગ્યા પર પ્રાર્થના કરી છે. તેમનાથી અલગ બીજાઓએ તો મુક્તિ વગેરેની પ્રાર્થના કરી છે પરંતુ વ્રજવાસીઓએ તો દાવાનલના ભયથી, ભૂખને કારણે અને વર્ષાના ભયથી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી છે. તેથી પ્રાર્થના થી રહિત કોઈ ભક્તજન છેજ નહીં તો આપ પ્રાર્થના નો નિષેધ કેમ કરો છો ?

यहाँ कोई पूर्वपक्षी इस बात में संदेह करते हैं । वे कहते हैं कि, प्रार्थनारहित तो कोई होता ही नहीं क्योंकि लौकिक या अलौकिक, सभी कार्यों के लिए प्रार्थना तो की ही जाती है । परम विरक्त व्यक्ति भी अलौकिक के लिए तो प्रार्थना करते ही हैं । कुछ व्यक्ति मुक्ति-आदि भले ही न माँगते हों तथापि भगवत्-चरणारविंद की अनुरागरूपा भक्ति की प्रार्थना तो करते ही हैं । वे यह भी कहते हैं कि,- यदि आप ऐसा कहें कि ऐसी अनुरागरूपा भक्ति प्राप्त हो जाने के पश्चात् वे कोई भी प्रार्थना नहीं करते- तो देखिए, अत्यंत प्रेमासक्त एवं व्यसनी व्रजवासियों ने तो जगह-जगह प्रार्थना की है । इनसे भिन्न अन्यों ने तो मुक्ति-आदि की प्रार्थना की है परंतु व्रजवासियों ने तो दावानल के भय से, भूख के कारण एवं वर्षा के भय से प्रभु से प्रार्थना की है । अतः प्रार्थना से रहित ऐसे कोई भक्तजन हैं ही नहीं तो फिर आप प्रार्थना का निषेध क्यों कर रहे हैं ?

तत्रोच्यते । रे दुर्विदग्ध ! सन्दिग्धतयैव विदग्धंमन्योसि, यतो यद्ब्रह्मादीनां मनसाप्याकलयितुं न शक्यं तत्स्वरूपे ये सुस्निग्धाः प्रेमासक्तिव्यसनिनः येषां तव्यतिरिक्तं लौकिकं पारमार्थिकं वा न किञ्चनास्ति । तेषां लौकिकनिमित्तप्रार्थनादिकं ब्रवीषि । यदि वदसि श्रीशुकैरुक्तं, तत्रोच्यते । एतत्स्वरूपानभिज्ञ ? स्वरूपनिष्ठः सन् शृणु । येषां तदन्तराये त्रुटिर्युगायते तेषां तदन्तरायस्यासहिष्णुत्वात् स्वानिष्टे सम्पन्ने संभवतीति प्रार्थनं व्यसनस्वभावेन न तु स्वनिष्टं भवतीति कुतो लौकिकनिमित्तप्रार्थनसम्भावनापि ।

તો સાંભળો, અમે તેનું સમાધાન કહીએ છીએ. અરે બળેલી બુદ્ધિવાળા ! સંદેહ થી તારૂં મન બળી ચૂક્યું છે. કેમકે જે સ્વરૂપનું બ્રહ્માદિ દેવતા પણ આકલન નથી કરી શકતા એવા ભગવદ્-સ્વરૂપના આ વ્રજવાસીઓ પ્રેમી છે અને પ્રેમાસક્તિવ્યસન દશાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. જેમના માટે ભગવાન વગર લૌકિક અથવા અલૌકિક કાંઈ પણ નથી, તેમની પ્રાર્થના ને તુ લૌકિક પ્રાર્થના કહી રહ્યો છે ? જો તુ એમ કહી રહ્યો છે કે એવું શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું છે તો સાંભળ, અમે એનો જવાબ આપી રહ્યા છીએ. વ્રજભક્તોના આવા સ્વરૂપથી અજાણ ! વ્રજભક્તોના સ્વરૂપમાં નિષ્ઠ થઈ અમારી વાત સાંભળ. જે વ્રજવાસીઓને ભગવદ્-પ્રાપ્તિમાં અંતરાય આવી જવાથી ક્ષણભર પણ યુગની જેમ પ્રતીત થાય છે (જુઓ શ્રી. ભા. ૧૦/૧૯/૧૬ અને ૧૦/૩૧/૧૫) આવા વ્રજવાસીઓને પ્રભુનો અંતરાય અસહનીય છે કેમકે પ્રભુદર્શન ન પ્રાપ્ત થવાથી તેમનું અનિષ્ટ થતું હતું. તેથી તેમની તે પ્રાર્થના એમના વ્યસન સ્વભાવને કારણે છે, પ્રાર્થના કરવી તેમનો સ્વભાવ નથી. હવે અહીં કોઈ લૌકિક કાર્ય ના નિમિત્તે પ્રાર્થના ની સંભાવના જ ક્યાં છે ?

तो सुनिए, हम इसका समाधान कह रहे हैं । अरे जली हुई बुद्धिवाले ! संदेह से ही तेरा मन जल चुका है । क्योंकि जिस स्वरूप का ब्रह्मादि देवता भी आंकलन नहीं कर सकते, ऐसे भगवद्-स्वरूप के व्रजवासी स्नेही हैं एवं प्रेमासक्तिव्यसनदशा को प्राप्त हो गये हैं । जिन के लिए भगवान के बिना लौकिक अथवा अलौकिक कुछ भी नहीं है, उनकी प्रार्थना को तू लौकिकप्रार्थना कह रहा है ? यदि तू ये कह रहा है कि ऐसा शुकदेवजी ने कहा है तो सुन, हम इसका उत्तर दे रहे हैं । व्रजभक्तों के ऐसे स्वरूप से अनभिज्ञ ! व्रजभक्तों के स्वरूप में निष्ठ होकर हमारी बात सुन । जिन व्रजवासियों को भगवद्-प्राप्ति में अंतराय आ जाने से क्षण भर भी युग की भाँति प्रतीत होता है (देखें

★अमू पूर्वपक्षोत्तरे समुपलब्धेषु प्राचीनेषु नवसु पुस्तकेषु नस्तः । अर्वाचीनपुस्तकद्वये वर्तेते । अतः केनाप्यापुनिकेन विदुषा प्रक्षिप्ते ते स्याताम् ।

श्री. भा. १०/१९/१६) एवं (श्री. भा. १०/३१/१५) ऐसे व्रजवासियों को प्रभु का अंतराय असहनीय है क्योंकि प्रभुदर्शन प्राप्त न होने से उनका अनिष्ट होता था । अतः उनकी वह प्रार्थना उनके व्यसनस्वभाव के कारण है, प्रार्थना करना उनका स्वभाव नहीं है । अब यहाँ किसी लौकिक कार्य के निमित्त प्रार्थना की संभावना भी कहाँ है ?

यद्यपि तादृशानां मध्ये अनिष्टं न सम्भवति, तथापि तत्र क्रीडारसावेशेन यत्किञ्चिदपि प्रभौ स्वसाम्याधिक्यज्ञाने तन्निरोधार्थं प्रभुणैव क्रियत इति ज्ञेयम् । अन्यथा तन्निरोधो विशेषरसानुवश्च न भवेत् । एतदेव दावानलप्रस्तावे गोपेषु भगवति लौकिकभावेन स्वसाम्येनैव क्रीडासक्तेषु, गोषु च तृणलोभेन भगवन्तं विस्मृत्य वनगव्हरं प्रविष्टासु प्रपत्तिहीनैः सह भगवत्क्रीडा न भवतीति तन्निरोधार्थं प्रभुणैव वनाग्निरुत्थापितः । अन्यथा तादृशप्रभुक्रीडायां विघ्नकरणे कः समर्थः । अत एव तत्प्रपत्त्यनन्तरमेव तस्य या शान्तिः कृता सापि प्रभुणैव कृता न तु साधनैः । तत्केवलं स्वीयत्वं ज्ञापनाय, इतरसम्बन्धे स्वीयत्वाभावात् ।

જોકે એવા તાદશીજનોને કોઈ અનિષ્ટ હોવાની સંભાવના નથી હોતી છતાં તેમનું જે કાંઈ પણ અનિષ્ટ થતું દેખાઈ આવે છે, તે એના માટે કે ભગવાનની સાથે ક્રીડા કરતા કરતા ભાવાવેશને કારણે તેમણે થોડા ઘણા પણ પોતાને પ્રભુની સમાન માની લીધેલા અને અહંકાર કરી નાખેલો, તેને દૂર કરવા માટે અને પોતાના સ્વરૂપમાં તેઓનો નિરોધ કરવા માટે પ્રભુએજ તેમનામાં પ્રાર્થનાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી હતી, આ જાણી લેવું જોઈએ. અન્યથા ન તો એમનો નિરોધ સિદ્ધ થતો અને ન તો તેમને પ્રભુના વિશેષ રસ નો અનુભવ થતો. દાવાનળ ના પ્રસંગમાં પણ એજ થયું કે ગોપોએ ભગવાન સાથે ક્રીડા કરતા કરતા તેમનામાં લૌકિકભાવ રાખીને તેમને પોતાની સમાનજ સમજી લીધા અને ગાયો ચારા ના લોભમાં ભગવાનને ભૂલીને ગવ્હરવનમાં ચાલી ગઈ. કેમકે આવા શરણાગતહીનો ની જોડે ભગવત્ક્રીડા નથી થઈ શકતી તેથી તેમનો નિરોધ કરવા માટે પ્રભુએજ વનમાં આગ લગાવી હતી. અન્યથા તો આવી પ્રભુક્રીડામાં વિઘ્ન કરવામાં કોણ સમર્થ છે ? તેથીજ જ્યારે તેઓએ અંતમાં પ્રભુની શરણાગતિ લીધી, ત્યારે પ્રભુએજ તે અગ્નિ ને શાંત કર્યો. આ પણ પ્રભુએજ કર્યું, બીજા કોઈ સાધનોએ નહીં. આ બધુંજ પ્રભુએ તેમને સ્વીયજન બતાવવા માટે કર્યું કેમકે જો એમનું ધ્યાન પ્રભુથી અલગ હોત, તો તેઓ સ્વીય ન થઈ શકતા.

यद्यपि ऐसे तादृशीजनों को किसी अनिष्ट के होने की संभावना नहीं होती है तथापि उनका जो कुछ भी अनिष्ट होता दिखाई देता है, वह इसलिए है क्योंकि भगवान के साथ क्रीड़ा करते हुए भावावेश के कारण उन्होंने यत्किंचित् भी अपने आप को प्रभु के समान मान लिया था और अहंकार कर बैठे थे, उसको दूर करने के लिए एवं स्वयं में उनका निरोध करने के लिए प्रभु ने ही उनमें प्रार्थना की प्रवृत्ति उत्पन्न की थी, यह जान लेना चाहिए । अन्यथा न उनका निरोध सिद्ध होता और न ही उन्हें प्रभु के विशेष रस का अनुभव होता । दावानल के प्रसंग में भी यही हुआ कि गोपों ने भगवान के संग क्रीड़ा करते हुए उनमें लौकिकभाव रखते हुए उन्हें अपने समान ही समझ लिया और गाएँ चारे के लोभ में भगवान को भूलकर गव्हरवन में चली गईं । चूँकि ऐसे शरणागतहीनों के संग भगवत्क्रीडा नहीं हो सकती अतः उनका निरोध करने के लिए प्रभु ने ही वन में आग लगा दी । अन्यथा तो ऐसी प्रभुक्रीड़ा में विघ्न करने में कौन समर्थ है ? अतएव जब उन्होंने अंततोगत्वा प्रभु की शरणागति ली, तब ही प्रभु ने ही उस अग्नि को शांत किया । यह भी प्रभु ने किया, किसी अन्य साधनों ने नहीं । यह सभी कुछ प्रभु ने उन्हें स्वीयजन बताने के लिए किया क्योंकि यदि उनका ध्यान प्रभु से इतर होता, तो वे स्वीय नहीं हो सकते थे ।

अग्रे तैरपि तथैव विज्ञापितम् तदा, 'नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्यवसीदितुं, वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणा'इति । अस्यार्थस्तु ये केवलं त्वद्बान्धवा एव तेपि नावसीदन्ति, किं पुनः प्रपन्ना इति । स्वप्रपत्तिं ज्ञापयन्ति वयमिति । अत्रायं गूढाभिसन्धिः । केवलं बन्धुत्वेन तत्स्वभावात् कदाचित् स्वसाम्येनापि प्रभुणा सह क्रीडादिकं संभवति, एवमिदं तत्प्रपन्नानामनिष्टकारकं तदस्माकं पूर्वं जातमिति स्वापराधनिवेदनं, तथापि सा क्रीडास्माकं त्वां विना न भवति, किन्तु, त्वया सहैव, त्वद्व्यतिरेकेण जीवनमेव न भवेदितिविशेषणद्वयेन द्योत्यते । अतः सर्वात्मना प्रपन्नानां नो वनाग्निभयं न भवति, किं तर्हि, पूर्वोक्तापराधेन महदनिष्टे सति त्वत्स्वरूपान्तरायस्तु ततोप्यसह्य इति प्रार्थनमिव कुर्वन्तः स्वापराधं प्रपत्तिं च ज्ञापयन्ति ।

દાવાનલ ના પ્રસંગ પછી આગળતો તેઓએ પણ પ્રભુને "હે કૃષ્ણ ! જેમના ભાઈ-બંધુ બધુ તમેજ છો, તેમને તો કોઈ પ્રકારનું કષ્ટ ન થવું જોઈએ. હે સમસ્ત ધર્મો ના જ્ઞાતા ! તમેજ અમારા રક્ષક અને સ્વામી છો, અમને તમારા પર જ ભરોસો છે. (શ્રી. ભા. ૧૦/૧૯/૧૦)" વગેરે વાક્યો કહ્યાં છે. આનો અર્થ એ છે કે, હે કૃષ્ણ ! જ્યાં કેવળ તમારા બાંધવ પણ હોય તો તેઓ દુઃખી નથી થતા, તો તમારા શરણાગત કેવી રીતે દુઃખી થઈ શકે છે ? અહીં ગોપબાલકોએ "વયં" શબ્દ કહીને પોતાની શરણાગતિ બતાડી છે ("વયં" શબ્દનો અર્થ થાય છે "અમે") અર્થાત્ ગોપબાલકોએ "અમારા સ્વામી આપ જ છો" તેમ કહીને તેમની શરણાગતિ સ્વીકારી છે, આવો અર્થ છે.) અહીં એક ગૂઢ વાત એ સમજવી જોઈએ કે, ગોપબાલકોએ ભગવાનને

જે ઉપરની પ્રાર્થના કરી તેમાં એમ કહ્યું કે, કેવળ ભગવાનના બંધુ હોવાથી અને બંધુસ્વભાવ ને કારણે અને કદાચ ભગવાન જોડે પોતાની સમાનતા હોવા ને કારણે પણ પ્રભુની જોડે એમની ક્રીડા થઈ. પરંતુ ભગવાનને આ રીતે પોતાના સમાન માની લેવા શરણાગતો માટે અનિષ્ટકારી થાય છે અતઃ તેઓએ ''અમારા થી આવો અપરાધ થઈ ગયો'' એમ કહી પોતાનો અપરાધ તો સ્વીકાર કર્યો પરંતુ એમ પણ નિવેદન કર્યું કે ''અમારી ક્રીડા તમારાવિના નહીં પરંતુ તમારી સાથેજ સંભવ થઈ શકે છે. તમારા વિના તો અમારૂં જીવન જ સંભવ નથી.'' આજ કારણે તેમણે ભગવાન માટે ''રક્ષક'' અને ''સ્વામી'' આમ બે વિશેષણો કહ્યા. તેથીજ તેઓ કહી રહ્યાં છે કે, ''અમે ચારેબાજુથી તમને શરણાગત થયા છીએ અને તેથી અમને વનની અગ્નિનો તો ભય નથી પરંતુ અમે પહેલા જે અપરાધ કર્યો છે તેનાથી અમારૂં બહું અનિષ્ટ થયું છે. પણ તે અનિષ્ટ થી વધારે અધિક અસહ્ય આપના સ્વરૂપનો અંતરાય છે.'' (અર્થાત્ અનિષ્ટથી પણ વધારે કષ્ટકારી ભગવાનના સ્વરૂપદર્શનમાં થતું વિઘ્ન છે) આવી રીતે તેઓ પ્રાર્થના જેવું કાંઈક કરતા કરતા પોતાનો અપરાધ અને શરણાગતિ બતાવી રહ્યા છે.

दावानल प्रसंग के पश्चात् आगे तो उन्होंने भी प्रभु से ''हे कृष्ण ! जिनके भाई-बंधु सब कुछ तुम्हीं हो, उन्हें तो किसी प्रकार का कष्ट नहीं होना चाहिए । हे समस्त धर्मों के ज्ञाता ! तुम ही हमारे रक्षक और स्वामी हो, हमें तुम पर ही भरोसा है (श्री. भा. १०/१९/१०)'' इत्यादि वाक्य कहे हैं । इसका अर्थ यह है कि, हे कृष्ण जहाँ केवल तुम्हारे बांधव भी दुःखी नहीं होते, तो तुम्हारे शरणागत कैसे दुःखी हो सकते हैं ? यहाँ गोपबालकों ने 'वयं' शब्द कह कर अपनी शरणागति प्रदर्शित की है । वयं शब्द का अर्थ होता है 'हम' । अर्थात् गोपबालकों ने 'हमारे स्वामी तुम ही हो' यह कहकर उनकी शरणागति स्वीकार की है, यह अर्थ है यहाँ एक गूढ़ बात यह समझनी चाहिए कि, गोपबालकों ने भगवान से जो उपर्युक्त प्रार्थना की उसमें यह कहा कि, केवल भगवान के बंधु होने के कारण एवं बंधुस्वभाव के कारण और कदाचित् भगवान से स्वयं की समानता होने के कारण भी प्रभु के साथ उनका खेलना हुआ । परंतु भगवान को इस प्रकार से अपने समान मान लेना शरणागतों के लिए अनिष्टकारी होता है अतः उन्होंने ''हमसे ऐसा अपराध हो गया'' यह कह कर अपना अपराध तो स्वीकार किया परंतु यह भी निवेदन किया कि ''हमारी क्रीड़ा तुम्हारे बिना नहीं अपितु तुम्हारे संग ही संभव हो सकती है । तुम्हारे बिना तो हमारा जीवन ही संभव नहीं है'' । इसी कारण उन्होंने भगवान के लिए 'रक्षक' एवं 'स्वामी' यह दो विशेषण कहे । अतएव वे कह रहे हैं कि, ''हम चहुँओर से तुम्हारे शरणागत हुए हैं अतः हमें वन की अग्नि का तो भय नहीं है परंतु हमने पहले जो अपराध किया है उससे हमारा बड़ा अनिष्ट हुआ है । किंतु उस अनिष्ट से अधिक असह्य आपका स्वरूप-अंतराय है'' । अर्थात् अनिष्ट से भी अधिक कष्टकरी भगवान के स्वरूपदर्शन में होता हुआ विघ्न है इस प्रकार से वे प्रार्थना जैसा कुछ करते हुए स्वयं का अपराध एवं शरणागति बता रहे हैं ।

अत एव पूर्वश्लोके सर्वथा प्रार्थनाया अनौचित्यमित्यभिप्रायेणैव त्रातुमर्हथेत्युक्तं, न तु ''त्राही''ति । पूर्वमपि कालियसङ्गानन्तरं दावानलोद्गमे'न शक्नुमस्त्वच्चरणं सन्त्यक्तुमकुतोभयमि'त्येवोक्तम् । दाहस्तु सोढुं शक्यो न तु चरणवियोग इति विवरणे विवृतं, न हि व्यसनव्यतिरेकेणैवं वचनं सम्भवतीतिभावः । ननु पूर्वमेवं कथमेतादृशी प्रपत्तिर्न कृता तत्राहुः 'सर्वधर्मज्ञे'ति । सर्वं धर्मं त्वमेव जानासि, वयं तु मूढा अतोस्माकं तदुपदेशाभावेन तदज्ञानात् क्रीडारसावेशेन त्वत्प्रतिप्रपत्तिविस्मृतिर्भवतीत्यर्थः । इदानीं प्रमेयबलादेव तज्ज्ञानं जातमिति सर्वथा प्रपन्नानामस्माकं त्वत्स्वरूपान्तरायो मा भवत्विति स्वरूपासक्तिस्वभावेनैव प्रार्थनमिव कुर्वन्तः स्वशरणागतिरेव ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ।

આજ કારણે ઉપરના શ્લોકની પહેલાં ''પ્રાર્થના સર્વથા ઉચિત નથી'' તેવા અભિપ્રાયથી ગોપબાલકોએ ભગવાનને એમ કહ્યું કે ''આપ અમારી રક્ષા કરવામાં સમર્થ છો'', એમ ન કહ્યું કે ''આપ અમારી રક્ષા કરો'' (શ્રી. ભા. ૧૦/૧૯/૯). આના પહેલાં અર્થાત્ કાલિયદમન પછી અને દાવાનલપ્રસંગના આરંભ થી પહેલાં પણ તેમણે ભગવાનને,'' હે પ્રભુ ! અમે તમારા ચરણારવિંદોને છોડવામાં અસમર્થ છીએ (શ્રી. ભા. ૧૦/૧૭/૨૪)'' એમ કહ્યું છે. આ શ્લોકના સુબોધિનીમાં આચાર્યચરણોએ કહ્યું છે કે ગોપબાલક એમ કહી રહ્યાં છે કે ''અમે અગ્નિની દાહકતા તો સહન કરી શકીએ છીએ પણ આપના ચરણોનો વિયોગ નહીં''. વ્યસન થયા વગર તો આવા વચન કહેવા સંભવજ નથી, તેવો ભાવ છે. હવે કોઈ પૂર્વપક્ષી એવી શંકા કરે કે, ભલે એવુંજ છે તો તે ગોપબાલકોએ અપરાધ કરતા પહેલાજ ભગવાનની શરણાગતિ કેમ ન કરી ? તો એનું સમાધાન ઉપરના શ્લોક માં આવેલ ''સર્વધર્મજ્ઞ'' પદમાં છે. ગોપબાલકોએ ભગવાનને સર્વધર્મજ્ઞ (સમસ્ત ધર્મો ના જ્ઞાતા) કહયાં છે. અને તેઓ કહી રહયાં છે કે, ''તમેજ સમસ્ત ધર્મોના જાણકાર છો. અમે તો મૂઢ છીએ તેથી ધર્મનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત ન થવાથી અમને ધર્મનું જ્ઞાન નથી અને ક્રીડારસના આવેશ થી અમને આપની શરણાગતિ ભૂલાઈ જવાય છે. અમને તો આપના પ્રમેયબલ થી હમણાંજ આ જ્ઞાન થયું છે તેથી સર્વથા શરણાગત થયેલા અમો ભક્તો ને તમારા સ્વરૂપદર્શનમાં વિઘ્ન ન થાય તેવું કરો'', આ પ્રકારે તેઓ પોતાની

સ્વરૂપાસક્તિના સ્વભાવથીજ પ્રાર્થના જેવું કંઈ કરતા કરતા પોતાની શરણાગતિજ બતાવી રહયાં છે તેથી આ બધુંજ ઉચિત છે અને તેને પ્રાર્થના ન માનવી જોઈએ.

इसी कारण उपर्युक्त श्लोक से पहले "प्रार्थना सर्वथा उचित नहीं है" इसी अभिप्राय से गोपबालकों ने भगवान से यह कहा कि "आप हमारी रक्षा करने में समर्थ हैं", यह नहीं कहा कि "हमारी रक्षा करिए" (देखें श्री. भा. १०/१९/९) । इसके पहले अर्थात् कालियदमन के पश्चात् एवं दावानलप्रसंग आरंभ के पहले भी उन्होंने भगवान से "हे प्रभु ! हम तुम्हारे चरणारविंदों को छोड़ने में असमर्थ हैं (श्री. भा. १०/१७/२४)" यह कहा है । इस श्लोक की सुबोधिनी में आचार्यचरणों ने कहा है कि गोपबालक यह कह रहे हैं कि "हम अग्नि की दाहकता सहन कर सकते हैं परंतु आपके चरणों का वियोग नहीं" । व्यसन हुए बिना ऐसे बचन कहने तो संभव ही नहीं हैं, यह भाव है । अब यदि कोई पूर्वपक्षी यह शंका करे कि, यदि ऐसा ही है तो उन गोपबालकों ने अपराध करने से पहले ही भगवान की शरणागति क्यों नहीं कर ली ? तो इसका समाधान उपर्युक्त श्लोक में आए 'सर्वधर्मज्ञ' पद में है । गोपबालकों ने भगवान को सर्वधर्मज्ञ (अर्थात् समस्त धर्मों के ज्ञाता) कहा है । और वे ये कह रहे हैं कि "तुम ही समस्त धर्मों के जानकार हो । हम तो मूढ़ हैं अतः धर्म का उपदेश प्राप्त न होने से हमें धर्म का ज्ञान नहीं है एवं क्रीड़ारस के आवेश से हमें आपकी शरणागति विस्मृत हो जाती है । हमें तो आपके प्रमेयबल से अभी ही यह ज्ञान हुआ है अतः सर्वथा शरणागत हुए हम भक्तों को तुम्हारे स्वरूपदर्शन में विघ्न न हो ऐसा करो" इस प्रकार से वे अपनी स्वरूपासक्ति के स्वभाव से ही प्रार्थना जैसी कुछ करते हुए स्वयं की शरणागति ही प्रदर्शित कर रहे हैं अतः यह सभी कुछ उचित है और इसे प्रार्थना नहीं माननी चाहिए ।

नन्वेतावदपि प्रार्थितमिति चेत्तत्रोच्यते । रे कुतर्काप्रतिष्ठितमते ! शृणु । श्रीगोकुलं तु केवलं तदेकपरं, तेषां भावोपि तादृश एवेति तादृशस्य तस्य प्रभुरपि स्वयं तदेकपर एवेत्युभयोः परस्परैकपरत्वमेव लोके ज्ञापयितुं तन्नियन्तृत्वेन प्रभुणैव तथा प्रेरितं यथा तैः प्रार्थितं, तदनन्तरं तदैव स्वयमेव साक्षात्तन्निवृत्तिं च कृतवानिति न तत्कृतप्रार्थनेतिनिगर्वः । प्रकृतेपि प्रपत्त्यभावे कृतेपि प्रार्थने तन्न करोतीति स्वस्य तादृशं प्रति तत्परत्वाभाव एव ज्ञाप्यत इति भावः ।

અને આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી પણ જો તુ એ કહી રહ્યો હોય કે "આટલી તો આટલી પણ પ્રાર્થના તો કરીજ ને" તો તને એનો ઉત્તર આપીએ છીએ. અરે કુતર્ક બુદ્ધિવાળા ! સાંભળ, શ્રીગોકુળ તો કેવળ ભગવદ્-પરાયણ ભૂમિ છે અને ગોકુલવાસિઓનો ભાવ પણ એવોજ છે. અને આવા શ્રીગોકુલ-પ્રભુ પણ સ્વયં તે ગોકુલવાસીઓમાં પરાયણ જ છે. તેથી બંનેના પરસ્પર આવા ભાવ ને લોકમાં બતાવવા માટે અને તેમના નિયન્તા હોવાને કારણે પ્રભુએજ એમને પ્રાર્થના કરવા માટે પ્રેરિત ર્ક્યા અને તેઓએ એવી પ્રાર્થના કરી. તેમની પ્રાર્થના ર્ક્યા પછી તેજ સમયે સ્વયં ભગવાનેજ સાક્ષાત્ તેમના કષ્ટનું નિવારણ ર્ક્યું તેથી આ પ્રાર્થના ગોકુલવાસીઓ દ્વારા કરવામાં નથી આવી, આ ગૂઢાર્થ છે. અહીં પણ એ પ્રકારે સમજો કે જો આપણે ભગવાનની શરણાગતિ નથી કરી તો ભલેને આપણે પ્રાર્થના કરીએ, તો પણ તેઓ એનો સ્વીકાર નથી કરતા. તેથી ભગવાનને આવા શરણાગતિરહિત જીવો માટે તત્પરતા નથી, એમ બતાવી રહયા છે, તેવો ભાવ છે.

इतने स्पष्टीकरण के बाद भी यदि तू ये कह रहा हो कि "इतनी ही सही परंतु फिर भी प्रार्थना तो की ही" तो तुझे इसका उत्तर दे रहे हैं । अरे कुतर्क बुद्धिवाले ! सुन, श्रीगोकुल तो केवल भगवद्-परायण भूमि है और गोकुलवासियों का भाव भी वैसा ही है । और ऐसे श्रीगोकुल-प्रभु भी स्वयं उन गोकुलवासियों में परायण ही हैं । अतः दोनों के परस्पर ऐसे भाव को लोक में बताने के लिए उनके नियन्ता होने के कारण प्रभु ने ही उन्हें प्रार्थना करने के लिए प्रेरित किया और उन्होंने वैसी प्रार्थना की । उनके प्रार्थना करने के पश्चात् उसी समय स्वयं भगवान ने ही साक्षात् उनके कष्ट का निवारण किया अतः यह प्रार्थना गोकुलवासियों द्वारा की ही नहीं गई है, यह गूढ़ार्थ है । यहाँ भी इसी प्रकार से समझिए कि यदि हमने भगवान की शरणागति नहीं की है तो भले ही हम प्रार्थना करें, वे तब भी उसे स्वीकार नहीं करते हैं । अतः भगवान को ऐसे शरणागति से रहित जीवों के लिए तत्परता नहीं है, यह ज्ञापित कर रहे हैं, यह भाव है ।

प्रार्थनादिनिषेधस्तु साधनदशायां न तु फलानुभवे । तथा च, श्रीगोकुलं तु फलरूपं फलोपयोगिसर्वरसात्मकं भगवता स्वलीलार्थं स्वस्वरूपेणैव साक्षात्प्रकटीकृतम् । सा लीला बहिर्लोकानुसारिणी, अन्तस्त्वलौकिकी, बहुप्रयोजनगर्भितेति यथा यथा तत्तद्रसात्मिकास्तास्ता लीला भवेयुः, ततः स्वमाहात्म्यगुणादिकं सर्वजनीनं च भवेत्तथा तथा भगवानेव सर्वं करोति, न तु तेषां तत्स्वरूपव्यसनवतां तदन्यत्किञ्चिदपेक्षितम् । अत एव द्विजपत्न्यनुग्रहं कर्तुं मनसैव तादृशानां क्षुधामुत्पादितवान् । अन्यथाऽऽकस्मिकी तादृशी दुःसहा सा कथमुत्पद्येत ? एवं सति श्रीगोकुले तत्तन्निरोधार्थं सर्वं भगवानेव करोतीति न किञ्चित्पूर्वपक्षावसरः ।

અહીં એ પણ જાણો કે પ્રાર્થના-વગેરેનો નિષેધ તો સાધન દશામાં છે, ફલનો અનુભવ થયા પછી નથી. તે એ પ્રકારે કે, શ્રીગોકુલ તો ફલોપયોગિસર્વરસાત્મક-ફલરૂપ છે અને ભગવાને તેને પોતાની લીલા કરવા માટે પોતાના સ્વરૂપ દ્વારાજ સાક્ષાત્ પ્રકટ કર્યું છે. ભગવાનની આ લીલા બહારથી તો લૌકિકી દેખાય છે પણ અંદરથી અલૌકિક છે અને તે લીલા ના ગર્ભમાં અનેક પ્રયોજનો છૂપાયાં છે. તે લીલાઓ જેમ જેમ, તે તે અલૌકિક રસો થી યુક્ત થતી જાય છે અને ભગવાનના માહાત્મ્ય અને ગુણ વગેરે સાર્વજનિક થતા જાય છે તેમ તેમ આ બધું ભગવાનજ કરે છે. તેથી જેમને ભગવાનના આવા સ્વરૂપ અને લીલાનું વ્યસન થઈ ગયું છે, તે ભગવાન સિવાય કોઈ પણ અન્ય વસ્તુની અપેક્ષા નથી કરતા, આજ કારણે ભગવાને તે દ્વિજપત્નિઓ પર અનુગ્રહ કરવા માટે મન દ્વારાજ ગોપબાલકોમાં ભૂખ ઉત્પન્ન કરાવી દીધી. અન્યથા તેમનામાં અચાનક આવી અસહ્ય ભૂખ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ ગઈ ? આ પ્રકારે ગોકુલમાં તે ગોપબાલકોના ચિત્ત સ્વયંમાં નિરૂદ્ધ કરવા માટે ભગવાનજ સર્વ કાંઈ કરી રહ્યાં છે, એવું સિદ્ધ થયું. તેથી હવે કોઈ પણ પૂર્વપક્ષનો કોઈ અવસર રહી જતો નથી.

यहाँ यह भी जानिए कि प्रार्थना-आदि का निषेध तो साधनदशा में है, फल का अनुभव होने पर नहीं । वह इस प्रकार कि, श्रीगोकुल तो फलोपयोगि-सर्वरसात्मक-फलरूप है और भगवान ने उसे अपनी लीला करने के लिए अपने स्वरूप द्वारा ही साक्षात् प्रकट किया है । भगवान की वह लीला बाहर से तो लौकिकी दिखाई देती है परंतु भीतर से अलौकिक है और उस लीला के गर्भ में अनेक प्रयोजन हुये हुए हैं । वह लीलाएँ जैसे जैसे, उन-उन अलौकिक रसों से युक्त होती जाती हैं और भगवान का माहात्म्य एवं गुण-आदि सार्वजनिक होते जाते हैं, वैसे वैसे भगवान ही सभी कुछ करते हैं । अतः जिनको भगवान के ऐसे स्वरूप एवं लीला का व्यसन हो गया है, वे भगवान के अतिरिक्त किसी भी अन्य वस्तु की अपेक्षा नहीं करते । इसी कारण भगवान ने उन द्विजपत्नियों पर अनुग्रह करने के लिए मन द्वारा ही गोपबालकों में भूख उत्पन्न करवा दी । अन्यथा उनमें अचानक ही ऐसी असह्य भूख कैसे उत्पन्न हो गई ? इस प्रकार गोकुल में उन गोपबालकों का चित्त स्वयं में निरूद्ध करने के लिए भगवान ही सब कुछ कर रहे हैं, यह सिद्ध हुआ । अतः अब किसी भी पूर्वपक्ष का कोई अवसर नहीं रह जाता है ।

किंञ्च, तेषां स्वरूपापेक्षापि आसक्तिव्यसनस्वभावत एव न तु कृत्रिमा । तादृशी चेत् प्राप्तौ शाम्येत । इयं तु तत्प्राप्तावपि उत्तरोत्तरं बर्द्धत इत्येतस्याः सर्वतो भिन्नैव रीतिर्नान्यमार्गीयपूर्वपक्षादिना कलुषयितुं योग्येति दिक् । किञ्च, प्रार्थनं तु यावन्मनोरथं भवति, प्रकृते मनोरथान्तमानन्दं दत्तवान् इति प्रार्थनानपेक्ष एव सर्वकर्त्तेति किमर्थं प्रार्थनं भवेत् ? यत्र दृश्यते तत्र हेतुः पूर्वमुक्त एवेति सर्वं सुस्थम् । एवं सति श्रीगोकुलस्वरूपलीलाकृतीनामज्ञानात् तत्प्रार्थनावलोकनेन तदितरस्यापि प्रार्थना कर्त्तव्येतिपक्षो निरस्तः ।

અને તેમજ, તે ગોપબાલકો ની ભગવદ્સ્વરૂપ માટેની અપેક્ષા પણ તેમના આસક્તિ-વ્યસન વાળા સ્વભાવને કારણે છે, બનાવટી નથી. જો બનાવટી હોત તો ભગવાનના સ્વરૂપદર્શન પછી શાંત થઈ ગઈ હોત. તેમની અપેક્ષા તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થયા પછી પણ ઉત્તરોત્તર વધી રહી છે તેથી એ સિદ્ધ થયું કે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગની આ રીત અન્ય બીજી રીતોથી સર્વથા ભિન્ન છે અને અન્યમાર્ગીયોના પૂર્વપક્ષની શંકાને અહીં કોઈ સ્થાન નથી, આ પ્રકારે આ દિશા સ્પષ્ટ થઈ. અને, એપણ સમજો કે પ્રાર્થના તો મનોરથ પૂર્ણ થવા સુધીજ સીમિત રહે છે પરંતુ અહીં તો ભગવાને વ્રજવાસીઓ ના મનોરથો પૂર્ણ કર્યા પછી પણ આનંદ આપ્યો છે તેથી ભગવાન પ્રાર્થનાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પણ બધુંજ કરવાને સમર્થ છે તેથી શા માટે પ્રાર્થના કરવી ? જ્યાં મનોરથ પૂર્ણ થતાં દેખાતા નથી ત્યાં "પ્રભુની એવી ઈચ્છા નથી", એ કારણ પહેલાજ કહી દીધું છે, તેથી આ સર્વ કાંઈ સુદૃઢ સિદ્ધાંત છે. આ પ્રકારે ભગવાનના શ્રીગોકુલનાં સ્વરૂપની લીલાકૃતિ નું અજ્ઞાન હોવાને કારણે જેઓ આ પક્ષ રાખે છે કે "વ્રજવાસીઓની દેખાદેખી બીજાઓએ પણ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ", તેમનો પક્ષ નિરસ્ત થઈ ગયો.

और भी, उन गोपबालकों की भगवत्स्वरूप की अपेक्षा करनी भी उनके आसक्ति-व्यसन वाले स्वभाव के कारण ही है, बनावटी नहीं है । यदि बनावटी होती तो भगवान के स्वरूपदर्शन के पश्चात् शांत हो गई होती । उनकी अपेक्षा तो स्वरूपप्राप्ति होने बाद भी उत्तरोत्तर बढ रही है अतः यह सिद्ध हुआ कि पुष्टिभक्तिमार्ग की यह रीति अन्य दूसरी रीतियों से सर्वथा भिन्न है और अन्यमार्गीयों के पूर्वपक्ष की शंका का यहाँ कोई स्थान नहीं है, इस प्रकार यह दिशा स्पष्ट हुई । और, यह भी समझिए कि प्रार्थना तो मनोरथ पूर्ण होने तक ही सीमित रहती है परंतु यहाँ तो भगवान ने व्रजवासियों के मनोरथ पूर्ण करने के पश्चात् भी आनंद दिया है अतः भगवान प्रार्थना की अपेक्षा रखे बिना ही सभी कुछ करने में समर्थ हैं, इसलिए क्यों प्रार्थना करनी ? जहाँ मनोरथ पूर्ण होते नहीं दिखाई देते, वहाँ 'प्रभु की इच्छा ऐसी नहीं है' यह कारण पहले कह ही दिया गया है, अतः यह सभी कुछ सुदृढ़ सिद्धांत हैं । इस प्रकार से, भगवान के श्रीगोकुल के स्वरूप की लीलाकृति

का अज्ञान होने के कारण जो यह पक्ष रखते हैं कि ''ब्रजवासियों की देखादेखी दूसरों को भी प्रार्थना करनी चाहिए'', उनका पक्ष निरस्त हो गया ।

प्रस्तुतमाहुः । ननु सर्वेषां देवानां धर्माणां च त्यागेन केवलं भगवच्छरणगतावपि को वेद भगवानपेक्षितं दास्यति वा न वेति चेत्तत्राहुरविश्वास इति ।

अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ।
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥

अस्मिन् शरणगमनेऽविश्वासो न कार्यः, यः सर्वथा बाधकः । बाधकान्तरापेक्षयाऽयमधिकबाधक इति सर्वथेत्युक्तम् । यतोऽविश्वासेन धर्मान्तरसम्बन्धे शरणधर्मो गच्छेद्, इदमेवोक्तम् 'अन्यसंमेलने वा ब्रह्मास्त्रन्याय उक्त' इति तेन विश्वास एव कर्त्तव्य इतिभावः । अतः परं विश्वासे फलं भवत्यविश्वासे नेत्यत्र दृष्टान्तं निरूपयन्ति ब्रह्मास्त्रेति । अविश्वासे ब्रह्मास्त्रं भाव्यं भावनीयमित्यर्थः । यथा हनुमद्विषये प्रयुक्तमपि तेषामविश्वासेन धर्मान्तरसम्बन्धे ततो निर्गतमासीत्तथात्राप्यविश्वासेन धर्मान्तरसम्बन्धे शरणमन्त्रो यास्यति शरणधर्मो न तिष्ठतीति स न कर्त्तव्य इतिभावः ।

હવે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા કરીએ છીએ. અહીં એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, સમસ્ત દેવતાઓ નું ભજન અને સમસ્ત ધર્મોનો ત્યાગ કરીને કેવલ ભગવદ્-શરણ જવાથી પણ કોણ જાણે છે કે આપણને જે જોઈએ તે ભગવાન આપણને આપશે કે નહીં ? તો એનો ઉત્તર આચાર્યચરણો **''अविश्वासः''** વગેરે શબ્દોથી આપે છે.

ભગવાનની શરણાગતિ લઈ લીધા પછી અવિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ કેમકે તે સર્વથા બાધક છે. અન્ય બીજા બાધકો કરતા આ વધારે બાધક છે, તેથી તેને **''सर्वथा बाधक''** કહ્યો છે. કેમકે અવિશ્વાસ કરવાથી અન્ય બીજા ધર્મોથી સંબંધ થઈ જાય છે અને એનાથી શરણધર્મ નો ભંગ થાય છે. આજ વાત ''અન્ય ધર્મોને શરણાગતિ ની જોડે મેળવવાથી **બ્રહ્માસ્ત્ર**- ન્યાય તો કહીજ દીધો છે (ન્યાસાદેશ)'' આ શ્લોક દ્વારા કહી છે તેથી વિશ્વાસ કરવો જોઈએ તેવો અર્થ છે. હવે આના પછી ''વિશ્વાસ ફલદાયક હોય છે અને અવિશ્વાસ કરવાથી ફળ પ્રાપ્ત નથી થતું'', આ વાતને દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવવા માટે આચાર્યચરણો **બ્રહ્માસ્ત્ર** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. અવિશ્વાસ થવા પર બ્રહ્માસ્ત્ર વાળા પ્રસંગની ભાવના કરવી જોઈએ તેવો અર્થ છે. જેમ રાવણની અશોક-વાટિકામાં હનુમાનજીને બ્રહ્માસ્ત્રથી બાંધવામાં આવ્યા, પણ તે રાક્ષસોને બ્રહ્માસ્ત્ર પર પૂર્ણ વિશ્વાસ ન થયો અને તેમણે એક લોખંડની કડીથી પણ તેમને બાંધી દીધા. ત્યારે હનુમાનજી બ્રહ્માસ્ત્રનો આદર કરીને પહેલા તો બંધાયા પણ પછી તેમનોજ બ્રહ્માસ્ત્રમાં અવિશ્વાસ જોઈ તેઓ બ્રહ્માસ્ત્ર તોડીને બહાર નિકળી ગયા. તે પ્રકારે અહીં પણ અવિશ્વાસને કારણે બીજા ધર્મોનો સંબંધ થઈ જવાથી શરણમંત્ર વ્યર્થ થઈ જશે અને શરણધર્મ પણ નહીં રહે, તેથી અવિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ, આવો ભાવ છે.

अब प्रस्तुत विषय की चर्चा करते हैं । यहाँ प्रश्न यह उठता है कि, समस्त देवताओं का भजन एवं समस्त धर्मों का त्याग करके केवल भगवद्-शरण जाने पर भी कौन जानता है कि हमें जो चाहिए वह भगवान हमें देंगे भी या नहीं ? तो इसका उत्तर आचार्यचरण **अविश्वासः** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं ।

भगवान् की शरणागति कर लेने पर अविश्वास नहीं करना चाहिए क्योंकि ये सर्वथा बाधक है । अन्य दूसरे बाधकों का अपेक्षा यह और अधिक बाधक है, इस कारण इसे 'सर्वथा बाधक' कहा गया है । क्योंकि अविश्वास करने से अन्य दूसरे धर्मों से संबंध हो जाता हो जाता है और इससे शरणधर्म भंग हो जाता है । यही बात ''अन्य धर्मों को शरणागति के संग मिलाने पर ब्रह्मास्त्र 'न्याय' तो कह ही दिया गया है (न्यासादेश/१)'' इस श्लोक द्वारा कही गई है अतः विश्वास करना ही चाहिए, यह भाव है । अब इसके पश्चात् ''विश्वास फलदायक होता है एवं अविश्वास करने से फल प्राप्त नहीं होता'' इस बात को दृष्टांत द्वारा समझाने के लिए आचार्यचरण **ब्रह्मास्त्र** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । अविश्वास होने पर 'ब्रह्मास्त्र'वाले प्रसंग की भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । जैसे रावण की अशोक वाटिका में हनुमानजी को ब्रह्मास्त्र से बाँधा गया, पर उन राक्षसों को तिस पर भी ब्रह्मास्त्र पर पूर्ण विश्वास न हुआ और उन्होंने एक और लोहे की कड़ी से उन्हें बाँध दिया । तब हनुमान जी ब्रह्मास्त्र का आदर रखते हुए पहले तो बँध गये परंतु पश्चात् उन्हीं का ब्रह्मास्त्र में अविश्वास देख कर वे ब्रह्मास्त्र को तोड़ कर निकल गये । उसी प्रकार यहाँ भी अविश्वास के कारण अन्य दूसरे धर्म का संबंध हो जाने पर शरणमंत्र व्यर्थ चला जाएगा एवं शरणधर्म भी नहीं टिकेगा अतः अविश्वास नहीं करना चाहिए, यह भाव है ।

विश्वासे चातको भाव्यः । स्वातिजलविश्वासेन चेत्स तिष्ठति तदा मेघो वर्षत्येव, स च पिबतीतिभावनया विश्वास एव कर्त्तव्यो नत्वविश्वासः । शरणगतौ विश्वासे भगवान् सर्वं करिष्यतीतिभावः एवं विश्वासेन शरणस्थितौ भगवदिच्छया प्रयत्नं विना यदेव प्राप्तं भवेदनायासेन स्वल्पमपि तदेव प्राप्य, तत्रापि निर्ममः भगवदीयत्वात्तत्रापि ममतारहितः सन् प्रभुसेवां कुर्यान्न तु विशेषार्थं यत्नं कुर्यात्तदेवाहुः प्राप्तमिति । सेवेतेतिपदेन तत्सर्वं भगवदुपयुक्तमेव कुर्यान्न तु स्वार्थमिति सूचितम् ॥ १५ ॥

આ પ્રકારે ભગવાન પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવામાં "ચાતક" પક્ષી જેવી ભાવના રાખવી જોઈએ. ચાતકપક્ષી જ્યારે સ્વાતિજલ પર વિશ્વાસ બનાવી રાખે છે, ત્યારે મેઘ વર્ષા કરેજ છે અને ત્યારે તે તેજ જલને પીએ છે. આવી ભાવના રાખતા રાખતા વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, અવિશ્વાસ નહીં. શરણાગતિમાં વિશ્વાસ રાખવાથી ભગવાન બધુંજ કરશે, એવો ભાવ છે. આ પ્રકારે ભગવાન પર વિશ્વાસ રાખીને શરણાગત રહીને ભગવદિચ્છાથી પ્રયત્ન વગર થોડું ઘણું જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં સંતોષ માનવો જોઈએ. તે પણ નિર્મમ (મમતા ન રાખતા) કેમકે આપ ભગવદીય છો તેથી તે પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુમાં મમતા ન રાખી ભગવદ્સેવાજ કરવી જોઈએ, વિશેષ ધનપ્રાપ્તિમાટે કોઈ યત્ન-પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ- આ **"प्राप्तं"** વગેરે શબ્દોથી કહ્યું છે. **"सेवेत"** પદથી એમ કહ્યું છે કે જે કંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું હોય, તેનો ભગવાનમાંજ વિનિયોગ કરવો જોઈએ, પોતાના માટે નહીં, એમ સૂચિત કર્યું છે. (અર્થાત્ ભગવાનમાં વિનિયોગ કર્યા પછી જ પોતાના માટે ઉપયોગ કરે; તેના પહેલાં નહીં, તેવો અર્થ છે) ॥ ૧૫ ॥

इसी प्रकार भगवान पर पूर्ण विश्वास रखने में 'चातक' पक्षी की भावना करनी चाहिए । चातकपक्षी जब स्वातिजल पर विश्वास बनाए रखता है तब मेघ वर्षा करते ही हैं और तब वह उसी जल को पीता है । ऐसी भावना रखते हुए विश्वास ही रखना चाहिए, अविश्वास नहीं । शरणागति में विश्वास रखने पर भगवान सभी कुछ करेंगे ही, यह भाव है । इस प्रकार भगवान पर विश्वास रखते हुए शरणागत रहते हुए भगवदिच्छा से प्रयत्न बिना थोड़ा बहुत जो कुछ भी प्राप्त हो, उसमें संतोष मानना चाहिए । वह भी निर्मम ममता न रखते हुए होकर क्योंकि आप भगवदीय हो अतः उन प्राप्त हुई वस्तु में ममता न रखते हुए प्रभुसेवा ही करनी चाहिए, विशेष धनप्राप्ति के लिए कोई यत्न-प्रयत्न नहीं करना चाहिए. यह प्राप्तं इत्यादि शब्दों से कहा गया है । **सेवेत** पद से यह कहा गया है कि जो कुछ प्राप्त हुआ हो, उसे भगवान में ही विनियोग करना चाहिए, खुद के लिए नहीं, यह सूचित किया गया है । अर्थात् भगवान में विनियोग करने के पश्चात् स्वयं के लिए उपयोग करे उससे पहले नहीं, यह अर्थ है ॥ १५ ॥

ननु धर्मान्तरसम्बन्धे शरणपदार्थो गच्छतीत्यावश्यकलौकिकवैदिककर्मणामपि त्यागे कदाचिदप्रामाण्यशङ्का स्यान्मार्गे, तदभावार्थं तत्करणप्रकारमाहुर्यथाकथञ्चिदिति ।

यथाकथञ्चित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ।
किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्धरिम् ॥ १६ ॥
एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ।

यथाकथमपि मार्गे लोकानामप्रामाण्यशङ्का न भवेत्तथोच्चावचान्यावश्यकलौकिकवैदिकसम्बन्धीनि कार्याणि मार्गप्रामाण्यार्थं प्रभोराज्ञां ज्ञात्वा तानि कार्याणि, न तु स्वधर्मत्वेनेति । यथा "करिष्ये वचनं तवे"ति पार्थेन भगवदाज्ञा कृता तथेत्यर्थः । एवं सति शरणपदार्थो न गच्छेत् । इति पूर्वोक्ता शङ्का निरस्ता । तदेवोक्तं, पुष्टिप्रवाहमर्यादायां "लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथे"ति ।

પણ, અહીં જો એવી શંકા થાય કે, જો બીજા ધર્મોથી સંબંધ થઈ જવાથી શરણાગતિ તૂટી જાય છે, તો જે લોકમાં આવશ્યક લૌકિક- વૈદિક કર્મ છે (જેમ કે મુહુર્ત જોવું, જન્માક્ષર મેળવવા, ગણેશ સ્થાપન, કુલદેવતા સ્થાપન, યજ્ઞ વગેરે લૌકિક-વૈદિક કાર્ય), તેમનો પણ ત્યાગ કરી દેવાથી કદાચિત્ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ માટે એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે, આ સંપ્રદાય અપ્રામાણિક છે. કેમકે તે લૌકિક-વૈદિક શાસ્ત્રોક્ત કર્મો ને નથી માનતો. તેથી આવી શંકાના નિરાકરણ માટે, તે લૌકિક -વૈદિક કાર્યો ને કેવી રીતે કરવા ? આ વાત આચાર્યચરણો **"यथाकथंचित्"** વગેરે શબ્દોથી બતાવી રહ્યાં છે.

જે કોઈ પણ પ્રકારથી લોકોને માર્ગમાં અપ્રામાણિકતાની શંકા ન થાય તે પ્રકારથી તે નાના-મોટા આવશ્યક લૌકિક-વૈદિક સંબંધિત કાર્યોને પ્રભુઆજ્ઞા માનીને કરવા જોઈએ, જેનાથી માર્ગની પ્રામાણિકતા બની રહે પણ તેમને સ્વધર્મ માનીને ન કરવા. જેવી રીતે "હવે હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ (ભ. ગી. ૧૮/૭૩)" આ વાક્ય દ્વારા અર્જુને ભગવદ્-આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કર્યું, તેવી રીતે કરવું જોઈએ તેવો અર્થ છે. આવું કરવાથી શરણધર્મ ભંગ થતો નથી, તેથી હવે ઉપરની શંકા દૂર થઈ જાય છે. આજ પુ. પ્ર. મ. ગ્રંથમાં "ભગવદીયો લૌકિક-વૈદિક કાર્યો કપટરૂપથી કરે છે (૨૦)" આ વાક્ય દ્વારા કહેલું છે.

किंतु यहाँ यदि ये शंका हो कि, यदि दूसरे धर्मों से संबंध हो जाने पर शरणागति भंग हो जाती है, तो जो लोक में आवश्यक लौकिक-वैदिक कर्म हैं जैसे मुहूर्त देखना, जन्माक्षर मिलाना, गणेश-स्थापन, कुलदेवता-स्थापन, यज्ञ-आदि लौकिक-वैदिक कार्य उनका भी त्याग कर देने से कदाचित् पुष्टिभक्तिमार्ग के लिए यह शंका उत्पन्न हो सकती है कि, यह संप्रदाय अप्रामाणिक है क्योंकि यह लौकिक-वैदिक शास्त्रोक्त कर्मो को नहीं मानता । अतः ऐसी शंका के निराकरण के लिए, उन लौकिकवैदिक कार्यों को किस प्रकार करना ? यह आचार्यचरण **यथाकथञ्चित्** इत्यादि शब्दों से बता रहे हैं ।

जिस किसी भी प्रकार से लोगों को हमारे मार्ग में अप्रामाणिकता की शंका न हो उस प्रकार से उन छोटे-बड़े आवश्यक लौकिकवैदिक संबंधित कार्यों को प्रभुआज्ञा जानकर करने चाहिए, जिससे मार्ग की प्रामाणिकता बनी रहे किंतु इन्हें स्वधर्म मानकर नहीं करना चाहिए । जिस प्रकार "अब मैं आपकी आज्ञा का पालन करूँगा (भ. गी. १८/७३)" इस वाक्य द्वारा अर्जुन ने भगवद्-आज्ञानुसार किया, वैसे करना चाहिए, यह अर्थ है । ऐसा करने पर शरणधर्म भंग नहीं होता, सो अब उपर्युक्त शंका निरस्त हो जाती है । यही पु. प्र. म. भे. ग्रंथ में "भगवदीय लौकिकवैदिक कार्य कपटरूप से करते हैं (२०)" इस वाक्य द्वारा कहा गया है ।

अथवा, तदर्थमपि कर्माचरणे न दोषः, शरणपदार्थस्यैव तावदूपत्वात्तदाहुः किं वेति । बहुना प्रोक्तेन किम्, न किञ्चित्सिद्धयति, किन्तु सर्वत्र शरणमेव भावनीयं न तु लोकसङ्ग्रहार्थमपि कर्मकरणम् । तदर्थमपि विधिरूपत्वेन कर्मकरणे शरणपदार्थाभाव इति भावः । एतदेवोक्त'मन्यसम्मेलने वे'त्यत्र । एवं सति प्रभोराज्ञां मत्वा कर्मकरणमायातं नान्यथेत्यर्थः । नन्वेवं सर्वात्मना ज्ञानेन कदाचित्पापं सम्भवेत्तत्राहुर्हरिमिति । स हरिः सर्वदुःखहर्ता तत्सम्भावनायां स एव पापादिकं दूरीकरिष्यतीतिभावः । एतत्सर्वं 'सर्वधर्मानि'त्यस्य निरूपणे न्यासादेशेष्वित्यत्र द्रष्टव्यम् । अतः परमुपसंहरन्ति एवमिति । एवं प्रकारेणाश्रयणमाश्रयस्वरूपं प्रकृष्टेन साङ्गमुक्तम् । तावता किमिति चेत्तत्राहुः सर्वेषामिति । सर्वेषां जीवानामाश्रमाणां वर्णानां सर्वदा क्रियमाणं सत् हितं हितकारि, साधनं विनाप्यैहिकपारलौकिकसम्पत्तिसाधकमित्यतः परं किमवशिष्यते ।

અથવા એવો અર્થ કરીલો કે, લૌકિકવૈદિક કાર્યો ને પણ ન કરવાથી દોષ નથી થતો કેમકે ભગવાનની શરણાગતિજ બધું છે, આ વાત **"किं वा"** વગેરે શબ્દોથી કહેવાઈ રહી છે. આ પંક્તિમાં આચાર્યચરણો એમ આજ્ઞા કરે છે કે, હવે વધારે કહેવાથી શું સિદ્ધ થશે ? કાંઈ પણ નહીં, તેથી સર્વત્ર ભગવાનની શરણભાવના કરવી જોઈએ, લોકસંગ્રહ અથવા લૌકિકવૈદિક કર્મો ને પણ કરવાની જરૂર નથી. ભલે એમને વિધિરૂપથી કરવાનું કહ્યું હોય છતાં પણ તેમનામાં શરણધર્મ તો નથી, તેવો ભાવ છે. આજ વાત "અન્ય ધર્મો ને શરણાગતિની જોડે મેળવવાથી "બ્રહ્માસ્ત્ર" વાળું ઉદાહરણ કહેલું જ છે (ન્યાસાદેશ/૧)" આ વાક્ય દ્વારા કહી છે. તેથી ઉપર કહેલાં વિશ્લેષણો થી એમ જણાય છે કે, આ કર્મો ને પ્રભુ આજ્ઞા માનીને કરવા જોઈએ અન્યથા નહીં, આવો અર્થ છે. પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એમ થાય છે કે, ભગવાનને બધી રીતે બધુંજ માની તો લઈએ પરંતુ કદાચ ભવિષ્યમાં જીવથી કોઈ પાપ થઈ જાય તો શું કરવું ? તો તેનું સમાધાન આચાર્યચરણો **"हरिं"** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યાં છે. ભગવાન હરિ છે, સમસ્ત દુઃખોનું હરણ કરવા વાળા છે અને જો એવા પાપ થવાની સંભાવના થઈ પણ તો તેઓજ આ પાપો ને દૂર કરશે, એવો ભાવ છે. આ બધુંજ "સમસ્ત ધર્મોનો ત્યાગ કરી માત્ર મારી શરણમાં આવ (ભ. ગી. ૧૮/૬૬)", આ ભગવદ્ગીતાના શ્લોકના નિરૂપણ-ગ્રંથ **"न्यासादेश"** માં જોઈ લેવું જોઈએ. હવે આના પછી **"एवम्"** વગેરે શબ્દોથી ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરવામાં આવે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે, ઉપર કહેલ પ્રકારોથી આશ્રયનું સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત અને સાંગોપાંગ રીતે કહી દીધું છે. આશ્રયનું આવું સ્વરૂપ-નિરૂપણ કરવાથી શું થશે, તે આચાર્યચરણો **"सर्वेषां"** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. **"सर्वेषां"** શબ્દનો અર્થ એ છે કે, સમસ્ત આશ્રમ (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ) અને સમસ્ત વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર) ના જીવો માટે ભગવદ્-આશ્રય કરવો સર્વદા હિતકારી છે અર્થાત્ સાધનોના વગર પણ ઐહિક-પારલૌકિક સમસ્ત સંપત્તિનો સાધક થઈ જાય છે તેથી એના પછી હવે શું શેષ રહી જાય છે ?

अथवा यों अर्थ कर लें कि, लौकिकवैदिक कार्यों को भी न करने से दोष नहीं होता क्योंकि भगवान की शरणागति ही सब कुछ है, यह बात **किं वा** इत्यादि शब्दों से कही जा रही है । इस पंक्ति में आचार्यचरण यह आज्ञा कर रहे हैं कि, और अधिक कहने से क्या सिद्ध होगा ? कुछ भी नहीं अतः सर्वत्र भगवान की शरणभावना करनी चाहिए, लोकसंग्रह या लौकिकवैदिक कर्मों को भी करने की आवश्यकता नहीं है । भले ही इन्हें विधिरूप से करना कहा गया हो तथापि इनमें शरणधर्म तो नहीं है, यह भाव है । यही बात "अन्य धर्मों को शरणागति के संग मिलाने में 'ब्रह्मास्त्र' वाला उदाहरण कह ही दिया है (न्यासादेश/१)" इस वाक्य द्वारा कही गई है । अतः उपर्युक्त विश्लेषणों से यह ज्ञात होता है कि, इन कर्मों को प्रभु-आज्ञा मानकर करना चाहिए, अन्यथा नहीं- यह अर्थ है । परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि,

ભગવાન કો સભી પ્રકાર સે સબકુછ માન તો લેં પરંતુ યદિ ભવિષ્ય મેં જીવ સે કોઈ પાપ હો જાય તબ ક્યા કરના ? તો આચાર્યચરણ ઇસકા સમાધાન હરિં ઇત્યાદિ શબ્દોં સે કહ રહે હૈં । ભગવાન હરિ હૈં, સમસ્ત દુઃખોં કા હરણ કરને વાલે હૈં ઔર યદિ ઐસે પાપ હોને કી સંભાવના ભી હુઈ તો વે હી ઇન પાપોં કો દૂર કરેંગે, યહ ભાવ હૈ । યહ સભી કુછ "સમસ્ત ધર્મોં કા ત્યાગ કરકે માત્ર મેરી શરણ મેં આ (ભ. ગી ૧૮/૬૬)" ઇસ ભગવદ્-ગીતા કે શ્લોક કે નિરૂપણગ્રંથ 'ન્યાસાદેશ' મેં દેખ લેના ચાહિએ । અબ ઇસકે પશ્ચાત્ **એવમ્** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે ઉપસંહાર સમાપ્તિ કિયા જા રહા હૈ । ઇસકા અર્થ યહ હોતા હૈ કિ, ઉપર્યુક્ત પ્રકારોં સે આશ્રય કા સ્વરૂપ ભલીભાઁતિપૂર્વક અંગસહિત કહ દિયા ગયા હૈ । આશ્રય કા ઐસા સ્વરૂપ-નિરૂપણ કરને સે ક્યા હોગા, યહ આચાર્યચરણ **સર્વેષાં** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે કહ રહે હૈં । **સર્વેષાં** શબ્દ કા અર્થ યહ હૈ કિ, સમસ્ત આશ્રમ (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ) એવં સમસ્ત વર્ણોં (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર) કે જીવોં કે લિએ ભગવદ્-આશ્રય કરના સર્વદા હિતકારી હોતા હૈ અર્થાત્ સાધનોં કે બિના ભી ઐહિક-પારલૌકિક સમસ્ત સંપત્તિ કા સાધક હો જાતા હૈ અતઃ ઇસકે પશ્ચાત્ અબ ક્યા શેષ રહ જાતા હૈ ?

ननु सर्वयुगेषु साधनैरेव फलं भवतीत्यधुना तानि विहाय केवलं शरणमेव कथमुच्यते, तत्राहुः कलाविति ।
कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितो विवेकधैर्याश्रयग्रन्थः सम्पूर्णः ।

अन्ययुगेषु धर्मस्यैव प्राधान्याद्विहितभक्त्यादीनां साधनसाध्यत्वात् तैरेव विहितभक्त्युपासनाकर्मादीनां फलं भवति । कलिस्तु पापप्रधान इति साधनानामसम्भवाद्विहितभक्त्यादिमार्गा दुःसाध्याः, प्रत्युत यत् किञ्चित्करणेपि पाषण्डप्रवेशेन पापमपि जायत इति सर्वथा दुःसाध्याः, यतो यत्र साधनसाध्या अपि भक्त्यादिमार्गाः कलौ दुःसाध्यास्तत्र कृतादियुगेष्वपि यो भक्तिमार्गः साधनासाध्यः केवलभगवदनुग्रहैकलभ्यस्तस्य कलौ सुतरामेव साधनासाध्यत्वेन दुःसाध्यत्वमिति सर्वात्मना शरण गतौ भगवान् तादृशे भक्तिमार्गेप्यनुग्रहं करिष्यतीति, सर्वात्मना शरणमेव भावनीयं, नान्यत्कर्त्तव्यमिति स्वसिद्धान्तज्ञापनायोक्तं मे मतिरिति । मे मतिरित्येव । तेन स्वमार्गीयाणामिदमेव कर्तव्यं नान्यदितिभावः ।

પરંતુ અહીં એક શંકા થાય છે કે સમસ્ત યુગોમાં તો સાધનો દ્વારા જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને અહીં તે સાધનોને છોડી કેવળ શરણાગતિજ કરવાની કેમ કહેવામાં આવી રહી છે ? તો એનું સમાધાન આચાર્યચરણ **"કલૌ"** વગેરે શબ્દોથી કહે છે.

સમજવું જોઈએ કે, અન્ય યુગોમાં ધર્મનીજ પ્રધાનતા હોય છે ધર્મિ-સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની નહીં, તેથી તે-તે ધર્મોમાં કહેલી ભક્તિ સાધનોથી સાધ્ય થાય છે અને તેજ કારણથી તે સાધનો દ્વારાજ ભક્તિ-ઉપાસના-કર્મ વગેરેનું ફળ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ કલિયુગ તો પાપપ્રધાન છે, અહીં ઉપર કહેલા સાધનો સંભવ નથી હોતા માટે કહેલા ભક્તિ-વગેરે માર્ગો અત્યંત કઠિન હોય છે. અથવા તો એમ કહો કે, કંઈ સાધન કરીએ તો પણ પાખંડ વગેરેથી પાપ પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તેથી તે સાધનો સર્વથા દુઃસાધ્ય (જેમને સાધવા અત્યંત કઠિન હોય તેવાં) જ હોય છે. આ કારણોથી જ્યાં સાધનોથી સાધ્ય ભક્તિ વગેરે માર્ગ પણ કલિકાલમાં દુઃસાધ્ય છે ત્યાં સતયુગ-વગેરેમાં પણ જે ભક્તિમાર્ગ છે તે પણ સાધનોથી અસાધ્ય જ છે અર્થાત્ કેવળ ભગવદ્-અનુગ્રહથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી કલિકાલમાં તો તેના કરતાં હજી પણ બધારે સાધનોથી અસાધ્ય હોવાને કારણે દુઃસાધ્ય છે. તેથી બધી રીતે ભગવાનની શરણાગતિ કરવાથી ભગવાન આવા દુઃસાધ્ય ભક્તિમાર્ગમાં પણ અનુગ્રહ કરશે, આજ કારણથી બધા પ્રકારથી શરણભાવનાજ કરવી જોઈએ, અન્ય બીજું કાંઈ નહીં-આ પોતાનો સિદ્ધાંત બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ **"મે મતિઃ"** કહ્યું છે. તેઓ કહે છે કે, આજ મારી મતિ છે તેથી સ્વમાર્ગીયોએ આજ કરવું જોઈએ-બીજુ કંઈ નહીં, એ ભાવ છે.

કિંતુ યહાઁ એક શંકા યહ હોતી હૈ કિ સમસ્ત યુગોં મેં તો સાધનોં દ્વારા હી ફલ પ્રાપ્ત હોતા હૈ ઔર યહાઁ ઉન સાધનોં કો છોડકર કેવલ શરણાગતિ હી કરની ક્યોં કહી જા રહી હૈ ? તો આચાર્યચરણ ઇસકા સમાધાન **કલૌ** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે કહ રહે હૈં ।

સમઝના ચાહિએ કિ, અન્ય યુગોં મેં ધર્મ કી હી પ્રધાનતા હોતી હૈ અતઃ ઉન-ઉન ધર્મોં મેં કહી ગઈ ભક્તિ સાધનોં સે સાધ્ય હોતી હૈ ઔર ઇસી કારણ ઉન સાધનોં દ્વારા હી ભક્તિ-ઉપાસના-કર્મ આદિ કા ફલ પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ । પરંતુ કલિયુગ તો પાપપ્રધાન હૈ, યહાઁ ઉપર્યુક્ત સાધન સંભવ નહીં હોતે હૈં અતઃ કહે ગયે ભક્તિ-આદિ માર્ગ અત્યંત કઠિન હોતે હૈં । અપિતુ યે કહેં કિ, કુછ સાધન કરેં ભી, તો ભી પાખંડ-આદિ સે પાપ ભી ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ અતઃ વે સાધન સર્વથા દુઃસાધ્ય જિનકો સાધના અત્યંત કઠિન હોં હી હોતે હૈં । ઇન કારણોં સે જહાઁ સાધનોં સે સાધ્ય ભક્તિ-આદિ માર્ગ ભી કલિકાલ મેં દુઃસાધ્ય હૈં વહાઁ સતયુગ-આદિ મેં ભી જો ભક્તિમાર્ગ હૈં વહ સાધનોં સે અસાધ્ય હી હૈં

अर्थात् केवल भगवद्-अनुग्रह से ही प्राप्त हो सकते हैं अतः कलिकाल में तो अपेक्षाकृत और भी अधिक साधनों से असाध्य होने के कारण दुःसाध्य हैं । अतः सभी प्रकार से भगवान की शरणागति करने पर भगवान ऐसे दुःसाध्य भक्तिमार्ग में भी अनुग्रह करेंगे, इस कारण सभी प्रकार से शरणभावना ही करनी चाहिए, अन्य कुछ भी नहीं- यह स्वयं का सिद्धांत बताने के लिए आचार्यचरणों ने **मे मतिः** कहा है । वे कहते हैं कि, यही मेरी मति है अतः स्वमार्गीयों को यही करना चाहिए, अन्य कुछ भी नहीं, यह भाव है ।

श्रीमदाचार्यचरणशरणस्मरणेन मे ।
हृद्यायाता प्रणालीयं ग्रन्थस्याध्वानुसारिणी ॥ १ ॥
भक्तिमार्गे स्वकीयस्य दार्ढ्यार्थं सर्वथा इमे ।
अपेक्षिता विवेकाद्यास्त्वेतदर्थं तदाश्रयः ॥ २ ॥
श्रीमदाचार्यचरणैरिति ते वर्णिताः स्फुटम् ।
अतस्त एव चरणास्तदर्थं शरणं मम ॥ ३ ॥
॥ इति श्रीघनश्यामात्मजश्रीगोपीशचरणविरचिता
विवेकधैर्याश्रयविवृतिः
सम्पूर्णा ।

શ્રીમદાચાર્યચરણોના શરણના સ્મરણથી,
ગ્રંથમાં કહેલ માર્ગાનુસાર મારા હૃદયમાં આ પ્રણાલી સમજમાં આવી કે, ॥ ૧ ॥
સ્વકીયોને ભક્તિમાર્ગમાં દઢતા માટે ભગવદાશ્રય સર્વથા આવશ્યક છે,
અને આજ આશ્રય માટે આ વિવેક વગેરે પણ સર્વથા જરૂરી છે ॥ ૨ ॥
આ કારણથી આચાર્યચરણોએ તેમને સ્પષ્ટતયા કહ્યાં છે,
તેથી વિવેક-આદિ ની સિદ્ધિ માટે તેમનાજ ચરણકમલો મારૂ શરણ થાઓ ॥ ૩ ॥
''આ શ્રી ઘનશ્યામાત્મજ-શ્રીગોપીશચરણો દ્વારા વિરચિત વિવેકધૈર્યાશ્રયની વિવૃત્તિ સંપૂર્ણ થઈ''

श्रीमदाचार्यचरणों की शरण के स्मरण से
ग्रंथ में कहे मार्गानुसार मेरे हृदय में यह प्रणाली समझ आई है कि, ॥ १ ॥
स्वकीयों को भक्तिमार्ग में दृढ़ता के लिए भगवदाश्रय सर्वथा आवश्यक है
और उसी आश्रय के लिए ये विवेक-आदि भी सर्वथा अपेक्षित हैं ॥ २ ॥
इसी कारण श्रीमदाचार्यचरणों ने इन्हें स्पष्टतया वर्णित किया है ।
अतः विवेक-आदि की सिद्धि के लिए उनके ही चरणारविंद मेरी शरण हों ॥ ३ ॥
यह श्रीघनश्यामात्मज-श्रीगोपीशचरणों द्वारा विरचित विवेकधैर्याश्रय की विवृत्ति संपूर्ण हुई ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितश्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितः ।

विवेकधैर्याश्रयः ।

श्रीगोविन्दरायात्मजश्रीगोकुलोत्सवविरचिता विवृतिः ।

यत्पादाब्जाश्रयादासन् सर्वे पूर्णमनोरथाः ।
तमेव गोकुलाधीशं सर्वसिद्धयै समाश्रये ॥ १ ॥

अथ सकलकर्मादिमार्गाधिकारेषु सत्सु भक्तिमार्गानुसारेण भगवदाश्रय एव सर्वपुरुषार्थसाधकस्तदाश्रये च विवेकधैर्ये हेतू । तथाहि । विवेके सति सर्वोत्तमत्वं भगवति ज्ञात्वा तदाश्रयं करोति जीवः । धैर्ये च सति दार्ढ्यं भवति, तेन विवेकधैर्याभ्यामविरतं भगवदाश्रयो भवति तत्र स्वीयानां भक्तिसिद्ध्यर्थं विवेकधैर्याश्रयान् आचार्या निरूपयन्ति विवेकधैर्ये इति ।

જેમનાં ચરણકમલોના આશ્રયથી, જીવો સર્વે થયા ''પૂર્ણમનોરથ'' ।
તેજ ગોકુલાધીશનો, સર્વસિદ્ધિ માટે આશ્રય હું કરૂં ॥ ૧ ॥

હવે જ્ઞાન-કર્મ-ઉપાસના-પ્રપત્તિ વગેરે સમસ્ત માર્ગોના અધિકારોમાં ભક્તિમાર્ગને અનુસાર ભગવદ્-આશ્રયજ સમસ્ત પુરૂષાર્થોનો સાધક છે અને આશ્રયને સિદ્ધ કરવા માટે ''વિવેક'' અને ''ધૈર્ય'' કારણભૂત પદાર્થ છે. તે એ માટે કે વિવેક ઉત્પન્ન થવાથીજ જીવ ભગવાનને સર્વશ્રેષ્ઠ જાણીને એમનો આશ્રય કરે છે. અને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી તે આશ્રયની દઢતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી વિવેક-ધૈર્ય દ્વારા નિરંતર ભગવદ્-આશ્રય સિદ્ધ થાય છે. આવામાં સ્વીયજનોની ભક્તિની સિદ્ધિ માટે આચાર્યચરણો ''વિવેક'' અને ''ધૈર્ય'' નું નિરૂપણ **विवेकधैर्ये** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યાં છે.

जिनके चरणकमलों के आश्रय से समस्त जीव 'पूर्णमनोरथ' वाले हो गये हैं,
मैं उन्हीं गोकुलाधीश का समस्त-सिद्धि के लिए आश्रय करता हूँ ॥ १ ॥

अथ ज्ञान-कर्म-उपासना-प्रपत्ति आदि समस्त मार्गों के अधिकारों में भक्तिमार्ग के अनुसार भगवद्-आश्रय ही समस्त पुरुषार्थों का साधक है और आश्रय को सिद्ध करने के लिए 'विवेक' और 'धैर्य' कारणभूत पदार्थ हैं । वह इस कारण क्योंकि विवेक उत्पन्न होने पर ही जीव भगवान को सर्वश्रेष्ठ जानकर उनका आश्रय करता है और 'धैर्य' प्राप्त होने के पश्चात् उस आश्रय की दृढ़ता सिद्ध होती है । अतः विवेक-धैर्य के द्वारा निरंतर भगवद्-आश्रय सिद्ध होता है । ऐसे में स्वीयजनों को भक्ति की सिद्धि के लिए आचार्यचरण 'विवेक' एवं 'धैर्य' का निरूपण **विवेकधैर्ये** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं ।

विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः ।
विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥

विवेकधैर्ये निरन्तरं रक्षणीये । आश्रयो भगवदाश्रयः सोपि तथा निरन्तरं रक्षणीय इत्यर्थः । एतेषां रक्षणञ्चैतदनुसन्धानपूर्वकमेव तदनुकूलकृनिकरणम् । मुख्यो भगवदाश्रयः । तदङ्गे च विवेकधैर्ये इति ज्ञापनाय विवेकधैर्ययोरेकपदेन निरूपणम् । आश्रयनिरूपणं चान्येन । तत्र विवेकस्य प्रथमोद्दिष्टत्वात्प्रथमं विवेकं लक्षयन्ति विवेकस्त्विति । विवेकस्त्वयमेव, नत्वन्य इत्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । विवेकस्वरूपमाहुर्हरिरिति । हरिः सर्वदुःखहर्ता, तेन यत्करिष्यति तद्दव्यमेव करिष्यतीतिभावः ।

વિવેક અને ધૈર્યનું નિરંતર અનુસરણ કરતાં રહેવું જોઈએ. ભગવાનનો આશ્રય પણ આ રીતે નિરંતર રક્ષણીય છે, એવો અર્થ છે. એમનું રક્ષણ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ત્રણેયનું અનુસંધાન રાખીને ભગવાનને અનુકૂળ કાર્ય કરવું. આ ત્રણેમાં બધાથી મુખ્ય ''આશ્રય'' છે. ''વિવેક'' અને ''ધૈર્ય'' આશ્રયનાં અંગભૂત તત્વ છે, તેથી તે બંને એક જ પદમાં કહેવાયા છે, અને આશ્રય બીજા પદથી કહેવાયો છે. અહીં સર્વપ્રથમ વિવેકથીજ શરૂઆત કરવામાં આવી છે તેથી પહેલા વિવેકનું જ લક્ષણ

विवेकस्तु શબ્દથી આચાર્યચરણો બતાવી રહ્યાં છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે, વિવેક તો એજ છે કે ભગવાન જે કરશે, તે પોતાની ઈચ્છાથી જ કરશે, બીજી કોઈ રીતે નહીં. વિવેકનું લક્ષણ તો આજ છે, અન્ય બીજું નહીં-આ અર્થ ''**तु**'' શબ્દથી સમજાય છે. હવે આ વિવેકનું સ્વરૂપ શું છે, તે ''**हरिः**'' શબ્દથી આચાર્યચરણો બતાવી રહ્યાં છે. હરિ સમસ્ત દુઃખોનું હરણ કરવાવાળા છે એટલે ભગવાન જે કરશે તે સારૂંજ કરશે, એવો ભાવ છે.

विवेक एवं धैर्य का निरंतर अनुसरण करते रहना चाहिए । भगवान का आश्रय भी इसी प्रकार निरंतर रक्षणीय है, यह अर्थ है । इनका रक्षण करने का तात्पर्य यह है कि, इन तीनों का अनुसंधान रखते हुए भगवान के अनुकूल कार्य करना । इन तीनों में सब से मुख्य 'आश्रय' है । 'विवेक' एवं 'धैर्य' आश्रय के अंगभूत तत्व हैं, इसी कारण ये दोनों एक ही पद में कहे गये हैं, और आश्रय दूसरे पद से कहा गया है । यहाँ सर्वप्रथम विवेक ही से आरंभ किया गया है अतः पहले विवेक का ही लक्षण **विवेकस्तु** शब्द से किया जा रहा है । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि, विवेक तो यही है कि- भगवान जो करेंगे, वह अपनी इच्छा से ही करेंगे, अन्य किसी प्रकार से नहीं । विवेक का लक्षण तो यही है, अन्य कोई नहीं-यह अर्थ 'तु' शब्द से ज्ञात होता है । अब इस विवेक का स्वरूप क्या है ? यह हरिः शब्द से बता रहे हैं । हरि समस्त दुःखों का हरण करने वाले हैं अतः जो करेंगे वह अच्छा ही करेंगे, यह भाव है ।

तदपि कियत्कार्यं कृत्वा निवर्त्तिष्यत इति नास्तीत्याहुः सर्वमिति । निजेच्छातः स्वेच्छातः । तथा च न प्रार्थनीय इत्यर्थः । अत एव प्रल्हादवचनं, 'नान्यथा तेऽखिलगुरोर्घटते करुणात्मनः' । 'यस्तु आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्,' अत एव 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीयाः, येन्योन्यतो भागवतप्रधानाः सभाजयन्ते मम पौरुषाणी'त्यादिवाक्यानि ॥ १ ॥

અહીં પણ, થોડાં કાર્યો કર્યા પછી ફરીથી અન્ય બીજું કામ નહીં કરે તેમ નથી પણ સમસ્ત કાર્ય સિદ્ધ કરશે - આ અર્થને બતાવવા માટે **सर्वम्** શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. **निजेच्छातः** શબ્દનો અર્થ એ છે કે, તેઓ જે કરશે તે તેમની ઈચ્છાથીજ કરશે તેથી તેમને પ્રાર્થના કરવી ઉચિત નથી. આ કારણેજ પ્રહલાદજીએ કહ્યું છે કે, ''હે પ્રભુ ! પરીક્ષા કરવા સિવાય બીજું કોઈ કારણ દેખાઈ નથી રહ્યું જ્યાં આપના દ્વારા ભક્તને કષ્ટ પ્રાપ્ત થતું હોય. જે સેવક આપનાથી પોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માંગે છે તે સેવક નહીં પણ ચોખ્ખો વાણિયો છે (શ્રી. ભા. ૭/૧૦/૪)'' અને ભગવાને કહ્યું છે કે ''મારી ચરણસેવામાં પ્રીતિ રાખવાવાળા અને મારી પ્રસન્નતાને માટેજ સમસ્ત કાર્યો કરવાવાળા પરસ્પર નિત્ય મારાજ ગુણગાન કરે છે, તેઓ મને છોડીને મોક્ષની ઈચ્છા પણ નથી રાખતા (શ્રી. ભા. ૩/૨૫ ૩૪)''॥ ૧ ॥

यहाँ भी, कुछ कार्य करने के पश्चात् फिर अन्य दूसरे कार्य नहीं करेंगे, ऐसा नहीं है अपितु समस्त कार्य सिद्ध करेंगे-इस अर्थ को बताने के लिए सर्वम् शब्द का प्रयोग किया गया है । निजेच्छातः शब्द का अर्थ यह है कि, वे जो करेंगे वह उनकी इच्छा से ही करेंगे अतः उनसे प्रार्थना करने का कोई औचित्य नहीं है । इसी कारण प्रल्हादजी के ''हे प्रभु ! परीक्षा करने के अतिरिक्त और कोई कारण दिखाई नहीं देता जहाँ आपके द्वारा भक्त को कष्ट प्राप्त होता हो । जो सेवक आपसे अपनी कामनाएँ पूर्ण करना चाहता है, वह सेवक नहीं अपितु निरा बनिया है (श्री. भा. ७/१०/४)'' इस प्रकार के वाक्य हैं एवं भगवान के ''मेरी चरणसेवा में प्रीति रखने वाले एवं मेरी प्रसन्नता के लिए ही समस्त कार्य करने वाले परस्पर नित्य मेरा ही गुणगान करते हैं, वे मुझे छोडकर मोक्ष की अपेक्षा भी नहीं रखते (श्री. भा. ३/२५/३४)'' इस प्रकार के वाक्य हैं ॥१॥

ननु सेवकैः प्रभुः प्रार्थनीय एवेति चेत्तत्राहुः प्रार्थिते वेति ।

प्रार्थितेपि ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ।
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥ २ ॥

प्रार्थितेपि ततः प्रार्थनात् **किं स्यान्न किमपीत्यर्थः** । तत्र हेतुः **स्वाम्यभिप्रायेति । यतः प्रभोरभिप्रायः पूर्वं ज्ञातुमशक्यः, प्रभुश्च स्वाभिप्रेतमेव करिष्यति । लौकिका अपीश्वराः स्वतन्त्रा भवन्ति किं पुनः सकललोकमहेश्वरः । ननु निजेछातस्तदा करिष्यति यदि सामग्री सङ्घटिता स्यात् । नह्यसम्भृतसामग्रीकः किमपि कर्तुं शक्नोतीति चेत्तत्राहुः सर्वत्रेति । तस्य भगवतः सर्वत्र सर्वस्मिन्नेवोपयोग्येपि देशे सर्वयोनिषु च सर्वं वस्तु सिद्धमेवास्ति, अप्रतिहतेच्छत्वात् । अत एव 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने' इत्यादि ।**

પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે સેવકો પોતાના પ્રભુને તો પ્રાર્થના કરતાજ હોય છે તો પછી અહીં પ્રાર્થનાનો નિષેધ કેમ કરવામાં આવી રહ્યો છે ? તો એનો ઉત્તર **प्रार्थिते वा** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો આપી રહ્યાં છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ

---

१ ऊकानित्यस्य अध्याहारः २ ''अनार्षेपि'' इति पाठः ग घ.

છે કે, પ્રભુને પ્રાર્થના કરીને પણ છેલ્લે થશે શું ? કાંઈ પણ નહીં, એવો અર્થ છે. કેમ નહીં થાય ? આનું કારણ આચાર્યચરણોએ **स्वाम्यभिप्राय** વગેરે શબ્દોથી કહ્યું છે. આનો અર્થ એ છે કે પ્રભુનો અભિપ્રાય શું છે ? એ પહેલેથીજ જાણી લેવું સંભવ નથી, અને પ્રભુ પણ તેજ કરશે જે તેઓ ઈચ્છશે. લૌકિક સ્વામી પણ આ અર્થમાં સ્વતંત્રજ હોય છે. તેમને પણ કોઈ પ્રકારે બાંધી નથી શકાતા તો પુષ્ટિપ્રભુતો સમસ્ત લોકમાં મહેશ્વર છે, તેથી જે એમને અભિપ્રેત હશે તેજ કરશે. આવામાં શંકા એ થાય છે કે, ચાલો માની લીધું કે તેઓ જે કરશે પોતાની ઈચ્છાથી જ કરશે પરંતુ કરશે પણ ત્યારેજ, જ્યારે કરવા માટે તેમની પાસે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થશે. જો સામગ્રીજ ન હોય તો ત્યારે કેવી રીતે કરશે ? કેમકે ઉપયુક્ત સામગ્રીના વગર તો કોઈ પણ કોઈ કાર્ય નથી કરી શકતું. તો આ શંકાનું સમાધાન **सर्वत्र** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કરી રહ્યાં છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે, ભગવાન માટે અનુપયુક્ત સ્થાન પર પણ અને સમસ્ત પ્રાણિયોમાં સર્વત્ર બધીજ વસ્તુ સિદ્ધ જ છે કેમકે એમની ઈચ્છા ને કોઈ રોકી નથી શકતું. આજ કારણે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં ''ભગવાન પ્રસન્ન થઈ ગયા પછી એવી કઈ વસ્તુ છે, જે પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતી ? (શ્રી. ભા. ૧૦/૩૯/૨)'' આ વાક્ય કહેલું છે.

परंतु यहाँ प्रश्न यह होता है कि सेवक अपने प्रभु से तो प्रार्थना करते ही हैं तो फिर यहाँ प्रार्थना का निषेध क्यों किया जा रहा है ? तो आचार्यचरण इसका उत्तर **प्रार्थिते** वा इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि, प्रभु से प्रार्थना करने पर भी अंततोगत्वा होगा क्या ? कुछ भी नहीं, यह अर्थ है । क्यों नहीं होगा ? इसका कारण उन्होंने **स्वाम्यभिप्राय** इत्यादि शब्दों से दिया है । इसका अर्थ यह है कि, प्रभु का अभिप्राय क्या है ? यह पहले ही से जान लेना संभव नहीं होता, और प्रभु भी वही करेंगे जो वे चाहेंगे । लौकिक स्वामी भी इस अर्थ में स्वतंत्र ही होते हैं, उन्हें किसी प्रकार से बाँधा नहीं जा सकता तो पुष्टि-प्रभु तो समस्त लोक में महेश्वर हैं, अतः जो इन्हें अभिप्रेत होगा, वही करेंगे । ऐसे में शंका यह होती है कि, चलिए मान लिया कि वे जो करेंगे अपनी इच्छा से ही करेंगे परंतु करेंगे भी तो तभी, जब करने के लिए उनके पास सामग्री उपलब्ध होगी । यदि सामग्री ही न हो तब कैसे करेंगे ? क्योंकि उपयुक्त सामग्री के बिना तो कोई भी कोई कार्य नहीं कर सकता । तो इस शंका का समाधान आचार्यचरण **सर्वत्र** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि, भगवान के लिए अनुपयुक्त स्थान पर भी एवं समस्त प्राणियों में सर्वत्र सभी वस्तु सिद्ध ही है क्योंकि उनकी इच्छा को कोई रोक नहीं सकता । इसी कारण श्रीमद्-भागवत में ''भगवान के प्रसन्न हो जाने पर फिर कौन सी वस्तु है, जो प्राप्त नहीं हो सकती ? (श्री. भा. १०/३९/२)'' यह वाक्य कहा गया है ।

ननु सम्भृतसामग्रीकोपि यदि स्वयमसमर्थः स्यात् तदा कथं कुर्यात्तत्राहुः सर्वेति । 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरि'तिश्रुतेः । सर्वप्रकारकं सामर्थ्यं विद्यत इति साधनन्यूनत्वे साधनमपि सम्पाद्य फलं दातुं समर्थः । साधनं विनापि फलं दातुं समर्थ इत्यर्थः । अत एव व्रजवासिभ्यो निःसाधनेभ्य एव फलं दत्तवान् । 'तेनाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अव्रतातप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागताः । केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसे'त्यादिवाक्यात् । अत एव निर्द्धारक एवकारः । चकारादिच्छापि । नहीच्छां विना कोपि किमपि करोति ॥ २ ॥

પણ અહીં એક શંકા થાય છે કે, જો ભગવદ્‌કૃપાથી યોગ્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ પણ જાય, છતાં પણ જો આપણે સ્વયં તે કાર્ય ને સિદ્ધ કરવામાં અસમર્થ હોઈએ, તો શું કરવું ? તો એનું સમાધાન આચાર્યચરણો **सर्व** ઈત્યાદિ શબ્દ થી કરે છે. ''ભગવાન બધું જ જાણે છે અને સર્વશક્તિમાન છે'' આ શ્રુતિ અનુસાર પ્રભુમાં બધા પ્રકારનું સામર્થ્ય છે તેથી જો જીવ સાધનસંપન્ન ન હોય, તો તે સાધનો પણ સંપાદિત કરીને ફળ આપવામાં સમર્થ છે. તેટલું જ નહીં પણ સાધન વગર પણ ફળ દેવામાં સમર્થ છે, આવો અર્થ છે. આજ કારણે નિઃસાધન વ્રજવાસીઓને પણ એમણે ફલદાન કર્યું. શ્રીમદ્‌ભાગવતના ''વ્રજવાસીઓએ ન તો વેદનું અધ્યયન કર્યું, ન કોઈ મહાપુરૂષની ઉપાસના કરી, તેમણે વ્રત-તપસ્યા પણ નહોતી કરી. કેવળ સત્સંગથી જ એમણે મને પ્રાપ્ત કરી લીધો. ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષ, પશુ, કાળીયનાગ વગેરે તો સર્વથા સાધનહીન અને મૂઢ હતા. તેમણે તો કેવળ ભાવથી મારી પ્રાપ્તિ કરી લીધી'' (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૨/૭૮)- આ વાક્ય દ્વારા પણ આજ સિદ્ધ થાય છે. **''એવ''** શબ્દ પણ આજ અર્થ ને સુદૃઢ કરી રહ્યો છે. ભગવાનની ઈચ્છા પણ સ્વીયજનો પર કૃપા કરવાની રહે છે, આ **''ચ''** શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા સમજી લેવું જોઈએ કેમકે ઈચ્છા થયા વગર તો કોઈ પણ કંઈ કરતું નથી ॥ ૨ ॥

किंतु यहाँ एक शंका होती है कि, यदि भगवद्-कृपा से योग्य सामग्री भी उपलब्ध हो जाय, तथापि यदि हम स्वयं उस कार्य को सिद्ध करने में असमर्थ हों, तब क्या करना ? तो इसका समाधान **सर्व** शब्द से किया है । ''भगवान सभी कुछ जानते हैं एवं सर्वशक्तिमान हैं'' इस श्रुति के अनुसार उनमें सभी प्रकार की सामर्थ्य है अतः यदि जीव साधनसंपन्न न हो, तो वे साधन भी संपादित करके फल देने

में समर्थ हैं । और तो और, साधन के बिना भी फल देने में समर्थ हैं, यह अर्थ है । इसीकारण निःसाधन व्रजवासियों को भी उन्होंने फलदान किया । श्रीमद्-भागवत के "व्रजवासियों ने न तो वेद का अध्ययन किया न किसी महापुरुष की उपासना की । उन्होंने व्रत-तपस्या भी नहीं की थी । केवल सत्संग से उन्होंने मुझे प्राप्त कर लिया । गोपियाँ, गायें, वृक्ष, पशु, कालिया नाग इत्यादि तो सर्वथा साधनहीन एवं मूढ़ थे । इन्होंने तो केवल भाव से मेरी प्राप्ति कर ली (श्री. भा. ११/१२/७८)" इस वाक्य द्वारा भी यही सिद्ध होता है । 'एव' शब्द भी इसी अर्थ को सुदृढ़ कर रहा है । भगवान की इच्छा भी स्वीयजनों पर कृपा करने की रहती है, यह 'च' शब्द के प्रयोग द्वारा जान लेना चाहिए क्योंकि इच्छा हुए बिना तो कोई भी कुछ भी नहीं करता ॥ २ ॥

भगवद्धर्मान् विविच्य जीवधर्मान् विवेचयन्त्यभिमानश्चेति ।

अभिमानश्च सन्त्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ।
विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादन्तःकरणगोचरः ॥ ३ ॥

सेवकैः सर्वदा स्वाम्यधीनत्वमेव मनसि भावनीयं दासधर्मत्वात् । ल्यब्लोपेपञ्चमी । तथा च स्वाम्यधीनत्वभावनं प्राप्य अभिमानः सर्वथा सम्यक् त्याज्यः । सवासनस्त्याज्य इत्युपसर्गः । अथवा, लौकिकस्त्याज्यो नत्वलौकिक इति विवेकार्थमुपसर्गः । चकारादन्येपि कामक्रोधादयः ।

ભગવાનના આ ધર્મોની વિવેચના કરીને હવે જીવને માટે ક્યા ધર્મો જરૂરી છે, તેની વિવેચના **अभिमानश्च** વગેરે શબ્દો દ્વારા કરવામાં આવી રહી છે.

સેવકોએ મનમાં સર્વદા સ્વામીની અધીનતાની જ ભાવના કરવી જોઈએ કેમકે એમનો દાસધર્મ આજ છે. અહીં **"भावनात्"** શબ્દમાં **"ल्यप्"** પ્રત્યયનો લોપ થઈ ગયા પછી પંચમીવિભક્તિ થઈ છે, આ પ્રકારે એ અર્થ થાય છે કે- પોતાના સ્વામી (ભગવાન)ની અધીનતાની ભાવના કરતા કરતા અભિમાનને બધી રીતે છોડી દેવું જોઈએ. વાસનાની જોડે ત્યાગ કરવો જોઈએ, આજ કારણથી **"त्याज्यः"** શબ્દમાં **"सम्"** ઉપસર્ગનો પ્રયોગ છે. અથવા એમ અર્થ કરીલો કે લૌકિક-અભિમાન ને છોડી દેવું જોઈએ, અલૌકિક નહીં. આજ વિવેકને બતાવવા માટે **"सम्"** ઉપસર્ગનો પ્રયોગ છે. **"च"** શબ્દથી એ સમજાય છે કે કામ, ક્રોધ વગેરે બીજા દોષો પણ છોડવા જોઈએ.

भगवान के इन धर्मों की विवेचना कर के अब जीव के लिए कौन से धर्म आवश्यक हैं- इसकी विवेचना **अभिमानश्च** इत्यादि शब्दों से की जा रही है ।

सेवकों को मन में सर्वदा स्वामी की अधीनता की ही भावना करनी चाहिए क्योंकि उनका दासधर्म यही है । यहाँ 'भावनात्' शब्द में 'ल्यप्' प्रत्यय का लोप हो जाने के पश्चात् पंचमीविभक्ति हुई है । इस प्रकार अर्थ यह बनता है कि-अपने स्वामी (भगवान) की अधीनता की भावना करते हुए अभिमान का भलीभाँतिपूर्वक सर्वथा त्याग कर देना चाहिए । वासना के सहित त्याग करना चाहिए, इसी कारण 'त्याज्यः' शब्द में 'सम्' उपसर्ग का प्रयोग है । अथवा यों अर्थ कर लें कि लौकिक-अभिमान त्याग देना चाहिए, अलौकिक नहीं । इसी विवेक को बताने के लिए 'सम्' उपसर्ग का प्रयोग है । 'च' शब्द से यह ज्ञात होता है कि काम, क्रोध आदि अन्य दोष भी त्याग देने चाहिए ।

ननु भगवदीयानां लौकिकं वैदिकं वा यदि विशेषतः कार्यं कर्तव्यं स्यात् तदा केन प्रकारेण कर्तव्यमिति चेत्तत्राहुर्विशेषतश्चेदिति । यदि विशेषतो भगवदाज्ञा स्यात्, तदा विशेषः प्रकारः सर्वोपि कर्तव्यः । न तु भगवदाज्ञां विना । साप्यन्तःकरणपूर्विका न तु क्रोधेन परिहासेन वा, तदाहुरन्तःकरणगोचर इति ।

અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જો ભગવદીયોને લૌકિક અથવા અલૌકિક કોઈ વિશેષ કાર્ય કર્તવ્યરૂપે કરવાનું હોય તો કઈ રીતે કરવું જોઈએ ? તો આનો ઉત્તર આચાર્યચરણો **विशेषतश्चेत्** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યાં છે. આ પંક્તિનો ભાવાર્થ એ છે કે, જો ભગવાનની કોઈ વિશેષ આજ્ઞા થઈ જાય, ત્યારે તો તેજ વિશેષ પ્રકારે કરવું જોઈએ પરંતુ ભગવદાજ્ઞા વગર નહીં. તે ભગવદ્આજ્ઞા પણ આપણા અન્તઃકરણમાંજ સ્ફુરિત થવી જોઈએ, એમ નહીં કે ક્રોધના આવેશમાં અથવા હાસ-પરિહાસ માં ચિત્તમાં ઉભા થતા કોઈ ભાવને આપણે ભગવદાજ્ઞા માની લઈએ.

આ વાત આચાર્યચરણો **"अन्तःकरण"** ગોચર શબ્દ દ્વારા કહી રહ્યાં છે. (ટીકાકારની **"सा...वा"** સુધીની પંક્તિનો બીજી રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે. તે એ પ્રકારે કે -"આ આવશ્યક છે કે ભગવદ્આજ્ઞા અન્તઃકરણમાં સ્ફુરિત થવી જોઈએ. એમ નહીં કે પ્રભુના જોડે સાનુભાવની દશામાં પ્રભુ જો ક્રોધમાં આવીને અથવા હાસ-પરિહાસમાં પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે તો તેનું અનુકરણ કરી લેવામાં આવે." અહીંયા ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તા માં બડે રામદાસજી નો એક પ્રસંગ ધ્યાન રાખવાનો છે. મોટા રામદાસજી

મહાપ્રભુજીની આજ્ઞાનુસાર રાજભોગ સમયે નેત્ર બંધ રાખી પ્રભુને પંખો કરતા હતા - એક સમય સ્વયં પ્રભુએ તેમને આજ્ઞા કરીકે, તેઓ નેત્રો ખોલી તેમને રાજભોગ આરોગતા જુએ. ત્યારે મોટા રામદાસજીએ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા ભંગનું કારણ બતાવીને પ્રભુ આજ્ઞા ન માની. કહેવાનો અર્થ એ છે કે પ્રભુની લીલા તો કંઈ પણ થઈ શકે છે, પણ જ્યાં સુધી અન્તઃકરણમાં પ્રભુ આજ્ઞા ન કરે ત્યાં સુધી તેને ભગવદ્આજ્ઞા ન માનવી જોઈએ, એવો અર્થ છે)

यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि, यदि भगवदीयों को लौकिक या अलौकिक कोई विशेष कार्य कर्तव्यरूप से करना हो तो किस प्रकार से करना चाहिए ? तो इसका उत्तर आचार्यचरण **विशेषतश्चेत्** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । इस पंक्ति का भावार्थ यह है कि, यदि भगवान की कोई विशेष-आज्ञा हो जाय, तब तो उसी विशेष प्रकार से करना चाहिए,परंतु भगवद्-आज्ञा के बिना नहीं । वह भगवद्-आज्ञा भी हमारे अन्तःकरण में ही स्फुरित होनी चाहिए, यह नहीं कि क्रोध के आवेश में या हास-परिहास के द्वारा चित्त में उठते हुए किसी भाव को हम भगवद्-आज्ञा मान लें । यह बात आचार्यचरण **अन्तःकरणगोचर** शब्द द्वारा कह रहे हैं । टीकाकार की 'सा.....वा' इस पंक्ति का अर्थ दूसरे प्रकार से भी किया जा सकता है । वह इस प्रकार कि-''यह आवश्यक है कि भगवद्-आज्ञा अन्तःकरण में स्फुरित होनी चाहिए, यह नहीं कि प्रभु से सानुभाव की दशा में प्रभु यदि क्रोध में आकर या हास-परिहास में कोई आज्ञा करते हैं तो उसका अनुकरण कर लिया जाय । यहाँ चौरासी वैष्णवों की वार्ता के अंतर्गत बड़े रामदास जी का एक प्रसंग ध्यातव्य है। बड़े रामदास जी महाप्रभुजी की आज्ञानुसार राजभोग के समय नेत्र बंद रख कर प्रभुको पंखा किया करते थे । एक समय स्वयं प्रभु ने उन्हें आज्ञा दी कि, वे नेत्र खोलकर उन्हें राजभोग अरोगते हुए देखें । तब बड़े रामदासजी ने श्रीमहाप्रभुजी की आज्ञा-भंग होने का कारण बताते हुए प्रभु-आज्ञा नहीं मानी । कहने का अर्थ यह कि प्रभु की लीला तो कुछ भी हो सकती है परंतु जब तक अन्तःकरण में प्रभु आज्ञा न करें तब तक उसे भगवद्-आज्ञा नहीं माननी चाहिए, यह अर्थ है ।

अजहल्लिङ्गमिदं पदम् । तेन लौकिक आवश्यके व्यवहारे नाज्ञापेक्षा, वैदिकेपि नित्यकर्मणि वेदरूपसामान्याज्ञयैव तत्करणम् । तस्माद्भगवदीयानां लौकिके वैदिके वा विशेषकार्ये कर्तव्ये भगवदाज्ञापेक्षा ।

''अन्तःकरणगोचर'' पदमां ''गोचर'' पद ''अजहत्-लिंग'' पद छे अने तेज कारणे ते शब्द आज्ञा शब्दनुं विशेषण होवा छतां पण बदलायो नथी. (चाचा गोपीशजीनी टीकामां **''गोपभार्य''** शब्दना विवरणमां आ वात समजावामां आवी छे के विशेषण अने विशेष्य समान-वचन, समान विभक्ति अने समान-लिंगनां होय छे. स्त्रीलिंग शब्दनुं विशेषण पुल्लिंगमां नथी होई शकतु अने पुल्लिंग शब्दनुं विशेषण नपुंसक लिंगमां नथी होई शकतुं वगेरे. आज वातनुं ध्यान राखीने मूलग्रंथना त्रीजा श्लोकनो अर्थ करो. अर्थ ए छे के, भगवाननी विशेष आज्ञा एने मानवी जोईए जे अन्तःकरणगोचर होय. अहीं समजे के आज्ञा केवी होवी जोईए, तो कह्युं के अन्तःकरणगोचर होवी जोईए. तो अहींया आज्ञा **''विशेष्य''** छे अने अन्तःकरण गोचर **''विशेषण''** छे. तेथी जो **''आज्ञा''** स्त्रीलिंग शब्द छे तो **''अन्तःकरणगोचर''** शब्द न थईने **''अन्तःकरणगोचरा''** शब्द होवो जोईए, परंतु तेम नथी. आनुं कारण बतावता टीकाकार कहे छे के **''गोचर''** शब्द **''अजहत्-लिंग''** नो शब्द छे. अजहत् लिंग एने कहे छे के जेने भले कोई पण शब्द साथे जोडी देवामां आवे परंतु बधी परिस्थितिओमां एनुं स्वरूप एक समान ज रहेशे, बदलाशे नहीं. आज कारणे अहीं **''गोचरा''** न कहीने **''गोचर''** ज कह्युं छे, ए अर्थ छे) **तेथी उपर्युक्त विवेचनोथी ए सिद्ध थयुं के आवश्यक लौकिक व्यवहारोमां भगवद्-आज्ञा अपेक्षित नथी होती अने नित्यना वैदिक कर्मो ने करवानी तो भगवदाज्ञा छे ज तेथी तेमने सामान्यरूपे करता रहेवुं जोईए.** (तेमनामां निष्ठा न राखवी जोईए). **आज कारणे भगवदीयो ने लौकिक वैदिक सामान्य कार्यो मां तो नहीं पण विशेष कार्यो मां भगवद् आज्ञानी जरूरियात होय छे.** (अहीं विशेष कार्यो माटे ए अर्थ लेवो जोईए के जे कार्यो नित्यकर्मथी अलग होय तो तेमने विशेष कार्यो कही शकाय छे. जेम वार्ता प्रसंगोमां कुंभनदासजीनी वार्तामां आवे छे के तेमने सूतकमां दर्शन करावावामां आव्या. जेम एक स्त्री-वैष्णवने रजस्वला थवा पर पण सेवानी आज्ञा आपवामां आवी. जेम श्रीगुंसाईजीए नंदमहोत्सवना प्रसंगमां सूतक होवा छतां पण केवळ गिरिधरजीने प्रभुस्पर्शनी अनुमति आपी, वगेरे).

'अन्तःकरणगोचरः' पद में 'गोचर' पद 'अजहत्-लिंग' पद है और इसी कारण 'आज्ञा' शब्द का विशेषण होते हुए भी बदला नहीं है । चाचा गोपीशजी की टीका में 'गोपभार्य' शब्द के विवरण में यह बात समझायी जा चुकी है कि विशेषण और विशेष्य समान-वचन, समान-विभक्ति एवं समान-लिंग के होते हैं । स्त्रीलिंग शब्द का विशेषण पुल्लिंग में नहीं हो सकता और पुल्लिंग शब्द का विशेषण नपुंसक लिंग में नहीं हो सकता इत्यादि । इसी बात का ध्यान रखते हुए मूलग्रंथ के तीसरे श्लोक का अर्थ करें । अर्थ यह है कि, भगवान की विशेष

आज्ञा उसे माननी चाहिए जो अन्तकरणगोचर हो । यहाँ समझें कि, आज्ञा कैसी होनी चाहिए ? तो कहा कि अन्तःकरणगोचर होनी चाहिए । तो यहाँ आज्ञा विशेष्य है एवं अन्तःकरणगोचर 'विशेषण' है । अतः यदि 'आज्ञा' स्त्रीलिंग शब्द है तो 'अन्तःकरणगोचर' शब्द न होकर 'अन्तःकरणगोचरा' शब्द होना चाहिए, परंतु नहीं है । इसका कारण बताते हुए टीकाकार कहते हैं कि 'गोचर' शब्द 'अजहत्-लिंग' का शब्द है । अहजत्-लिंग उसे कहते हैं जो चाहे किसी भी शब्द के साथ प्रयुक्त कर दिया जाय परंतु सभी परिस्थितियों में उसका स्वरूप एक समान ही रहेगा, बदलेगा नहीं । इसी कारण यहाँ 'गोचरा' न कहकर 'गोचर' ही कहा गया है, यह अर्थ है । अतः उपर्युक्त विवेचनों से यह सिद्ध हुआ कि आवश्यक लौकिक व्यवहार में प्रभु-आज्ञा अपेक्षित नहीं होती और नित्य के वैदिक कर्मों को करना तो भगवान की आज्ञा है ही अतः उन्हें सामान्यरूप से करते रहना चाहिए, उनमें निष्ठा नहीं रखनी चाहिए । इसी कारण भगवदीयों को लौकिक वैदिक सामान्य कार्यों में तो नहीं परंतु विशेष कार्यों में भगवद्-आज्ञा की अपेक्षा आवश्यक है । यहाँ विशेष कार्यों के लिए यह अर्थ लेना चाहिए कि, जो कार्य नित्यक्रम से हटकर करने हों तो उन्हें विशेष कार्य कहा जा सकता है । जैसे वार्ताप्रसंगों में कुंभनदासजी की वार्ता में आता है कि उन्हें सूतक में दर्शन कराए गये । जैसे एक स्त्री-वैष्णव को रजस्वला होने पर भी सेवा की आज्ञा दी गई । जैसे श्रीगुसाईंजी ने नंदमहोत्सव के प्रसंग में सूतक होते हुए भी केवल गिरिधरजी को प्रभु-स्पर्श की अनुमति दी, इत्यादि ।

तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ।
आपद्गत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥ ४ ॥

अत एव राजसूयोद्यतेन धर्मराजेन विज्ञापितं 'यक्ष्ये विभूतीर्भवत' इति । लौकिकेपि यावदावश्यकं तावदेव कर्त्तव्यमधिकन्तु भगवदाज्ञातः । गतिर्गमनम्, तेन विशेषगतिस्तीर्थादियात्रा । आदिपदादन्यदप्यागन्तुकम् । तथा च, यत्किञ्चिदप्यागन्तुकं कार्यं, तत्र भगवदाज्ञापेक्षा । उत्पत्त्यर्थस्य ★भूधातोर्ण्ये, तस्य भावयत्युत्पादयतीत्यर्थः । तथा च भाव्यते क्रियत इति भाव्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

તેથીજ રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ''હું આપની વિભૂતિઓ નો યજ્ઞ કરવા માંગું છું'' (શ્રી. ભા. ૧૦/૭૨/૩) આ વાક્ય દ્વારા ભગવાનની અનુમતિ લીધી. તેથી લૌકિકમાં પણ જે કાંઈ આવશ્યક હોય તેજ કરવું જોઈએ, અને વધારે કાંઈક કરવા માટે ભગવદ્-આજ્ઞા હોય તો કરવું જોઈએ. ''**गतिः**'' નો અર્થ છે, ગમન કરવું (જવું). આ અર્થથી વિશેષગતિનું તાત્પર્ય છે-તીર્થાદિકોની યાત્રા પર જવું. ''**आदि**'' શબ્દથી તે કાર્યો જાણવાં જોઈએ, જે અચાનક ઉપસ્થિત થઈ જતાં હોય. આનાથી એ સમજાય છે કે, અચાનક એવાં કોઈ પણ કાર્ય આવી પડે તો તેમાં ભગવદ્-આજ્ઞા લેવી આવશ્યક છે. ''**भाव्यं**'' શબ્દનો અર્થ સમજો. કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવાના અર્થમાં ''**भू**'' ધાતુ જોડે ''**ण्य**'' પ્રત્યય કરીને ''**भाव्यं**'' શબ્દ બને છે. જેનાથી ભાવના કરવામાં આવે અથવા જેનાથી કોઈ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તે ક્રિયાને ''**भाव्यं**'' કહે છે. તેથી ''**भाव्यं**'' નો અર્થ થયો- ''એવી ભાવના કરવી જોઈએ''.

अतएव राजसूय-यज्ञ करने के लिए धर्मराज युधिष्ठिर ने ''मैं आपकी विभूतियों का यज्ञ करना चाहता हूँ (श्री. भा. १०/७२/३)'' इस वाक्य द्वारा भगवान की अनुमति ली । अतः लौकिक में भी जो कुछ आवश्यक हो वही करना चाहिए, और अधिक कुछ करने के लिए भगवद्-आज्ञा द्वारा । 'गतिः' का अर्थ है, गमन करना जाना । इस अर्थ से विशेषगति का तात्पर्य है- तीर्थादिकों की यात्रा पर जाना । इसमें भी भगवद्-आज्ञा अपेक्षित है । 'आदि' पद से वे कार्य जानने चाहिए, जो अचानक उपस्थित हो जाते हों । इससे यह ज्ञात होता है कि, अचानक ऐसे जो कोई भी कार्य आ पड़ें, उनमें भगवद्-आज्ञा लेनी आवश्यक है । 'भाव्यं' शब्द का अर्थ समझें । किसी भी वस्तु की उत्पत्ति होने के अर्थ में 'भू' धातु से 'ण्य' प्रत्यय करके 'भाव्य' शब्द बनता है । जिससे भावना की जाय अथवा जिससे किसी वस्तु को उत्पन्न किया जाय उस क्रिया को 'भाव्यं' कहा जाता है, यह अर्थ है । अतः 'भाव्यं' का अर्थ हुआ- 'ऐसी भावना करनी चाहिए' ।

ननु पुत्रादीनामुपनयनविवाहादावाज्ञामपेक्षेत न वेत्याशङ्क्य, नेत्याहुर्भिन्नन्तु दैहिकादिति, दैहिकाद्भिन्नं विशेषकार्यमाज्ञाय कर्तव्यं ननु दैहिकमित्यर्थः । तु शब्दः सन्देहवारकः, तेन पुत्रादीनामुपनयनविवाहादिकरणे नाज्ञापेक्षा, किन्तु निर्वाहमात्रं कर्त्तव्यं । न त्वधिको वृथा व्ययादिः कर्त्तव्यः । ननु विपदादौ कथं व्यवहर्त्तव्यमितिचेत्तत्राहुरापद्गत्यादीति । आपद्गतिरापत्प्राप्तिस्तत्र यानि कार्याणि तेषु हठो न कार्यः, किन्तु यथा सौकर्यमेव विधेयम् । आदिपदाद्भगवदाज्ञा, आचार्याज्ञा, भगवदीयानामाग्रहः । तेष्वपि स्वकीयो हठो न कार्यः ।

અહીં એક શંકા એ થાય છે કે પુત્ર-વગેરે પરિવારજનો ના ઉપનયન સંસ્કાર અથવા તો વિવાહ જેવા કાર્યો માં ભગવાનની

★हेतुमति च ३-१-२६

આજ્ઞાની આવશ્યકતા છે કે નહીં ? તો આચાર્યચરણો ''ના'' કહેવા માટે **भिन्नन्तु दैहिकात्** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. એવા વિશેષ કાર્યો જે કે દૈહિક કાર્યો થી ભિન્ન હોય તેમને ભગવદ્-આજ્ઞા લઈને કરવા જોઈએ, દૈહિક-કાર્યોમાં તેની જરૂર નથી – એવો અર્થ છે. **''तु''** શબ્દ આ અર્થમાં રહેલા સંદેહનું નિવારણ કરે છે. તેથી એ નક્કી થયું કે પુત્ર વગેરે પરિવારજનના ઉપનયન, વિવાહ વગેરે કાર્યો કરવામાં (પ્રત્યક્ષરૂપથી અથવા અન્તઃકરણગોચરરૂપથી) ભગવદ્-આજ્ઞાની અપેક્ષા નથી. આ કાર્યોનો નિર્વાહ માત્ર કરી લેવો જોઈએ, ધનનો અધિક નકામો વ્યય ન કરવો જોઈએ. હવે પ્રશ્નએ થાય છે કે જો કોઈ વિપત્તિ આવી પડે તો પછી કઈ રીતે વ્યવહાર કરવો ? તો એનું સમાધાન **''आपद्गत्यादि''** વગેરે વાક્યો થી કરી રહ્યાં છે. આનો અર્થ એ છે કે વિપત્તિને સમયે આ કાર્યો માં કોઈ પ્રકારે હઠ ન કરવી જોઈએ, પરંતુ જે પ્રકારે સુગમતા હોય, તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ. (અર્થાત્ ''आपत्तिकाले मर्यादा नास्ति'' વાક્યાનુસાર આવા સમયમાં કોઈ નિયમ કે બંધન રાખવાની હઠ ન કરવી જોઈએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ''માર્ગની રીતતો એજ છે તેથી આજ કરવાનું છે'', ''આવું કરવાથી નિયમભંગ થશે'', ''આ શાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ છે'' આ પ્રકારે હઠ ન રાખવી જોઈએ. આવો અર્થ છે. પણ સ્મરણ રહે કે આ ઉપદેશ કેવળ આપત્તિકાળ માટેજ છે, રોજબરોજની સામાન્ય પરિસ્થિતિ માટે નહીં.) અહીં **''आपद्गत्यादि''** પદમાં યોજાયેલાં **''आदि''** પદનો અર્થ છે ભગવદ્-આજ્ઞા, આચાર્યચરણોની આજ્ઞા અને ભગવદીયોનો આગ્રહ; આ ત્રણેમાં આપણે હઠ ન કરવી જોઈએ.

यहाँ एक शंका यह होती है कि पुत्र-आदि परिवारजनों के उपनयनसंस्कार या फिर विवाह जैसे कार्यों में भगवान की आज्ञा की आवश्यकता है या नहीं ? तो आचार्यचरण 'नहीं' कहने के लिए **भिन्नन्तु दैहिकात्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। ऐसा विशेष कार्य जो कि दैहिक-कार्यों से भिन्न हो, उसे भगवद्-आज्ञा लेकर करना चाहिए, दैहिक कार्यों के लिए नहीं, यह अर्थ है । 'तु' शब्द इस अर्थ में रहे संदेह का निवारक है । अतः यह सिद्ध हुआ कि पुत्र आदि परिवारजन के उपनयन, विवाह आदि कार्यों को करने में (प्रत्यक्षरूप से या अन्तःकरण गोचररूप से) भगवद्-आज्ञा की अपेक्षा नहीं है । इन कार्यों का निर्वाह मात्र कर लेना चाहिए, धन का अधिक व्यथा व्यय नहीं करना चाहिए । अब प्रश्न यह होता है कि, यदि कोई विपत्ति आ पड़े तो फिर किस प्रकार से व्यवहार करना ? तो इसका समाधान 'आपद्गत्यादि इत्यादि वाक्यों से कर रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि विपदा के समय इन कार्यों में किसी प्रकार का हठ नहीं करना चाहिए, किंतु जिस प्रकार सुगमता हो, वैसे करना चाहिए । अर्थात् 'आपत्तिकाले मर्यादा नास्ति' वाक्यानुसार ऐसे समय में किसी नियम या बंधन रखने का हठ नहीं रखना चाहिए । कहने का तात्पर्य यह कि ''मार्ग की विधि तो यही है अतः यही करना है'', 'ऐसा करने से नियम भंग होगा' 'यह शास्त्र के विरुद्ध है' इस प्रकार का हठ नहीं रखना चाहिए, यह अर्थ है । किंतु स्मरण रहे कि, यह उपदेश केवल आपत्तिकाल के लिए ही है, दैनंदिनी सामान्य परिस्थिति के लिए नहीं । यहाँ 'आपद्गत्यादि'' पद में प्रयुक्त हुए 'आदि' पद का अर्थ है भगवद्-आज्ञा, आचार्यचरणों को आज्ञा और भगवदीयों का आग्रह; इन तीनों में हमें हठ नहीं करना चाहिए ।

ननु विपदादौ हठेऽपि का क्षतिः, भगवतैव तद्धठनिर्वाहात् । न हि भगवान्कदाचिदपि स्वकीयानुपेक्षते, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति भगवत्प्रतिज्ञानादिति चेत्, सत्यम् । परन्त्वन्यथैव कार्यसम्भवे प्रभौ सङ्कोचदानस्यानुचितत्वात् । हठविषयस्य भगवदनभिप्रेतत्वे निर्वाहाभावाच्च ।

પરંતુ એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે, વિપત્તિમાં હઠ કરવામાં પણ શું નુકસાન છે ? કેમકે ભગવાન તો પોતાના ભક્તોની હઠને પણ સહન કરીને મનોવાંછિત વસ્તુ આપી દે છે. ભગવાન ક્યારેય પણ પોતાના જનોની –સ્વકીયોની ઉપેક્ષા નથી કરતા. ભગવાને તો ભગવદ્-ગીતામાં **''જે મને જે ભાવથી શરણાગત થાય છે, તેને હું તે ભાવે-પ્રકારે પ્રાપ્ત થાઉં છું (ભ. ગી. ૪/૧૧)''** આ વાક્ય દ્વારા એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. જો એવી શંકા કરો તો તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જો કોઈ કાર્ય પોતાની રીતેજ સ્વાભાવિકરૂપથી સંપન્ન થઈ રહ્યું હોય તો પ્રભુને તેવા તુચ્છ કાર્ય માટે કેમ કષ્ટ આપવું ? એ તો અનુચિત જ છે. અને એનું પણ સ્મરણ રાખો કે, જે વિષયમાં હઠ કરવી પ્રભુને સ્વીકાર્ય નથી તે વિષયમાં તેઓ તે હઠને પૂર્ણ નથી કરતા.

परंतु एक प्रश्न यह होता है कि, विपदा में हठ करने पर भी क्या नुकसान है ? क्योंकि भगवान तो अपने भक्तों का हठ भी सहन करके मनोवांछित वस्तु दे देते हैं । भगवान कभी भी स्वकीयों की उपेक्षा नहीं करते । भगवान ने तो भगवद्-गीता में 'जो मुझे जिस भाव से शरणागत होता है, उसे मैं उसी प्रकार से प्राप्त होता हूँ (भ. गी. ४/११)'' इस वाक्य द्वारा ऐसी प्रतिज्ञा भी की है । यदि ऐसी शंका करें तो, आपकी बात सत्य है । परंतु यदि कोई कार्य अपने आप ही स्वाभाविकरूप से संपन्न हो जा रहा हो तो प्रभु को ऐसे तुच्छ कार्य के लिए क्यों कष्ट देना ? यह तो अनुचित ही है । और यह भी स्मरण रखें कि, जिस विषय में हठ करना भगवान को स्वीकार्य नहीं है उस विषय में वे उस हठ को पूर्ण नहीं करते ।

ननूक्तमेव मया भगवान् कदाचिदपि प्रपन्नं नोपेक्षत इति तत्कथमनिर्वाह इति चेत्, सत्यम् । यदि सर्वथा प्रपन्नः स्यात् परन्तु भगवदनभिप्रेतस्य करणे प्रपत्तेरेव न्यूनत्वात् । न हि सर्वथा प्रपन्नो यः स भगवदनभिप्रेतं कदाचिदपि करोति । तेन सर्वथा प्रपत्त्यभावे भगवतोपि नावश्यको हठनिर्वाहः । नन्वनभिप्रेतत्वं तेन कथं ज्ञातव्यमज्ञाते तु न तस्य दोष इति चेत्, सत्यम् । तथापि सन्देहेपि हठस्यानुचितत्वादित्यलं विस्तरेण । एतत्सर्वमभिसन्धायाहुः सर्वथेति । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः । तथा च केनापि प्रकारेण हठो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

પરંતુ જો પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે- મે તો પહેલેથી એમ કહ્યું હતું કે ભગવાન ક્યારેય પણ શરણાગતોની ઉપેક્ષા નથી કરતા, તો પછી આપ એમ કઈ રીતે કહી શકો છો કે ભગવાન તેની હઠનો નિર્વાહ નહીં કરે ? જો પૂર્વપક્ષીનું આ કથન છે તો સત્ય છે, પરંતુ સત્ય ત્યારે છે જ્યારે તે પૂર્ણરૂપથી ભગવાનને શરણાગત થયો હોય. પરંતુ જે હઠ ભગવાનને પસંદજ નથી અને જો તે છતાં પણ તે તેજ હઠ કરી રહ્યો છે, તો એની શરણાગતિમાંજ કોઈ ખામી છે, એ સમજાય છે. કેમકે જેઓ ભગવાનમાં પૂર્ણરૂપે શરણાગત હોય છે તેઓ ભગવાનને અપ્રિય હોય તેવું કાર્ય ક્યારેય નથી કરતા. તેથી પૂર્ણ શરણાગતિ ન હોવા પર ભગવાન માટે તે હઠને નિભાવવી જરૂરી નથી. પરંતુ અહીં બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ભગવાનને અમુક-કાર્યો સ્વીકાર્ય નથી - તે કેવીરીતે સમજાય ? અને અજ્ઞાનથી તેવું કરીએ તો દોષ તો ન લાગે ને ? જો એવી શંકા હોય તો તમારી વાત સાચી છે પરંતુ જો આપને હઠ કરવામાં થોડો પણ સંદેહ થઈ જાય કે, આ કદાચિત્ ભગવાનને સ્વીકાર્ય નહીં થાય, તો તે અનુચિત જ છે. હવે આ વિષય પર પર્યાપ્ત વિવેચન થઈ ચૂક્યું. આજ સમસ્ત ઉપદેશો ને બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ **સર્વથા** પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. **''સર્વથા''** નો અર્થ છે - બધાજ પ્રકારોથી હઠ ન કરવી જોઈએ ॥ ૪ ॥

किंतु यदि पूर्वपक्षी यह कहे कि-मैंने तो पहले ही ये कहा था कि भगवान कभी भी शरणागतों की उपेक्षा नहीं करते, तो फिर आप यह कैसे कह सकते हैं कि भगवान उसका निर्वाह नहीं करेंगे ? यदि पूर्वपक्षी का कथन यह है तो सत्य है, परंतु सत्य तब है जब वो पूर्णरूप से भगवान के शरणागत हो । परंतु जो हठ भगवान को पसंद ही नहीं है, और यदि वो तब भी हठ कर रहा है, तो उसकी शरणागति में ही कोई कमी है, यह सिद्ध हो जाता है । क्योंकि जो भगवान में पूर्णरूप से शरणागत होते हैं, वे भगवान को अप्रिय कार्य कभी भी नहीं करते । अतः संपूर्ण शरणागति न होने पर भगवान के लिए भी उस हठ को निभाना आवश्यक नहीं है । परंतु यहाँ दूसरा प्रश्न यह होता है कि, भगवान को अमुक कार्य स्वीकार्य नहीं है- यह कैसे जाना जाय ? और अज्ञान से ऐसा करें तब तो दोष नहीं लगेगा न ? यदि ऐसी शंका हो तो आपकी बात सत्य है परंतु यदि आपके हठ करने में आपको थोड़ा भी संदेह हो जाय कि, यह कदाचित् भगवान को स्वीकार्य नहीं होगा, तो वह अनुचित ही है । अब इस विषय पर पर्याप्त विवेचन हो चुका । इन्हीं समस्त उपदेशों को बताने के लिए आचार्यचरणों ने **सर्वथा** पद का प्रयोग किया है । 'सर्वथा' का अर्थ है- सभी प्रकारों से हठ नहीं करना चाहिए ॥ ४ ॥

एवं भगवत्कृत्येषु विचार्य लौकिकेषु व्यवस्थामाहुरनाग्रहश्चेति ।

अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ।
विवेकोयं समाख्यातो धैर्यन्तु विनिरूप्यते ॥ ५ ॥

सर्वत्रा लौकिके व्यवहारोऽनाग्रहेण कर्त्तव्यः । किन्त्वौदासीन्येन व्यवहर्त्तव्यं, न केवलमौदासिन्यमेव कर्त्तव्यं लौकिके, किन्तु भक्तिविरोधिलौकिकांशस्य त्यागोपि कर्त्तव्य इति चकारार्थः । किञ्च, धर्माणामधर्माणां च पर्यवसानविचारेण तदनुसारेण व्यवहर्त्तव्यमित्याहुर्धर्माधर्माग्रदर्शनमिति । एके स्मार्तधर्मा अपरे श्रौतधर्मा अन्ये भगवद्धर्माः, ते सर्वेपि सम्पदापत्तिभेदेन द्विविधाः उत्तरोत्तरबलिष्ठाः । तत्र स्वाधिकारो विचार्यः । यदि भगवदाज्ञा भवति, तदा सापि विचार्या, भगवदिच्छा च विचार्या, आचार्याज्ञा च विचार्या । तथा च धर्माधर्माणां बलाबलमेतत्सर्वं च विचार्य यथा क्रियमाणे पर्यवसाने उत्तमं भवति तथा करणीयम् । तेनैवं पदयोजनिका । धर्माणामधर्माणाञ्च यदग्रं पर्यवसानं तस्य दर्शनं विचारः कर्त्तव्य इति शेषः ।

આ પ્રકારે ભગવતકૃતિઓનો વિચાર કરીને હવે આચાર્યચરણો લૌકિક કૃતિઓની વ્યવસ્થા **અનાગ્રહશ્ચ** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

સર્વત્ર શબ્દનો અર્થ છે- લૌકિકમાં સમસ્ત વ્યવહાર આગ્રહરહિત થઈને કરવા જોઈએ. અર્થાત્ તેમનામાં ઉદાસીન રહીને વ્યવહાર કરવો જોઈએ; અને કેવળ ઉદાસીનજ નહીં પણ ભક્તિના વિરોધી લૌકિક-કાર્યો ને છોડવાં પણ જરૂરી છે, આ **'ચ'**

---

१ न्येनैवेति पाठः ग घ-

શબ્દનો અર્થ છે. અને ધર્મ તેમજ અધર્મના પરિણામો નો વિચાર કરીને તેને અનુસાર વ્યવહાર કરવો જોઈએ, તેવું **धर्माधर्माग्रदर्शनम्** શબ્દોથી કહ્યું છે. એક સ્માર્તધર્મ હોય છે, બીજો શ્રૌત ધર્મ હોય છે અને ત્રીજો ભગવદ્-ધર્મ હોય છે. આ બધા સુખ અને દુઃખના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે અને ઉત્તરોત્તર એક બીજા થી બળવાન છે. (વેદની જે ઋચાઓ ને સ્મૃતિ દ્વારા અથવા યાદ કરીકરીને લખવામાં આવી છે, તેમને સ્મૃતિ કહે છે. એને માનવાવાળાં ''સ્માર્ત'' કહેવાય છે. જે ઋચાઓને સાંભળી-સાંભળીને લખવામાં આવી તે ''શ્રુતિ'' કહેવાઈ. તેમને માનવાવાળાં ''શ્રૌત'' છે. ટીકાકાર કહે છે કે આ ધર્મો ઉત્તરોત્તર બલિષ્ઠ છે એટલે સ્માર્તધર્મ કરતા શ્રૌતધર્મ અને શ્રૌતધર્મ કરતા ભગવદ્-ધર્મ બળવાન છે, આવો અર્થ છે. આ ધર્મોમાં આપણા અધિકારનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. એવામાં જો કોઈ ભગવદ્આજ્ઞા થતી હોય તો એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ અર્થાત્ ભગવાનની ઈચ્છા અને આચાર્યચરણોની આજ્ઞા, બંને નો વિચાર કરવો જોઈએ. અને બંનેનો વિચાર કર્યા પછી ધર્મનું બળ અને અધર્મની નિર્બળતા, આ બધાનો વિચાર કરીને જે કરવામાં પરિણામ સુંદર આવતું હોય, એવું કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે આ બધા પદો એ રીતે જોડાશે કે ધર્મ અને અધર્મનું ભવિષ્યમાં જેવું પરિણામ આવતું હોય, તેનો વિચાર કરીને તેના અનુસાર કરવું જોઈએ.

इस प्रकार भगवत्कृतियों का विचार करके अब आचार्यचरण लौकिक कृतियों की व्यवस्था **अनाग्रहश्च** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

सर्वत्र शब्द का अर्थ है-लौकिक में समस्त व्यवहार आग्रहरहित रहते हुए करने चाहिए । अर्थात् उनमें उदासीन रहते हुए व्यवहार करना चाहिए; और केवल उदासीन ही नहीं अपितु भक्ति के विरोधी लौकिक कार्यों को त्यागना भी कर्तव्य है, यह 'च' शब्द का अर्थ है । और, धर्म एवं अधर्म के परिणाम का विचार करके उसके अनुसार व्यवहार करना चाहिए, यह **धर्माधर्माग्रदर्शनम्** शब्दों से कहा गया है । एक स्मार्तधर्म होता है, दूसरा श्रौतधर्म होता है एवं तीसरा भगवद्-धर्म होता है । ये सभी सुख और दुःख के भेद से दो प्रकार के होते हैं एवं उत्तरोत्तर एक दूसरे से बलिष्ठ हैं । वेद की जिन ऋचाओं को स्मृति द्वारा या याद कर कर के लिखा गया है, उन्हें स्मृति कहा जाता है । इसे मानने वाले 'स्मार्त' कहे जाते हैं । जिन ऋचाओं को सुन-सुन कर लिखा गया वे 'श्रुति' कहलायीं । इन्हें मानने वाले 'श्रौत' हैं । टीकाकार कह रहे हैं कि, ये धर्म उत्तरोत्तर बलिष्ठ हैं अर्थात् स्मार्तधर्म से बलिष्ठ श्रौतधर्म और श्रौतधर्म से बलिष्ठ भगवद्-धर्म हैं, यह अर्थ है । इन धर्मों में अपने अधिकार का विचार कर लेना चाहिए । ऐसे में यदि कोई भगवद्-आज्ञा होती हो तो उसका भी विचार करना चाहिए अर्थात् भगवान की इच्छा और आचार्यचरणों की आज्ञा; दोनों का विचार करना चाहिए । और दोनों का विचार करने के पश्चात् धर्म का बल एवं अधर्म की निर्बलता, इन सब का विचार करके जो करने में परिणाम सुंदर आता हो, वैसा करना चाहिए । इस प्रकार से ये सभी पद इस प्रकार से जुड़ेंगे कि धर्म एवं अधर्म का भविष्य में जैसा परिणाम आता हो, उसका विचार करके उसके अनुसार करना चाहिए ।

उपसंहरन्ति, विवेकोयमिति । अयमेव विवेको नत्वन्य इति ज्ञापनायायमिति । सविस्तरमवान्तरभेदनिरूपणपूर्वकमिति समिति । आख्यातः कथितः । उद्देशानुसारेण धैर्यं लक्षयन्ति धैर्यमिति । विवेकानन्तरं धैर्ये विलम्बो न कार्य इति ज्ञापनाय अव्यवधानेन पूर्वोपसंहारोत्तरोपक्रमयोर्निरूपणम् । तुशब्दः प्रकारभेदज्ञापकः विशेषेणविस्तरप्रकारेण निरूप्यते ॥ ६ ॥

હવે આના પછી **विवेकोयं** વગેરે શબ્દોથી વિવેકના નિરૂપણનો ઉપસંહાર આચાર્યચરણો કરી રહ્યાં છે. ઉપર્યુક્ત ઉપદેશજ ''વિવેક'' છે. બીજો નહીં -આ બતાવવા માટે ''**अयं**'' શબ્દ કહ્યો છે. ''**समाख्यातः**'' શબ્દમાં **'सम्'** ઉપસર્ગ વપરાયો છે. (''**सम्**'' ઉપસર્ગ નો પ્રયોગ સુચારૂ પ્રકારના અર્થને બતાવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમ કહેવામાં આવે કે અમુક વ્યક્તિ તુષ્ટ થયો. પરંતુ જો એમ કહેવું હોય કે અમુક વ્યક્તિ બહુ સારી રીતે તુષ્ટ થયો તો કહીશું કે, તે સમ્+તુષ્ટ = સંતુષ્ટ થયો. આ પ્રકારે અહીં મૂલમાં કહ્યું છે ''**समाख्यातः**''. આખ્યાતઃ નો અર્થ થાય છે ''કહેવાયું''. હવે આમાં ''**सम्**'' ઉપસર્ગ લગાવીએ તો શબ્દ બનશે સમ્+આખ્યાતઃ=સમાખ્યાતઃ, એટલે બહુ સારી રીતે કહેવાયું -આ અર્થ છે). જેનાથી એ અર્થ થાય છે કે વિસ્તારસહિત અને વિવેકના બીજા ભેદોની સાથે વિવેકનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. આખ્યાતઃ નો અર્થ છે-કહેવાયો અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત પ્રકારે વિવેકને કહેવામાં આવ્યો. હવે પૂર્વનિર્ધારિત ધૈર્ય નું લક્ષણ **धैर्यम्** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે. વિવેક સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ધૈર્ય પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ ન કરવો જોઈએ, આ બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ કોઈ પણ પ્રકારના અંતરાય વગર પહેલા વિવેકનો ઉપસંહાર પછી તરતજ ધૈર્યના નિરૂપણનો આરંભ કર્યો છે. (ટીકાકાર કહેવા માંગે છે કે, શ્રીમહાપ્રભુજીની ઈચ્છા છે કે વિવેક સિદ્ધ થઈ જાય પછી જરા પણ સમય બગાડ્યા વગર ધૈર્યનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આજ કારણે એમણે પાંચમા શ્લોકમાં વિવેકનો ઉપસંહાર કરવાની જોડે જ તરત ધૈર્યનું નિરૂપણ કરવાનો આરંભ કરી દીધો છે) ''**तु**''

શબ્દ વિવેકનિરૂપણ અને ધૈર્યનિરૂપણ ના પ્રકારોના ભેદને સૂચવવા માટે છે. (અર્થાત્ 'તુ' શબ્દ એમ બતાવે છે કે ધૈર્યપ્રાપ્તિનો પ્રકાર વિવેક પ્રાપ્તિના પ્રકારથી અલગ છે, એવો અર્થ છે. **"विनिरूप्यते"** નો અર્થ છે - ધૈર્યનું સ્વરૂપ વિશેષરૂપથી વિસ્તારથી કહેવાઈ રહ્યું છે ॥ ૬ ॥

अब इसके पश्चात् **विवेकोयं** इत्यादि शब्दों से विवेकनिरूपण का उपसंहार कर रहे हैं । उपर्युक्त उपदेश ही 'विवेक' है, अन्य नहीं- यह बताने के लिए अयम् शब्द कहा है । 'समाख्यातः' शब्द में 'सम्' उपसर्ग प्रयुक्त हुआ है । 'सम्' उपसर्ग का प्रयोग भलीभाँति प्रकार के अर्थ को बताने के लिए किया जाता है । जैसे कहें कि अमुक व्यक्ति तुष्ट हुआ । परंतु यदि ये कहना हो कि अमुक व्यक्ति बहुत अच्छी तरह से तुष्ट हुआ तो कहेंगे कि, वह सम् +तुष्ट = संतुष्ट हुआ । इसी प्रकार यहाँ मूल में कहा गया है, 'समाख्यातः' । आख्यातः का अर्थ होता है 'कहा गया' । अब इसमें 'सम्' उपसर्ग लगा दें तो शब्द बनेगा सम्+आख्यातः=समाख्यातः अर्थात् बहुत अच्छी तरह से कहा गया, यह अर्थ है ।जिससे अर्थ यह निकलता है कि, विस्तारसहित एवं विवेक के अन्य भेदों के सहित विवेक का निरूपण किया गया । आख्यातः का अर्थ है-कहा गया अर्थात् उपर्युक्त प्रकारों से विवेक कहा गया । अब पूर्वनिर्धारित धैर्य का लक्षण **धैर्यम्** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं । विवेक सिद्ध हो जाने के पश्चात् 'धैर्य' प्राप्त करने में विलंब नहीं करना चाहिए, यह बताने के लिए आचार्यचरणों ने बिना किसी व्यवधान के पूर्व विवेक का उपसंहार एवं उसके तुरंत पश्चात् धैर्य का निरूपण आरंभ किया है । टीकाकार कहना चाह रहे हैं कि, श्रीमहाप्रभुजी को विवेक सिद्ध होने के पश्चात् किंचित् समय भी नष्ट करे बिना धैर्य का प्रयास अपेक्षित है । इसी कारण उन्होंने पाँचवें श्लोक में विवेक का उपसंहार करने के साथ ही तुरंत धैर्य का निरूपण आरंभ कर दिया है । 'तु' शब्द विवेकनिरूपण एवं धैर्यनिरूपण के प्रकार का भेद बताने के लिए है । अर्थात् 'तु' शब्द यह बता रहा है कि धैर्यप्राप्ति का प्रकार विवेकप्राप्ति के प्रकार से भिन्न है । 'विनिरूप्यते' का अर्थ है-धैर्य का स्वरूप विशेषरूप से विस्तार से निरूपित किया जा रहा है ॥ ६ ॥

धैर्यस्वरूपमाहुस्त्रिदुःखेति ।

त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा ।
तक्रवद्देहवद्ग्राह्यं जडवद्गोपभार्यवत् ॥ ६ ॥

त्रयाणामाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकानां दुःखानां सहनम्, लौकिकायास आधिभौतिको, वैदिक आध्यात्मिको, भगवदर्थ आधिदैविकः । मरणपर्यन्तं सहनमित्याहुरामृतेरिति । तत्रापि मध्ये मध्ये विच्छिद्य सहनं न साधकमित्याहुः सदेति निरन्तरमित्यर्थः । सर्वस्मात्सहनं न तु तत्र हीनमध्यमत्वादिकं भावनीयमित्यर्थः । अध्यासनिवृत्तौ धैर्यं सुकरमिति देहाद्यध्यासनिवृत्तिप्रकारमाहुस्तक्रवदिति ।

હવે ધૈર્યનું સ્વરૂપ **ત્રિદુઃખ** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે. **"ત્રિદુઃખ સહનં"** નો અર્થ છે-આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દુઃખોને સહન કરવું. લૌકિક કાર્યો ને માટે આપણે જે પ્રયાસ કરીએ છીએ અને એમાં જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે આધિભૌતિક દુઃખ છે: વૈદિક કાર્યોમાં થતા દુઃખ આધ્યાત્મિક-દુઃખ છે અને ભગવાન માટે થતાં દુઃખ આધિદૈવિક છે. આ ત્રણે દુઃખોને મરણપર્યંત સહન કરવાં જોઈએ આ **આમૃતેઃ** શબ્દ દ્વારા કહ્યું છે. તેના પર પણ વચ્ચે વચ્ચે સહનશીલતાનો ભંગ થઈ જાય તો તે ધૈર્યની સાધક નથી આ બતાવવા માટે **સદા** કહ્યું છે, અર્થાત્ નિરંતર સહન કરતા રહેવું જોઈએ - આ અર્થ છે. બધા વ્યક્તિઓ દ્વારા આપેલું દુઃખ (અર્થાત્ ઉત્તમાધિકારી, મધ્યમાધિકારી, જઘન્યાધિકારી) સહન કરવું જોઈએ. એમાં હીન-મધ્યમ વગેરે ભાવના ન કરવી જોઈએ (અર્થાત્ એવું નહીં કે કેવળ ઉત્તમ લોકો તરફથી આપેલાં દુઃખોને જ સહન કરે અને જઘન્યો નું નહીં અને પ્રતિરોધ-વિરોધ કરવા લાગી જાય પણ બધાના દ્વારા આપેલા દુઃખોને સહન કરવા જોઈએ, આ અર્થ છે) અધ્યાસો (ભ્રમ) ની નિવૃત્તિ થઈ જવા પર **"ધૈર્ય"** ધારણ કરવું સુગમ થઈ જાય છે. (આ સંપૂર્ણ જગત ભગવાનનુંજ છે પરંતુ જીવ એને ભ્રમવશ પોતાનું માની લે છે અને જાગતિક વસ્તુઓમાં અહંતા-મમતા રાખવા લાગે છે. -આને "અધ્યાસ" કહે છે.) તેથી દેહ-અધ્યાસની નિવૃત્તિનો પ્રકાર **તક્રવત્** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

अब आचार्यचरण धैर्य का स्वरूप **त्रिदुःख** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । 'त्रिदुःख सहनं' का अर्थ है-आधिभौतिक, आध्यात्मिक एवं आधिदैविक दुःखों को सहन करना । लौकिक कार्यों के लिए हम जो प्रयास करते हैं और उसमें जो दुःख उत्पन्न होता है, वह आधिभौतिक-दुःख है । वैदिक कार्यों में होते दुःख, आध्यात्मिक-दुःख हैं एवं भगवान के लिए होते दुःख आधिदैविक हैं । इन तीनों दुःखों को मरणपर्यन्त सहन करना चाहिए-यह **आमृतेः** शब्द द्वारा कहा गया है । तिस पर भी बीच-बीच में सहनशीलता भंग हो जाय, तो वह धैर्य की साधक नहीं है- यह बताने के लिए **सदा** कहा है अर्थात् निरंतर सहन करते रहना चाहिए, यह अर्थ है । सभी व्यक्तियों द्वारा दिया गया दुःख अर्थात् उत्तमाधिकारी मध्यमाधिकारी, जघन्याधिकारी सहन करना चाहिए, उनमें हीन-मध्यम आदि भावना नहीं करनी चाहिए । अर्थात्

ऐसा नहीं कि केवल उत्तम लोगों के द्वारा दिए गये दुःखों को ही सहन करे एवं जघन्यों का दुःख नहीं और प्रतिरोध करने लग जाय अपितु सभी के द्वारा दिया गया दुःख सहन करना चाहिए, यह अर्थ है । अध्यासों भ्रम के निवृत्ति हो जाने पर 'धैर्य' धारण करना सुगम हो जाता है । यह संपूर्ण जगत भगवान का ही है परंतु जीव उसे भ्रमवश अपना मान बैठता है और जागतिक वस्तुओं में अहंता ममता रखने लगता है । इसे 'अध्यास' कहते हैं । अतः देह-अध्यास की निवृत्ति का प्रकार तक्रवत् इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

देहवदिति, देहवता सङ्गाते तक्रवद्भावना कार्या । तथाहि, अत्रैवमाख्यायिका । काचिद्राज्ञी केनचित्पामरेण सम्बद्धचित्ता सती तेन सह सङ्केतं कृतवती राजानमहं मारयिष्यामि, तत्र भार्या भविष्यामिति । ततः कस्मिंश्चिद्वने तं स्थापयित्वा स्वभवनमागत्य रात्रौ राजानं हत्वा तद्वनं प्रतिष्ठा । तत्र च पतित्वेन कल्पितं तं पुरुषं सर्पदष्टं दृष्टवती । तदन्तरमितस्ततो भ्रष्टा सती कुत्रचिद्देशे गणिका बभूव । तत्र चाज्ञानात् स्वपुत्रेण सम्भुक्ता । तदन्तरं च प्रसङ्गात् ज्ञातवती ममायं पुत्र इति । तदन्तरमत्यन्तग्लानिप्राप्त्या शरीरं त्यक्तुं चितां प्रविष्टा । तत्रापि, वह्नितापमसहमाना ततो निर्गत्य कुत्रचिद्देशे कस्यचिद्गोपस्य भार्या बभूव । तत्र च, गोरसविक्रयेण जीविकां चकार । सा चैकदा स्वसमानाभिर्बहुभिः सह तक्रविक्रयाय निश्चक्राम । मध्येमार्गं केनचित्प्रत्यूहेन पतितानि सर्वासां भाण्डानि भग्नान्यन्वभवन् । तदान्याश्चुभुजुः, सा तु जहास । तदा हसन्तीं तां सर्वाः पप्रच्छुः, कथं त्वं न क्षुभ्यसि किमिति च हससीति ? । तदा सा स्ववृत्तान्तकथनेन पद्येनैकेनोत्तरमदात्त । तथाहि,

हत्वा नृपं पतिमवेक्ष्य भुजङ्गदष्टं देशान्तरे विधिवशाद्गणिकास्मि जाता ।
पुत्रं पतिं समधिगम्य चितां प्रविष्टा शोचामि गोपगृहिणी कथमद्य तक्रमि''ति ॥

દેહવત્ વગેરે શબ્દોનો અર્થ એ છે કે દેહધારિયોએ સ્વયંથી સંબંધિત વસ્તુઓમાં (તક્ર) છાશ જેવી ભાવના કરવી જોઈએ. છાશના વિષયમાં એક કથા પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ રાણીનો કોઈક તુચ્છ વ્યક્તિ જોડે પ્રેમસંબંધ થઈ ગયો. એકવાર એણે એને સંકેત કર્યો કે આજે હું રાજાની હત્યા કરી દઈશ અને તારી પત્ની બની જઈશ. ત્યારે તેણે પોતાના પ્રેમીને કોઈ વનમાં મોકલી દીધો અને પોતાના રાજભવનમાં આવીને રાજાની હત્યા કરી દીધી અને પાછી તેજ વનમાં આવી ગઈ. ત્યારે જે પુરૂષ માટે તેણે પતિની કલ્પના કરી હતી, તેને તો સાપે ડંખી લીધો હતો. હવે તે ન અહીં ની રહી ન ત્યાંની અને તેથી બીજા દેશમાં જઈ વેશ્યા બની ગઈ. કેટલાંક વર્ષો પછી એકવાર અજ્ઞાનવશ પોતાના પુત્રને જ સારો ગ્રાહક સમજીને તેનાથી સંબંધ કરી બેઠી અને પશ્ચાત્ તેને જ્ઞાન થયું કે, આ તો મારો પુત્ર છે ત્યારે અત્યંત ગ્લાનિથી તે ચિતા માં પ્રવિષ્ટ થઈ પરંતુ તેનાથી અગ્નિ સહન ન થઈ. તે ત્યાંથી નિકળી અને બીજા કોઈ દેશમાં કોઈ ગોવાળિયાની પત્ની બની ગઈ અને દૂધ-દહીંના વેચાણ દ્વારા પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગી. એક વાર તે પોતાના જેવી બીજી ગ્વાલિનીયોની જોડે છાશ વેચવા નિકળી. વચ્ચે રસ્તામાં કોઈ કારણ એ બધીઓના વાસણો પડીને ફૂટી ગયાં. ત્યારે બીજી ગ્વાલિનીઓને તો દુઃખ થયું પણ આ તો હસવાં લાગી. તેને હસતી જોઈને બીજીઓએ તેને પૂછયું કે તુ શોક કેમ નથી કરતી-કેમ હસે છે ? ત્યારે તેણે પોતાનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત એક પદ્ય દ્વારા જવાબમાં કહ્યું. તે આ પ્રકાર થી છે...

''રાજા (પતિ) ની હત્યા કરી પોતાના પ્રેમીને ડસાયેલો જોઈ, બીજા દેશમાં ભાગ્યયોગથી થઈ હું વેશ્યા,
પુત્ર જોડે અનૈતિક સંબંધને કારણે ચિતામાં પ્રવેશેલી તેવી હું અહીં ગ્વાલિન બની ગઈ, હવે શું છાશ માટે શોક કરૂં ?''

देहवत् इत्यादि शब्दों का अर्थ यह है कि देहधारियों को स्वयं से संबंधित वस्तुओं में तक्र छाछ के जैसी भावना करनी चाहिए । छाछ के विषय में एक कथा प्रसिद्ध है । किसी रानी का किसी तुच्छ व्यक्ति के संग प्रेमसंबंध हो गया । एकदा उसने उसे संकेत दिया कि आज मैं राजा की हत्या कर दूँगी और तेरी पत्नी बन जाऊँगी । तब उसने अपने प्रेमी को किसी वन में भेज कर अपने राजभवन में आकर रात्रि में राजा की हत्या कर दी और पुनः उसी वन में चली आई । तब जिस पुरुष के लिए उसने पति की कल्पना की थी, उसने देखा कि उसे सर्प ने डस लिया है । अब वह न यहाँ की रही न वहाँ की अतः किसी दूसरे देश में जाकर वेश्या बन गई । कई वर्षों के पश्चात् एक बार अज्ञानवश अपने पुत्र को ही अच्छा ग्राहक समझकर उससे संबंध कर बैठी और पश्चात् उसे ज्ञात हुआ कि, यह तो मेरा पुत्र है । तब अत्यंत ग्लानि से वह चिता में प्रविष्ट हुई परंतु उससे अग्नि सहन न हुई और वह वहाँ से निकल कर अन्य किसी देश में किसी ग्वाले की पत्नी बन गई और दूध-दही के विक्रय के द्वारा जीविका चलाने लगी । एक बार वह अपने समान अन्य ग्वालिनों के संग छाछ बेचने निकली । बीच रास्ते में किसी कारण से उन सभी के बर्तन गिरकर फूट गये । तब अन्य ग्वालिनें तो क्षोभ करने लगीं परंतु यह हँसने लगी । उसे हँसती हुई देखकर अन्यों ने उससे पूछा कि, तू क्षोभ क्यों नहीं करती हँसती क्यों है ? तब उसने स्वयं का संपूर्ण वृत्तांत एक पद्य के द्वारा उत्तर में दिया । वह इस प्रकार से है.....

"राजा (पति) की हत्या कर, अपने प्रेमी को सर्पदंश से मरा देखकर मैं अन्य देश में दुर्भाग्यवश वेश्या बन गई ।
पुत्र के संग अनैतिक संबंध हो जाने कारण मैं चिता में प्रविष्ट हुई पर बच गई और यहाँ ग्वालिन बन गई;
तो अब मैं इस छाछ के लिए क्या शोक करूँ ?"

तदाहुस्तक्रवदिति । सप्तम्यर्थे वति, तेन यथा तस्यास्तक्रे उदासीनभावना नत्वभिमानः, तथा सङ्गते भावनीयमित्यर्थः । इयमाख्यायिकानान्यत्र प्रसिद्धेति सुप्रसिद्धपौराणं दृष्टान्तमाहुर्जडवदिति । तृतीये जन्मनि भरतो जडस्तस्य यथा सङ्गते नाभिमानस्तथा भावनीयमित्यर्थः । यथाजडः स्वबन्धुषु सङ्गं त्यक्त्वानुदासीनेपि रहुगणे च सङ्गं कृतवान्, तथा श्रीमत्प्रभुचरणारविन्दानुपयुक्तेषु बन्धुष्वपि सङ्गो न कार्यः, श्रीमत्प्रभुचरणारविन्दानुरक्तेषूदासीनेष्वपि सङ्गः कार्य इति जडदृष्टान्तेन सूच्यते ।

આજ કથાને આચાર્યચરણો **तक्रवत्** શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. અહીં **"तक्रवत्"** શબ્દમાં સપ્તમી-વિભક્તિ ના અર્થમાં **"वत्"** પ્રત્યય થયો છે, આનાથી અર્થ એ થાય છે કે જે પ્રકારે તે ગ્વાલિનીને છાશમાં ઉદાસીનતા હતી, અભિમાન નહોતું, તેજ પ્રકારે જીવેપણ સમસ્ત લૌકિક પદાર્થોમાં ઉદાસીનતાની ભાવના કરવી જોઈએ, આ અર્થ છે. આ કથા તો અન્યત્ર બીજે પ્રસિદ્ધ છે તેથી હવે આચાર્યચરણો સુપ્રસિદ્ધ એક પૌરાણિક દૃષ્ટાંત **"જડવત્"** શબ્દ દ્વારા આપી રહ્યાં છે. ત્રીજા જન્મમાં ભરતજી જડ હતા, તેમને જેમ પોતાના શરીરનું અભિમાન નહોતું તેમ આપણે પણ તેમના જેવીજ ભાવના કરવી જોઈએ, આ અર્થ છે. (જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવતના પાંચમા સ્કંધના સાતમા અધ્યાયથી લઈને દશમા અધ્યાય સુધી) જેવી રીતે જડભરતજી એ પોતાના બંધુબાંધવો નો સંગ છોડીને ભગવદ્-ધર્મો માં રૂચિ રાખવા વાળા રાજા રહૂગણ નો સંગ કરી લીધો, તેમ આપણે પણ શ્રીમત્ પ્રભુચરણારવિંદો માં અનુપયુક્ત બંધુ-બાંધવોનો સંગ પણ ન કરવો જોઈએ. અને શ્રીમત્ પ્રભુચરણારવિંદોમાં અનુરક્ત વ્યક્તિ જો આપણા લોક સંબંધી ન હોય, તો પણ એમનો સંગ કરી લેવો જોઈએ, આ **"જડ"** ના દૃષ્ટાંત દ્વારા સૂચિત કરવામાં આવી રહ્યું છે.

इसी कथा को आचार्यचरण तक्रवत् शब्द से कह रहे हैं । यहाँ 'तक्रवत्' शब्द में सप्तमी-विभक्ति के अर्थ में 'वत्' प्रत्यय हुआ है, इससे अर्थ यह बनता है कि जिस प्रकार उस ग्वालिनी को तक्र में उदासीनता थी, अभिमान नहीं था, उसी प्रकार जीव को भी समस्त लौकिक पदार्थों में उदासीनता की भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । यह कथा तो अन्यत्र कहीं प्रसिद्ध है अतः अब आचार्यचरण सुप्रसिद्ध एक पौराणिक दृष्टांत जड़वत् शब्द द्वारा दे रहे हैं । तीसरे जन्म में भरतजी जड थे; उन्हें जैसे अपने शरीर का अभिमान नहीं था वैसे हमें भी उनके जैसी ही भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । देखें श्रीमद्-भागवत के पंचम स्कंध के साँतवें अध्याय से लेकर दसवें अध्याय तक जिस प्रकार जड़भरतजी ने अपने बंधु-बाँधवों का संग त्याग करके भगवद्-धर्मों में रुचि रखने वाले राजा रहूगण का संग कर लिया, वैसे हमें भी श्रीमत्प्रभुचरणारविंदों में अनुपयुक्त बंधु-बाँधवों का संग भी नहीं करना चाहिए और श्रीमत्प्रभुचरणारविंदों में अनुरक्त व्यक्ति यदि हमारे लोक-संबंधी न हों, तो भी उनका संग कर लेना चाहिए, यह 'जड़' के दृष्टांत द्वारा सूचित किया जा रहा है ।

अत एव कर्दमं प्रति विज्ञापयन्त्या देवहूत्या 'सङ्गो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितो धिया । स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वायः कल्पते' (भा. ३-२३-५५) इत्युक्तम् । अत एव कपिलदेवेनाप्युक्तम्, 'प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतमि'त्युक्तम् (भा. ३-२५-२०) । अत एव वृत्रेणापि प्रार्थितम्, "ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्य"मिति (भा. ६-११-२७) । यथा च प्रयत्नमकुर्वाणेपि जडे भद्रकालीसम्बन्धी विघ्नो न जातस्तथा सर्वेष्वेव भगवदीयेषु देवान्तरकृतो विघ्नो न भवतीत्यपि सूच्यते । अत एव गर्भस्तुतौ, "त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकप मूर्द्धसु प्रभो' इति देववचनं गीयते । किं बहुना, कालोपि न प्रभुत्वं कर्तुमिष्टे । अत एव कपिलदेवेनोक्तम्, "न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नंक्ष्यन्ति नो मे निमिषो लेढि हेतिरिति" (भा. ३-२५-३८) । अनिमेषो हेतिः कालः । अत एव यमेनाप्युक्तम् 'ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा-ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः । तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्ड' इति (भा. ६-३-२७) वयः कालः । अत एव द्वितीयस्कन्धे द्वितीयाध्याये । न यत्र कालेति । (भा. २-२-१७)

આજ કારણે દેવહૂતિએ ઋષિ કર્દમને, "અજ્ઞાનવશ અસત્પુરૂષોનો સંગ સંસારાસક્તિ વધારે છે અને તેજ સંગ જો સત્પુરૂષોની સાથે કરવામાં આવે તો સંસારાસક્તિ છૂટી જાય છે (શ્રી. ભા. ૩/૨૩/૫૫)", આ વાત કહી છે. આજ કારણે કપિલદેવજીએ પણ "વિવેકી પુરૂષો સંગ ને જ આત્માનું બંધન માને છે પરંતુ આજ સંગ જો સત્પુરૂષોનો થઈ જાય તો તે મોક્ષનું ખુલું દ્વાર બની જાય છે (શ્રી. ભા. ૩/૨૫/૨૦)", આજ વાત કહી છે. આજ કારણે વૃત્રાસુરે પણ, "હે ભગવાન ! મને

ઉત્તમશ્લોક જનોનું સખ્ય મલે (શ્રી. ભા. ૬/૧૧/૨૭)", આ રીતે પ્રાર્થના કરી છે. અને જે પ્રકારે જડભરતજીએ ભદ્રકાલીની સામે પોતાની બલિ ચઢતી જોઈને પોતાના તરફથી બચવાનો કોઈ ઉપાય ન કર્યો અને પ્રભુકૃપાથી બચી ગયા, તો આ ઉદાહરણથી ભગવદીયોને અન્ય દેવતાઓ દ્વારા કરેલું વિઘ્ન પણ નથી થતું-એ પણ સૂચિત થઈ રહ્યું છે. (જુઓ શ્રી. ભા. ૫/૯/૧૨..૧૮) આજ કારણે ભગવાનની ગર્ભસ્તુતિમાં દેવતાઓએ, "હે પ્રભુ ! આપનાથી હૃદયબદ્ધ જીવો આ સંસારમાં વિઘ્નકર્તાઓનાં મસ્તક પર પગ મૂકીને નિર્ભય વિચરણ કરે છે (શ્રી. ભા. ૧૦/૨/૩૩)", આ પ્રકારે ગાયું છે. બીજુ શું કહીએ ? કાળ પણ તેમના ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ નથી જમાવી શકતો. આજ કારણે કપિલદેવજીએ "જેમનું સર્વકાંઈ હું જ છું, એ તેઓ મારા વૈકુંઠધામમાં દિવ્યભોગો મેળવે છે અને તેમને કાલચક્ર પણ ગ્રસી શકતું નથી (શ્રી. ભા. ૩/૨૫/૩૮)", આ વાક્ય કહ્યું છે. ભગવાન નિરંતર વિદ્યમાન રહેવાવાળા કાળનાં પણ સ્વામી છે. આજ કારણે યમરાજજીએ પણ "જે સજ્જનો ભગવાનને જ સર્વ કાંઈ જાણીને એમની શરણાગતિ કરે છે, મોટા-મોટા દેવતાઓ પણ તેમના પવિત્ર ચરિત્રોનું ગાન કરે છે. ભગવાનની ગદા પણ સદા એમની રક્ષા કરે છે. એમને ન તો હું દણ્ડ આપી શકું છું, અને ન તો કાલ એમનું કાંઈ બગાડી શકે છે (શ્રી. ભા. ૬/૩/૨૭)", આ પ્રકારે પોતાના દૂતો ને કહ્યું છે. અહીં "वयः" શબ્દથી કાળજ કહ્યો છે. તેથીજ બીજાસ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં "ભગવદ્-ચિંતનમાં કાળની પણ ગતિ નથી (શ્રી. ભા. ૨/૨/૧૭)," આ વાક્ય કહ્યું છે.

इसी कारण देवहूति ने ऋषि कर्दम से "अज्ञानवश असत्पुरुषों का संग संसारासक्ति बढ़ाता है और वही संग यदि सत्पुरुषों के साथ किया जाय तो संसारासक्ति छूट जाती है (श्री. भा. ३/२३/५५)" यह वाक्य कहा है । इसी कारण कपिलदेवजी ने भी "विवेकी पुरुष संग को ही आत्मा का बंधन मानते हैं परंतु यही संग यदि सत्पुरुषों का हो जाय तो वह मोक्ष का खुला द्वार बन जाता है (श्री. भा. ३/२५/२०)" यह वाक्य कहा है । इसी कारण वृत्रासुर ने भी "हे भगवान ! मुझे उत्तमश्लोक-जनों का सख्य प्राप्त हो (श्री. भा. ६/११/२७)" इस प्रकार से प्रार्थना की है । और जिस प्रकार जड़भरतजी ने भद्रकाली के समक्ष अपनी बलि चढ़ते हुए देखकर भी कोई अपनी ओर से बचने का कोई प्रयत्न नहीं किया और प्रभुकृपा से बच गये, तो इस उदा. से भगवदीयों को अन्य देवताओं द्वारा किया गया विघ्न भी नहीं होता, यह भी सूचित किया जा रहा है । (देखें श्री. भा. ५/९/१२...१८) । इसी कारण भगवान की गर्भस्तुति में देवताओं ने "हे प्रभु ! आपसे हृदयबद्ध जीव इस संसार में विघ्नकर्ताओं के मस्तक पर पैर रख कर निर्भय विचरण करते हैं (श्री. भा. १०/२/३३)" इस प्रकार से गाया है । और क्या कहें ? काल भी उन पर अपना प्रभुत्व नहीं जमा सकता है । इसी कारण कपिलदेवजी ने "जिनका सबकुछ मैं ही हूँ, वे मेरे वैकुंठधाम में दिव्यभोग प्राप्त करते हैं एवं उन्हें कालचक्र भी नहीं ग्रस सकता (श्री. भा. ३/२५/३८)" यह वाक्य कहा है । भगवान निरंतर विद्यमान रहने वाले काल के भी स्वामी हैं । इसी कारण यमराज ने भी "जो सज्जन भगवान को ही सबकुछ जान कर उनकी शरणागति लेते हैं, बड़े-बड़े देवता भी उनके पवित्र चरित्रों का गान करते हैं । भगवान की गदा भी सदा उनकी रक्षा करती है । उन्हें न तो मैं दण्ड दे सकता हूँ और न काल ही उनका कुछ बिगाड़ सकता है (श्री. भा. ६/३/२७)" इस प्रकार से अपने दूतों से कहा है । यहाँ 'वयः' शब्द से काल ही कहा गया है । अतएव द्वितीयस्कंध के द्वितीय अध्याय में "भगवद्-चिंतन में काल की भी गति नहीं है (श्री. भा. २/२/१७)" यह वाक्य कहा गया है ।

एवं मध्ये सुप्रसिद्धं पौराणं दृष्टान्तमुक्त्वा पूर्वाख्यायिकायाः सत्यत्त्वज्ञापनाय पुनस्तत्सम्बन्धिनमेव दृष्टान्तमाहुर्गोपभार्यवदिति । गोपेन म्रियते पोष्यत इति गोपभार्यः, तस्या देहस्तत्र यथा तस्या उदासीनबुद्धिस्तथा देहादौ भाव्यमित्यर्थः । ननु तक्रविषयकशोकाभावकथनात्तक्रविषयकमौदासीन्यं तस्या आसीदित्युक्तं, परन्तु देहादौ तस्या उदासीनभावः कथं निर्धारीति चेत्, सत्यम्, यदि देहादावासक्तिस्तस्याः स्यात्तदा तक्रविक्रयेण जीवन्त्यास्तस्या देहादिपोषके तक्रे कथमौदासीन्यं स्यात् ? तेन ज्ञायते तस्या उदासीनबुद्धिरेव देहादौ ।

આ પ્રકારે આચાર્યચરણો વચ્ચે એક સુપ્રસિદ્ધ પૌરાણિક દૃષ્ટાંત કહીને, પહેલાં કહેલી તે ગ્વાલિનીની કથાની પ્રામાણિકતા સિદ્ધ કરવા માટે તેના થી સંબંધિત એક દૃષ્ટાંત **गोपभार्यवत्** શબ્દથી આપી રહ્યાં છે. અહીં **"गोपभार्य"** શબ્દને સમજો. ગોપો જેમનું ભરણપોષણ કરે છે તે **"गोपभार्या"** છે; તે ગોપભાર્યાઓની સ્વયંના શરીર પ્રત્યે જેવી ઉદાસીનબુદ્ધિ હતી, તેવી આપણે આપણાં દેહ-ઈંદ્રિયોમાં પણ ઉદાસીન ભાવના રાખવી જોઈએ, આવો અર્થ છે. પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે તે ગ્વાલિનની છાશ પડી જવાથી તેને છાશનો શોક ન થયો, એ તો બરોબર છે પરંતુ તેનાથી એને પોતાના દેહ-ઈંદ્રિયોમાં પણ ઉદાસીનતા હતી, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? જો એવી શંકા હોય તો તમારૂં કથન સાચું છે પરંતુ એ વિચાર કરો કે જો તેમને પોતાના દેહ-

ઈંદ્રિયો પ્રત્યે આસક્તિ હોત તો તે છાશ-વિક્રયથી જ પોતાની આજીવિકા ચલાવવા વાળી તે ગ્વાલિનીને પોતાના દેહનું પોષણ કરવાવાળી છાશના પડી જવામાં કેવી રીતે ઉદાસીનતા થતી ? આનાથી સમજાય છે કે, તેને પોતાના દેહ-ઈંદ્રિયોમાં ઉદાસીન બુદ્ધિ હતી.

इस प्रकार आचार्यचरण मध्य में सुप्रसिद्ध पौराणिक दृष्टांत कह कर पूर्व में कही उस ग्वालिन की कथा की प्रामाणिकता सिद्ध करने के लिए उसी से संबंधित एक दृष्टांत **गोपभार्यवत्** शब्द से दे रहे हैं । यहाँ 'गोपभार्य' शब्द को समझें । गोप जिनका भरणपोषण करते हैं, वे 'गोपभार्या' हैं; उन गोपभार्याओं को खुद की देह में जैसी उदासीनबुद्धि थी, वैसे हमें अपनी देह-इंद्रियों में भी उदासीनता की भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि उस ग्वालिन की छाछ गिर जाने पर भी उसे उस छाछ का शोक न हुआ, यह तो ठीक है परंतु इससे उसे अपनी देह-इंद्रियों में भी उदासीनता थी, यह कैसे कहा जा सकता है ? यदि ऐसी शंका हो तो, आपका कथन सत्य है । परंतु यह विचार करें कि यदि उसे अपनी देह-इंद्रियों के प्रति आसक्ति होती तो उस छाछ-विक्रय से ही अपनी जीविका चलाने वाली उस ग्वालिन को अपनी देह का पोषण करने वाली छाछ के गिर जाने में कैसे उदासीनता होती ? इससे ज्ञात होता है कि, उसे अपनी देह-इंद्रियों में ही उदासीनबुद्धि थी ।

ननु प्रतिकाराशक्त्या कृतोपि शोको व्यर्थ इति शोकं न कृतवती, नत्वनासक्तिर्देहादाविति चेन्मैवम् । प्रतीकाराशक्तिं ज्ञात्वा प्रतीकारोद्यमं मा कुर्यात्, शोकाभावस्तु दुर्निवारः । यो देहो राज्यदशायामनेकदेहपोषकः सर्वसम्पत्तिसम्पन्नः सर्वसुखसन्दोहनिधानमासीत्स एव देहः पश्चात्पामरेण गोपेन पोष्यः, सर्वसम्पत्तिशून्यः सर्वदुःखनिधानमजनीति ज्ञापनाय गोपभार्यत्वेन निर्देशः । तथा च, यदर्थं धैर्यं त्यक्तव्यं ताः सम्पदश्चञ्चला इव चञ्चला इति । किमिति । सर्वदा स्थायिसकलपुरुषार्थप्रतिक्षणपोषकं प्रभुपादपद्मं (कथं) परित्यक्तव्यमितिभावः । तथा च देहवता तक्रवज्जडवद्गोपभार्यवत् स्वदेहादौ भाव्यमित्यर्थः पर्यवसन्नः ।

પરંતુ કોઈ પૂર્વપક્ષીને એ શંકા થઈ શકે છે કે, તે પરિસ્થિતિમાં તેની પાસે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ નહોતી, તેથી તે શોક કરતી તો પણ તે વ્યર્થ થઈ જતો, આ કારણથી તેણે શોક ન કર્યો. તેને પોતાની દેહ ઈંદ્રિયોમાં આસક્તિ નહોતી તેવું નથી. જો કોઈ આવી શંકા કરે તો, તેવું નથી. કેમકે જો તેનામાં પ્રતિકાર કરવાનું સામર્થ્ય નહોતું તો ભલેને તે પ્રતિકાર માટે કોઈ પ્રયત્ન ન કરતી પરંતુ તેને પોતાની આજીવિકાના સાધનો નષ્ટ થઈ જવા પર શોક ન થવો તો અતિ કઠિન જ હતું. જેનું શરીર રાજ્યદશામાં અનેકોનું ભરણપોષણ કરતું હતું, સર્વસંપત્તિથી સંપન્ન હતું, જેની પાસે સમસ્ત સુખસમૂહોનો ભંડાર હતો, તેજ શરીર પાછળથી એક તુચ્છ ગોપથી પોષિત થયું, તે સમસ્ત સંપત્તિથી રહિત થઈ ગઈ, અને તેના પર સમસ્ત દુઃખોનો ભંડાર આવી પાડયો છતાં પણ તેણે ધૈર્ય રાખ્યું આ બતાવવા માટે શ્રીમદાચાર્યચરણોએ **"ગોપભાર્યા"** શબ્દથી નિર્દેશ આપ્યો છે. તેથી જાણીલો કે જે સંપત્તિ માટે ધૈર્યનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે સંપત્તિતો લક્ષ્મીની જેમ ચંચલ છે, શું ખબર આપણી પાસે રહે ન રહે ? પરંતુ સર્વદા સ્થાયી રહેવાવાળા, સમસ્ત પુરૂષાર્થોને પ્રતિક્ષણ પોષણ આપવા વાળા, પ્રભુચરણકમળોનો ત્યાગ શા માટે કરવો જોઈએ ? આ ભાવ છે. તેથી આ પ્રકારે દેહધારિઓએ તે છાશ ની જેમ, જડની જેમ અને ગોપભાર્યાની જેમ પોતાનાં દેહ-ઈંદ્રિયોમાં ઉદાસીનતાની ભાવના કરવી જોઈએ, આ અર્થ સંપન્ન થાય છે.

परंतु किसी पूर्वपक्षी को यह शंका हो सकती है कि, उस परिस्थिति में उसके पास प्रतिकार करने की सामर्थ्य नहीं थी अतः यदि वह शोक करती भी, तब भी वह व्यर्थ ही होता, इस कारण से उसने शोक नहीं किया । उसे अपनी देह-इंद्रियों में आसक्ति नहीं थी, ऐसा नहीं था । यदि कोई ये शंका करे तो, ऐसा नहीं है । क्योंकि यदि उसमें प्रतिकार करने की सामर्थ्य नहीं थी तो भले ही वह प्रतिकार के लिए कोई प्रयत्न न करती परंतु उसे अपनी जीविका के साधन के नष्ट हो जाने पर शोक न होना तो अति कठिन ही था । जिसकी देह राज्यदशा में अनेकों का भरणपोषण करती थी, सर्वसंपत्ति से संपन्न थी, जिसके पास समस्त सुखसमूहों के भंडार थे, वही देह बाद में एक तुच्छ गोप से पोषित हुई, समस्त संपत्ति से रहित हो गई और उस पर समस्त दुःखों के भंडार आ पड़े तथापि उसने धैर्य रखा-यह बताने के लिए श्रीमदाचार्यचरणों ने 'गोपभार्य' शब्द से निर्देश दिया है । अतः जानिए कि जिस संपत्ति के लिए धैर्य त्याग दिया जाता है, वह संपत्ति तो लक्ष्मी की तरह चंचल है, क्या पता हमारे पास रहे न रहे ? परंतु सर्वदा स्थायी रहने वाले समस्त पुरुषार्थों को प्रतिक्षण पोषण देने वाले प्रभुचरणकमलों का त्याग क्यों करना चाहिए ? यह भाव है । अतः इस प्रकार देहधारियों को उस छाछ की तरह, जड़ की तरह एवं गोपभार्या की तरह अपनी देह-इंद्रियों में उदासीनता की भावना करनी चाहिए, यह अर्थ संपन्न होता है ।

દેહવતા ભાવ્યમિતિ તૃતીયાસમાસઃ । દેહવતા દેહાભિમાનવતા તેન યત્કિઞ્ચિદભિમાનોપિ સંરક્ષ્યઃ । તથા ચ ભગવત્સેવાદિવિષયકઃ સર્વથા સંરક્ષ્યો, લૌકિકવિષયકસ્ત્યાજ્ય ઇતિ ભાવઃ, યદ્વા, દેહવતેતિ મનુષ્યાધિકારકત્વનિયમો વ્યાવર્તિતઃ । તેન પશ્વાદિશરીરેપ્યેવં ભાવ્યમિતિભાવઃ । અત એવ ભરતસ્ય હરિણજન્મન્યપ્યધ્યાસનિવૃત્તિઃ । તદુક્તમ્, ''તસ્મિન્નપિ કાલં સમીક્ષ્યમાણઃ સઙ્ગાચ્ચ મૃગમુદ્વિગ્ન આત્મસહચરઃ શુષ્કતૃણપર્ણવીરુધાવર્ત્તમાનો મૃગત્વનિમિત્તાવસાનમેવ ગણયન્મૃગશરીરં તીર્થોદકં ક્લિન્નમુત્સસર્જે''તિ તસ્મિન્પુલહાશ્રમે ।

દેહવદ્ભાવ્યં શબ્દનો અર્થ છે- દેહધારિઓએ એવી ભાવના કરવી જોઈએ. આ પદમાં તૃતીયા વિભક્તિની સાથે સમાસ થયો છે. અહીં **''દેહવતા''** શબ્દનો અર્થ છે, એવા વ્યક્તિઓ જેમને દેહનું અભિમાન હોય; તેનાથી એ સમજાય છે કે યત્કિંચિત્ અભિમાન તો રાખવું જ જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે ભગવત્સેવા વિષયક અભિમાન તો રાખવુંજ જોઈએ અને લૌકિક વિષયક અભિમાન છોડી દેવું જોઈએ, એ ભાવ છે. (ટીકાકાર એ કહેવાની ઈચ્છા રાખે છે કે ભક્તોએ પોતાની ભગવત્સેવાનું યત્કિંચિત્ અભિમાન તો રાખવું જ જોઈએ. આ પક્ષને સમજવા માટે શ્રીમદ્-ભાગવતના દશમસ્કંધ ના ઓગણત્રીસમા અધ્યાયનો અંતિમ શ્લોક જુઓ. અહીં કહેલું છે કે, જ્યારે ગોપિકાઓને રાસમાં પ્રવેશ મળ્યો તો તેમને સૌભગમદ થયો. તે પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજવા લાગી. ભગવાન એમના મદને દૂર કરવા માટે મધ્ય રાસમાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા. અહીં આ શ્લોકના સુબોધિનીજીમાં આચાર્યચરણો આજ્ઞા કરે છે કે ગોપિકાઓને ભગવત્પ્રાપ્તિને કારણે થયેલો મદ પૂર્ણરૂપથી દોષને યોગ્ય નથી કેમકે જો એમને થોડો ઘણોય મદ ન થયો હોત તો તેમના ભગવદ્પ્રેમમાંજ ખામી રહી જતી. તેથી ટીકાકાર કહી રહ્યા છે કે થોડું ઘણું ભગવત્સંબંધી અભિમાન તો રહેવું જ જોઈએ.) અથવા **''દેહવતા''** શબ્દનો એ અર્થ કરીલો કે, કેવળ મનુષ્ય નહીં પણ પશુ-વગેરે ના શરીરમાં પણ આ પ્રકારે ધૈર્યપૂર્વક રહેવું જોઈએ. આજ કારણે ભરતજીને હરણ ના જન્મમાં પણ અધ્યાસની નિવૃત્તિ થઈ. આજ કથા શ્રીમદ્ભાગવતમાં ''આશ્રમમાં પણ ભરતજી કાળની જ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. આસક્તિ થી તેમને ડર લાગતો હતો. સુકાં પત્તાં, ઘાસ વગેરેથી નિર્વાહ કરતા કરતા પોતાના હરણના જન્મ વાળા ભાગ્યના સંપૂર્ણ થવાની રાહ જોતા રહ્યા. અન્તમાં તેમણે પુલહ ઋષિના આશ્રમમાં શરીરનો અડધો ભાગ ગંડકીના જલમાં ડુબાડી મૃગશરીર નો ત્યાગ કરી દીધો (શ્રી. ભા. ૫/૮/૩૧)''- આ વાક્ય દ્વારા કહી છે.

देहवद्भाव्यं शब्द का अर्थ है- देहधारियों को ऐसी भावना करनी चाहिए । इस पद में तृतीया-विभक्ति के संग समास हुआ है । यहाँ 'देहवता' शब्द का अर्थ है, ऐसे व्यक्ति जिन्हें देह का अभिमान हो; इससे वह ज्ञात होता है कि यत्किंचित् अभिमान तो रखना ही चाहिए । इसका अर्थ यह है कि भगवत्सेवा विषयक अभिमान तो रखना ही चाहिए और लौकिकविषयक अभिमान त्याग देना चाहिए, यह भाव है । टीकाकार यह कहना चाह रहे हैं कि भक्तों को अपनी भगवत्सेवा का यत्किंचित् अभिमान तो रखना ही चाहिए । इस पक्ष को समझने के लिए श्रीमद्-भागवत के दशमस्कंध के उनतीसवें अध्याय का अंतिम श्लोक देखें । यहाँ वर्णित है कि, जब गोपिकाओं को रास में प्रवेश मिला तो उन्हें सौभगमद हुआ । वे अपने आप को श्रेष्ठ समझने लग गईं । भगवान उनके मद को दूर करने के लिए मध्य रास से अंतर्धान हो गये । यहाँ इस श्लोक की सुबोधिनी में आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि गोपिकाओं को भगवत्प्राप्ति के कारण हुआ मद पूर्णरूप से दोष के योग्य नहीं है क्योंकि यदि उनको यत्किंचित् भी मद न हुआ होता तो उनके भगवद्-प्रेम में ही न्यूनता सिद्ध हो जाती । अतः टीकाकार कह रहे हैं कि थोड़ा-बहुत भगवत्संबंधी अभिमान तो रहना ही चाहिए । अथवा 'देहवता' शब्द का यों अर्थ कर लें कि, देहवता शब्द का अर्थ केवल मनुष्य नहीं हैं अपितु पशु-आदि के शरीर में भी इसी प्रकार धैर्यपूर्वक रहना चाहिए । इसी कारण भरतजी को हिरण के जन्म में भी अध्यास की निवृत्ति हुई । वही श्रीमद्-भागवत में ''आश्रम में भी भरतजी काल की ही प्रतीक्षा करते रहे । आसक्ति से उन्हें भय लगने लगा था । सूखे पत्ते, घास आदि से निर्वाह करते हुए अपने हिरणजन्म वाले भाग्य के संपूर्ण होने की प्रतीक्षा करते रहे । अंत में उन्होंने उस पुलह ऋषि के आश्रम में शरीर का आधा भाग गण्डकी के जल में डुबोकर मृगशरीर का त्याग कर दिया (श्री. भा. ५/८/३१)'' इस वाक्य द्वारा कहा गया है ।

અથવા । ત્રિદુઃખસહનમિતિ । ભક્તિવિરોધિદુઃખનિવૃત્ત્યુપાયાકરણેન ત્રયાણાં કાયિકવાચિકમાનસિકાનાં દુઃખાનાં દેહપાતપર્યન્તં સર્વેભ્યઃ સહનં ધૈર્યમિત્યર્થઃ । સ્વશરીરસ્વીયવસ્તુનોરાસક્ત્યાધિક્યે દુઃખાધિક્યસમ્ભવાદ્ધૈર્યમશક્યં સ્યાદિતિ તાદૃશ્યાસક્તિર્ન કાર્યેતિ દૃષ્ટાન્તૈરાહુસ્તક્રવદિત્યાદિ । જડેન તુલ્યં જડવત્, તૃતીયાસમર્થાદ્વતિઃ । દેહ ઇવ દેહવત્, સપ્તમીસમર્થાદ્વતિઃ । જડભરતેન સ્વદેહ ઇવ દેહેષ્વાસક્તિઃ કાર્યેત્યર્થઃ ।

અથવા આ પંક્તિને **ત્રિદુઃખસહનમ્** પદથી સમજો. તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થવાથી થવાં વાળાં દુઃખનો ઉપાય ન કરતા કાયિક-વાચિક-માનસિક ત્રણેય પ્રકારનાં દુઃખોને મૃત્યુપર્યંત બધાંથી સહન કરવાં તે **''ધૈર્ય''** છે, આ અર્થ છે.

પોતાનું શરીર અને પોતાની વસ્તુઓમાં આસક્તિ વધી જવાથી દુઃખની સંભાવના વધી જાય છે અને ધૈર્ય ધારણ કરવું અશક્ય થઈ જાય છે. તેથી તેવી આસક્તિ ન રાખવી જોઈએ- આને આચાર્યચરણોએ **તક્રવત્** વગેરે દૃષ્ટાંતો દ્વારા કહ્યું છે. જે જડ જેવું છે તેને **''જડવત્''** કહે છે. આ પદમાં તૃતીયા વિભક્તિના અર્થમાં **''વત્''** પ્રત્યય થયો છે. અને જે દેહના જેવો છે, તે **''દેહવત્''** છે, આ પદમાં સપ્તમી-વિભક્તિ ના અર્થમાં વત્ પ્રત્યય થયો છે. તેથી બધું મળીને એ અર્થ થયો કે જડભરતજીએ પોતાના શરીરમાં જેવી આસક્તિ રાખી હતી, તેવી રીતે કાર્યો કરવાં જોઈએ.

अथवा इस पंक्ति को **त्रिदुःखसहनम्** पद से समझें । तात्पर्य यह है कि भक्ति में विरोध उत्पन्न होने से उत्पन्न होने वाले दुःख का उपाय न करते हुए कायिक-वाचिक-मानसिक तीनों प्रकार के दुःखों को मृत्युपर्यंत सभी से सहन करना 'धैर्य' है, यह अर्थ है । अपने शरीर एवं अपनी वस्तुओं में आसक्ति बढ़ जाने से दुःख की संभावना बढ़ जाती है और धैर्य धरना अशक्य हो जाता है । अतः ऐसी आसक्ति नहीं रखनी चाहिए-इसे आचार्यचरणों ने **तक्रवत्** इत्यादि दृष्टांतों द्वारा कहा है । जो जड़ के समान है, उसे 'जड़वत्' कहते हैं । इस पद में तृतीया-विभक्ति के अर्थ में 'वत्' प्रत्यय हुआ है । और जो देह के जैसा है, वह 'देहवत्' है; इस पद में सप्तमी-विभक्ति के अर्थ में 'वत्' प्रत्यय हुआ है । अतः कुल मिलाकर यह अर्थ हुआ कि जड़भरत ने अपनी देह में जैसी आसक्ति रखी थी, वैसे कार्य करना चाहिए ।

गोपभार्यवद्गोपभार्यया तुल्यं, गृहे स्थितायाः स्त्रिया भरणीयत्वात् । भार्यात्वाभावाद्वस्तुत्वेन नपुंसकतानिर्देशः । तक्रवदिति सप्तमीसमर्थाद्वतिः । गोपभार्यया स्वतक्र इव स्ववस्तुष्वासक्तिः कार्येत्यर्थः । तेन स्वशरीरवस्तुनोर्निर्वाहार्थमासक्तिं कृत्वा जडभरतेनेव भगवत्परतया स्थेयमितिभावः ।

''गोपभार्यवत्'' શબ્દનો અર્થ છે જે ગોપગૃહિણીની જેમ હોય. કેમકે ઘરમાં રહેવાવાળી સ્ત્રિઓ નું જ ભરણપોષણ કરવામાં આવે છે. એવો અર્થ ભલે કરી લેવામાં આવે પરંતુ વાસ્તવમાં તો અહીં **''ભાર્યા''** શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીને આચાર્યચરણોએ **''ભાર્ય''** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી **''ગોપભાર્ય''** શબ્દ નપુંસકલિંગ માં માનવો જોઈએ. (ટીકાકાર એમ કહેવા માંગે છે કે ગોપગૃહિણી અર્થાત્ ગોપિકાઓ કેવળ નામનીજ ગોપોની પત્નિઓ હતી, અને કેવળ નામનીજ પોત-પોતાના પતિઓથી ભરણપોષણ ઈચ્છતી હતી. વાસ્તવમાં તો તેમને પોતાનું ભરણપોષણ ભગવાનથી અપેક્ષિત હતું. આ કારણે ટીકાકાર કહી રહ્યા છે કે અહીંયા **''ભાર્યા''** શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીને આચાર્યચરણોએ **''ભાર્ય''** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે જે નપુંસકલિંગમાં છે. ટીકાકાર ઉપર **''ભાર્યા''** શબ્દનો અર્થ પણ કરી આવ્યાં છે જ્યાં તેઓએ બતાવ્યું છે કે, જેઓ ગોપો વડે ભરણપોષણ ચાહતી હોય તે **''ભાર્યા''** છે. પરંતુ આ ગોપિકાઓને તો પોતાનું ભરણપોષણ ગોપોથી અપેક્ષિત ન હોઈ ભગવાનથી અપેક્ષિત હતું. જો ગોપોથી હોત, ત્યારે તો આચાર્યચરણો **''ગોપભાર્યા''** શબ્દજ પ્રયુક્ત કરતા, પરંતુ તેમ નહોતું તેથી તેઓ **''ભાર્ય''** શબ્દનો પ્રયોગ કરી રહ્યા છે, આ અર્થ છે.) **''તક્રવત્''** શબ્દમાં સપ્તમી વિભક્તિ ના અર્થમાં ''વત્'' પ્રત્યય થયો છે તેથી અર્થ એમ થાય છે કે, તે ગોપગૃહિણીઓને પોતાના દૂધ-દહી-છાશમાં જેવી અનાસક્તિ હતી, તેવી આપણે આપણી વસ્તુઓમાં પણ અનાસક્તિ રાખવી જોઈએ, આનાથી એ સમજાય છે કે પોતાના શરીર માટે ઉપયોગી વસ્તુઓમાં માત્ર નિર્વાહ કરવા સુધીની આસક્તિ રાખીને જડભરતજીની જેમ ભગવત્પર થઈને રહેવું જોઈએ, આ ભાવ છે.

'गोपभार्यवत्' शब्द का अर्थ है-जो गोपगृहिणी की भाँति हो क्योंकि घर में रहनेवाली स्त्रियों का भरणपोषण किया जाता है । ऐसा अर्थ भले ही कर लें परंतु वास्तव में तो आचार्यचरणों ने यहाँ भार्या' शब्द का प्रयोग न करके 'भार्य' शब्द का प्रयोग किया है अतः 'गोपभार्य' शब्द नपुंसकलिंग में मानना चाहिए । टीकाकार यह कहना चाह रहे हैं कि गोपगृहिणी अर्थात् गोपिकाएँ केवल नाममात्र के लिए गोपों की पत्नियाँ थी और केवल नाममात्र के लिए अपने-अपने पति से भरणपोषण चाहती थीं । वास्तव में तो उन्हें अपना भरणपोषण भगवान से अपेक्षित था । इसी कारण टीकाकार कह रहे हैं कि यहाँ पर 'भार्या' शब्द का प्रयोग न करके आचार्यचरणों ने 'भार्य' शब्द का प्रयोग किया है जो नपुंसकलिंग में है । टीकाकार उपर 'भार्या' शब्द का अर्थ भी कर आए हैं जहाँ उन्होंने बताया है कि, जो गोपों से अपना भरणपोषण चाहती हों वे 'भार्या' हैं परंतु इन गोपिकाओं को अपना भरणपोषण गोपों से अपेक्षित न होकर भगवान से था । यदि गोपों से होता तब तो आचार्यचरण 'गोपभार्या' शब्द ही प्रयुक्त करते परंतु नहीं था अतः वे 'भार्य' शब्द का प्रयोग कर रहे हैं, यह अर्थ है । 'तक्रवत्' शब्द में सप्तमीविभक्ति के अर्थ में 'वत्' प्रत्यय हुआ है अतः अर्थ यह बनता है कि, उन गोपगृहिणियों को अपने दूध-दही-छाछ में जैसे अनासक्ति थी, वैसे हमें अपनी वस्तुओं में भी अनासक्ति रखनी चाहिए । इससे यह ज्ञात होता है कि, अपने शरीर के लिए उपयोगी वस्तुओं में मात्र निर्वाह करने तक की आसक्ति रखकर जड़भरतजी की तरह भगवत्पर होकर रहना चाहिए, यह भाव है ।

ननु यदुक्तं त्रिदुःखसहनं धैर्यमिति तत्र यदि कदाचित् स्वत एव दुःखप्रतीकारः सिद्धस्तदापि किं तं प्रतीकारं निवार्य दुःखं सोढव्यमेवाहोस्वित्प्रतीकारेण तद् दुःखमपोह्यम् ? इति सन्देहे निर्णयमाहुः प्रतीकार इति ॥

प्रतीकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ।
भार्यादीनां तथान्येषामसतमश्नाक्रमं सहेत् ॥ ७ ॥

यदृच्छातः, अनायासेन चेद् यदि प्रतीकारः दुःखप्रतीकारः सिद्धः सम्पन्नः स्यात्तदा आग्रही मयेदं दुःखं सोढव्यमेवेत्याग्रहवान्न भवेत् । इदमत्राकूतम्, अत्र हि भगवदाश्रयसिद्धयर्थं विवेकधैर्ये उच्येते । तेन त्रिदुःखसहनरूपं यद् धैर्यं निरूपितं तदपि यदि भगवदाश्रयनिमित्तं तदा कर्त्तव्यं, नोचेत्प्रयोजनं विना किमिति तत्कर्त्तव्यं ? 'न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोपि प्रवर्त्तत' इति न्यायात् । अत एव केनचिदुक्तम् 'अनिषिद्धसुखत्यागी पशुरेव न संशय' इति । न केवलं प्रयोजनाभावमात्रं, प्रत्युत विपरीतत्वमासुरत्वञ्च । अत एव गीतासु भगवताप्युक्तम्, 'अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोजनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः । कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । माञ्चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयानि'ति ।

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે ત્રિદુઃખને સહન કરવું તેને "ધૈર્ય" તો કહ્યું છે પરંતુ જો કદાચ પોતાની રીતે જ તે દુઃખ નો પ્રતીકાર થઈ રહ્યો હોય તો શું ત્યારે તે પ્રતીકાર ને પણ હટાવી દુઃખજ સહન કરવું જોઈએ કે પછી એ પ્રતિકાર દ્વારા દુઃખ દૂર થવા દેવું જોઈએ ? (ટીકાકાર કહી રહ્યાં છે કે, ભલેને આપણે સ્વયં તે દુઃખ ને દૂર કરવાનો કોઈ પ્રયાસ ન કરી એ, પરંતુ જો પોતાની મેળે જ અન્ય કોઈ સાધનો દ્વારા દુઃખ દૂર થઈ રહ્યું હોય તો શું તે પણ ન થવા દેવું જોઈએ કે થવા દેવું જોઈએ -આ પ્રશ્ન છે.) આવો સંદેહ થવા પર આનો નિર્ણય **પ્રતીકાર** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો આપી રહ્યાં છે.

આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે, જો આપ મેળે જ દુઃખનો પ્રતીકાર થઈ રહ્યો હોય તો પછી "મારે તો આ દુઃખ ને સહન કરવું જ છે"આવા આગ્રહી ન થવું જોઈએ. અહીં એ સમજો કે ભગવદ્-આશ્રયને સિદ્ધ કરવા માટે વિવેક અને ધૈર્ય બતાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી ત્રિદુઃખસહનરૂપ જે ધૈર્યનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે દુઃખ પણ જો ભગવદ્-આશ્રય સિદ્ધ કરવા માટે થતું હોય, ત્યારે તો ઉચિત છે પણ જો તે દુઃખનું ભગવદાશ્રયથી કોઈ લેવું-દેવું ન હોય તો, અકારણ જ તે દુઃખ શા માટે સહન કરવું ? કહ્યું પણ છે કે, કારણ વિના તો મૂર્ખ પણ કોઈ કાર્ય નથી કરતા. આજ કારણે કોઈ એ કહ્યું છે કે -જે સુખને પ્રાપ્ત કરવું નિષિદ્ધ ન હોય, એવા સુખનો ત્યાગ કરવાવાળો તો પશુ જ છે. અને અહીં તો કેવળ કારણનો અભાવ જ નથી પણ આવી રીતે જાણી જોઈને દુઃખને ઝીલતા રહેવું નીતિ થી વિપરીત છે અને અસુરતા પણ છે. આજ કારણે ગીતામાં પણ ભગવાને "જે દંભી અને અહંકારી કામના, આસક્તિ અને બળ દ્વારા પ્રેરિત થઈને વેદવિરૂદ્ધ તપ કરે છે તેઓ પોતાના શરીરની સાથે મુજ અંતર્યામી પરમાત્માને પણ કષ્ટ આપે છે, તેઓ નિશ્ચિત રૂપે અસુર છે (ભ. ગી. ૧૭/૫-૬)" આ વાક્ય કહ્યું છે.

यहाँ प्रश्न यह होता है कि त्रि:दु:ख को सहन करना 'धैर्य' कहा तो गया है परंतु यदि कदाचित् अपने आप ही उस दु:ख का प्रतिरोध हो जा रहा हो तो क्या तब उस प्रतिरोध को भी हटा कर दु:ख ही सहन करना चाहिए या फिर उस प्रतिरोध के द्वारा दु:ख दूर होने देना चाहिए ? टीकाकार कह रहे हैं कि, भले ही हम स्वयं उस दु:ख को दूर करने का कोई प्रयास न करें परंतु यदि अपनेआप ही अन्य किसी साधनों द्वारा दु:ख दूर हो रहा हो तब क्या वह भी नहीं होने देना चाहिए या फिर होने देना चाहिए, यह प्रश्न है । ऐसा संदेह होने पर इसका निर्णय **प्रतीकार** इत्यादि शब्दों से किया जा रहा है ।

इस पंक्ति का अर्थ यह है कि, यदि अपने आप ही दु:ख का प्रतीकार हो जा रहा हो तो तब फिर "मुझे तो इस दु:ख को सहना ही है" ऐसा आग्रही नहीं होना चाहिए । यहाँ यह समझिए कि, भगवद्-आश्रय को सिद्ध करने के लिए विवेक एवं धैर्य बताए गये हैं । अत: त्रिदु:खसहनरूप जिस धैर्य का निरूपण किया गया है, वह दु:ख भी यदि भगवद्-आश्रय को सिद्ध करने के लिए होता हो, तब तो उचित है परंतु यदि उस दु:ख का भगवद्-आश्रय से कोई लेना-देना न हो तो, अकारण ही दु:ख क्यों सहन करना ? कहा भी गया है कि- कारण बिना तो मूर्ख भी किसी कार्य को नहीं करते । इसी कारण किसी ने कहा है कि-जिस सुख को प्राप्त करना निषिद्ध न हो, ऐसे सुख का त्याग करनेवाला तो पशु ही है । और यहाँ तो केवल कारण का अभाव ही नहीं है अपितु इस तरह से जानबूझ कर दु:ख को झेलते रहना नीति के विपरीत है एवं असुरता भी है । इसी कारण गीता में भी भगवान ने" जो दंभी एवं अहंकारी कामना, आसक्ति और बल द्वारा प्रेरित होकर वेदविरुद्ध तप करते हैं वे अपनी देह के साथ मुझ अन्तर्यामी परमात्मा को भी कष्ट देते हैं, वे निश्चित रूप से असुर हैं (भ. गी. १७/५, ६)" यह वाक्य कहा है ।

यदृच्छात इति, स्वयं तदर्थमायासो न कर्त्तव्य इति सूचितम् । तदर्थमायासकरणे स्वसर्वस्वप्रभुचरणारविन्दविस्मरणं यतः । 'भूमिनिन्दाप्रशंसा नित्ययोगेतिशायने । संसर्गेऽस्तिवति विवक्षायां भवन्ति मातुबादय'इति वाक्यान्निन्दायामिनि प्रत्ययोत्र । तथा चासदाग्रहवान्न भवेदित्यर्थः । तेनायमर्थः पर्यवसन्नः । यदि किञ्चिदपि भगवतो भगवदीयानां वा कार्यं सिद्धयेत्, तदा स्वतः सिद्धेपि प्रतीकारे दुःखं सोढव्यमेव । तत्राग्रहस्यासत्त्वाभावात् । न हि येन भगवतो भक्तानां वा सेवा सिद्धयति, तस्य कदाचिदप्यसत्त्वं भवति । यतो जन्मनो लाभः स एव यद्भगवतो भक्तानां वा कार्यसाधनम् । इदमपि स्नेहस्यापरिपाकदशायामुच्यते । परिपाकदशायां यथा यथा स्वयं क्लेशं सोढ्वा भगवतो भक्तानां वा साधयति, तथा तथा परमसन्तोष एवेति दुःखमेव नास्ति किं सोढव्यम् ? ।

હવે **यदृच्छातः** શબ્દની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ થાય છે- ''ભગવદિચ્છાથી'' આ પદથી એ સમજાય છે કે આ દુઃખો ભગવદિચ્છાથી પોતાની મેળે દૂર થઈ જાય તો ઠીક છે પરંતુ તેમને દૂર કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન નહીં કરવા જોઈએ, આ સૂચિત કર્યું છે. કેમકે જો આપણે પ્રયાસ કરશું તો ''આપણું સર્વસ્વ તો પ્રભુચરણારવિંદજ છે'' આ મૂળ સિદ્ધાંતનું વિસ્મરણ થઈ જશે. શબ્દકોશમાં ''મતુબ્'' પ્રત્યય માટે ''ભૂમિ, નિંદા, પ્રશંસા, નિત્યયોગ, અતિશાયન, સંસર્ગ, વિવક્ષા-આટલા અર્થોમાં મતુબ્- પ્રત્યય થાય છે'' આ વાક્ય કહ્યું છે. આ વાક્યાનુસાર અહીં ''મતુબ્'' પ્રત્યય નિંદા ના અર્થમાં છે. તેનાથી એ સમજાય છે કે, અનુચિત વસ્તુ માટે આગ્રહી ન થવું જોઈએ. (આજ વાત નો વિસ્તાર આગળ શ્રીવ્રજરાયજીએ પણ કર્યો છે તેથી વધારે જાણવા માટે તેમની ટીકામાં જોઈ લેવું)

ઉપર્યુક્ત વિશ્લેષણ થી સમજાય એ છે કે, જો તમારાં દુઃખો સહન કરવાથી ભગવાનનું અથવા ભગવદીયોનું થોડું ઘણું કાર્ય પણ સિદ્ધ થઈ રહ્યું હોય તો ભલેને તે દુઃખ આપમેળે દૂર થઈ રહ્યું હોય, તો પણ દુઃખજ સહન કરવું જોઈએ. કેમકે અહીં દુઃખને સહન કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં કોઈ દોષ નથી. કેમકે જે કાર્યથી ભગવાન અથવા ભક્તોની સેવા થઈ રહી હોય, તે કાર્ય ક્યારેય પણ અનુચિત નથી થઈ શકતું. કેમકે આ જન્મની સફળતાજ તેમાં છે, કે જે ભગવાન અથવા ભક્તો ના કાર્યો ને સિદ્ધ કરવાનું સાધન બની જાય. એક વાત એ પણ સમજો કે ભલે ને એમ કહ્યું હોય કે દુઃખને સહન કરવું જોઈએ પરંતુ દુઃખને સહન કરવામાં કષ્ટ પણ ત્યારેજ થાય છે જ્યારે જીવને ભગવાન કે ભગવદીયો જોડે પરિપકવ સ્નેહ નથી હોતો. પરિપક્વ સ્નેહ થવા પર તો ભગવાન કે ભગવદીયોના કાર્યો સિદ્ધ કરવામાં તે જેમ જેમ દુઃખને સહન કરે છે, તેમ તેમ તેને પરમ સંતોષજ પ્રાપ્ત થાય છે, દુઃખતો થતું જ નથી પછી તે સહન શું કરશે ?

अब **यदृच्छातः** शब्द की व्याख्या करते हैं, इसका अर्थ होता है-'भगवदिच्छा से' । इस पद से यह ज्ञात होता है कि ये दुःख भगवदिच्छा से अपनेआप दूर हो जाएँ तब तो ठीक है परंतु इनको दूर करने के लिए कोई प्रयत्न नहीं करना चाहिए, यह सूचित किया गया है । क्योंकि यदि प्रयास करेंगे तो ''अपना सर्वस्व तो प्रभुचरणारविंद ही हैं'' इस मूल सिद्धांत का विस्मरण हो जायेगा । शब्दकोश में 'मतुब्' प्रत्यय के लिए ''भूमि, निंदा, प्रशंसा, नित्ययोग, अतिशायन, संसर्ग, विवक्षा-इतने अर्थों में मतुब्-प्रत्यय होता है''- यह वाक्य कहा गया है । इस वाक्यानुसार यहाँ 'मतुब्' प्रत्यय निंदा के अर्थ में है । इससे यह ज्ञात होता है कि, अनुचित वस्तु के लिए आग्रही नहीं होना चाहिए । इसी बात का विस्तार आगे श्रीव्रजरायजी ने भी किया है अतः अधिक जानने के लिए उनकी टीका में देख लें

उपर्युक्त विश्लेषण से यह ज्ञात होता है कि, यदि आपके दुःख सहन करने से भगवान का या भगवदीयों का किंचित् कार्य भी सिद्ध हो रहा हो तो भले ही वह दुःख अपने आप दूर होता हो, तब भी दुःख ही सहन करना चाहिए । क्योंकि यहाँ दुःख को सहन करने का आग्रह रखने में कोई दोष नहीं है । क्योंकि जिस कार्य से भगवान या भक्तों की सेवा हो रही हो, वह कार्य कभी भी अनुचित नहीं हो सकता । क्योंकि इस जन्म की सफलता ही वही है, जो भगवान या भक्तों के कार्यों को सिद्ध करने का साधन बन जाय । एक बात यह भी समझिए कि भले ही यह कहा गया हो कि दुःख को 'सहन' करना चाहिए परंतु दुःख को सहन करने में कष्ट भी तभी होता है जब जीव को भगवान या भगवदीयों से परिपक्व स्नेह नहीं होता । परिपक्व स्नेह होने पर तो भगवान या भगवदीयों का कार्य सिद्ध करने में वह जैसे-जैसे दुःख को सहन करता है, वैसे-वैसे उसे परम संतोष ही प्राप्त होता है, दुःख तो होता ही नहीं फिर वह सहन ही क्या करेगा ?

अभिमानस्यैव संसारत्वादपमानजनितदुःखसहनमतिकठिनम् । तत्रापि स्वापेक्षाया हीनैः कृतोपमानसुतरां सोढुमशक्यः । तत्रापि स्वस्वाधीनैः कृतस्ततः सुतरां सोढुमशक्यस्तेन तत्सहने कदाचित्कस्यचिच्छिथिलता स्यादिति ''त्रिदुःखसहनमि''ति सङ्केपेणोक्तमपि पुनर्विशेषत आहुर्भार्यादीनामिति । भार्या आदिर्येषामिति । सर्व एव बान्धवास्तेषामाक्रमं तत्कृततिरस्कारं सहेत् ।

---

१ ''सम्बन्धे'' इति गे पे ।

અભિમાન સંસારી હોય છે તેથી અપમાનજનિત દુઃખ સહેવું અતિ કઠિન હોય છે. તેના પર પણ આપણાથી હીન વ્યક્તિઓ દ્વારા કરેલું અપમાન સહન કરવું તો ખૂબજ કઠિન હોય છે. તેના પર પણ આપણા અધીન વ્યક્તિઓ દ્વારા કરેલું અપમાન સહેવું તો એનાથી પણ વધારે કઠિન હોય છે તેથી આ અપમાનોને કદાચ કોઈ સહન ન કરી શકે તો **ત્રિદુઃખસહનં** વગેરે વાક્યો સંક્ષિપ્તરૂપે કહ્યા પછી પણ આચાર્યચરણો વિશેષરૂપથી **ભાર્યાદીનાં** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. ભાર્યાદીનાં શબ્દનો અર્થ છે- પત્ની, પુત્ર અને અન્ય પરિવારજન. આ સમસ્ત બંધુ-બાંધવોના તિરસ્કાર કે અપમાન સહન કરી લેવા જોઈએ.

अभिमान संसारी होता है अतः अपमान जनित दुःख सहना अति कठिन होता है । तिस पर भी अपने से हीन व्यक्तियों द्वारा किया गया अपमान सहन करना तो और भी कठिन होता है । तिस पर भी अपने अधीन व्यक्तियों द्वारा किया गया अपमान सहना तो इनसे भी अधिक कठिन होता है अतः इन अपमानों को कदाचित् कोई सहन न कर सके तो **त्रिदुःखसहनं** इत्यादि वाक्य संक्षिप्तरूप से कहने के बाद भी आचार्यचरण विशेषरूप से '**भार्यादीनां**' इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । भार्यादीनां शब्द का अर्थ है-पत्नी, पुत्र एवं अन्य परिवारजन । इन समस्त बंधु-बाँधवों का तिरस्कार या अपमान सहन कर लेना चाहिए ।

आसमन्तात्क्रमः पादविक्षेपः, शिरसि पादप्रहारपर्यन्तमपि तिरस्कारं सहेदित्यर्थः । पुत्रा अपि कदाचिद्विभागादिना स्वतन्त्रा भवन्ति । भार्या तु केवलं भर्त्रधीनैवेति तत्कृतस्तिरस्कारो भर्तुरतिदुःसहस्तादृशोपि सोढव्य इति ज्ञापनाय प्रथमं भार्याया निर्देशः । यथैतादृशदुःसहोपि तिरस्कारः सोढव्यस्तत्रान्यसहने किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायोप्यनेन सूचितः । तथा च, प्रभुचरणनलिनयुगलसमाश्रयणाय किं न कर्तव्यमिति भावोप्यसूचि । यतोत्राश्रयनिरूपणायैव विवेकधैर्ये निरूप्येते । बन्धुष्वपि एकस्य द्वयोर्वा सोढव्यो नास्ति, किन्तु सर्वेषामिति ज्ञापनाय बहुवचनम् ।

''आक्रमं'' શબ્દનો અર્થ છે--બધાજ પ્રકારના તિરસ્કારોને સહન કરી લેવા જોઈએ. આમાં પાદપ્રહાર પણ આવી ગયો અર્થાત્ માથા પર લાતોના પ્રહાર સુધીનો તિરસ્કાર પણ સહન કરી લેવો જોઈએ, આ અર્થ છે. પુત્રો તો કદાચ સંપત્તિની વહેંચણી પછી અલગ પણ થઈ જાય પરંતુ પત્ની તો કેવળ પતિનેજ અધીન હોય છે અને પત્ની દ્વારા કરેલો તિરસ્કાર પતિ માટે અસહનીય હોય છે પરંતુ તે પણ સહન કરવો જોઈએ-આ બતાવવા માટે સર્વપ્રથમ **''ભાર્યા''** શબ્દનો નિર્દેશ કર્યો છે. જ્યાં આવો અસહનીય તિરસ્કાર પણ સહન કરી લેવો જોઈએ, ત્યાં બીજા તિરસ્કારોને સહન કરવામાં શું કહેવું ? આ કૈમુતિકન્યાય પણ સૂચિત થાય છે. અને, પ્રભુચરણકમલયુગલનો આશ્રય કરવા માટે શું-શું સહન ન કરી લેવું જોઈએ, આ ભાવ પણ સૂચિત કર્યો છે કેમકે ભગવદ્-આશ્રયને માટેજ વિવેક-ધૈર્ય નિરૂપિત કરેલાં છે. અહીં કેવળ કોઈ એક અથવા બે પરિવારજનનો નું નહીં પણ સમસ્ત પરિવારજનોનો તિરસ્કાર સહન કરી લેવો જોઈએ-આ બતાવવા માટે બહુવચનમાં **સર્વેષાં** પદ નો પ્રયોગ છે.

'आक्रमं' शब्द का अर्थ है-सभी प्रकार के तिरस्कारों को सहन कर लेना चाहिए । इसमें पादप्रहार भी आ गया अर्थात् सिर पर लातों के प्रहार तक का तिरस्कार भी सहन कर लेना चाहिए, यह अर्थ है । पुत्र तो कदाचित् संपत्ति के बँटवारे के पश्चात् अलग भी हो जाएँ परंतु पत्नी तो केवल पति के ही अधीन होती है और पत्नी के द्वारा किया गया तिरस्कार पति के लिए असहनीय होता है परंतु वह भी सहन करना चाहिए-यह बताने के लिए सर्वप्रथम 'भार्या' शब्द का निर्देश किया गया है । जहाँ ऐसा असहनीय तिरस्कार भी सहन कर लेना चाहिए वहाँ दूसरा तिरस्कार सहन करने में क्या कहना ? यह कैमुतिकन्याय भी सूचित होता है । और, प्रभुचरणकमलयुगल का आश्रय करने के लिए क्या-क्या नहीं सहन कर लेना चाहिए, यह भाव भी सूचित किया है क्योंकि भगवद्-आश्रय के लिए ही विवेक-धैर्य निरूपित किए गये हैं । यहाँ केवल किसी एक या दो परिवारजन का ही नहीं अपितु समस्त परिवारजनों का तिरस्कार सहन कर लेना चाहिए-यह बताने के लिए बहुवचन में **सर्वेषां** पद का प्रयोग है ।

ननु ''सह''मर्षणे, इति धातोरनुदात्तेत्वात्सहेदिति परस्मैपदं कथं चकास्तीति चेद्, इत्थम् ।

''चक्षिङ् व्यक्तायां वाची''त्यत्रेकारसत्वेपि ङकाराग्रहणं यत्, तत् ङितामेवात्मानेपदं नित्यमनुदात्तेतान्तु अनित्यमिति ज्ञापयति । तेन अनुदात्तेतां कदाचित् परस्मैपदमपि भवति, अत एव पण्डितप्रवणेन बोपदेवेन कविकल्पद्रुमधातुपाठे अयम् उभयपद्युक्तः । अत एव महाकविना शाकल्यमल्लेनाप्यधिमत्समंतुमसहन्नुपयन्ताविफलो भवेति मघवानमशासीदिति प्रयुक्तम् । अत एवानुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः इतिप्रयोगः ।

પરંતુ અહીં એક શંકા એ થાય છે કે 'सहेत्' પદ તો ''सहमर्षणे'' ધાતુથી બન્યું છે અને અનુદાત્ત-અર્થમાં છે, તો પણ એને પરસ્મૈપદના અર્થમાં કેવી રીતે યોજવામાં આવ્યો ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ જાણવું જોઈએ કે ''चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीं'' (''चक्षिङ्'' ધાતુ વાણીની અભિવ્યક્તિમાં પ્રયુક્ત કરાય છે) ધાતુને અનુસાર અનુદાત્તોમાં ક્યાંક-ક્યાંક પરસ્મૈપદ પણ પ્રયુક્ત

કરવામાં આવે છે. આજ કારણે મહાપંડિત બોપદેવજીએ પણ પોતાના ''કવિકલ્પદ્રુમ'' નામના ધાતુ-પાઠમાં ''सहमर्षणे'' ધાતુને આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદ બંનેમાં પ્રયુક્ત કરી છે. તેથી, આજ કારણે મહાકવિ શાકલ્યમલ્લે પણ પોતાના કાવ્યમાં, ''હે ઈંદ્ર ! બીજાઓનાં આધિપત્યને સહન ન કરવામાં તમે સફળ બનો એવો ઈંદ્રને આશીર્વાદ આપ્યો,'' આ વાક્યમાં ''सह'' ધાતુનો પ્રયોગ પરસ્મૈપદમાં કર્યો છે તેથી અહીં પણ તે પરસ્મૈપદમાં પ્રયુક્ત કરી લીધો છે તો તે ઠીક જ છે. આજ કારણે ''પંડિતજનો ન કહેલી વાત ને પણ પોતાની બુદ્ધિથી સમજી લે છે'' એમ કહેવાય છે.

परंतु यहाँ एक शंका यह होती है कि 'सहेत्' पद तो '' 'सह' मर्षणे'' धातु से बना है एवं अनुदात्त-अर्थ में है, फिर भी इसे परस्मैपद के अर्थ में कैसे प्रयुक्त कर दिया गया ? इस प्रश्न के उत्तर में यह जानना चाहिए कि 'चक्षिङ्' व्यक्तायां वाचीं' अर्थात् 'चक्षिङ्' धातु वाणी की अभिव्यक्ति में प्रयुक्त की जाती है धातु के अनुसार अनुदात्तों में कहीं-कहीं परस्मैपद भी प्रयुक्त किया जाता है । इसी कारण महापंडित बोपदेवजी ने भी अपने 'कविकल्पद्रुम' नामक धातु-पाठ में ''सह मर्षणे'' धातु को आत्मनेपद और परस्मैपद दोनों में प्रयुक्त किया है । और, इसी कारण महाकवि शाकल्यमल्ल ने भी अपने काव्य में ''हे इंद्र ! दूसरों के अधिपत्य को सहन न करने में तुम सफल बनो-ऐसा इंद्र को आशीर्वाद दिया'' इस वाक्य में 'सह' धातु का प्रयोग परस्मैपद में किया है अतः यहाँ भी यदि वह परस्मैपद में प्रयुक्त की गई है तो वह ठीक ही है । इसी कारण ''पंडितजन न कही हुई बात को भी अपनी बुद्धि से समझ लेते हैं'' ऐसा कहा जाता है ।

ननु उदासीनाश्चेत् केपि तिरस्कुर्युस्तदा किं करणीयम् इत्याशङ्क्य, तत्रापि यदि तदसहने आश्रये कश्चनान्तरायः स्यात्, तदा सोढव्यमित्याहुस्तथान्येषामिति । यथातिदुःसहोपि बन्धूनां तिरस्कारः सोढव्यस्तथोदासीनानामपि तिरस्कारः सोढव्यः इत्यर्थः । ननु नीचश्चेत् कोपि तिरस्कुर्यात् तदा किं कार्यमित्याशङ्क्य पूर्ववदेवाहुरसत इति । असतो जात्यादिहीनस्येत्यर्थः । यदि भगवत्सेवादिकं निर्वहति तदा तदर्थं म्लेच्छादीनामपि तिरस्कारः सोढव्यः इत्यर्थः । न केवलं तेषां तिरस्कारमात्रं सोढव्यं, प्रत्युत यदि तैः प्रभुसेवादिकं निर्विघ्नं निर्वहति तदा बान्धवा उदासीना म्लेच्छादयश्च त्रयोपि अनुसर्तव्या इति चकारार्थः ।

પરંતુ અહીં એક શંકા એ થાય છે કે જો ભગવદ્-ધર્મમાં ઉદાસીન કોઈ વ્યક્તિ આપણો તિરસ્કાર કરે તો શું કરવું ? તો **अन्येषां** વગેરે શબ્દો દ્વારા આચાર્યચરણો સમાધાન કરી રહ્યાં છે કે જો એમનાં પણ તિરસ્કારનો વિરોધ કરવામાં ભગવદ્-આશ્રયમાં વિઘ્ન આવી રહ્યું હોય તો તેમનો તિરસ્કાર પણ સહન કરવો જોઈએ, આ અર્થ છે. જેવી રીતે બંધુ-બાંધવોના અસહનીય તિરસ્કાર ને પણ સહન કરવાનું કહ્યું છે, તેવી રીતે આ લોકોનો તિરસ્કાર પણ સહન કરી લેવો જોઈએ, આ અર્થ છે. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે જો કોઈ નીચ વ્યક્તિ આપણો તિરસ્કાર કરે ત્યારે શું કરવું ? તો **असतः** વગેરે શબ્દોથી પહેલાંની જેમજ સહન કરવાનું આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે. **असतः** વ્યક્તિઓ નો અર્થ છે-હીનજાતિના વ્યક્તિ. જો ભગવત્સેવા નિભતી હોય તો તેના માટે મ્લેચ્છ જેવા વ્યક્તિઓનો તિરસ્કાર પણ સહન કરી લેવો જોઈએ, આ અર્થ છે. તેના પર પણ કેવળ તેમનો તિરસ્કાર સહેવો જ નહીં પણ પરિવારજન, ભગવદ્-ધર્મોમાં ઉદાસીન અથવા વળી મ્લેચ્છો ના દ્વારા પણ જો પ્રભુસેવાનો નિર્વિઘ્નરૂપથી નિર્વાહ થતો હોય તો તેઓ જેમ કહે તેમ કરી પણ લેવું જોઈએ - આ ''च'' શબ્દનો અર્થ છે.

परंतु यहाँ एक शंका यह होती है कि यदि भगवद्-धर्म में उदासीन कोई व्यक्ति हमारा तिरस्कार करे तब क्या करना ? तो **अन्येषां** इत्यादि शब्दों द्वारा समाधान करते हुए आचार्यचरण कह रहे हैं कि यदि उनके भी तिरस्कार का विरोध करने से भगवद्-आश्रय में विघ्न आ रहा हो तो उनका तिरस्कार भी सहन करना चाहिए । जिस प्रकार बंधु-बाँधवों के असहनीय तिरस्कार को भी सहन करना कहा गया है, वैसे इन लोगों का तिरस्कार भी सहन कर लेना चाहिए, यह अर्थ है । दूसरा प्रश्न यह है कि यदि कोई नीच व्यक्ति हमारा तिरस्कार करे तब क्या करना ? तो **असतः** इत्यादि शब्दों से पहले की ही तरह सहन करना कह रहे हैं । **असतः** व्यक्तियों का अर्थ है-हीन जाति के व्यक्ति । यदि भगवत्सेवा निभती हो तो उसके लिए म्लेच्छ जैसे व्यक्तियों का तिरस्कार भी सहन कर लेना चाहिए, यह अर्थ है । तिस पर भी केवल उनका तिरस्कार सहना ही नहीं परंतु परिवारजन, भगवद्-धर्मों में उदासीन या फिर म्लेच्छों के भी द्वारा यदि प्रभुसेवा का निर्विघ्न-रूप से निर्वाह होता हो तो ये जैसा कहें वैसा कर भी लेना चाहिए- यह 'च' शब्द का अर्थ है ।

यथा भगवदर्थमतिदुःसहोपि तिरस्कारः सोढव्यः, तथा प्रभुचरणसमाश्रयणाय प्रतिबन्धरूपः सर्वोपि सुखभोगः सुदुस्त्यजोपि त्यक्तव्य इत्याहुः स्वयमिति ।

स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ।
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥

''स्वयं'' पदात् श्रीप्रभुप्रसादत्वेन प्राप्तस्य विहितत्वेन प्राप्तस्य च मिष्टान्नादेः परित्यागाभावः सूचितः । अत एव

''त्वयोपभुक्ते''त्यादि । इन्द्रियकार्याणि सर्वेन्द्रियविषयभोगात् कायेन वाचा मनसा च स्वयं प्रयत्नेन त्यजेदित्यर्थः ।

જે પ્રકારે ભગવાન માટે અસહનીય તિરસ્કાર સહન કરવો જોઈએ, તેમ પ્રભુચરણોના આશ્રય માટે પ્રતિબંધકરૂપ સમસ્ત સુખભોગ પણ છોડી દેવા જોઈએ, ભલેને તે ત્યાગવા કઠિન હોય -આ **''સ્વયં''** ઈત્યાદિ શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે. **સ્વયં** પદથી એ જણાય છે કે પ્રભુપ્રસાદના રૂપમાં પ્રાપ્ત થયેલી વિહિત મિઠાઈ વગેરેનો ત્યાગ આવશ્યક નથી. આજ કારણે ''અમે આપના દ્વારા ઉપભુક્ત માલા પહેરી, ચંદન લગાડ્યું, અમે આપની જૂઠન ખાવા વાળા દાસ છીએ. (શ્રી. ભા. ૧૧/૬/૪૬)'' આવાં વાક્યો શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે સમસ્ત ઈંદ્રિયો વિષયભોગમાં આસક્ત હોય છે તેથી ઈંદ્રિયોના આવા સમસ્ત કાર્યો ને મન-વાણી-શરીર દ્વારા આપણે પ્રયત્નપૂર્વક છોડવાં જોઈએ, આ અર્થ છે.

जिस प्रकार भगवान के लिए असहनीय तिरस्कार सहना चाहिए, वैसे प्रभुचरणों के आश्रय के लिए प्रति प्रतिबंधकरूप समस्त सुखभोग भी त्याग देने चाहिए, भले ही वे त्यागने कठिन हों-यह स्वयं इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । स्वयं पद से यह ज्ञात होता है कि प्रभुप्रसाद के रूप में प्राप्त हुई विहित मिठाई इत्यादि का त्याग आवश्यक नहीं है । इसीकारण ''हमने आपके द्वारा उपभुक्त माला पहनी, चंदन लगाया, हम आपकी जूठन खाने वाले दास हैं (श्री. भा. ११/६/४६)'' इत्यादि वाक्य श्रीमद्-भागवत में प्राप्त होते हैं । चूँकि समस्त इंद्रियाँ विषय भोग में आसक्त होती हैं अतः इंद्रियों के ऐसे समस्त कार्यों को मन-वाणी-शरीर द्वारा हमें प्रयत्नपूर्वक त्याग देना चाहिए, यह अर्थ है ।

अयमभिसन्धिः, ''तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये''दिति सप्तमे नारदवचनान्निरन्तरं भगवद्भावनादिरेव परमपुरुषार्थः । अत एव ''तस्माद्भारत सर्वात्मे''त्यादि । ''तस्मात्सर्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवं । म्रियमाणोव्यवहितस्ततोयाति पराङ्गतिम्'' । अतस्तत्साधक एव परमलाभकरस्तद्विघातक एव परमहानिकरः । यतश्चिन्तनादिविच्छेदक एव परमहानिकरः । अत एव सा हानिः ''कालोस्ति यत आयुर्हरति वै पुंसामित्यादि । भोगश्च स्मरणादिविघातकः । अतः परमहानिकरत्वेन भोगास्त्यक्तव्या इत्यर्थः ॥

અહીં ગૂઢાર્થ એ છે કે ''તેથી કોઈ પણ પ્રકારે મનને કૃષ્ણમાં જોડી દેવું જોઈએ (શ્રી. ભા. ૭/૧/૩૧)''-સપ્તમસ્કંધના આ નારદવચનો દ્વારા નિરંતર ભગવદ્-ભાવના કરવીજ પરમપુરુષાર્થ છે. આજ કારણે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં ''તેથી જ હે પરિક્ષિત ! સર્વાત્મા ભગવાનનીજ લીલાઓનું સ્મરણ કરવું જોઈએ (શ્રી. ભા. ૨/૧/૫)'' અને ''તેથી હે પરીક્ષિત ! હવે બધીજ રીતે ભગવાન કેશવને હૃદયારૂઢ કરીલો, તમને અવશ્ય પરમગતિ પ્રાપ્ત થશે (શ્રી. ભા. ૧૨/૩/૪૯)'' વગેરે વાક્યો છે. તેથી ભગવદ્‌ભાવનું સાધક પરમ લાભકારી છે અને ભગવદ્‌ભાવનું વિઘાતક પરમ હાનિકારક છે. કેમકે ભગવદ્-ચિંતનનો વિચ્છેદક જ પરમ હાનિપ્રદ છે. આજ કારણે તે હાનિ- ''જે મનુષ્યનો સમય ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાનમાં વ્યતીત થઈ રહ્યો છે, તેના સિવાય બીજા બધા મનુષ્યોનું આયુષ્ય વ્યર્થ જઈ રહ્યુ છે (શ્રી. ભા. ૩/૨/૧૭)''- વગેરે વાક્યો દ્વારા કહી છે. અને વિષય ભોગ તો ભગવદ્-સ્મરણનો વિઘાતક છે તેથી પરમ હાનિપ્રદ હોવાથી ભોગો છોડી દેવાં જોઈએ, આ અર્થ છે. (પાઠકોની સુવિધા માટે કહી દઈએ કે અહીં થી આઠમા શ્લોકની ટીકા પૂરી થવા સુધીનાં વાક્યો સંવાદાત્મક છે. સંસ્કૃત-ટીકાનાં આ મૂળ વાક્યો ને વાંચવાથી કંઈક એવું પ્રતીત થાય છે કે, આ ટીકાનું લેખનકાર્ય કરતા સમયે ટીકાકારની સામે કોઈ વિતંડાવાદી (એવો માણસ જે ફક્ત તર્ક-વિતર્ક કરતો હોય) આવી ગયો હશે અને તેણે એમની સામે કોઈ તર્ક-વિતર્ક કર્યો હશે. તેથી તેનો ઉત્તર આપતા સમયે ટીકાકાર કંઈક ક્રોધિત પણ થઈ ગયાં હશે, એવું એમના લેખનથી આભાસ થાય છે. આ પ્રસંગનો આનંદ લેવા માટે મે પણ આને સંવાદરૂપમાં જ લખ્યું છે)

यहाँ गूढ़ार्थ यह है कि ''अतः किसी भी प्रकार से मन को कृष्ण में लगा देना चाहिए (श्री. भा. ७/१/३१)'' सप्तमस्कंध के इस नारदवचनों के द्वारा निरंतर भगवद्-भावना करनी ही परमपुरुषार्थ है । इसी कारण श्रीमद्-भागवत में ''इसी कारण हे परिक्षित ! सर्वात्मा भगवान की ही लीलाओं का स्मरण करना चाहिए (श्री. भा. २/१/५)'' एवं ''अतः हे परिक्षित् ! अब सभी प्रकारों से भगवान केशव को हृदयारूढ कर लो । तुम्हें अवश्य परमगति प्राप्त होगी (श्री. भा. १२/३/४९)'' इत्यादि वाक्य हैं । अतः भगवद्-भाव का साधक ही परम लाभकारी है एवं भगवद्-भाव का विघातक परम हानिकारक है । क्योंकि भगवद्-चिंतन का विच्छेदक ही परम हानिप्रद है । इसी कारण वह हानि ''जिस मनुष्य का समय भगवान-श्रीकृष्ण के गुणगान में व्यतीत हो रहा है, उसके अतिरिक्त अन्य सभी मनुष्यों की आयु व्यर्थ जा रही है (श्री. भा. ३/२/१७)'' इत्यादि वाक्य द्वारा कही गई है । और विषय भोग तो भगवद्-स्मरण का विघातक है । अतः परम हानिप्रद होने के कारण भोग त्याग देने चाहिए, यह अर्थ है । अध्येताओं की सुविधा के लिए बता दें कि अब यहाँ से आठवें श्लोक की टीका पूरी होने तक के वाक्य संवादात्मक हैं । संस्कृत-टीका के इन मूल वाक्यों को पढ़ने से कुछ ऐसा प्रतीत होता है कि, इस टीका का लेखन कार्य करते समय टीकाकार के सामने कोई वितंडावादी (ऐसा व्यक्ति जो केवल तर्क-कुतर्क करता हो) आ गया होगा और उसने इनके सामने

કુછ તર્ક-કુતર્ક કિયા હોગા । ઉનકા ઉત્તર દેતે સમય ટીકાકાર કુછ કોધિત ભી હો ગયે હોંગે, ઐસા ઇનકે લેખન સે આભાસ હોતા હૈં । ઇસ પ્રસંગ કા આનંદ લેને કે લિએ મૈંને ભી ઇસે સંવાદ-રૂપ મેં હી લિખા હૈ ।

नन्विदमसङ्गतम्, तथाहि, अन्येषां यथा तथास्तु, भक्तानान्तु विषया न बाधकाः । यतः सत्स्वपि विषयभोगेषु भक्तिरेव सर्वसाधिकास्ति । अत एव "बाध्यमानोपि मद्भक्तः" "अपि चेत्सुदुराचार" इत्यादि । अत एव प्रियव्रतप्रह्लादाम्बरीषादीनामपि राज्यादिकरणम् । न हि स्मरणादिविघातकेषु ते प्रवर्त्तन्ते । अतः कथं भगवद्भावविघातका विषया इति चेत् ? स्वानुभवं जानन्नप्येवं वदन् निरपत्रपोसि । न हि त्वया भोगं भुञ्जानो भगवच्चरणारविन्दाभिनिविष्टचित्तः कश्चिद्दृष्टश्चरः श्रुतो वा । ननु श्रुता एव बहवः प्रियव्रतप्रभृतय इति चेत् ? रे मूर्ख ? तेषु भोगस्य नाममात्रम्, न हि ते विषयेष्वासक्तचित्ताः, किन्तु, केवलं प्रभुचरणपरायणा एव । अतः प्रभोराज्ञया ते राज्यादिकं कृतवन्तो न तु भोगं भुञ्जानाः ।

પરંતુ કોઈ પૂર્વપક્ષીની શંકા એ છે કે, આ બધા ઉપદેશો અસંગત છે કેમકે બીજાઓનું તો જે થાય તે થાય પરંતુ ભક્તોને માટે તો વિષયો (સંસારાસક્તિ) બાધક થતા નથી. કેમકે જો તે બાધક હોય તો પણ ભક્તિ જ સર્વસાધિકા છે. આજ કારણે ભગવાને પણ, "ઈંદ્રિયો દ્વારા બાધિત થયા છતાં પણ મારો ભક્ત મારી પ્રગલ્ભ ભક્તિથી પ્રાયઃ પરાજિત નથી થતો (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૪/૧૮)", "દુરાચારી થવા પર પણ મારા ભક્તને સાધુ જ માનવો જોઈએ (ભ. ગી. ૯/૩૦)" વગેરે વાક્યો કહ્યા છે. અને આજ કારણે પ્રિયવ્રત, અંબરીષ, પ્રલ્હાદ વગેરે લોકોએ ભગવદ્-ભક્ત હોવા છતાં પણ રાજ્ય ભોગવેલું. જો વિષયભોગ ભગવદ્-ભાવનો વિઘાતક હોત તો તેઓ રાજ્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત કેવી રીતે થતા ? તેથી આપ વિષયોને ભગવદ્-ભાવનો વિઘાતક કેવી રીતે કહી રહ્યા છો ?

જો તમે એવી શંકા કરી રહ્યા છો તો અરે નિર્લજ્જ ! પોતાના અનુભવને જાણવા છતાં પણ તુ આવું કહી રહ્યો છે ? શું તે ભગવત્-ચરણારવિંદોમાં નિવિષ્ટ ચિત્તવાળા કોઈ ભક્તને આ પ્રકારે વિષયોના ભોગ કરતા જોયા છે કે સાંભળ્યા છે ?

હા, રાજા પ્રિયવ્રત જેવા બહુ લોકોના વિશે એવું સાંભળ્યું છે.

અરે મૂર્ખ ! એ લોકો માં ભોગ તો કથન માત્ર માટે જ છે, એમનું ચિત્ત કોઈ વિષયોમાં આસક્ત નથી પરંતુ પ્રભુચરણપરાયણ જ છે. આજ કારણે પ્રભુ-આજ્ઞાથી તેઓ રાજ્ય કરી રહ્યા હતા, રાજ્ય ભોગવવા માટે નહીં.

परंतु किसी पूर्वपक्षी की शंका यह है कि, ये सभी उपदेश असंगत हैं क्योंकि अन्यों का तो चाहे जो हो किंतु भक्तों के लिए तो विषय (संसारासक्ति) बाधक नहीं होते । क्योंकि यदि वे बाधक हों तो भी भक्ति ही सर्व-साधिका है । इसी कारण भगवान ने भी "इंद्रियों के द्वारा बाधित होने पर भी मेरा भक्त मेरी प्रगल्भ-भक्ति से प्रायः पराजित नहीं होता (श्री. भा. ११/१४/१८)", "दुराचारी होने पर भी मेरे भक्त को साधु ही मानना चाहिए (भ. गी. ९/३०)" इत्यादि वाक्य कहे हैं । और इसी कारण प्रियवत, अंबरीष, प्रल्हाद इत्यादि लोगों ने भगवद्-भक्त होते हुए भी राज्य भोगा था । यदि विषयभोग भगवद्-भाव का विघातक होता तो ये राज्य करने की ओर कैसे प्रवृत्त होते ? अतः आप विषयों को भगवद्-भाव का विघातक कैसे कह रहे हैं ?

यदि तू ऐसी शंका कर रहा हो तो, अरे निर्लज्ज ! अपने अनुभव को जानता हुआ भी तू ऐसा कह रहा है ? क्या तूने भगवत्-चरणारविंदो में निविष्ट चित्तवाले किसी भक्त को इस प्रकार से विषयों का भोग करते देखा या सुना है ?

हाँ, राजा प्रियव्रत जैसे बहुतों के बारे में ऐसा सुना ही है ।

अरे मूर्ख ! उन लोगों में भोग तो कथन मात्र के लिए है, उनका चित्त कोई विषयों में आसक्त नहीं है अपितु प्रभुचरणपरायण ही है । इसी कारण प्रभु-आज्ञा से वे राज्य कर रहे थे, राज्य भोगने के लिए नहीं ।

नन्वनुभवेन कथं निर्द्धारः प्रमाणसम्मतिं विनानुभवत्वप्रमात्वयोः सन्देहादिति चेत् ? वत्स ? विमलामतिस्ते, यतः प्रमाणसम्मतिमपि श्रोतुकामोसि । अवहितः शृणु । प्रथमं तावद्गीतासु श्रीमद्यदुकुलजलधिसमुद्भूतश्रीकृष्णचन्द्रो-क्तमवधारय । तथाहि, 'विषयान्ध्यायतः पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोभिजायते । क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' । सङ्ग आसक्तिः, कामोभिलाषः, क्रोधः कोपः, सम्मोहो विवेकाभावः, स्मृतिविभ्रमो भगवच्चरणविस्मरणम्, बुद्धिनाशः सुबुद्धिनाशः, प्रणाशः स्वरूपलाभाभावः । मुक्तौ लीलाप्रवेशे वा स्वरूपलाभस्तदभावः संसारः ।

પરંતુ આપ કેવળ અનુભવના આધાર પર આને નિશ્ચિતરૂપથી કેવી રીતે કહી શકો છો કે તેમનામાં રાજ્ય ભોગવવાની ઈચ્છા નહોતી ? કેમકે જ્યાં સુધી કોઈ વાતનું પ્રમાણ ન મળે, ત્યાં સુધી અનુભવ અને પ્રમાણની વચ્ચે સંદેહની રેખા તો બની જ રહે છે.

હે વત્સ ! હવે તમારી બુદ્ધિ કંઈક શુદ્ધ થઈ છે. કેમકે હવે તમે કોરા તર્કો ને છોડીને પ્રમાણ પણ સાંભળવા માંગો છો. તો સાવધાન થઈને સાંભળો. સર્વપ્રથમ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીમદ્-યદુકુલનંદન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું કથન હૃદયમાં ધારણ કરો ''ઈંદ્રિયવિષયોનું ચિંતન કરવાથી મનુષ્યની તેમનામાં આસક્તિ થાય છે; આસક્તિથી કામ અને ક્રોધ થાય છે. ક્રોધથી મોહ અને મોહથી સ્મરણશક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. સ્મૃતિ નાશથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી સંસારકૂપમાં ફરીથી પડી જવાથી પતન થઈ જાય છે (ભ. ગી. ૨/૬૨/૬૩).'' અહીં સંગનો અર્થ થાય છે, આસક્તિ. કામનો અર્થ છે, અભિલાષા. ક્રોધનો અર્થ છે, કોપ. સમ્મોહનો અર્થ છે- ભલાં-બૂરાનો વિવેક ન હોવો. સ્મૃતિવિભ્રમનો અર્થ છે - ભગવત્ ચરણોનું વિસ્મરણ થવું. બુદ્ધિનાશ નો અર્થ છે, સદ્બુદ્ધિનો નાશ થવો. પ્રણાશનો અર્થ છે - સ્વરૂપજ્ઞાન ન થવું. મુક્તિથવા પર કે લીલાપ્રવેશ થવા પર જ આપણાં વાસ્તવિક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યાં આપણાં વાસ્તવિક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી, તેજ સંસાર છે.

પરંતુ આપ કેવલ અપને અનુભવ કે હી આધાર પર ઇસે નિશ્ચિતરૂપ સે કૈસે કહ સકતે હૈં કિ ઉનમેં રાજ્ય ભોગને કી ઇચ્છા નહીં થી ? ક્યોંકિ જબ તક કિસી બાત કા પ્રમાણ ન મિલે, તબ તક અનુભવ એવં પ્રમાણ કે બીચ સંદેહ કી રેખા તો બની હી રહતી હૈ ?

હે વત્સ ! અબ તુમ્હારી બુદ્ધિ કુછ શુદ્ધ હુઈ હૈ । ક્યોંકિ અબ તુમ કોરે તર્કોં કો છોડકર પ્રમાણ ભી સુનના ચાહતે હો । તો સાવધાન હોકર સુનો । સર્વપ્રથમ ભગવદ્-ગીતા મેં શ્રીમદ્-યદુકુલનંદન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કા કથન હૃદય મેં ધારણ કરો । ''ઇંદ્રિયવિષયોં કા ચિંતન કરને સે મનુષ્ય કી ઉનમેં આસક્તિ હો જાતી હૈ; આસક્તિ સે કામ એવં કામ સે ક્રોધ હોતા હૈ । ક્રોધ સે મોહ ઔર મોહ સે સ્મરણશક્તિ ક્ષીણ હો જાતી હૈ । સ્મૃતિ-નાશ સે બુદ્ધિનાશ. ઔર બુદ્ધિનાશ સે સંસારકૂપ મેં ફિર સે ગિર કર પતન હો જાતા હૈ (ભ. ગી. ૨/૬૨,૬૩)'' । યહાઁ સંગ કા અર્થ હૈ, આસક્તિ । કામ કા અર્થ હૈ, અભિલાષા । ક્રોધ કા અર્થ હૈ, કોપ । સમ્મોહ કા અર્થ હૈ, ભલે-બુરે કા વિવેક ન હોના । સ્મૃતિવિભ્રમ કા અર્થ હૈ, ભગવત્-ચરણોં કા વિસ્મરણ હો જાના । બુદ્ધિનાશ કા અર્થ હૈ, સદ્બુદ્ધિ કા નાશ હો જાના । પ્રણાશ કા અર્થ હૈ, સ્વરૂપજ્ઞાન ન હોના । મુક્તિ હોને પર યા લીલાપ્રવેશ હોને પર હી અપને વાસ્તવિક સ્વરૂપ કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ । જહાઁ અપને વાસ્તવિક સ્વરૂપ કી પ્રાપ્તિ નહીં હૈ, વહી સંસાર હૈ ।

अत एव कपिलदेवैरप्युक्तम्, 'चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् । गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तय, इति । (भा. ३-२५-१५) गुणेषु रूपरसादिषु पञ्चस्वपि विषयेष्विति यावत् । अत एव ''मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरि''त्यपि । अत एव विषयाविष्टचित्तानां कृष्णाावेशस्तु दूरत'' इत्यपि । भोगेष्वपि स्त्रीसंभोगः सुतरां बाधकः, तत्क्षणमेव बुद्धिविपर्यासकरत्वात् । अत एव कपिलदेवैरपि 'न तथास्य भवेन्मोह' इत्याद्युक्तम् । 'भोगान्सन्त्यज्य यः सर्वान्न जातु काम' इत्यादि ययातिवचनम् । 'महत्सेवाद्वारमाहु'रित्यादि ऋषभवाक्यम् ।

આજ કારણે કપિલદેવજીએ પણ, ''જીવ ના બંધન અને મોક્ષનું કારણ મન જ છે. વિષયોમાં આસક્ત થવા પર તે બંધનનો હેતુ છે અને પરમાત્મામાં અનુરક્ત થવા પર તેજ મન મોક્ષનું કારણ બની જાય છે. (શ્રી. ભા. ૩/૨૫/૧૫)'', આ કહ્યું છે. આ શ્લોકમાં ''**ગુણેષુ**'' શબ્દનો અર્થ છે - રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયોમાં આસક્ત થવાથી જીવ સંસારમાં બંધાઈ જાય છે. આજ કારણે કપિલદેવજી એ ''મન જ બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે'' એમ કહ્યું. આજ કારણે ''વિષયોથી આવિષ્ટ થયેલાં મન માટે તો કૃષ્ણનો આવેશ તો દુર જ છે'' આ પ્રકારનાં વાક્યો છે. આ સમસ્ત ભોગો માં સ્ત્રીસંભોગ બધા કરતા વધારે બાધક છે કેમકે તે તેજ સમયે બુદ્ધિનાશ કરી દે છે. તેથી જ કપિલદેવજીએ પણ ''જીવને અન્ય કોઈ વસ્તુથી મોહ અને બંધન નથી થતા, જેવા સ્ત્રીસંગ અને સ્ત્રીસંગના સંગી નો સંગ કરવાથી થાય છે. (શ્રી. ભા. ૩/૩૧/૩૫)'', આ વાક્ય કહ્યું છે. અને યયાતિએ ''જે સમસ્ત ભોગોનો બધી રીતે (સુવ્યવસ્થિત રીતે) ત્યાગ કરી દે છે, તેને કામ ઉત્પન્ન નથી થતો.'' આ વાક્ય કહ્યું છે. (મેળવો શ્રી. ભા. ૯/૧૯/૧૪). ઋષભદેવજી એ પણ ''શાસ્ત્રોએ મહાપુરૂષોની સેવા ને મુક્તિ નું અને સ્ત્રીસંગીને નરકનું દ્વાર કહ્યાં છે (શ્રી. ભા. ૫/૫/૨)'' આ વાક્ય કહ્યું છે.

ઇસી કારણ કપિલદેવજી ને ભી ''જીવ કે બંધન એવં મોક્ષ કા કારણ મન હી હૈ । વિષયોં મેં આસક્ત હોને પર વહ બંધન કા હેતુ હૈ એવં પરમાત્મા મેં અનુરક્ત હોને પર વહી મન મોક્ષ કા કારણ બન જાતા હૈ (શ્રી. ભા. ૩/૨૫/૧૫)'' યહ કહા હૈ । ઇસ શ્લોક મેં 'ગુણેષુ' શબ્દ કા અર્થ હૈ-રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ ઇત્યાદિ પાઁચ વિષયોં મેં આસક્ત હોને પર જીવ સંસાર મેં બઁધ જાતા હૈ । ઇસી કારણ કપિલદેવ જી ને 'મન હી બંધન એવં મોક્ષ કા કારણ હૈ' યહ કહા । ઇસી કારણ ''વિષયોં સે આવિષ્ટ હુએ મન કે લિએ કૃષ્ણ કા આવેશ તો દૂર હી હૈ'' ઇસ પ્રકાર કે વાક્ય હૈં । ઇન સમસ્ત ભોગોં મેં સ્ત્રીસંભોગ સબસે અધિક બાધક હૈ ક્યોંકિ યે ઉસી સમય બુદ્ધિનાશ કર દેતા હૈ । અતએવ કપિલદેવ જી ને ભી ''જીવ કો અન્ય કિસી વસ્તુ સે વૈસા મોહ એવં બંધન નહીં હોતા, જૈસા સ્ત્રીસંગ એવં સ્ત્રીસંગ કે સંગી કા સંગ કરને સે હોતા હૈ (શ્રી.

भा. ३/३१/३५)'' यह वाक्य कहा है । और ययाति ने ''जो समस्त भोगों का भलीभाँति त्याग कर देता है, उसे काम उत्पन्न नहीं होता'' यह वचन कहे हैं । मिलाएँ श्री. भा. ९/१९/१४ । ऋषभदेवजी ने भी ''शास्त्रों ने महापुरुषों की सेवा को मुक्ति का एवं स्त्रीसंगी को नर्क का द्वार कहा है (श्री. भा. ५/५/२)'' यह वाक्य कहा है ।

ननु तर्हि 'बाध्यमानोपि मद्भक्त, (भा. ११-१४-१८) इत्यादिना विषयाणामबाधकत्वं कथमुच्यत इति चेद् ? अत्र ब्रूमः । केवलं भजनं कुर्वाणः कदाचिदिन्द्रियनिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्विषयैः स्ववशः क्रियते, तस्याशक्त्येर्थं भगवान् क्षमत इति । न तस्य तत्पापभोगो भवति । अत एव कृपयाहं तथा सम्पादयामीति ज्ञापयितुं स्वपक्षपातज्ञापकं 'मद्भक्त' इति पदमुक्तवान् । अत एवा''जितेन्द्रिय'' इति तस्याऽशक्तिं (दृष्ट्वा) दयायां हेतुमुक्तवान् । अजितेन्द्रियः इन्द्रियजयं कर्तुमशक्तः । ईश्वरः केनापि न नियन्तुं शक्य इति कदाचिदेताद्दशेपि न क्षमां करोति, तदा तेन पापेन सोभिभूयत एवेतिप्राय इत्युक्तम् । प्रायो बाहुल्येन नतु सर्वथा नियमः । भक्तिरपि प्रगल्भा चेदुत्कर्षं प्राप्ता भवति, नोचेन्न क्षमते ।

तो पछी भगवाने ईंद्रियोथी बाधित थई जवा पर पण मारी प्रगल्भ भक्तिथी मारा भक्तने ईंद्रियो पराजित नथी करी शकती (श्री. भा. ११/१४/१८), आ प्रकारे केम कह्युं के तेमना भक्त माटे विषय-भोग बाधक नथी.

એનું સમાધાન કહી રહ્યા છે. સમજો કે કેવળ ભગવદ્-ભજન કરવામાં કદાચ જો તે ઈંદ્રિયનિગ્રહ કરવામાં અસમર્થ થઈ જાય અને વિષયો તેને પોતાના વશમાં કરી લેતા હોય તો તેની અસમર્થતા ને ભગવાન ક્ષમા કરી દે છે અને તેને તે પાપને ભોગવવું નથી પડતું. આજ કારણે ''હું કૃપાદ્વારા તેમને એવું સામર્થ્ય આપી દઉ છું'' આવો અભિપ્રાય બતાવવા માટે ભગવાને ભક્તોનો પક્ષ લેતા ''મદ્ભક્ત'' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તેજ કારણે આ શ્લોકમાં તેને ''અજીતેન્દ્રિય'' (એટલે જે ઈંદ્રિયોને ન જીતી શક્યો હોય) પદ થી સંબોધિત કરીને તેની અસમર્થતા જોતા દયા થી ભગવાને એવું કહ્યું છે. અજીતેન્દ્રિય એને કહે છે, જે ઈંદ્રિયોને જીતવામાં અસફળ રહ્યો હોય. ઈશ્વરતો કોઈના પણ નિયંત્રણ માં નથી તેથી જો તેઓ એવા જીવને પણ ક્ષમા ન કરે તો તે પાપથી તો ઘેરાઈ જ જશે. તેથી આ શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે તેઓ પ્રાયઃ તેને ક્ષમા કરી દે છે. પરંતુ પ્રાયઃ શબ્દનો અર્થ થાય છે- અધિકતર ક્ષમા કરી દે છે, હંમેશા કરી દેતા હોય, એવો નિયમ પણ નથી. અને પાછી એની ભક્તિ પણ પ્રગલ્ભ હોવી જોઈએ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ હોવી જોઈએ, જો નથી તો તેઓ ક્ષમા નથી કરતા.

तब फिर भगवान ने ''इंद्रियों से बाधित होने पर भी मेरी प्रगल्भ भक्ति से मेरे भक्त को इंद्रियों पराजित नहीं कर सकती (श्री. भा. ११/१४/१८)'' इस प्रकार से यह क्यों कहा कि उनके भक्त के लिए विषय-भोग बाधक नहीं हैं ?

इसका समाधान कह रहे हैं । समझो कि केवल भगवद्-भजन करते हुए कदाचित् यदि वो इंद्रियनिग्रह करने में असमर्थ हो जाय और विषय उसे अपने वश में कर लेते हों तो उसकी असमर्थता को भगवान क्षमा कर देते हैं और उसे उस पाप को भोगना नहीं पड़ता । इसी कारण ''मैं कृपाद्वारा उसे ऐसी सामर्थ्य दे देता हूँ'' ऐसा अभिप्राय बताने के लिए भगवान ने भक्तों का पक्ष लेते हुए 'मद्भक्त' शब्द का प्रयोग किया है और इसी कारण इस श्लोक में उसे 'अजितेन्द्रिय' (अर्थात् जो इंद्रियों को न जीत सका हो) पद से संबोधित करते हुए उसकी असमर्थता देखते हुए दया से भगवान ने ऐसा कहा है । अजितेन्द्रिय उसे कहते हैं, जो इंद्रियों को जीतने में असफल रहा हो । ईश्वर तो किसी के भी नियंत्रण में नहीं हैं अतः यदि वे ऐसे जीव को भी क्षमा न करें तो वह पाप से तो ग्रस्त हो ही जायेगा । इसलिए इस श्लोक में भगवान ने कहा है कि वे प्रायः उसे क्षमा कर देते हैं । परंतु प्रायः शब्द का अर्थ होता है-अधिकतर क्षमा कर देते हैं, हमेशा कर देते हों, ऐसा नियम भी नहीं है । और फिर उसकी भक्ति भी प्रगल्भ होनी चाहिए अर्थात् उत्कृष्ट होनी चाहिए, यदि नहीं है तो वे क्षमा नहीं करते ।

तेनैवं पदयोजना, इन्द्रियजयं कर्तुमशक्तः सन्विषयैर्वशो यो मद्भक्तः स विषयैः पराजितो न भवति परमया भक्त्या । तथा च अनेनापि भक्तिरुत्तरोत्तरमधिका कार्या, यावच्छक्यमिन्द्रियनिग्रहश्च कर्त्तव्य इति सूचितम् । यद्वा, पूर्वमजितेन्द्रियः सन् स विषयैः बाध्यमानोपि, यदा तत्सर्वं परित्यज्य प्रगल्भभक्तिमान् भवति तदा नाभिभूयत इति । अथवा, प्रौढिप्रकारमेव प्रभुराह 'बाध्यमानोपी'ति । तथाहि, प्रभुर्द्वेधाप्यङ्गीकरोति मर्यादया पुष्ट्या च । तत्र पुष्ट्या यमङ्गीकरोति स नाभिभूयते, प्रगल्भया पुष्टिमार्गीयया । एवमङ्गीकारे नियमाभावा'त्प्राय' इति ।

तेथी पूरा श्लोकनो अर्थ એ થયો કે ઈંદ્રિયજય કરવામાં અસમર્થ અને વિષયો ને વશ થયેલો જે મારો ભક્ત છે, તે મારી પરમભક્તિથી વિષયોથી પરાજિત નથી થતો. આનાથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે ઉત્તરોત્તર અધિક ભક્તિ કરવી જોઈએ અને જેટલો થઈ શકે તેટલો ઈંદ્રિયનિગ્રહ કરવો જોઈએ, આવું સૂચિત થાય છે. અથવા એવો અર્થ કરીએ કે ભગવદ્-ભક્તિથી પહેલા તે

ઈંદ્રિયજય કરવામાં ભલેને અસમર્થ રહ્યો હોય અને ભલેને તેમના બંધનોમાં બંધાયેલો હોય, પરંતુ જ્યારે તે બધાજ વિષયોનો ત્યાગ કરીને ઉત્કૃષ્ટ ભક્ત બને છે, ત્યારે તે વિષયો થી પરાજિત નથી થતો. અથવા એવો અર્થ કરી લઈએ કે ઉપર્યુક્ત શ્લોક માં ભગવાને ''પ્રૌઢિ''લોકોને (જેમને પોતાની જીતેન્દ્રિયતાનો ઘમંડ થઈ ગયો હોય, તે ''પ્રૌઢિ'' છે.) અંગીકાર કરવાનો પ્રકાર કહ્યો છે. આમાં સર્વપ્રથમ એ સમજો કે પ્રભુ બે પ્રકારે અંગીકાર કરે છે-એક ''મર્યાદા'' થી અને બીજો ''પુષ્ટિ'' વડે. જેમનો પુષ્ટિ પદ્ધતિથી અંગીકાર કરે છે, તે જીવ તો ઉત્કૃષ્ટ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ ને કારણે વિષયોમાં રત રહેવાં છતાં પણ તેમનાથી પરાજિત નથી થતો. આવી પદ્ધતિથી અંગીકાર કરવામાં કોઈ નિયમન નથી, આ 'પ્રાયઃ' શબ્દથી સમજાય છે.

अतः पूरे श्लोक का अर्थ यह हुआ कि-इंद्रियजय करने में असमर्थ एवं विषयों के वश हुआ जो मेरा भक्त है, वह मेरी परमभक्ति से विषयों से पराजित नहीं होता । और, इससे भी यह सिद्ध हुआ कि उत्तरोत्तर अधिक भक्ति करनी चाहिए एवं जितना हो सके उतना इंद्रियनिग्रह करना चाहिए, यह सूचित होता है । अथवा यह अर्थ करें कि, भगवद्-भक्ति से पहले वह इंद्रियजय करने में भले ही असमर्थ रहा हो और भले ही उनके बंधनों में बँधा हुआ हो परंतु जब वह उन सभी विषयों का त्याग करके उत्कृष्ट भक्त बनता है, तब वह विषयों से पराजित नहीं होता । अथवा यों अर्थ कर लें कि उपर्युक्त श्लोक में भगवान द्वारा प्रौढि लोगों को जिसे अपनी जितेन्द्रियता का घमंड हो गया हो, वह 'प्रौढि' है अंगीकार करने का प्रकार कहा गया है । इसमें सर्वप्रथम यह समझें कि प्रभु दो प्रकार से अंगीकार करते हैं एक 'मर्यादा' से और दूसरे 'पुष्टि' से । जिसको पुष्टि-पद्धति से अंगीकार करते हैं, वह जीव तो उत्कृष्ट पुष्टिमार्गीय भक्ति के कारण विषयों में रक्त रहने पर भी उनसे पराजित नहीं होता । ऐसी पुष्टि-पद्धति से अंगीकार करने में कोई नियम नहीं है, यह 'प्रायः' शब्द से ज्ञात होता है ।

यथा राजानोतिकृपापात्राय यत्किञ्चिदपि कार्यमकुर्वाणायापि सर्वस्वं ददति, तस्य सहस्रमप्यपराधान्न मन्यन्ते, गालिदानेपि परिहासं मन्यन्ते । अन्यस्मै च कार्यमकुर्वाणाय किमपि न प्रयच्छन्ति, उच्चैर्भाषणेपि दण्डं विदधति, स्वतन्त्रा यतः, तथा भगवानपि यस्मै अतीव कृष्यति तस्मै निःसाधनायापि सर्वस्वं ददाति, तस्य सहस्रमपि दुराचारान्न मनुते । यत्र क्षुद्राः खण्डमण्डलाधिपतयोपि स्वैरचारिणो भवन्ति, तत्र किं वाच्यं त्रिभुवनपरिवृढस्य पुरुषोत्तमस्य स्वच्छन्दाऽऽचरणे । यद्यपि प्रभुः कदाचित्साधनं नापेक्षतेपि, तथापि मर्यादा कदापि कस्यापि न हेया, किन्तु कार्यैव । सर्वेषां प्रभोरिच्छा दुर्ज्ञेया, यतः को वेद भगवान्कथं वा मनुते, कदाचित्प्रभुः लोकसङ्ग्रहार्थमपि कारयति, कदाचिदेवमपि ।

જે પ્રકારે રાજા પોતાના કૃપાપાત્ર વ્યક્તિને જો તે કોઈ પણ કાર્ય ન કરે તો પણ સર્વસ્વ આપી દે છે, તેના સહસ્ત્ર અપરાધોને પણ ક્ષમા કરી દે છે, જો તે ગાળ આપે તો પણ તેને હાસ્યવિનોદજ સમજે છે. પરંતુ અન્ય બીજું જો કોઈ કાર્ય ન કરે તો તે એમને કાંઈ પણ નથી આપતો. ઉંચા સ્વરમાં વાત કરવા પર પણ દંડ કરે છે કેમકે રાજા બધુંજ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. તે પ્રકારે ભગવાન પણ જેના પર અસીમ કૃપા કરે છે, તેને નિઃસાધન હોય તો પણ સર્વસ્વ આપી દે છે, તેના સહસ્ત્ર દુરાચારોને પણ ક્ષમા કરી દે છે. જ્યાં એકતુચ્છ ભૂમિના ટૂકડાનો રાજા પણ સર્વ કાંઈ કરવામાં સ્વતંત્ર હોય છે, ત્યાં ત્રિભુવન ના નાથ ભગવાન પુરૂષોત્તમના સ્વચ્છંદ આચરણમાં તો કહેવું જ શું ? જો કે પ્રભુ કદાચ સાધનોની અપેક્ષા ન પણ રાખે તો પણ કોઈ ભક્તને મર્યાદા તોડવાનો અધિકાર નથી, તેણે તો અપરાધથી બચીનેજ રહેવું જોઈએ. પ્રભુ-ઈચ્છાને જાણવી તો બધાને માટે કઠિન છે, કેમકે કોણ જાણે છે કે ભગવાન કેમ અને કઈ રીતે અંગીકાર કરે છે. કદાચિત્ પ્રભુ લૌકિક વ્યવહાર નિભાવવા માટે પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરાવી દે છે, કોઈ વાર એવી રીતે પણ કૃપા કરી દે છે.

जिस प्रकार राजा अपने अति कृपापात्र व्यक्ति को यदि वो कुछ भी कार्य न करे तब भी सर्वस्व दे देता है, उसके सहस्र अपराध भी क्षमा कर देता है, यदि वह गाली दे तब भी उसे हास्यविनोद ही समझता है । परंतु अन्य लोग यदि कोई कार्य न करें तो वह उन्हें कुछ भी नहीं देता । ऊँचे स्वर में बात करने पर भी दंड दे देता है क्योंकि राजा सभी कुछ करने में स्वतंत्र है । उसी प्रकार भगवान भी जिस पर असीम कृपा करते हैं, उसे निःसाधन होने पर भी सर्वस्व दे देते हैं, उसके सहस्र दुराचार भी क्षमा कर देते हैं । जहाँ एक तुच्छ भूमि के टुकड़े का राजा भी सभी कुछ करने में स्वतंत्र होता है, वहाँ त्रिभुवन के नाथ भगवान पुरुषोत्तम के स्वच्छंद-आचरण में तो कहना ही क्या ? यद्यपि प्रभु कदाचित् साधनों की अपेक्षा न भी करें तथापि किसी भक्त को तो मर्यादा तोड़ने का अधिकार नहीं है, उन्हें तो अपराधों से बच कर ही रहना चाहिए । प्रभु-इच्छा जाननी तो सभी के लिए कठिन है, क्योंकि कौन जानता है कि भगवान क्यों और कैसे अंगीकार करते हैं । कदाचित् प्रभु लौकिक व्यवहार निभाने के लिए भी मर्यादा का उल्लंघन करवा देते हैं, कभी ऐसे ही कृपा कर देते हैं ।

अतः करणे न बाधकमकरणे तु कदाचित्प्रभुकोपोपि सम्भावितः । तस्मात् ''पाप्मिकोपि दोषः परिहरणीय'' इति न्यायेन करणीयैव मर्यादा । यदि च मर्यादात्यागे प्रभोरिच्छां जानीयात्तदा त्यागेपि न क्षतिः । अत एव गुर्वादिहननं विदधानोपि पार्थो न दोषभाग् जातः । यदा च ज्ञानस्य भक्तेर्वा प्राचुर्येण देहाद्यनुसन्धानमेव निवर्त्तते तदा त्यागे न दोषः । अत एव ऋषभदेवजडभरतादीनां तथैवाऽऽचरणम् । यदा च भगवद्वार्त्तादिषु व्यसनं स्यात्तदा ज्ञात्वापि मर्यादात्यागे न दोषः । अत एव ''तावत्कर्माणी''त्यादि । यदा च तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते तदापि न दोषः । अत एवा''पि चेदसि पापेभ्य'' इत्यादि । तस्माद्यावच्छक्यमिन्द्रियनिग्रहः कर्त्तव्य इति सिद्धम् । अत एव ''सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च'' ।

તેથી ભક્તએ ભક્તિની મર્યાદા નિભાવી તો કોઈ બાધક નથી પરંતુ જો ન નિભાવી ત્યારે તો પ્રભુનો કોપ પણ સહન કરવો પડે છે. તેથી ''અલ્પ દોષ પણ રહી ગયો હોય તો તેનું નિરાકરણ કરી લેવું જોઈએ'' આ વાક્યાનુસાર સંપૂર્ણ મર્યાદા રાખવી જ ઉચિત છે. અને જો મર્યાદાનો ત્યાગ કરવાથી પ્રભુની ઈચ્છા જાણી લેવી સંભવ થઈ રહ્યું હોય, ત્યારે તો મર્યાદા નો ત્યાગ કરવામાં પણ કોઈ ક્ષતિ નથી. આજ કારણે મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને પોતાના ગુરૂજનો નો વધ કરવામાં પણ દોષ ન લાગ્યો. અને એ પણ સમજો કે જો જ્ઞાન કે ભક્તિની પ્રચુરતાથી દેહવગેરેનું અનુસંધાન જ છૂટી જતું હોય તો મર્યાદાનો ત્યાગ કરવામાં દોષ નથી. આજ કારણે ઋષભદેવજી અને જડભરતજીએ પણ આ પ્રકારે આચરણ કર્યું હતું. (ઋષભદેવજીના પ્રસંગને સમજવા માટે શ્રી. ભા. ૫/૫/૨૮....૩૧ અને ભરતજી ના પ્રસંગને સમજવા માટે શ્રી. ભા. પંચમસ્કંધ/નવમો અધ્યાય વાંચો.) અને જ્યારે ભગવદ્-વાર્તા વગેરેનું વ્યસન થઈ જાય, ત્યારે તો જાણીજોઈને મર્યાદાનો ત્યાગ કરવામાં પણ કોઈ દોષ નથી. આથી જ તો શ્રીમદ્ભાગવતમાં ''કર્મો ત્યાં સુધી કરવાં જોઈએ, જ્યાં સુધી મારી લીલા-કથામાં શ્રદ્ધા ન થઈ જાય (શ્રી. ભા. ૧૧/૨૦/૯)'' આવાં ભગવદ્-વાક્યો પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યારે ભગવાનનું તત્વજ્ઞાન થઈ જાય ત્યારે તો લૌકિક કર્મો નો ત્યાગ કરવામાં પણ કોઈ દોષ નથી. આજ કારણે ''જો તમે પાપીઓ થી પણ અધિક પાપ કરતા હો તો પણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાથી દુઃખસાગરને પાર કરી લેશો (ભ. ગી. ૪/૩૬)'' આ વાક્ય પણ છે. તેથી જ્યાં સુધી થઈ શકે ત્યાં સુધી ઈંદ્રિયનિગ્રહ કરવો જોઈએ, આ સિદ્ધ થયું. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં ''સમસ્ત ઈંદ્રિયોને વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને શાંત કરી લેવા પર ભગવાન શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય છે (શ્રી. ભા. ૪/૩૧/૧૯)''-આ વાક્ય છે.

अतः भक्त ने भक्ति की मर्यादा निभाई तब तो कोई बाधक नहीं है परंतु यदि नहीं निभाई तब तो प्रभु का कोप भी सहन करना पड़ सकता है । अतः ''अल्प दोष भी रह गया हो तो उसका भी परिहार (निराकरण) कर लेना चाहिए'' इस वाक्यानुसार संपूर्ण मर्यादा रखनी ही उचित है । और यदि मर्यादा का त्याग करने से प्रभु की इच्छा जान लेनी संभव हो रही हो, तब तो मर्यादा त्यागने में भी कोई क्षति नहीं है । इसी कारण महाभारत के युद्ध में अर्जुन को अपने गुरुजनों का वध करने पर भी दोष नहीं लगा । और भी यह समझें कि यदि ज्ञान या भक्ति की प्रचुरता से देहादि का अनुसंधान ही छूट जाता हो तो मर्यादा का त्याग करने में दोष नहीं है । इसी कारण ऋषभदेवजी एवं जड़भरतजी ने भी इसी प्रकार आचरण किया था । ऋषभदेवजी का प्रसंग समझने के लिए श्री. भा. ५/५/२८.....३१) एवं भरतजी का प्रसंग समझने के लिए श्री. भा. पंचमस्कंध/नौवाँ अध्याय पढ़ें और जब भगवद्-वार्ता आदि में व्यसन हो जाय, तब तो जानबूझ कर मर्यादा का त्याग करने में भी कोई दोष नहीं है । इसी कारण श्रीमद्-भागवत में ''कर्म तभी तक करने चाहिए, जब तक मेरी लीला-कथा में श्रद्धा न हो जाय (श्री. भा. ११/२०/९)'' ऐसे भगवद्-वाक्य प्राप्त होते हैं । और जब भगवान का तत्वज्ञान हो जाय तब तो लौकिक कर्मों का त्याग कर देने में भी कोई दोष नहीं है । इसी कारण ''यदि तुम पापियों से भी अधिक पाप करते हो तो तब भी ज्ञानरूपी नौका से दुःखसागर को पार कर लोगे (भ. गी. ४/३६)'' यह वाक्य भी है । अतः जहाँ तक बन पड़े वहाँ तक इंद्रियनिग्रह करना चाहिए, यह सिद्ध हुआ । अतएव श्रीमद्-भागवत में ''समस्त इंद्रियों को विषयों से निवृत्त करके शांत कर लेने पर भगवान शीघ्र प्रसन्न होते हैं (श्री. भा. ४/३१/१९)'' यह वाक्य है ।

तत्र भगवदिच्छया यदा भविष्यति तदा भवत्विति प्रकारकमालस्यं न कार्यं, किन्तु स्वयमुद्यम्येन्द्रियनिग्रहः कर्त्तव्य इति ज्ञापनाय स्वयमिति ॥

स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ।
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥

बहुवचनेन सर्वेन्द्रियभोगस्त्याज्य इति सूचितम् । यद्वा, भोगानत्यज्यन्तमन्यं दृष्ट्वा कदाचित्कश्चिदालस्यं कुर्यात्तत्राहुः स्वयमिति, अन्यस्त्यजतु, मा वा, स्वयन्तु त्यजेदित्यर्थः । न ह्यन्यत्रापकर्षं दृष्ट्वा स्वयमप्यपकृष्टेन भाव्यं, किन्त्वन्यत्रोत्कर्षं दृष्ट्वा स्वयमुत्कृष्टेन भाव्यम् ।

अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्स्वाचार्येण शिष्यशिक्षणप्रकारे ''यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणी''त्युक्तम् । भोगस्य सामग्र्यां सत्यां धैर्यं दुष्करमिति पूर्वमेव सामग्रीमेव न सम्पादयेदिति ज्ञापनायेन्द्रियकार्याणीति ।

अन्यथा 'भोगाँस्त्यजेदि'त्येवोक्तं स्यात् । अत एव ''मात्रा स्वस्रे''त्यादि । तेन समूलघातं भोगं हन्यादिति पर्यवसितोर्थः । अत एव शब्दादीन्विषयाँस्त्यक्त्वेत्यादि ।

પરંતુ આ પરિસ્થિતિમાં ''ભગવાનની ઈચ્છા થી જે થશે તે જોયું જશે, વ્યર્થમાં આપણે પ્રયત્ન કેમ કરીએ'' આ પ્રકારની આળસ ન રાખવી જોઈએ પણ સ્વયં પ્રયત્ન કરીને ઈંદ્રિય-નિગ્રહ કરવો જોઈએ-આ વાત આચાર્યચરણો **સ્વયં** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

અહીં ''**કાર્યાણિ**'' શબ્દમાં બહુવચન છે તેથી એ સૂચિત કર્યું છે કે સમસ્ત ઈંદ્રિયો નો વિષય-ભોગ છોડી દેવો જોઈએ. અથવા આ પંક્તિનો એ અર્થ કરી લઈએ કે કદાચ અન્ય લોકોને વિષય-ભોગોમાં રચ્યા-પચ્યા જોઈને કોઈ એનામાં આળસ કરી જાય તો તેના માટે આચાર્યચરણો ''**સ્વયં**'' શબ્દથી સમજાવી રહ્યાં છે. અર્થાત્ બીજાઓ વિષય ભોગો નો ત્યાગ કરે ન કરે, પોતે તો ત્યાગ કરવોજ જોઈએ, આ અર્થ છે. તાત્પર્ય એ નથી કે કોઈની અવનતિ જોઈને પોતાની પણ અવનતિની ભાવના કરી લેવામાં આવે, પરંતુ સારી વાત એ છે કે અન્યની ઉન્નતિ જોઈને પોતાની પણ ઉન્નતિની ભાવના કરવી જોઈએ. આજ કારણે તૈતિરીય-ઉપનિષદ્ માં કોઈ ઋષિએ શિષ્યો ને શિક્ષણ આપતા કહ્યું છે કે, ''જે મારાં સારાં ચરિત્રો છે, તેજ તમારે ગ્રહણ કરવાં જોઈએ, બીજાં નહીં (તૈ. ઉ. ૧/૧૧). જો કે ભોગ-સામગ્રી ઉપલબ્ધ થવાથી ''ધૈર્ય'' રાખવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે તેથી પહેલેથીજ એ સામગ્રી જ ઉપલબ્ધ ન થવા દેવી જોઈએ, તેથી ''ઈંદ્રિયકાર્યો નો ત્યાગ કરો'' એમ કહ્યું છે. નહીં તો ભોગો નો ત્યાગ કરો એવું કહેત. આજ કારણે ''પોતાની મા, બહેન અને પુત્રી ની સાથે પણ એકલા અડીને ન બેસવું જોઈએ. ઈંદ્રિયો એટલી બળવાન હોય છે કે મોટા-મોટા વિદ્વાનોને પણ વિચલિત કરી દે છે (શ્રી. ભા. ૯/૧૯/૧૭)'' આ વાક્યો કહ્યાં છે. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે ભોગને સમૂળ નષ્ટ કરી દેવો જોઈએ, આજ કારણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ''જે વ્યક્તિ કામ ક્રોધ વગેરેનો ત્યાગ કરી દે છે, તે ભગવાનના સાક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય થઈ જાય છે (૧૮/૫૧)'', આવું વાક્ય કહ્યું છે.

परंतु इस परिस्थिति में ''भगवान की इच्छा से जो होगा सो देखा जायेगा, व्यर्थ में हम प्रयत्न क्यों करें ? ''इस प्रकार का आलस्य नहीं रखना चाहिए अपितु स्वयं प्रयत्न करके इंद्रिय-निग्रह करना चाहिए,-यह बताने के लिए आचार्यचरण **स्वयं** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

यहाँ 'कार्याणि' शब्द में बहुवचन है अतः यह सूचित किया गया है कि समस्त इंद्रियों का विषय-भोग त्याग देना चाहिए । अथवा इस पंक्ति का यों अर्थ कर लें कि कदाचित् अन्य लोगों को विषय-भोगों में रचे-पचे देखकर कोई इसमें आलस्य कर जाय तो उसके लिए **स्वयं** शब्द से कह रहे हैं । अर्थात् दूसरे विषय भोगों का त्याग करें या न करें, हमें तो त्याग करना ही चाहिए, यह अर्थ है । तात्पर्य यह नहीं है कि किसी का अवनति देखकर स्वयं की भी अवनति की भावना कर ली जाय परंतु अच्छी बात यह है कि अन्य की उन्नति देखकर खुद की भी उन्नति की भावना करनी चाहिए । इसी कारण तैतिरीय-उपनिषद् में किसी ऋषि ने शिष्यों को शिक्षण देते हुए ''जो मेरे अच्छे चरित्र हैं, वही तुम्हें ग्रहण करने चाहिए, अन्य नहीं (तै. उ १/११)'' यह कहा है । चूँकि भोग-सामग्री उपलब्ध होने से 'धैर्य' रखना कठिन हो जाता है अतः पहले ही से वे सामग्री ही उपलब्ध न होने देनी चाहिए अतः ''इंद्रिय-कार्यों का त्याग करिए'' यह कहा गया है । अन्यथा तो ''भोगों का त्याग करिए'' ऐसा कह देते । इसी कारण ''अपनी मां, बहन और पुत्री के साथ भी अकेले सटकर नहीं बैठना चाहिए । इंद्रियाँ इतनी बलवान होती हैं कि बडे-बड़े विद्वानों को भी विचलित कर देती है (श्री. भा. ९/१९/१७)'' यह वाक्य कहे गये हैं । इससे यह सिद्ध हुआ कि भोग को समूल नष्ट कर देना चाहिए, इसी कारण भगवद्-गीता में ''जो व्यक्ति काम क्रोध आदि का त्याग कर देता है, वह भगवान के साक्षात्कार के योग्य हो जाता है (१८/५१)'' यह वाक्य कहा गया है ।

त्यागे प्रकारमाहुः कायेति । कायेन वाचा मनसा चेत्यर्थः । द्वन्द्वसमासोयम् । ''सर्वो हि द्वन्द्व'' इत्येकवद्भावः । यद्वा, ''कायवाग्भ्यां सहितं यन्मन'' इति मध्यमपदलोपी समासः । तेन कायवाचोर्गौणत्वं तृतीयया सूच्यते । तथा च मुख्यो मानस एव त्यागः । कायिको वाचनिकश्च गौणः । अत एव गीतासु ''कर्मेन्द्रियाणि संयम्ये''त्यादि । नन्विदमखिलमशक्यमिव भाति । यतः कठिनतम इन्द्रियनिग्रहः । अत एव गीतासु, ''इन्द्रियाणि प्रमाथीनी''त्यादि । उपदेशश्चासम्मतः । न हि शास्त्रमप्यशक्यमुपदिशति । अतः कथमुपदेश इति चेत्तत्राहुरश्लेषेणापीति ।

હવે તેમનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો જોઈએ ? આ **કાયા** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે. આનો અર્થ છે- કાયા, વાણી અને શરીરથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. અહીં ''કાયવાઙમનસા'' શબ્દમાં દ્વન્દ્વ-સમાસ નો પ્રયોગ છે કેમકે ''सर्वो हि द्वन्द्व'' સૂત્રના અનુસાર આ ત્રણેયનો ભાવ એક જ છે. (પૂર્વમાં શ્રીરઘુનાથજીએ પણ આજ પક્ષ ઉઠાવ્યો છે. આ પક્ષને સમજવા માટે સિ. ૨. ની ટીકાઓના હિન્દી-અનુવાદ ગ્રંથમાં શ્રીરઘુનાથજીની ટીકામાં જ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૩ પર ''દિશા'' ટીકા જોઈ લેવી.) તેથી તેમના સમાસમાં એકવચન છે અથવા આ શબ્દનો અર્થ-''કાયા-વાણીની સાથે જે મન છે તેના દ્વારા ત્યાગ કરવો જોઈએ'' આ પ્રકારે કરીને અહીં મધ્યમપદલોપી સમાસ માની લો. (મધ્યમપદલોપી સમાસને સમજવા માટે ભક્તિવર્ધિની -ટીકાઓના હિંદી અનુવાદ ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ૯૮ પર જોવું. અહીં ટીકાકાર ''સહિત'' પદ દ્વારા તૃતીયા વિભક્તિનો લોપ માની રહ્યાં છે.) આવો અર્થ કરવાથી તૃતીયા વિભક્તિથી સૂક્ષ્મ અર્થ એ નીકળે છે કે અહીં મનની આગળ કાયા અને વાણીનો ત્યાગ ગૌણ છે અને મુખ્ય ત્યાગ તો મનનો જ છે. કાયિક અને વાચિક ત્યાગ ગૌણ છે. આજ કારણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માં ''કર્મેન્દ્રિયોનું દમન કરીને પણ જે મનથી વિષય-ભોગોનું ચિંતન કરે છે, તે મિથ્યાચારી છે (શ્રી. ભ. ગી. ૩/૬)'' આ વાક્ય કહ્યું છે. પરંતુ ગંભીરતાથી વિચાર કરવા પર આ બધુંજ કાંઈક અશક્ય જેવું લાગે છે. કેમકે ઈન્દ્રિયનિગ્રહ તો કઠિનતમ છે. ગીતામાં પણ ભગવાને ''હે અર્જુન ! વિવેકી પુરૂષને પણ ઈંદ્રિયો પોતાના વશમાં કરી લે છે (શ્રી. ભ. ગી. ૨/૬૦)'' એમ કહ્યું છે. તેથી આ ઉપદેશ શાસ્ત્ર સંમત નથી લાગી રહ્યો. કેમકે શાસ્ત્ર ક્યારેય પણ અશક્ય ઉપદેશ તો કરતાં નથી. તો આવો અશક્ય ઉપદેશ કેમ આપવામાં આવી રહ્યો છે ? જો એવી શંકા હોય તો **अशूरेणापि** વગેરે શબ્દોથી તેનું આચાર્યચરણો નિવારણ કરી રહ્યાં છે.

अब इनका त्याग कैसे करना चाहिए ? यह **काया** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । इसका अर्थ है,-काया-वाणी-और शरीर से त्याग करना चाहिए । यहाँ 'कायवाङ्मनसा' शब्द में द्वन्द्वसमास का प्रयोग है क्योंकि ''सर्वो हि द्वन्द्व'' सूत्र के अनुसार इन तीनों का भाव एक ही है । पूर्व में श्रीरघुनाथजी ने भी यही पक्ष उठाया है । इस पक्ष को समझने के लिए सि. रहस्य की टीकाओं के हिंदी-अनुवाद ग्रंथ में रघुनाथ जी की टीका में ही पृष्ठसंख्या १३ पर 'दिशा' टीका देखें । अतः इनके समास में एकवचन है । अथवा इस पद का अर्थ ''काया-वाणी के सहित जो मन है उसके द्वारा त्याग करना चाहिए'' इस प्रकार से करके यहाँ मध्यमपदलोपी समास मान लें । मध्यमपदलोपी समास को समझने के लिए भक्तिवर्धिनी-टीकाओं के हिंदी अनुवाद ग्रंथ में पृष्ठसंख्या ८९ पर देखें । यहाँ टीकाकार 'सहित' पद के द्वारा तृतीया विभक्ति का लोप मान रहे हैं । ऐसा अर्थ करने पर तृतीया-विभक्ति से सूक्ष्म-अर्थ यह निकलता है कि यहाँ मन के आगे काया एवं वाणी का त्याग गौण है और मुख्य त्याग तो मन का ही है । कायिक और वाचिक त्याग गौण हैं । इसी कारण गीता में ''कर्मेन्द्रियों का दमन करके भी जो मन से विषय-भोगों का चिंतन करता है, वह मिथ्याचारी है (भ. गी. ३/६)'' यह वाक्य कहा गया है । परंतु गंभीरता से विचार करने पर ये सभी कुछ अशक्य जैसा लगता है । क्योंकि इंद्रियनिग्रह तो कठिनतम है । गीता में भी भगवान ने ''हे अर्जुन ! विवेकी पुरुष को भी इंद्रियाँ अपने वश में कर लेती हैं (भ. गी. २/६०)'' यह कहा है । अतः यह उपदेश शास्त्रसंमत नहीं लग रहा है । क्योंकि शास्त्र कभी भी अशक्य-उपदेश तो करते नहीं ? तो ऐसा अशक्य-उपदेश क्यों किया जा रहा है ? यदि ऐसी शंका हो तो आचार्यचरण **अशूरेणापि** इत्यादि शब्दों से समाधान कर रहे हैं ।

अशूर इन्द्रियजयं कर्त्तुमशक्तः । तादृशेनापि यथाशक्तीन्द्रियदमनं कर्त्तव्यम् । तत्र हेतुः, स्वस्येति भावनात्, विचारणात् । अयमभिसन्धिः । यदि जीवः स्वयं स्वदोषान्निराकर्त्तुं समर्थः स्यात्तदा मर्यादोल्लङ्घनेन जनितदोषान्निवार्य सुखी स्यात्, परन्तु, स्वयमसमर्थः न हीश्वरमर्यादां मनसाप्यन्यथा भावयितुं कोपीष्टे । अत ए'वेशस्य हि वशेलोक'-इत्यादि । तथा च, विचारे क्रियमाणे निग्रह एवेन्द्रियाणां कार्यः । अत ए''वेन्द्रियाश्वविनिग्राह'' इत्यादि विचारश्चावश्यकः । न हि विना विचारं कोपि कुत्रापि प्रवर्त्तते । ''न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोपि प्रवर्त्तत'' इति न्यायात् । कुतस्तरान्त्र विवेकी । पदसम्बन्धस्तु, स्वस्यासामर्थ्यविचारणादशूरेणापीन्द्रियनियमनं कर्त्तव्यमिति ॥ ८ ॥

માનો કે નિર્બળ વ્યક્તિ ઈંદ્રિયોને જીતવામાં સમર્થ નથી હોતો પરંતુ આવા નિર્બળ વ્યક્તિએ પણ યથાશક્તિ ઈંદ્રિયદમન કરવું જોઈએ. કેમ કરવું જોઈએ ? તો કહી રહ્યા છે કે ભગવાનની સામે પોતાની અસમર્થતાની ભાવના કરીને દમન કરવું જોઈએ. અહીં ગૂઢાર્થ એ છે કે જો જીવ પોતેજ પોતાના દોષોનું નિરાકરણ કરવાને શક્તિમાન હોત તો ભક્તની મર્યાદાના ઉલ્લંઘન થી ઉત્પન્ન થયેલા દોષો નું પણ નિરાકરણ કરીને સુખી થઈ ગયો હોત. પરંતુ તે અસમર્થ છે અને ઈશ્વરના વિશે તો કોઈ મનથી પણ વિચાર નથી કરી શકતું, એજ કારણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ''જેમ કઠપુતળી નચાવવા વાળાની ઈચ્છાનુસાર નાચે છે, તેમ આ સંસાર પણ ઈશ્વરના વશમાં છે (શ્રી. ભા. ૧/૬/૭)'' આ વાક્ય કહ્યું છે. તેથી ઉપર્યુક્ત વિશ્લેષણો નો વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ તો કરવોજ જોઈએ અને તે કારણેજ આચાર્યચરણો દ્વારા કહેવામાં આવેલું, ''ઈંદ્રિયરૂપી અશ્વોનો નિગ્રહ કરવો

જોઈએ (શા. પ્ર./૨૪૧) -આ વાક્ય પણ વિચારણીય છે. વિચાર કર્યા વગર તો કોઈ પણ કશાંયે કામમાં પ્રવૃત્ત નથી થતો. કેમકે ''ન....પ્રવર્તતે'', આ વાક્યાનુસાર તો મૂર્ખ પણ પ્રયોજન વગર કોઈ કાર્યનો આરંભ નથી કરતો તો વિવેકી પુરૂષની તો વાત જ શી કરવી ? તેથી પૂરા શ્લોકનો અર્થ એ થયો કે, પોતાની અસમર્થતાનો વિચાર કરીને નિર્બલ વ્યક્તિએ પણ યથાશક્તિ ઈંદ્રિયપર નિયંત્રણ કરવું જોઈએ ॥ ૮ ॥

माना कि निर्बल व्यक्ति इंद्रियों को जीतने में समर्थ नहीं होता परंतु ऐसे निर्बल व्यक्ति को भी यथाशक्ति इंद्रियदमन करना चाहिए । क्यों करना चाहिए ? तो कह रहे हैं कि भगवान के आगे अपनी असमर्थता की भावना करते हुए करना चाहिए । यहाँ गूढार्थ यह है कि, यदि जीव स्वयं ही अपने दोषों का निराकरण करने में समर्थ होता तो मर्यादा के उल्लंघन से उत्पन्न हुए दोषों का भी निराकरण करके सुखी हो गया होता । परंतु वह असमर्थ है एवं ईश्वर के बारे तो कोई मन से भी विचार नहीं कर सकता, इसी कारण भागवत में ''जैसे कठपुतली नचाने वाले के इच्छानुसार नाचती है, वैसे यह संसार भी ईश्वर के वश में है । (श्री. भा. १/६/७)'' यह वाक्य कहा गया है । अतः उपर्युक्त विश्लेषणों का विचार करने पर ज्ञात होता है कि इंद्रियों का निग्रह तो करना ही चाहिए और इसी कारण आचार्यचरणों द्वारा कहा गया ''इंद्रियरूपी अश्वों का निग्रह करना चाहिए (शा. प्र. /२४१)'' वाक्य भी विचारणीय है । विचार करे बिना तो कोई भी किसी भी कार्य में प्रवृत्त नहीं होता क्योंकि 'न.....प्रवर्त्तते' इस वाक्यानुसार तो मूर्ख भी प्रयोजन के बिना किसी कार्य का आरंभ नहीं करता फिर विवेकी-पुरुष की तो बात ही क्या ? अतः पूरे श्लोक का अर्थ यह हुआ कि, अपनी असमर्थता का विचार करते हुए निर्बल व्यक्ति को भी यथाशक्ति इंद्रिय पर नियंत्रण करना चाहिए ॥ ८ ॥

ननु निग्रहः सर्वथावश्यक इति सत्यं, परन्तु यदि कथमपि कर्तुं न शक्नोति तदा किं तस्य नाश एवाहोस्वित्कथञ्चिन्निस्तार इत्याशङ्कायामाहुरशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ।
एतत्सहनमत्रोक्तमाश्रयोतो निरूप्यते ॥ ९ ॥

अशक्येऽर्थे हरिरेवास्ति । रक्षक इतिशेषः । तत्र हेतुः, सर्वमिति । आश्रयतः भगवदाश्रयं कुर्वतः पुरुषस्य सर्वं भवेत् । आश्रयत इति पञ्चमी वा । इदमत्राकूतम्, यदि सर्वथाऽशक्यं ज्ञात्वा केवलं भगवच्छरणमेव भावयति तदा दयया भगवानेव तस्य सर्वं साधयति, अतो भगवदाश्रयात् सर्वसिद्धिः । अत एव ''किरातहूणे''त्यादि । अतो न तस्य नाशः । अत एव ''कौन्तेय प्रतिजानीही''त्यादि । सर्वदुःखहर्त्ता हरिः । तेन दीने परमदयालुरित्यवश्यं कार्यं साधयत्येवेति ज्ञापनाय हरिपदम् । एवकारेणान्यव्यवछेदः । न ह्यन्यः सर्वेषां सर्वदुःखानि निवार्य सर्वानन्दं दातुं शक्तः ।

પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઈંદ્રિયોનો સર્વથા નિગ્રહ કરવો જરૂરી છે, એ તો બરોબર છે પણ જો કોઈ, કોઈ પણ પ્રકારે આવું ન કરી શકે તો શું એનો નાશ જ થઈ જશે કે પછી તેનો પણ કોઈ પ્રકારથી ઉદ્ધાર સંભવ છે ? તો તેનો ઉત્તર **અશક્યે** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો આપી રહ્યાં છે.

આ શ્લોકનો અર્થ એ છે કે અશક્ય પરિસ્થિતિઓ માં કેવળ હરિજ શરણ છે. આનું કારણ આચાર્યચરણોએ **સર્વ** વગેરે શબ્દોથી કહ્યું છે. **આશ્રયતः** વગેરે શબ્દોનો અર્થ છે-ભગવદાશ્રય કરવાવાળા ભક્તનાં બધાં કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. અથવા **આશ્રયતः** શબ્દમાં પંચમી-વિભક્તિ માનીને એ અર્થ કરી લઈએ કે, જો આપણે બધીજ રીતે આપણી અસમર્થતા જાણીને કેવળ ભગવાનની જ શરણાગતિની ભાવના કરીએ તો ભગવાનજ દયાપૂર્વક સમસ્ત કાર્યો સિદ્ધ કરી દે છે. તેથી સમજાય છે કે ભગવદાશ્રયથી સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આજ કારણે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં ''કિરાત, હૂણ જેવી નીચ જાતિઓ પણ ભગવાનના શરણાગત ભક્તોનું શરણ લઈ પવિત્ર થઈ જાય છે. (શ્રી. ભા. ૨/૪/૧૮)'', આ વાક્ય કહ્યું છે. તેથી આવા અસમર્થ વ્યક્તિનો પણ નાશ નથી થતો. તેથી, ''હે કૌન્તેય ! પ્રતિજ્ઞા કર કે મારા ભક્તનો નાશ નથી થતો (શ્રી. ભ. ગી. ૯/૩૧)'', વગેરે વાક્યો પણ વિચારણીય છે. સમસ્ત દુઃખોનું હરણ કરવાવાળા હરિજ છે. તેથી દીનજનોનાં પરમ કૃપાળુ હરિ અવશ્ય કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, આ બતાવવા માટે **''હરિ''** પદ કહ્યું છે. **''એવ''** શબ્દ અહીં ''હરિ જ કાર્યો સિદ્ધ કરશે, બીજું કોઈ નહીં'' આ અર્થને બતાવે છે. બીજું કોઈ પણ બધા જનોના સમસ્ત દુઃખોનું નિવારણ કરીને સમસ્ત આનંદ આપવામાં સક્ષમ નથી.

परंतु यहाँ प्रश्न यह होता है कि इंद्रियों का सर्वथा निग्रह करना आवश्यक है, यह तो उचित है परंतु यदि कोई किसी भी प्रकार से ऐसा न कर सके तब क्या उसका नाश ही हो जायेगा या फिर उसका भी किसी प्रकार से उद्धार संभव है ? तो इसके उत्तर में आचार्यचरण **अशक्ये** इत्यादि शब्दों से समाधान कर रहे हैं ।

इस श्लोक का अर्थ यह है कि अशक्य परिस्थितियों में केवल हरि ही शरण हैं । इसका कारण आचार्यचरणों ने **सर्वं** इत्यादि शब्दों से बताया है । **आश्रयतः** इत्यादि शब्दों का अर्थ है- भगवदाश्रय करने वाले भक्त के सभी कार्य सिद्ध होते हैं । अथवा **आश्रयतः** शब्द में पंचमीविभक्ति मान कर यह अर्थ कर लें कि, यदि हम सभी प्रकार से हमारी असमर्थता जानकर केवल भगवान की ही शरणागति की भावना करें तो भगवान ही दयापूर्वक समस्त कार्य सिद्ध कर देते हैं । अतः ज्ञात होता है कि भगवदाश्रय से सर्वसिद्धि प्राप्त होती है । इसी कारण भागवत में "किरात, हूण, जैसी नीच जातियाँ भी भगवान के शरणागत भक्तों को शरण लेकर पवित्र हो जाती हैं (श्री. भा. २/४/१८)" यह वाक्य कहा गया है । अतः ऐसे असमर्थ व्यक्ति का भी नाश नहीं होता है । अतएव "हे कौन्तेय ! प्रतिज्ञा कर कि मेरे भक्त का नाश नहीं होता (भ. गी. ९/३१)" इत्यादि वाक्य भी विचारणीय हैं । समस्त दुःखों का हरण करने वाले हरि ही हैं । अतः दीनजनों में परमकृपालु हरि अवश्य कार्यसिद्ध करते हैं, यह बताने के लिए 'हरि' पद कहा गया है । 'एव' शब्द यहाँ "हरि ही कार्य सिद्ध करेंगे, अन्य कोई नहीं" इस अर्थ को बता रहा है । अन्य दूसरा कोई भी सभी जनों के समस्त दुःखों का निवारण करके समस्त आनंद देने में सक्षम नहीं है ।

एवं सर्वथाऽशक्ये रक्षकत्वेन भगवद्भावनमपि गौणः पक्षः । मुख्यपक्षे तु भगवान् किमपि करोतु, स्वेन तद्भावनमपि न कर्त्तव्यम् । न ह्येतावानपि सङ्कोचः प्रभौ दातुमुचित इति ज्ञापनाय रक्षक इति विधेयपदस्याप्रयोग एव, किन्त्वध्याहारः । "ब्रह्मवर्चसकामस्त्वि" त्यादिवाक्यात्प्रतिनियतकार्यसाधका अन्ये, भगवाँस्तु सर्वं साधयति, "अकामः सर्वकामो वे"ति वाक्यात् । तदाहुः सर्वमिति । अत एव "किमलभ्यमि"त्यादि ।

તેથી અહીં એ સિદ્ધ થયું કે સર્વથા અસમર્થ થવા પર રક્ષા કરવા માટે ભગવાનની ભાવના કરવી તો ગૌણ પક્ષ છે, મુખ્ય પક્ષ તો એ છે ભગવાન ભલે જે કરે, આપણે તેમની ઈચ્છામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. પ્રભુને તો એટલું પણ કષ્ટ આપવું ઉચિત નથી કે તે આપણા વિશે વિચાર કરે-આ બતાવવા માટે અહીં મૂળ શ્લોકમાં "અશક્ય હોવા પર હરિજ "રક્ષક" છે તે પ્રકારે રક્ષક પદનો પ્રયોગ જ નથી કર્યો પરંતુ કેવળ "અશક્ય થવાથી હરિજ સર્વકાંઈ છે-આ રીતે આચાર્યચરણોએ કહી દીધું છે. અને "જે બ્રહ્મતેજની ઈચ્છા રાખે છે (શ્રી. ભા. ૨/૩/૨)" વગેરે વાક્યોથી બીજા કોઈ કાર્યો માટે બીજા દેવતાઓ છે (આ શ્લોકથી લઈ ૯ મા શ્લોક સુધી શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં વર્ણન છે કે અમુક-અમુક કાર્યો માટે અમુક દેવતાઓની ઉપાસના કરવી જોઈએ અને દસમા શ્લોકમાં વર્ણિત છે કે સમસ્ત કાર્યો ને માટે તો પુરૂષોત્તમ-શ્રીકૃષ્ણજ ભજનીય છે.) અને ભગવાન તો "જે ભક્ત સકામ હોય કે નિષ્કામ કે પછી મોક્ષની ઈચ્છા રાખતો હોય તો એણે ભગવાન પુરૂષોત્તમની જ આરાધના કરવી જોઈએ (શ્રી. ભા. ૨/૩/૧૦)" આ વાક્યાનુસાર સમસ્ત કાર્યો ને સિદ્ધ કરે છે. આજ વાત આચાર્યચરણોએ સર્વં શબ્દથી કહી છે. આજ કારણે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં "ભગવાનના પ્રસન્ન થઈ જવા પર કઈ વસ્તુ છે જે પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતી (શ્રી. ભા. ૧૦/૩૯/૨)", આ વાક્ય કહ્યું છે.

અતः યહાँ यह सिद्ध हुआ कि सर्वथा असमर्थ होने पर रक्षा करने के लिए भगवान की भावना करनी भी गौण पक्ष है, मुख्यपक्ष तो यह है कि भगवान चाहे जो करें हमें उनकी इच्छा में किसी भी प्रकार का विचार नहीं करना चाहिए । प्रभु को तो इतना भी कष्ट देना उचित नहीं है कि वे हमारे विषय में सोचें-यह बताने के लिए यहाँ मूल श्लोक में "अशक्य होने पर हरि ही 'रक्षक' हैं" इस प्रकार से रक्षक पद का प्रयोग ही नहीं किया गया परंतु केवल "अशक्य होने पर हरि ही सब कुछ हैं" इस तरह से आचार्यचरणों ने कह दिया है । और 'जो ब्रह्मतेज का इच्छुक हो (श्री. भा. २/३/२)' इत्यादि वाक्यों से अन्य दूसरे कार्यों के लिए अन्यान्य देवता हैं । इस श्लोक से लेकर ९ वें श्लोक तक श्रीमद्-भागवत में वर्णित है कि अमुक-अमुक कार्यों के लिए अमुक देवताओं की उपासना करनी चाहिए और दसवें श्लोक में वर्णित है कि समस्त कार्यों के लिए तो पुरुषोत्तम-श्रीकृष्ण ही भजनीय हैं । और भगवान तो "जो भक्त सकाम हो या निष्काम या फिर मोक्ष चाहता हो उसे तो भगवान पुरुषोत्तम की ही आराधना करनी चाहिए (श्री. भा. २/३/१०)" इस वाक्यानुसार समस्त कार्यों को सिद्ध करते हैं । यही आचार्यचरणों ने **सर्वं** शब्द से कहा है । इसी कारण भागवत में "भगवान के प्रसन्न हो जाने पर कौन सी वस्तु है जो प्राप्त नहीं हो सकती (श्री. भा. १०/३९/२)" यह वाक्य कहा गया है ।

आश्रयत इत्यासमन्तात् श्रयतः सेवां कुर्वतः "श्रिञ्सेवायां," सेवा च चित्तस्य तदेकपरता, "चेतस्तत्प्रवणमि"ति लक्षणात् । तदनुकूला च या काचन कृतिः, सा सर्वापि सेवैव । अत एव "मानसी सा परामते"ति । तादृश्येव च कृतिः सन्तोषजनिका, सेवा च सन्तोषजनिकैव । "यद्भये"ति वाक्यात् । लोकेपि तात्पर्यपूर्विकैव कृतिः सन्तोषजनिका । तथा च, स्वज्ञानानुसारेण प्रभुसन्तोषजनिकां ज्ञात्वा निरन्तरं कृतिः कार्येति सिद्धम् । शतृप्रत्ययेनाश्रयत्यागे किमपि न सिद्ध्यतीत्यप्यसूचि । अत एव "पतन्त्यधोऽनादृत युष्मदङ्घ्रय" इत्यादि ।

આશ્રયતઃ શબ્દનો અર્થ છે જે વ્યવસ્થિત રીતે સેવા કરતો હોય. "**श्रिञ्**" ધાતુ સેવાના અર્થમાં છે. અને ચિત્તની ભગવાનમાં એકપરતા "**सेवा**" છે; "ચેતસ્તત્ પ્રવણં (સિ. મુ. /૨) " શ્લોકમાં પણ આજ વાત કહેલી છે. ભગવાનને અનુકૂળ જે કોઈ પણ કાર્યો છે, તે બધાંજ કાર્યો સેવા જ છે. આજ કારણે આચાર્યચરણોએ "માનસી.....મતા" (સિ. મુ. / ૧)" કહેલું છે. અને ભગવાનને અનુકૂળ કૃતિજ ભગવાનને સંતોષ આપે છે અને ભગવદ્સેવા તો સંતોષ જનિકા છે જ. આજ વાત "यद्धया..." વગેરે વાક્યો માં કહેલી છે.

લોકમાં પણ ઉદ્દેશ્યની સાથે કરવામાં આવતી કૃતિજ સંતોષપ્રદ હોય છે. અને તે રીતે, પોતાની સમજને અનુસાર પ્રભુને સંતોષ આપવાવાળી કૃતિ કરવી જોઈએ, આ સિદ્ધ થયું. અહીં **आश्रयतः** શબ્દમાં शतृ-પ્રત્યય પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ એ સમજવો જોઈએ કે આશ્રયનો ત્યાગ કરવા પર કંઈ પણ સિદ્ધ નથી થતું, આ સૂચિત કર્યું છે. આજ કારણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, "જેઓ આપના ચરણકમલોનો આશ્રય નથી લેતા, તેઓ ભલે કેટલાંયે મોટા પદ પર પહોંચી જાય, ત્યાંથી પડી જાય છે. (શ્રી. ભા. ૧૦/૨/૩૨)".

आश्रयतः शब्द का अर्थ है-जो भलीभाँति प्रकार से सेवा करता हो । 'श्रिञ्' धातु सेवा के अर्थ में है । और चित्त की भगवान में एकपरता 'सेवा' है; 'चेतस्तत्प्रवणम्' (सि. मु. /२)" श्लोक द्वारा भी यही बात कही गई है । भगवान के अनुकूल जो कोई भी कार्य हैं, वह सभी कार्य सेवा ही हैं । इसी कारण आचार्यचरणों ने 'मानसी.....मता (सि. मु./१)" कहा है । और भगवान के अनुकूल कृति ही भगवान को संतोष देती है एवं भगवद्-सेवा तो संतोषजनिका है ही । यही बात 'यद्धया' इत्यादि वाक्यों में कही गई है ।

लोक में भी उद्देश्य के सहित की जाने वाली कृति ही संतोषप्रद होती है । और इस प्रकार, अपनी समझ के अनुसार प्रभु को संतोष देने वाली कृति करनी चाहिए, यह सिद्ध हुआ । यहाँ **आश्रयतः** शब्द में शतृ-प्रत्यय प्रयुक्त हुआ है, जिसका अर्थ यह जानना चाहिए कि आश्रय का त्याग करने पर कुछ भी सिद्ध नहीं होता, यह सूचित किया गया है । इसी कारण भागवत में "जो आपके चरणकमलों का आश्रय नहीं लेते, वे चाहे कितने भी बड़े पद पर पहुँच जाए, वहाँ से गिरं पड़ते हैं (श्री. भा. १०/२/३२)" यह वाक्य कहा गया है ।

अशक्य इति पदाच्छक्यत्वेऽवश्यमिन्द्रियनिग्रहः कर्त्तव्य इति सूचितम् । शक्तौ सत्यां मर्यादोल्लङ्घने प्रभुरपिक्रुद्ध्यति । अशक्यत्वे दयाविष्टः मन्सर्वमेव साधयतीति निगर्त्रः । अत एव सकलदुःखदूरीकरणज्ञापितपरमदयालुत्वज्ञापकं हरिपदं प्रयुक्तवन्तः । अत एव "समस्तदुःखात्क्षयमाशुयत्त" इत्यादि ।

અશક્ય પદ થી એ સમજાય છે કે, સમર્થ થઈ ગયા પછી પણ ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ જરૂર કરવો જોઈએ કેમકે સમર્થ થવા પર પ્રભુ દ્વારા બતાવેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પ્રભુ કુપિત પણ થઈ જાય છે. અને અસમર્થ થવા પર તો દયાપૂર્વક પ્રભુ સર્વ કાંઈ સિદ્ધ કરી દે છે, આ સાર છે. આજ કારણે આચાર્યચરણોએ અહીં સમસ્ત દુઃખોને દૂર કરવાવાળો અને પરમદયાળુતા બતાવવા વાળો "**હરિ**" શબ્દ વાપર્યો છે. આજ કારણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં "ભગવત્ચરણોના નિરંતર ચિંતન થી જીવના સમસ્ત દુઃખોનો તત્કાલ અંત થઈ જાય છે" (શ્રી. ભા. ૩/૫/૧૩)", એવું વાક્ય છે.

अशक्य पद से यह ज्ञात होता है कि, समर्थ हो जाने के बाद इंद्रिय-निग्रह अवश्य करना चाहिए क्योंकि समर्थ होने पर प्रभु द्वारा बताई गई मर्यादा का उल्लंघन करने पर प्रभु कुपित भी हो जाते हैं और असमर्थ होने पर तो दयापूर्वक प्रभु सभी कुछ सिद्ध कर देते हैं, यह सार है । इसी कारण आचार्यचरणों ने यहाँ समस्त दुःखों को दूर करने एवं परमदयालुता को बताने वाला 'हरि' पद प्रयुक्त किया है । इसी कारण भागवत में "भगवत्-चरणों के निरंतर चिंतन से जीव के समस्त दुःखों का तत्काल अंत हो जाता है (श्री. भा. ३/५/१३)" यह वाक्य है ।

ननूपक्रमे त्रिदुःखसहनं धैर्यमित्युक्तम्, उपसंहारे च विषयभोगरूपसुखस्य त्याग उक्तःतथा चोपक्रमोपसंहार विरोध इत्याशङ्क्य निराकुर्वन्त उपसंहरन्त्येतदिति । अत्र धैर्यप्रकरणे एत'त्रिदुःखसहनमि'त्यारभ्य यन्निरूपितं तत्सर्वं सहनमेवोक्तमित्यर्थः । न हि दुःखमसोढ्वा भोगत्यागः कर्त्तुं शक्यते, तेन भोगत्यागेनापि पर्यवसन्नं दुःखसहनमेवोक्तमिति नोपक्रमोपसंहारविरोधः ।

પરંતુ અહીં કોઈ પૂર્વપક્ષીને શંકા એ થાય છે કે, "આપે શરૂઆતમાં તો ત્રિદુઃખને સહન કરવું "**ધૈર્ય**" છે, એમ કહ્યું; અને અંતમાં વિષયભોગથી થવાવાળાં સુખનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તો આપના આરંભ અને અંતના ઉપદેશોમાંજ પરસ્પર વિરોધ છે. (ટીકાકારનું એમ કહેવું છે કે આરંભ અને અંતના ઉપદેશ પરસ્પર વિરૂદ્ધ જઈ રહ્યા છે, એવું લાગે છે. તે એ પ્રકારે કે ભક્તને ત્રિદુઃખ સહન કરવાનો ઉપાય તે માટે બતાવવામાં આવ્યો છે કે આ પ્રકારે ભગવાન પર દઢ આશ્રય રાખીને ધૈર્ય ધરવાથી સમસ્ત દુઃખ દૂર થઈ જશે અને સુખ પ્રાપ્ત થશે. હવે જો કોઈ આવી આશાથી ભગવાન પર દઢ આશ્રય રાખીને સુખની

પ્રતીક્ષામાં દુઃખ સહન કરતો રહે અને પછી તેને વિષયભોગ કે અન્ય પ્રકારે સુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો અહીં અંતમાં તેજ સુખને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ આપ્યો છે. તો પછી કરવું શું ? આવો અર્થ છે.) જો એવી શંકા હોય તો આચાર્યચરણો **એતદ્** વગેરે શબ્દોથી તેને દૂર કરે છે. એતદ્ શબ્દનો અર્થ એ છે કે, અહીં **"ધૈર્ય"** ના પ્રકરણમાં (પાંચમાથી નવમા શ્લોક સુધી) **ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યં** આ શબ્દોથી લઈ **એતદ્** શબ્દ સુધી જે કહ્યું છે, તે બધું સહન કરવું જ જોઈએ આ અર્થ છે. દુઃખોને સહન કર્યા વગર તો કોઈ ભોગોનો ત્યાગ નથી કરી શકતો તેથી જ્યાં ભોગોથી પ્રાપ્ત થતાં સુખનો ત્યાગ કરવા કહ્યું છે, ત્યાં પણ દુઃખોનેજ સહન કરવાનું થયું-તેથી એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે આરંભ અને અંતના ઉપદેશોમાં પરસ્પર વિરોધ નથી, બંનેમાં દુઃખોને સહન કરવાની વાત કહી છે.

परंतु यहाँ किसी पूर्वपक्षी को शंका यह होती है कि, "आपने आरंभ में तो त्रिदुःख को सहना 'धैर्य' है, यह बताया; और अंत में विषयभोग से होने वाले सुख का त्याग कर देना बताया है तो आपके आरंभ एवं अंत के उपदेशों में ही परस्पर विरोध है । टीकाकार का कहना यह है कि आरंभ और अंत के उपदेश परस्पर विरुद्ध जा रहे हैं, ऐसा प्रतीत होता है । वह इस प्रकार कि भक्त को त्रिदुःख सहन करने का उपदेश इसलिए बताया जा रहा है कि इस प्रकार भगवान पर दृढ़ आश्रय रखते हुए धैर्य धरने से समस्त दुःख दूर हो जायेंगे और सुख प्राप्त होगा । अब यदि कोई इस आशा से भगवान पर दृढ़ आश्रय रखकर सुख की प्रतीक्षा में दुःख को सहन करता रहे और बाद में यदि उसे विषयभोग या अन्य किसी प्रकार से सुख प्राप्त हो जाय तो यहाँ अंत में उसी सुख का त्याग करने का उपदेश भी दे दिया गया है । तो फिर करना क्या ? यह अर्थ है । यदि ऐसी शंका हो तो उसका निराकरण करते हुए आचार्यचरण एतद् इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । एतद् शब्द का अर्थ यह है कि, यहाँ 'धैर्य' के प्रकरण में अर्थात् पाँचवें श्लोक से लेकर नौवें श्लोक तक त्रिदुःखसहनं धैर्यं इन शब्दों से लेकर एतद् शब्द तक जो कहा है, वह सभी कुछ सहन करना ही चाहिए, यह अर्थ है । दुःखों को सहन किए बिना तो कोई भोगों का त्याग नहीं कर सकता अतः जहाँ भोगों से प्राप्त होते हुए सुख का त्याग करना कहा गया है, वह भी दुःख को ही सहन करना हुआ अतः इससे सिद्ध होता है कि आरंभ एवं अंत के उपदेशों में परस्पर विरोध नहीं है, दोनों में दुःख को ही सहन करने की बात कही गई है ।

नन्विदं न सङ्गच्छते । तथा हि, भवद्भिः सहनमेव धैर्यमुच्यते, तच्चासङ्गतं, वचनविरोधात्, वचनेषु सर्वत्रोभयोर्भेदात् । तानि च "तेजो बलमि"त्यादिनि । अत एव श्रीमद्भद्धवैः पृथक् पृष्टं, श्रीमद्यदुवंशजलधिरत्नेनापि तथैवोत्तरितम् । तस्मादुभयोरैक्यं कथं घटत इति चेद्, अत्र वदामः । अन्यत्र यथा तथास्तु, अत्रास्मिन्ग्रन्थे एतद्धैर्यमेव सहनमुक्तं न तु भिन्नमिति पदसम्बन्धः ।

પરંતુ કોઈ પૂર્વપક્ષી ને આ અર્થમાં સંદેહ થાય છે. તે કહે છે કે, "તમે સહન કરવું જ **"ધૈર્ય"** છે તેમ કહ્યું, પરંતુ આ અસંગત છે કેમકે તમારી આ વાત શાસ્ત્રવચનોથી વિરૂદ્ધ જઈ રહી છે. શાસ્ત્રોમાં સર્વત્ર **"સહન કરવું"** અને **"ધૈર્ય રાખવું"** આ બંનેમાં ફરક બતાવ્યો છે. જેમ "તેજ, બળ, **ધૈર્ય**, વીરતા, **સહનશીલતા**, ઉદારતા, ઉદ્યોગશીલતા, સ્થિરતા, બ્રાહ્મણભક્તિ અને ઐશ્વર્ય આ ક્ષત્રિય વર્ણનો સ્વભાવ છે (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૭/૧૭)" વાક્યમાં શ્રીમદ્ઉદ્ધવજીનાં પૂછવાં પર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ **"ધૈર્ય"** અને **"સહનશીલતા"** અલગ-અલગ બતાવ્યાં છે. તેથી કહો કે બંનેને તમે એક કેવી રીતે માનો છો ? જો એવી શંકા હોય તો સાંભળો, અમે એનું સમાધાન કરીએ છીએ. બીજા શાસ્ત્રોમાં તો ભલે જે કહ્યું હોય પણ આ વિ. ધૈ. આ. ગ્રંથમાં તો ધૈર્ય ધરવું તેનેજ સહન કરવું કહ્યું છે - એ અલગ નથી, આ શ્લોકનો અર્થ છે.

परंतु किसी पूर्वपक्षी को इस अर्थ में संदेह होता है । वह कहता है कि-"आपने सहन करना ही 'धैर्य' है, यह बताया है, परंतु यह असंगत है क्योंकि आपकी यह बात शास्त्रवचनों से विरुद्ध जा रही है । शास्त्रों में सर्वत्र 'सहन करना' और 'धैर्य रखना' इन दोनों में अंतर बताया गया है । जैसे "तेज, बल, धैर्य, वीरता, सहनशीलता, उदारता, उद्योगशीलता, स्थिरता, ब्राह्मणभक्ति और ऐश्वर्य-ये क्षत्रिय वर्ण के स्वभाव हैं (श्री. भा. ११/१७/१७)" वाक्य में श्रीमद्-उद्धवजी के पूछने पर भगवान श्रीकृष्ण ने 'धैर्य' और 'सहनशीलता' अलग-अलग बताए हैं । अतः बताइये ये दोनों को आप एक कैसे मान रहे हैं ? यदि ऐसी शंका हो तो सुनिए, हम इसका समाधान कह रहे हैं । अन्य दूसरे शास्त्रों में तो चाहे जो कहा हो परंतु इस विवेक-धै.-आ. ग्रंथ में तो धैर्य धरना ही सहन करना कहा गया है, ये भिन्न नहीं हैं, यह श्लोक का अर्थ है ।

वस्तुतस्तु द्वयोरैक्यमेव । उक्तप्रश्नोत्तरयोर्भिन्नतया कथनन्तु अवस्थाभेदमाश्रित्य । नतु क्षमाधृत्योर्भेदः । अत एवोत्तरे 'तितिक्षा दुःखसम्मर्श'इति सामान्यतः सहनमुक्तम् । 'जिह्वोपस्थजयोधृतिरि'ति विशेषतः । न हि जिह्वोपस्थयोर्जयस्तदुभयसम्बन्धिदुःखसहनादन्योस्ति । ये हि तदुभयजयनिमित्तं यतन्ते ते तयोर्निग्रहे क्रियमाणे जिह्वाविषयस्य सुस्वाद्वन्नादेरुपस्थविषयस्य स्त्र्यादेरलाभेन यद् दुःखमाप्यते, तत्कीदृशमपि कठिनं सहन्ते नत्वन्यत् किञ्चित्कुर्वन्ति । यथा यथा चाभ्यासस्तथा तथाऽनायासेन सहन्ते । अत एव गीतासु

क्षात्रस्वाभाविककर्मसु ''शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यमि''ति धैर्यं गणितम् । न हि जिह्वोपस्थयोर्जयः क्षत्रियाणां सहजो धर्मः, किन्तु, दुःखसहनमात्रम् । अत एव गीतासु, (११)''धृतिं न विन्दामि गीतासु (१८)''धृत्या यया'' ।

વાસ્તવમાં તો આ બંને એક જ છે. તમારા દ્વારા કહેલા તે શ્લોકમાં જે આ બંનેને અલગ બતાવ્યા છે, તે તો ભક્તની ઉત્તરોત્તર આગળ વધતી અવસ્થા-ભેદના આધાર પર કહ્યું છે. પરંતુ ધૈર્ય ધરવું અને સહન કરવું- આ બેમાં કોઈ ફરક નથી. આજ કારણે ભગવાને ઉત્તરમાં આગળ ''દુઃખને સહન કરવાનું નામ ''તિતિક્ષા'' છે (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૯/૩૫)'', આ વાક્ય દ્વારા સામાન્યરૂપે **''ધૈર્ય''** ને જ **''સહન કરવું''** કહ્યું છે અને ''જીવ્હા અને જનનેન્દ્રિય પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો **''ધૈર્ય''** છે (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૯/૩૬)'' આ વાક્યમાં આજ વાતને વિશેષરૂપથી કહી છે. કેમકે જીવ્હા અને જનનેન્દ્રિય પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો અંતે તો દુઃખ સહન કરવા સિવાય બીજું કંઈ નથી. જે વ્યક્તિ આ બંને પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યારે આ બંનેનો નિગ્રહ કરે છે, તેમાં જીવ્હાનું વિષયક સુસ્વાદુ અન્ન ખાવાનું સુખ અને જનનેન્દ્રિય વિષયક સ્ત્રીસંભોગ સુખ નો ત્યાગ કરવામાં દુઃખ અથવા કષ્ટ મેળવે છે, તેઓ કોઈ પણ રીતનું કઠિન દુઃખ સહન કરી લે છે પરંતુ ધીરજ ખોઈને બીજું કાંઈ કરતા નથી. તેમને જેમ-જેમ એનો અભ્યાસ થતો જાય છે, તેમ-તેમ તેઓ પ્રયત્ન વગર જ તેમને સહન કરવા લાગે છે. એથી ગીતામાં ક્ષત્રિયો ના સ્વાભાવિક કર્મો ના વિવરણમાં ''પરાક્રમ, તેજ, ધૈર્ય, સૂઝબૂઝ, યુદ્ધમાં પલાયન ન કરવું, દાન, પ્રજાપાલન, અને નેતૃત્વ - આ ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક કર્મ છે (ભ. ગી. ૧૮/૪૩)''. આ વાક્યમાં ''ધૈર્ય'' ગણાવ્યું છે. જીવ્હા અને જનનેન્દ્રિય પર વિજય કરવા કોઈ ક્ષત્રિયોનો સહજ ધર્મ થોડો છે પણ કેવળ દુઃખને જ સહન કરવું છે. આજ કારણે ગીતામાં ''આપના આવા સ્વરૂપ ને જોઈ હું ધૈર્ય અને શાંતિ રાખી શકતો નથી (૧૧/૨૪)'', ''જે અભ્યાસ દ્વારા મનુષ્ય ધૈર્ય ધારણ કરે છે, તે સાત્વિકી છે (૧૮/૩૩)'' આ વાક્યો કહ્યાં છે.

वास्तव में तो ये दोनों एक ही हैं । आपके द्वारा कहे उस श्लोक में जो इन दोनों को भिन्न बताया गया है, वह तो भक्त की उत्तरोत्तर बढ़ती हुई अवस्था-भेद के आधार पर कहा गया है परंतु धैर्य एवं सहन करने में कोई भेद नहीं है । इसी कारण भगवान ने उत्तर में आगे ''दुःख को सहन करने का नाम 'तितिक्षा' है (श्री. भा. ११/१९/३६)'' इस वाक्य द्वारा सामान्यरूप से 'धैर्य' को ही 'सहन करना' कहा है और ''जिव्हा और जननेन्द्रिय पर विजय प्राप्त करना 'धैर्य' है (श्री. भा. ११/१९/३६)'' इस वाक्य में इसी बात को विशेषरूप से कहा है । क्योंकि जिव्हा और जननेन्द्रिय पर विजय प्राप्त करनी अंततोगत्वा दुःख सहने करने के अतिरिक्त और कुछ भी नहीं है । जो व्यक्ति इन दोनों पर विजय प्राप्त करने के लिए जब इन दोनों का निग्रह करते हैं, उसमें जिव्हा के विषयक सुस्वादु अन्न खाने का सुख एवं जननेन्द्रिय विषयक स्त्रीसंभोगसुख का त्याग करने में दुःख या कष्ट प्राप्त करते हैं; वे कैसा भी कठिन दुःख सहन कर जाते हैं परंतु धीरज खो कर कुछ अन्य नहीं करते । उन्हें जैसे-जैसे इसका अभ्यास होता चला जाता है, वैसे-वैसे वे प्रयत्न बिना ही इन्हें सहन करने लगते हैं । इसीलिए गीता में क्षत्रियों के स्वाभाविक कर्मों के विवरण में ''पराक्रम, तेज, धैर्य, सूझबूझ, युद्ध में पलायन न करना, दान, प्रजापालन और नेतृत्व- ये क्षत्रियों के स्वाभाविक कर्म हैं (भ. गी. १८/४३)'' इस वाक्य के अंतर्गत 'धैर्य' को गिना गया है । जिव्हा एवं जननेन्द्रिय पर विजय करनी कोई क्षत्रियों का सहज धर्म थोड़े ही है अपितु केवल दुःख को ही सहन करना है । इसी कारण गीता में ''आपके ऐसे स्वरूप को देखकर मैं धैर्य एवं शांति नहीं रख पा रहा हूँ (११/२४)'', ''जिस अभ्यास द्वारा मनुष्य धैर्य धारण करता है, वह सात्विकी है (१८/३३)'' ये वाक्य कहे गये हैं ।

उद्देशक्रमानुसारेणाश्रयमाहुराश्रयोत इति । अत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अत इदं द्वयं निरूप्येत्यर्थः । तेनैवं पदसम्बन्धः । अतः विवेकधैर्ये निरूप्य तदनन्तरमाश्रयो भगवदेकशरणत्वं नितरां विविच्य रूप्यते कथ्यत इति । तथा चातः परमाश्रयो निरूप्यत इत्यर्थः । यद्वा, हेतौ पञ्चमी । अत आभ्यां विवेकधैर्याभ्यां हेतुभ्यामाश्रयो निरूप्यत इत्यर्थः । यद्यपि भगवदनुग्रहं विना नाश्रयः सम्भवति, तथापि, यदा साधनद्वाराङ्गीकरोति तदा विवेकधैर्येपि साधने । अत इति सहार्थे तृतीया । सार्वविभक्तिकस्तसिल् । तथा च, विवेकधैर्याभ्यां सहाश्रयो निरूप्यत इत्यर्थः । तृतीयया विवेकधैर्ययोःप्राधान्यं, प्राधान्यं चाश्रयस्यैवेति निरूप्यते । अथवा, एतद् विवेकसहितं सहनं धैर्यमत्रास्मिन्ग्रन्थे उक्तं कथितम् । अतो हेतोराश्रयो निरूप्यते अयमभिसन्धिः । आश्रयनिरूपणार्थमङ्गत्वेन विवेकधैर्ये उक्ते, तेन यद्याश्रयो न निरूप्यते, तदा विवेकधैर्यनिरूपणं व्यर्थं स्यात् ।

આના પછી હવે આચાર્યચરણો ક્રમાનુસાર આશ્રયનું નિરૂપણ **આશ્રયોતઃ** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યાં છે. અહીં ''**અતઃ**'' શબ્દમાં ''ल्यप्'' પ્રત્યયનો લોપ થઈ પંચમીવિભક્તિ થઈ છે. **અતઃ** શબ્દનો અર્થ એ છે કે વિવેક અને ધૈર્ય, આ બંનેનું નિરૂપણ કરીને હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે તેવો અર્થ છે. આ રીતે પૂરા શ્લોકનો અર્થ એ થયો કે, વિવેક-ધૈર્યનું નિરૂપણ

કર્યા પછી હવે આશ્રયનું એટલે એક ભગવાનના શરણનું નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. અથવા **''अतः''** શબ્દમાં હેતુ-અર્થમાં પંચમીવિભક્તિ માની લઈએ તો એ અર્થ થશે કે વિવેક-ધૈર્ય નું નિરૂપણ થઈ ચુક્યું છે માટે હવે આશ્રયનું નિરૂપણ આચાર્યચરણો કરી રહ્યાં છે. જો કે ભગવાનની કૃપા વગર તેમનો આશ્રય થવો સંભવ નથી છતાં પણ જ્યારે પ્રભુ સાધનો દ્વારા અંગીકાર કરે છે ત્યારે વિવેક-ધૈર્ય પણ સાધનો બની જાય છે. અહીં **''अतः''** શબ્દ તૃતીયાવિભક્તિ અને સહ-અર્થમાં છે. તૃતીયા વિભક્તિમાં તસિલ્-પ્રત્યય કર્યો છે જે સમસ્ત વિભક્તિઓમાં વાપરી શકાય છે. તો તેનાથી એ અર્થ થશે કે, વિવેક-ધૈર્ય ની જોડે આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. સહ-અર્થમાં તૃતીયા-વિભક્તિના પ્રયોગ દ્વારા એ સિદ્ધ થાય છે કે, વિવેક-ધૈર્ય અપ્રધાન છે અને આશ્રયજ મુખ્ય છે - આ પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. અથવા **''एतत्.....निरूप्यते''** પંક્તિનો અર્થ એમ કરી લઈએ કે આ પ્રકારે અહીં સુધી ''વિવેક સહિત દુઃખોને સહન કરવું ધૈર્ય છે'' તે આ ગ્રંથમાં કહી દીધું છે અને હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે. તેથી અર્થ એ થયો કે વિવેક ધૈર્ય તો આશ્રયના અંગરૂપ છે એટલે કહ્યાં છે અને જો આશ્રયનું નિરૂપણ નહીં થાય તો વિવેક ધૈર્યનું નિરૂપણ વ્યર્થ થઈ જશે.

इसके पश्चात् अब आचार्यचरण क्रमानुसार आश्रय का निरूपण **आश्रयोतः** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं । यहाँ 'अतः' शब्द में 'ल्यप्' प्रत्यय का लोप होकर पंचमीविभक्ति हुई है । अतः शब्द का अर्थ यह है कि, विवेक एवं धैर्य इन दोनों का निरूपण करने के पश्चात् अब आश्रय का निरूपण किया जा रहा है, यह अर्थ है । इस तरह से पूरे श्लोक का अर्थ यह हुआ कि, विवेक-धैर्य का निरूपण करने के पश्चात् अब आश्रय का अर्थात् ऐक भगवान की शरण का निरूपण किया जा रहा है । अथवा 'अतः' शब्द में हेतु-अर्थ में पंचमीविभक्ति मान लें तो अर्थ यह बनेगा कि, विवेक-धैर्य के हेतु से आश्रय का निरूपण किया जा रहा है । यद्यपि भगवान की कृपा के बिना उनका आश्रय होना संभव नहीं है तथापि जब प्रभु साधनों द्वारा अंगीकार करते हैं तब विवेक-धैर्य भी साधन बन जाते हैं । यहाँ 'अतः' शब्द तृतीयाविभक्ति एवं सह-अर्थ में है । तृतीया-विभक्ति में तसिल्-प्रत्यय किया गया है जो समस्त विभक्तियों में प्रयुक्त हो सकता है । तो इससे अर्थ यह बनेगा कि, विवेक-धैर्य के सहित आश्रय का निरूपण किया जा रहा है । सह-अर्थ में तृतीया-विभक्ति के प्रयोग द्वारा यह सिद्ध होता है कि, विवेक-धैर्य अप्रधान हैं एवं आश्रय ही प्रधान है-इस प्रकार से निरूपण किया जा रहा है । अथवा 'एतत्.....निरूप्यते' पंक्ति का अर्थ यों कर लें कि, इस प्रकार अब तक आचार्यचरणों ने ''विवेक सहित दुःखों को सहन करना धैर्य है'' यह इस ग्रंथ में कह दिया गया है और अब आश्रय का निरूपण कर रहे हैं । सो अर्थ यह बना कि विवेक-धैर्य तो आश्रय के अंगरूप हैं इसलिए कह गये हैं अतः यदि आश्रय का निरूपण नहीं होगा तो विवेक-धैर्य का निरूपण भी व्यर्थ हो जायेगा ।

तथा चैवं पदसम्बन्धः । यतः कारणादाश्रयनिरूपणार्थमङ्गत्वेन विवेकधैर्ये उक्ते, अतो हेतोर्विवेकधैर्ययोर्निरूपणस्य सार्थकत्वाय विवेकधैर्यनिरूपणानन्तरमाश्रयो निरूप्यत इति । बुद्धिस्थबाचकत्वात्सर्वनाम्नां पूर्वं च विवेकसहितमेव धैर्यमुक्तमिति विवेकसहितमेवैतत्पदेनोच्यते । यद्वा, एतद्विवेकसहितं सहनं धैर्यम्, अत्राश्रये उक्तमभिहितमतो हेतोस्तदुभयनिरूपणानन्तरं यत्रेदं द्वयं निरूपितं स आश्रयो निरूप्यत इति ।

તેથી પૂરા શ્લોકનો અર્થ એ થયો કે, જે કારણથી વિવેક-ધૈર્યનું નિરૂપણ કર્યું, તે નિરૂપણને સાર્થક બનાવવા માટે હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ **''एतत्''** શબ્દથી અહીં એ સમજાય છે કે કેમકે વિવેક અને ધૈર્ય બંનેનું સ્વરૂપ હવે આટલાં વિશ્લેષણો પછી પૂર્ણરૂપે કહ્યું છે તેથી હવે બુદ્ધિસ્થ **''आश्रय''** નું સ્વરૂપ બતાવી રહ્યાં છે.

અથવા એમ અર્થ કરી લઈએ કે, પૂર્વમાં કહેલી સમસ્ત પરિસ્થિતિઓ ને વિવેકસહિત સહન કરવું **''धैर्य''** છે. તેથી એ બંનેનાં નિરૂપણ પછી જેવો આશ્રય પ્રાપ્ત કરવો છે, એવા આશ્રયનું સ્વરૂપ નિરૂપિત કરવામાં આવે છે, આવો અર્થ છે.

अतः पूरे श्लोक का अर्थ यह बना कि, जिस कारण से विवेक-धैर्य का निरूपण किया गया, उस निरूपण को सार्थक बनाने के लिए अब आश्रय का निरूपण किया जा रहा है । अर्थात् 'एतत्' शब्द से यहाँ यह द्योतित होता है कि चूँकि विवेक एवं धैर्य दोनों का स्वरूप अब इतने विश्लेषणों के पश्चात् पूर्णरूपेण निरूपित किया जा चुका है अतः अब बुद्धिस्थ 'आश्रय' का स्वरूप निरूपित कर रहे हैं ।

अथवा यों अर्थ कर लें कि, पूर्व में कही गई समस्त परिस्थितियों को विवेकसहित सहन करना 'धैर्य' है । अतः इन दोनों के निरूपण के पश्चात् जैसा आश्रय प्राप्त करना है, ऐसे आश्रय का स्वरूप निरूपित किया जाता है, यह अर्थ है ।

तथाहि, अत्र हि भगवदाश्रये क्रियमाणे यादृशे विवेकधैर्ये अपेक्षिते तादृशे निरूपिते, स आश्रयस्तदुभयनिरूपणानन्तरं निरूप्यत इति । आश्रयः आसमन्तात् श्रयः सेवनम्, श्रिञ्सेवायाम्, अस्मात् घञ् । सेवा च चित्तस्य तदेकपरत्वम्, अत एव ''चेतस्तत्प्रवणं सेवे''ति लक्षणमुक्तमाचार्यैः । यद्यपि, मनोवाग्देहैः सेवा त्रिविधा, तथापि, मुख्या मनोव्यसनरूपस्नेहात्मिका । अन्या तु सेवा

तत्साधनरूपा । अत एव ''चेतस्तत्प्रवणं सेवे''तिलक्षणमुक्त्वा ''तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजे''ति सेवान्तरस्य तत्साधनत्वमुक्तम् । मनोवचनरूपायास्तु ''मानसी सा परा मते'' ति मुख्यत्वमुक्तम्, इयमेव भक्तिरित्युच्यते । शाण्डिल्यसूत्रे ''सा परानुरक्तिरीश्वर'' इति लक्षणात् । अत एव नारदपञ्चरात्रे ''स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्त'' इति लक्षणमुक्तम्, तत्र माहात्म्यज्ञानपूर्वकं तु अपराधनिवृत्त्यर्थम्, न तु लक्षणे प्रविष्टम् । श्रवणादिलक्षणा तु भक्तिस्तस्याः साधनरूपा, अत एव 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये'ति । अतः सेवामार्गो भक्तिमार्गश्चैक एव ॥ ९ ॥

આને એમ સમજો કે ભગવાનનો આશ્રય કરવા માટે જે પ્રકારના વિવેક-ધૈર્ય ની જરૂર છે તે પ્રકારના વિવેક-ધૈર્યને નિરૂપિત કરીને હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે. ''શ્રિઞ્'' ધાતુ નો સેવાના અર્થમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમાં ''ઘઞ્'' પ્રત્યય લગાવી દેવાથી ''આશ્રય'' શબ્દ બને છે. તેથી ''આશ્રય'' શબ્દનો અર્થ થાય-સુચારૂ રીતે શ્રય કરવો અર્થાત્ સેવા કરવી. ચિત્તનું ભગવાનમાં એકમેક થઈ જવુંજ ''સેવા'' છે અને આચાર્યચરણોએ સિ. મુ. માં **''चेतस्तत्प्रवणम् सेवा''** (ચિત્તનું ભગવાનમાં પ્રવણતા જ સેવા છે), આ પ્રકારે સેવાનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. જો કે મન-વાણી-શરીર તેમ સેવા ત્રણ પ્રકારની છે પરંતુ એનામાં પણ મનને ભગવાનનું વ્યસન થઈ જાય એવી સ્નેહાત્મિકા સેવા મુખ્ય છે. બીજી સેવાઓ તો તેની સાધનરૂપા છે. તેથી આચાર્યચરણોએ સિ. મુ. માં ''ચિત્તનું ભગવાનમાં પ્રવણ થઈ જવું સેવા છે'' એ વાક્યથી સેવા નું લક્ષણ બતાવી ''અને માનસી સેવા તનુવિત્તજા સેવાથી સિદ્ધ થાય છે'' તે વાક્ય દ્વારા બીજી સેવાઓને માનસીસેવાનું સાધન બતાવી છે. મનવચનરૂપ સેવા ને તો ''માનસી શ્રેષ્ઠ છે'' તે વાક્યમાં મુખ્ય બતાવી છે. આજ માનસી સેવાને ભક્તિ કહે છે. કેમકે શાણ્ડિલ્યસૂત્રમાં ''ઈશ્વરમાં પરમ અનુરાગ ''ભક્તિ'' છે'' આ પ્રકારે ભક્તિનું લક્ષણ આપ્યું છે. નારદપંચરાત્રસ્મૃતિમાં ''ભગવાનમાં સ્નેહ થઈ જવો ''ભક્તિ'' છે'' એવું લક્ષણ કહ્યું છે. ત્યાં જે ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાન સહિત સ્નેહ થવાની વાત કહી છે, તે તો ભગવદ્-અપરાધોથી બચવા માટે કહી છે, તે ભક્તિનું લક્ષણ નથી. નવધા ભકિતમાં કહેલી ભક્તિ તો આ ભક્તિની સાધનરૂપા ભક્તિ છે તેથીજ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, ''સાધનભક્તિથી પ્રેમભક્તિનો ઉદય થઈ જાય છે (શ્રી. ભા. ૧૧/૩/૩૧)''. તેથી ઉપર્યુક્ત વિશ્લેષણોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સેવામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એક જ છે ॥ ૯ ॥

इसे ऐसे समझें कि भगवान का आश्रय करने के लिए जिस प्रकार के विवेक-धैर्य की आवश्यकता होती है उस प्रकार से विवेक-धैर्य को निरूपित करके अब आश्रय का निरूपण कर रहे हैं । 'श्रिञ्' धातु सेवा के अर्थ में उपयोग की जाती है; इसमें 'घञ्' प्रत्यय लगा देने पर 'आश्रय' शब्द बनता है । अतः 'आश्रय' शब्द का अर्थ हुआ-भलीभाँति से श्रय करना अर्थात् सेवा करनी । चित्त का भगवान में एकमेक हो जाना ही 'सेवा' है अतः आचार्यचरणों ने सि. मु. में 'चेतस्तत्प्रवणम् सेवा चित्त की भगवान में प्रवणता ही सेवा है इस प्रकार से सेवा का लक्षण बताया है । यद्यपि मन-वाणी-देह यों सेवा तीन प्रकार की है परंतु इनमें भी जहाँ मन को भगवान का व्यसन हो जाय ऐसी स्नेहात्मिका सेवा मुख्य है । अन्य सेवाएँ तो इसकी साधनरूपा हैं । अतएव आचार्यचरणों ने सि. मु. में ''चित्त का भगवान में प्रवण हो जाना 'सेवा' है'' इस वाक्य से सेवा का लक्षण करके ''और मानसी सेवा तनुवित्तजा सेवा से सिद्ध होती है'' इस वाक्य द्वारा दूसरी सेवाओं को मानसीसेवा का साधन बताया है । मनवचनरूप सेवा को तो 'मानसी श्रेष्ठ है' इस वाक्य में मुख्य बताया गया है । इसी मानसी-सेवा को भक्ति कहते हैं । क्योंकि शाण्डिल्यसूत्र में ''ईश्वर में परम अनुराग 'भक्ति' है'' इस प्रकार से भक्ति का लक्षण किया गया है । नारदपंचरात्रस्मृति में 'भगवान में स्नेह हो जाना 'भक्ति' है' ऐसा लक्षण कहा गया है । वहाँ जो भगवान के माहात्म्यज्ञान सहित स्नेह होने की बात कही गई है, वह तो भगवद्-अपराधों से बचने के लिए कही गई है, वह भक्ति का लक्षण नहीं है । नवधा भक्ति में कही गई भक्ति तो इस भक्ति की साधनरूपा भक्ति है, इसी कारण भागवत में ''साधनभक्ति से प्रेम-भक्ति का उदय हो जाता है (श्री. भा. ११/३/३१)'' यह वाक्य कहा गया है । अतः उपर्युक्त विश्लेषणों से यह सिद्ध होता है कि सेवामार्ग एवं भक्तिमार्ग एक ही हैं ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञातमाश्रयं पद्यचतुष्टयेन लक्षयन्ति, ऐहिक इत्यादिना ।

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।
दुःखहानौ तथा पापे भये कामावपूरणे ॥ १० ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥
अहङ्कारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ।
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥

अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वथा शरणं हरिः ।
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

एवं चित्त इत्यनेनान्वयः । ''मुख्यां मानस'' इति पूर्वमानसोक्तिः । तत्र सङ्क्षेपत आश्रयस्वरूपमर्द्धेन पद्येनाहुरैहिक इति, **ऐहिके इह लोक सम्बन्धिनि, पारलोके** परलोकसम्बन्धिनि कार्यमात्रे **सर्वथा** सर्वैः प्रकारैः **हरिः** श्रीकृष्णः शरणं रक्षकोस्तु । **एवं चित्ते सदा भाव्यमित्यग्रिमेणान्वयः** । रक्षणं चात्र हितकारित्वं, न तु प्राणरक्षकत्वमात्रम्, लोकेपि महाशास्त्रेषुस्थितौ धनादिमोषे वा उपस्थिते **तस्मान्निवारणे कृते 'अनेनायं रक्षित' इति प्रयोगः । तेनैहिकपारलौकिकयोरर्थयोः सर्वैः प्रकारैरस्त्वमेवास्मद्धितकारी भवेति प्रार्थना । जीवाः प्रायेण स्वस्य हितमपि न विदन्ति । हितज्ञानेऽपि प्रबलेषु स्वदोषेषु विद्यमानेषु प्रबलैः प्रत्यूहैः कृत्वा स्वहितं कर्तुं न शक्नुवन्ति । तस्मात्त्वमेव सर्वान्दोषान्निवार्य हितं साधयेति भावः कटाक्षितः ।**

હવે જે આશ્રયનું નિરૂપણ કરવાની વાત કહી હતી, તેને ચાર પંક્તિઓ દ્વારા **ઐહિક** વગેરે શબ્દો દ્વારા આચાર્યચરણો નિરૂપિત કરી રહ્યાં છે.

આ ચાર શ્લોકોને (૧૦, ૧૧,૧૨,૧૩) ''**એવં ચિત્તે**'' શબ્દની સાથે લગાવી અર્થ કરવો જોઈએ. (અર્થાત્ આ ચારે શ્લોકોમાં કહેલા સમસ્ત ઉપદેશોની ચિત્તમાં ભાવના કરીને હરિની શરણભાવના કરવી જોઈએ, એમ અર્થ છે. આ પ્રકારે અર્થ કરવો જોઈએ એમ ટીકાકાર કહે છે.) મુખ્યતા તો મનની જ છે તેથી અહીં સર્વપ્રથમ મનની સિદ્ધિ નો જ ઉપદેશ છે. (''અલૌકિક મનઃ સિદ્ધૌ'' માં મનની સિદ્ધિની વાત કહી છે) અહીં આશ્રયના સ્વરૂપને અર્ધપદ્યમાં સંક્ષિપ્તરૂપથી **ઐહિક** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. ''**ઐહિક**'' નો અર્થ છે - આ લોક થી સંબંધિત કાર્યોમાં, ''**પારલોકે**'' શબ્દનો અર્થ છે - પરલોકથી સંબંધિત કાર્યોમાં, **સર્વથા** નો અર્થ છે - બધી રીતે, **હરિઃ** અર્થાત શ્રીકૃષ્ણજ આપણું શરણ (આપણા રક્ષક) છે. આ પ્રકારે ચિત્તમાં ભાવના કરવી જોઈએ. આ અર્થ છે. ''**રક્ષણ**'' નો અર્થ થાય છે - હિત કરવું, કેવળ પ્રાણોનીજ રક્ષા કરવી તેમ નહીં. લોકમાં પણ જ્યારે કોઈને કાંઈ દંડ મળે છે અથવા તો કોઈના ધન-સંપત્તિ ની ચોરી થઈ જવાપર જે વ્યક્તિ તે સમસ્યાનું નિવારણ કરે છે તેના માટે એમજ કહેવાય છે કે ''તેણે આ સમસ્યાથી અમારી રક્ષા કરી'', તેથી રક્ષણ કરવાનો અર્થ કેવળ પ્રાણ બચાવવા તેમ નથી. તેજ કારણે ભગવાનને પણ ''લૌકિક-અલૌકિક કાર્યોમાં બધા પ્રકારથી તમેજ અમારા હિતકારી છો'' એ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. મોટે ભાગે જીવો પોતાનું હિત પણ જાણતા નથી. જો તેમને પોતાના હિતની ખબર હોય તો પણ પોતાના પ્રબળ દોષોને કારણે આડાઅવળા વિચાર કરીને તે પોતાનું હિત પણ નથી કરી શકતા. તેથી ભગવાનને પ્રાર્થના છે કે ''તમેજ મારા સમસ્ત દોષોનું નિવારણ કરીને મારૂં હિત કરો'', તેવો ભાવ છે.

अब जिस आश्रय का निरूपण करने की बात कही थी, उसे चार पंक्तियों द्वारा **ऐहिक** इत्यादि शब्दों द्वारा निरूपित कर रहे हैं ।

इन चारों श्लोकों को अर्थात् १० वें, ११ वें, १२ वें एवं १३ वें श्लोक को 'एवं चित्ते' शब्द के साथ लगा कर अर्थ करना चाहिए । अर्थात् इन चारों श्लोकों में कहे गये समस्त उपदेशों की चित्त में भावना करके हरि की शरण भावना करनी चाहिए, यों अर्थ बनता है इस प्रकार से अर्थ करना चाहिए, यह टीकाकार कह रहे हैं । मुख्यता तो मन की ही है अतः यहाँ सर्वप्रथम मन की सिद्धि का ही उपदेश है । 'अलौकिकमनःसिद्धौ' में मन की सिद्धि की बात कही गई है यहाँ आश्रय के स्वरूप को अर्धपद्य में संक्षिप्तरूप से **ऐहिक** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । **ऐहिके** का अर्थ है- इस लोक से संबंधित कार्यों में, **पारलोके** शब्द का अर्थ है-परलोक से संबंधित कार्यों में, **सर्वथा** का अर्थ है-सभी प्रकारों से **हरिः** अर्थात् श्रीकृष्ण ही हमारी शरण (रक्षक) हैं । इस प्रकार से चित्त में भावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । 'रक्षण' का अर्थ होता है-हित करना, केवल प्राणों की ही रक्षा करनी नहीं । लोक में भी जब किसी को कोई दंड मिलता है या तो किसी की धन-संपत्ति की चोरी हो जाने पर जो उस समस्या का निवारण करता है, उसके लिए यही कहा जाता है कि 'इसने इस समस्या से हमारी रक्षा की' । अतः रक्षण करने का अर्थ केवल प्राण बचाना नहीं होता । इसी कारण भगवान से भी ''लौकिक-अलौकिक कार्यों में सभी प्रकार से तुम ही हमारे हितकारी हो'' इस प्रकार प्रार्थना की जाती है । प्रायः करके जीव अपना हित भी नहीं जानते हैं । यदि उन्हें अपना हित ज्ञात हो तब भी अपने प्रबल दोषों के कारण उटपटाँग विचार करके वे अपना हित भी नहीं कर सकते । अतः भगवान से प्रार्थना है कि ''तुम ही मेरे समस्त दोषों का निवारण करके मेरा हित करो'' यह भाव है ।

केचनैतादृशा ये किमपि न प्रार्थयन्ते, उत्तमाश्च त एवेत्यपि ज्ञापयितुमस्त्विति प्रार्थनार्थकक्रियापदस्याप्रयोगः । नन्वेतादृशाः के सन्ति. येषामैहिकं पारलौकिकं च किमपि न प्रार्थनीयमस्ति । न हि परमविरक्ता अपि पारमार्थिकाद्विरज्यन्त इति चेद्, अत्र वदामः ।

येषां प्रभुचरणारविन्दे व्यसनमस्ति ते मुक्त्यादिकमपि नेच्छन्तीति पारमार्थिकमपि न प्रार्थयन्ते । अत एव ''न नाकपृष्ठं'' ''नैकात्मतामि''त्यादिवचनानि ।

કોઈ ભક્તો એવા પણ હોય છે જેઓ ભગવાનને કોઈ પણ પ્રાર્થના નથી કરતા; ઉત્તમ ભક્તો પણ તેજ છે - આ પણ બતાવવા માટે અહીં મૂળ શ્લોકમાં (૧૦ થી ૧૩) ક્યાંય પણ ''આપ અમારૂં રક્ષણ કરો'' તે પ્રકારે નથી કહ્યું. પરંતુ અહીં કોઈ પૂર્વપક્ષીને શંકા એ થાય છે કે, ''એવા કોણ છે ? જે લૌકિક કે અલૌકિક કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના નથી કરતા ? પરમ વિરક્ત લોકો પણ પારમાર્થિક સુખોની પ્રાર્થના તો કરેજ છે.''

સમજો કે, જે લોકોને પ્રભુ-ચરણારવિંદનું વ્યસન થઈ ગયું છે, તે લોકો ન તો મુક્તિ ઈચ્છે છે કે ન તો પારમાર્થિક પ્રાર્થના પણ કરે છે. આનું પ્રમાણ તમે ''તમારૂ દાસ્ય છોડી મને સ્વર્ગનું સુખ પણ ન જોઈએ (શ્રી. ભા. ૬/૧૧/૨૫)'' અને ''મારી ચરણસેવા કરવા વાળાઓને સાયુજ્ય-મોક્ષની પણ કામના નથી હોતી (શ્રી. ભા. ૩/૨૫/૩૪)'' વગેરે વાક્યોમાં જોઈ શકો છો.

कुछ भक्त ऐसे भी होते हैं जो भगवान से कुछ भी प्रार्थना नहीं करते; उत्तम भक्त भी वे ही हैं-यह भी बताने के लिए यहाँ मूल श्लोक में अर्थात् १० से लेकर १३ तक के श्लोक में कहीं भी ''आप हमारा रक्षण करें'' इस प्रकार से कहीं नहीं कहा गया है । परंतु यहाँ किसी पूर्वपक्षी को शंका यह होती है कि, ऐसे कौन हैं ? जो लौकिक या अलौकिक किसी भी प्रकार की प्रार्थना नहीं करते ? परम विरक्त लोग भी पारमार्थिक सुख की प्रार्थना तो करते ही हैं ?

समझिए कि, जिन लोगों को प्रभु-चरणारविंद का व्यसन हो गया है, वे न तो मुक्ति ही चाहते हैं और न ही पारमार्थिक प्रार्थना ही करते हैं । इसका प्रमाण आप ''आपका दास्य छोड़कर मुझे स्वर्ग का सुख भी नहीं चाहिए (श्री. भा. ६/११/२५)'' एवं ''मेरी चरणसेवा करने वालों को सायुज्य-मोक्ष की भी कामना नहीं होती (श्री. भा. ३/२५/३४)'' इत्यादि वाक्यों में देख सकते हैं ।

ननु ये मुक्तिं न वाञ्छन्ति, तेपि प्रभुचरणारविन्दानुरागरूपां भक्तिं वाञ्छन्त्येव, न हि भगवदीयास्ततोपि निरपेक्षा भवन्ति । अतः सा भक्तिरेव परमार्थिकी प्रार्थनीयास्तीति प्रार्थनानिरपेक्षाः सर्वदुर्लभा इति चेत्, सत्यम्, दुर्लभा एव, कः सन्देहः, परन्तु, दुर्लभा एव, नत्वलभ्याः, तथाहि, ये चरणारविन्दे व्यसनिनस्ते ततोपि निरपेक्षाः । यदि तावदप्यपेक्षितं स्यात्तदा तद्व्यसनमेव न स्यात् । व्यसनं हि तदेव यत्र तद्विना स्यातुमेव न शक्नोति, इदमेव (व्यसनं) तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, नत्वन्यत् किञ्चित् । अत एव लौकिकेपि द्यूतादौ ये व्यसनिनस्ते स्यातुमशक्ता एव तत्र प्रवर्त्तन्ते, नत्वन्यन्निमित्तमस्ति ।

ચાલો માની લઈએ કે, તેઓ મુક્તિની કામના નથી કરતા પરંતુ પ્રભુ ચરણારવિંદના અનુરાગરૂપી ભક્તિની કામના તો કરેજ છે. ભગવદીય ભક્તિની કામના થી તો અલગ નથી રહી શકતા. તેથી તેનાથી પણ તેઓ પ્રાર્થનારહિત તો સિદ્ધ નજ થયાને ? તેથી પ્રાર્થનારહિત ભક્તો તો મળવા દુર્લભ જ છે.

આપ ઠીક કહી રહ્યાં છો, એવા સર્વથા પ્રાર્થના રહિત ભક્તો મળવા તો દુર્લભજ છે એમાં ક્યાં સંદેહ છે ! પણ દુર્લભજ છે, સર્વથા અપ્રાપ્યજ હોય તેવું નથી કેમકે જેઓ ભગવાનના ચરણારવિંદના વ્યસની છે, તે તો છતાં પણ પ્રાર્થનારહિત જ છે. તે એ માટે કે જો તેમને કેવળ અનુરાગરૂપા ભક્તિ જ અપેક્ષિત હતી તો તેમને વ્યસનજ કેવી રીતે થતું ? ''વ્યસન'' તેનેજ કહે છે કે, જ્યારે ભગવાન વગર રહેવુંજ અસંભવ થઈ જાય. આજ વ્યસન તેમને ભગવાનની તરફ લઈ જવામાં કારણરૂપ બન્યું, બીજી કોઈ વસ્તુ નહીં. આજ કારણે લૌકિકમાં પણ દ્યૂત-વગેરે (જૂગાર) ના જે વ્યસની હોય છે, તેઓ જુગાર વગર રહી શકતા નથી, આજ કારણે તેઓ વારંવાર ત્યાં પ્રવૃત્ત થાય છે, બીજા કોઈ કારણ થી નહીં.

चलिए मान लिया कि, वे मुक्ति की कामना नहीं करते परंतु प्रभु-चरणारविंद अनुरागरूपा भक्ति की कामना तो करते ही हैं । भगवदीय भक्ति की कामना से तो अछूते नहीं रह सकते । अतः इससे भी तो वे प्रार्थनारहित नहीं ही सिद्ध हुए कि नहीं ? अतः प्रार्थनारहित भक्त मिलने तो दुर्लभ ही हैं ।

आप ठीक कह रहे हैं, ऐसे सर्वथा प्रार्थनारहित भक्त मिलने तो दुर्लभ ही हैं इसमें क्या संदेह है ! परंतु दुर्लभ ही हैं, सर्वथा अप्राप्य ही हों ऐसा नहीं है । क्योंकि जो भगवान के चरणारविंद के व्यसनी हैं, वे तो फिर भी प्रार्थनारहित ही हैं । वह इस कारण कि यदि उन्हें केवल अनुरागरूपा भक्ति ही अपेक्षित होती तो उन्हें व्यसन ही कैसे होता ? 'व्यसन' उसे ही कहते हैं, जब भगवान के बिना रहना ही असंभव हो जाय । यही व्यसन उन्हें भगवान की ओर प्रवृत्त होने में कारण बना, कोई दूसरी वस्तु नहीं । इसी कारण लौकिक में भी द्यूत-आदि (जुआ) के जो व्यसनी होते हैं, वे जुए के बिना रह ही नहीं सकते, इसी कारण वे बारंबार वहाँ प्रवृत्त होते हैं, अन्य किसी कारण से नहीं ।

ननु धनाशैव निमित्तमस्तीति चेत्, रे हृदयशून्य ? यदि धनाशैव निमित्तं स्यात् तदा मुहुर्मुहुः पराजिता अपि कथं प्रवर्तेरन् ? । सन्देहादेव प्रवर्तन्त इति चेत्, ज्योतिर्विद्भिः समूलघातं सन्देहे हतेपि प्रवर्त्तन्त एव । न ह्युपायसहस्रेणापि तत्तद्व्यसनिनः कथमपि तेभ्यो निवर्त्तन्ते क्वचित् । किञ्च, इदमपि यूते आशङ्कितं स्यात्, व्यसनान्तरेषु का गतिः, न हि पापर्द्धिपरायणा मैरेयमत्ताः परदाररताश्च धनाशया प्रवर्त्तन्ते, प्रत्युत शम्भलीभुक्तसर्वस्वास्ते ।

પરંતુ તેઓ તો ધનની આશાથીજ ત્યાં જાય છે ?

અરે હૃદયશૂન્ય ! જો ધનની આશાજ તેનામાં કારણ હોય તો વારંવાર હાર્યા પછી પણ તે ત્યાં કેમ જાય છે ?

નહીં. તેને હાર-જીતમાં સંદેહ રહે છે તેથી તે ત્યાં જાય છે.

જો તમે સંદેહ ની વાત કરો છો તો ઘણીવાર કોઈ જ્યોતિષિ પણ તે સંદેહને દૂર કરવા માટે તે જુગારીને એમ કહી દે છે કે, તે ચોક્કસ હારશેજ, તો પણ તે ત્યાં જાય જ છે, તેને શું કહેશો ? વ્યસન કે ધનની આશા ? કોઈ વાર તો એવું પણ જોયું -સાંભળ્યું છે કે, હજારો ઉપાય કર્યા પછી પણ એમના વ્યસની તેને કદી પણ છોડતા નથી. અને આ હાર-જીતની આશંકા પણ કેવળ જુગારમાં જ છે, અન્ય વ્યસનીની શી ગતિ થશે ? એનો વિચાર કરો. પાપ-પરાયણ, શરાબી અને પર-સ્ત્રી ગમન કરવા વાળા શું ધનની આશાથી એવું કરે છે ? બલ્કે તેઓ તો બધા વેશ્યાઓ પર ધન લુટાવવા વાળા હોય છે.

परंतु वे तो धन की आशा से ही वहाँ जाते हैं ?

अरे हृदयशून्य ! यदि धन की आशा ही उसमें कारण होता तो बारंबार हारने के बाद भी वह वहाँ क्यों जाता ?

नहीं । उसे जीत-हार में संदेह बना रहता है, इसीलिए वह वहाँ जाता है ।

यदि तुम संदेह की बात कर रहे हो, तो कई बार कोई ज्योतिषी भी उस संदेह को दूर करके उस जुआरी को यह बात बता देते हैं कि, वह निश्चितरूप से हारेगा ही, तब भी वह वहाँ जाता ही है, इसे क्या कहोगे ? व्यसन या धन की आशा ? कई बार तो ऐसा भी देखा-सुना गया है कि, हजारों उपाय करने के बाद भी इनके व्यसनी कभी भी इन्हें नहीं छोड़ते । और, यह हारने जीतने की आशंका भी केवल जुए में ही है, अन्य व्यसनी की क्या गति होगी ? इसका विचार करें । पाप-परायण, शराबी एवं परस्त्री-गमन करने वाले क्या धन की आशा से ऐसा करते हैं ? बल्कि ये तो सभी वेश्याओं पर धन लुटाने वाले होते हैं ।

तस्माच्चरणारविन्दव्यसनिनोपि निमित्तनिरपेक्षा एव, अत एव कपिलदेवेनापि ''अनिमित्ता भागवती''ति फलभक्तिलक्षणमुक्तम् । यदि किमपि निमित्तं तत्र विद्यते तदा अनिमित्तत्वं कथं वदेत् ? अग्रे च ''अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे'' इत्युक्तम् । ''कुर्वन्त्यहैतुकिमपि'' । अत एव कौण्डिन्यप्रभृतयस्तथाभूताः । अत एव व्रजवासिनामपि तथा भावः ।

તેથી એ સિદ્ધ થયું કે ભગવાનના ચરણારવિંદના વ્યસની પણ બીજી કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા નથી જ રાખતા. આજ કારણે કપિલદેવજીએ ''ભગવાનની નિસ્વાર્થ-ભક્તિ મુક્તિ કરતાં પણ ચઢિયાતી છે (શ્રી. ભા. ૩/૨૫/૩૩)'' વાક્ય દ્વારા ફલરૂપા ભક્તિનું લક્ષણ કહ્યું છે. જો આમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ હોત તો તેઓ ''નિઃસ્વાર્થ ભક્તિ'' કેમ કહેતા ? આની આગળ ભગવાને ''મુજ પુરૂષોત્તમમાં નિષ્કામ ભક્તિ થવી નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ છે. (શ્રી. ભા. ૩/૨૯/૧૨)'', ''આત્મામાંજ રમણ કરવા વાળા ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે (શ્રી. ભા. ૧/૭/૧૦)'', વગેરે વાક્યો પણ કહ્યાં છે. આજ કારણે ગોપિકાઓએ પણ ભગવાનની એવીજ ભક્તિ કરી. અને આજ કારણે વ્રજવાસીઓનો પણ ભગવાન માટે એવો ભાવ હતો.

अतः यह सिद्ध हुआ कि भगवान के चरणारविंद के व्यसनी भी अन्य किसी वस्तु की अपेक्षा नहीं ही रखते । इसी कारण कपिलदेवजी ने ''भगवान की निस्वार्थ भक्ति मुक्ति से भी बढ़कर है (श्री. भा. ३/२५/३३)'' वाक्य द्वारा फलरूपा भक्ति का लक्षण किया है । यदि इसमें किसी भी प्रकार का स्वार्थ होता तो वे 'निस्वार्थ भक्ति' क्यों कहते ? इसके आगे भगवान ने ''मुझ पुरुषोत्तम में निष्काम-भक्ति होना निर्गुण भक्तियोग का लक्षण है (श्री. भा. ३/२९/१२)'', ''आत्मा में ही रमण करने वाले भगवान की निष्काम-भक्ति करते हैं (श्री. भा. १/७/१०)'' इत्यादि वाक्य भी कहे हैं । इसी कारण गोपिकाओं ने भी भगवान की ऐसी ही भक्ति की । और इसी कारण व्रजवासियों का भी भगवान के लिए ऐसा भाव था ।

ननु यदि व्यसनिनः किमपि न प्रार्थयन्ते, सर्वनिरपेक्षत्वात् तदा व्रजवासिनः कथं प्रार्थितवन्तः ? न हि तदपेक्षयाप्यन्ये व्यसनिनः सन्ति, ''क्षणं युगशतमिवे''त्यादि वाक्यात् । प्रार्थ्यते च तैरनारतमेव । ननु कैरुक्तं तैः प्रार्थ्यत इति । शुकादिभिरेव । कुत्र ? श्रीभागवतादावेव । तथाहि, ॥ १२ ॥ ''राम ! राम !'' ॥ १६ ॥ ''कृष्ण ! कृष्ण !'' ॥ २० ॥ ''राम ! राम !'' ॥ कृष्ण कृष्ण !'' ॥ २६ ॥ '' मैवं विभो'' ॥ ४४ ॥ ''मनसो वृत्तयः'' ॥ ७९ ॥ ''आहुश्च ते,'' इत्यादिषु तत्कर्तृकप्रार्थना श्रूयते । न च

तन्न प्रार्थनं किन्तु, कथनमात्रमिति वाच्यम्, ''इति विज्ञापितो गोपैरि''त्यादि शुकोक्तिव्याकोपात् विज्ञापनं प्रार्थनमेव, अपि च, अन्ये तु मुक्त्यादिनिमित्तं प्रार्थयन्ते, न त्वैहिकनिमित्तम् । एते तु क्षुधादिनिवृत्त्यर्थमपि प्रभुं प्रार्थयन्ते । अल्पतमे क्षुन्निवृत्त्यादावपि यदि प्रभुं प्रार्थयन्ते तदा किमुवाच्यं महति कार्ये, यत्र निरूपमनिरूपधिनिरवधिस्निग्धा व्रजवासिनोऽजस्रमर्थयन्ते तत्रान्यः को वा सनाथः स्वनाथं न नाथेत् । तस्मादपार्थः प्रार्थनारहितान्वेषणप्रयास इति चेद्, अत्रोच्यते ।

ઠીક છે, પરંતુ એ બતાવો કે જો ભગવદ્-વ્યસની નિષ્કામ હોવાને કારણે ભગવાનને કોઈ પ્રાર્થના નથી કરતા તો પછી વ્રજવાસીઓએ ભગવાનને પ્રાર્થના કેમ કરી ? એમની તુલનામાં તો બીજો કોઈ વ્યસની છેજ નહીં જેમના માટે ''ગોવિંદના વિરહમાં વ્રજભક્તોની એક ક્ષણ સો યુગોની જેમ વીતી (શ્રી. ભા. ૧૦/૧૯/૧૬)'', આવાં વાક્યો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે તો લગાતાર ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે, શું નથી કરી ?

કોણે કહ્યું કે તેમણે પ્રાર્થના કરી છે ?

શુકદેવજી જેવાઓ એ કહ્યું છે કે તેમણે પ્રાર્થના કરી છે.

ક્યાં કહ્યું છે ?

શ્રીમદ્ભાગવતમાંજ કહ્યું છે. આ શ્લોકોમાં જુઓ ''રામ રામ (૧૦/૬૮/૪૪); (૧૦/૬૫/૨૬)'', ''કૃષ્ણ કૃષ્ણ (૧૦/૩૪/૬); ૧૦/૧૭/૨૩; ૧૦/૨૫/૧૩; ૧૦/૨૮/૧૯; ૧૦/૧૯/૯; ૧૦/૩૬/૬),'' અમને નિષ્ઠુરતા ભર્યાં વચનો ન કહો, અમારો સ્વીકાર કરી લો (૧૦/૨૯/૩૧), ''અમે એજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે અમારી વૃત્તિ ભગવાનના ચરણકમલો માં રહે (૧૦/૪૭/૬૬)''. ''ગોપીઓએ કહ્યું કે અમારા પર એવી કૃપા કરો કે અમે આપને ક્યારેય ન ભૂલીએ (૧૦/૮૨/૪૯)''. આ બધા શ્લોકોમાં વ્રજભક્તો દ્વારા પ્રાર્થના કરેલી છે. અહીં તમે એ પણ નથી કહી શકતા કે, ''આ કાંઈ પ્રાર્થના થોડી છે, આ તો તેમનું કથન માત્ર છે''. કેમકે આપ એમ કહેશો તો તમારી આ વાત શુકદેવજી દ્વારા કહેલી, ''ત્યારે ગ્વાલબાલકોએ ક્ષુધા શાંતિ કરવા માટે ભગવાનને વિજ્ઞાપન કરતા પ્રાર્થના કરી (શ્રી. ભા. ૧૦/૨૪/૨); આ વાત થી વિરૂદ્ધ થઈ જશે, જ્યાં વિજ્ઞાપનનો અર્થ પ્રાર્થના કહેવામાં આવ્યો છે. તેટલું જ નહીં, બીજાઓ તો મુક્તિ જેવી અલૌકિક વસ્તુની પ્રાર્થના કરે છે, કોઈ લૌકિક કાર્યની નહીં અને અહીં તો વ્રજવાસી તુચ્છ ભૂખ મટાડવા માટે પણ પ્રાર્થના કરી રહ્યાં છે. તેથી જ્યાં તુચ્છ ભૂખ મટાડવા માટે પણ પ્રાર્થના કરી શકાતી હોય ત્યાં મોટાં કાર્યોની તો વાત જ શી કરવી ? જ્યાં નિરૂપમ-નિષ્કામ-નિરંતર પ્રેમથી ભર્યાં વ્રજવાસી જ પ્રભુને નિરંતર પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે, ત્યાં બીજો કોણ હશે જે સનાથ (એટલે જેનો કોઈ સ્વામી હોય) હોવા છતાં પણ પોતાના સ્વામીને પ્રાર્થના ન કરે. તેથી તમારો પ્રાર્થનારહિત વ્યક્તિને શોધવાનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે.

ठीक है, परंतु ये बताइये कि यदि भगवद्-व्यसनी निष्काम होने के कारण भगवान से कोई भी प्रार्थना नहीं करते तो फिर ब्रजवासियों ने भगवान से कैसे प्रार्थना की ? उनकी तुलना में तो कोई दूसरा व्यसनी है ही नहीं कि जिनके लिए ''गोविंद के विरह में ब्रजभक्तों का एक क्षण सौ युगों की भाँति बीता (श्री. भा. १०/१९/१६)'' ऐसे वाक्य प्राप्त होते हैं । उन्होंने तो लगातार भगवान से प्रार्थना की है, क्या नहीं की ?

किसने कह दिया कि उन्होंने प्रार्थना की है ?

शुकदेवजी-आदि ने कहा है कि उन्होंने प्रार्थना की है ।

कहाँ कहा है ?

श्रीमद्-भागवत में ही कहा है । इन श्लोकों में देखिए ''राम ! राम ! (१०/६८/४४); (१०/६५/२६)'', ''कृष्ण कृष्ण (१०/३४/६; १०/१७/२३; १०/२५/१३; १०/२८/१९; १०/१९/९; १०/३६/६), ''हमें निष्ठुरता भरे वचनमत कहो, हमें स्वीकार कर लो (१०/२९/३१), ''हम यही प्रार्थना करती हैं कि हमारी वृत्ति भगवान के चरणकमलों में रहे (१०/४७/६६)'', ''गोपियों ने कहा कि हम पर ऐसी कृपा करें कि हम आपको कभी न भूलें (१०/८२/४९)'' इन सभी श्लोकों में ब्रजभक्तों द्वारा प्रार्थना की गई है । यहाँ आप यह भी नहीं कह सकते कि ''यह प्रार्थना थोड़े ही है, यह तो उनका कथन मात्र है'' क्योंकि यदि आप ऐसा कहेंगे तो आपकी यह बात शुकदेवजी द्वारा कही ''तब ग्वाल बालों ने क्षुधा शांत करने के लिए भगवान से विज्ञापन करते हुए प्रार्थना की (श्री. भा. १०/२४/२)'' इस बात से विरुद्ध हो जायेगी, जहाँ विज्ञापन का अर्थ प्रार्थना करना ही बताया गया है । और तो और, दूसरे तो मुक्ति जैसी अलौकिक वस्तु की प्रार्थना कर रहे हैं, किसी लौकिक कार्य की नहीं और यहाँ तो ये व्रजवासी तुच्छ भूख मिटाने के लिए भी प्रार्थना कर रहे हैं । अतः जहाँ तुच्छ भूख मिटाने के लिए भी प्रार्थना की जा सकती हो, वहाँ बड़े कार्यों की तो बात ही क्या कहनी ? जहाँ निरूपम-निष्काम-निरंतर प्रेम से

भरे हुए ब्रजवासी ही प्रभु से निरंतर प्रार्थना कर रहे हैं, वहाँ दूसरा ऐसा कौन होगा जो सनाथ अर्थात् जिसका कोई स्वामी हो होते हुए भी अपने स्वामी से प्रार्थना न करे । अतः आपका प्रार्थनारहित व्यक्ति को ढूँढने का प्रयास व्यर्थ है ।

प्रथमं तावत्प्रार्थनास्वरूपं विचारय, प्रार्थना नाम कः पदार्थः । ननु ममेदमपेक्षितमित्यपेक्षितकथनं प्रार्थनेति चेत्, न, राज्ञः सेवकं प्रत्येवं वचनमपि प्रार्थना स्यात्, न हि सा प्रार्थना, किन्त्वाज्ञा ।'तथा मित्रं प्रति अन्यं कञ्चिदुदासीनं प्रति तादृग्वचनमपि प्रार्थना स्यात् । न हि सा प्रार्थना किन्तु, कथनमात्रम् । ननु तस्य प्रार्थनात्वे किं बाधकमिति चेत्, प्रयोगाभाव एव, न हि तत्र राज्ञा मित्रेण वा इदं प्रार्थ्यत इति कश्चित्प्रयुङ्क्ते । ननु लाभहेतुकं वचनं प्रार्थनेति चेत्, न, प्रार्थनानन्तर लाभे तद्वचनस्य प्रार्थनात्वं न स्यात् । लाभरूपकार्याभावेन पूर्ववर्त्तित्वादिरूपकारणत्वाऽभावात् । न च सा न प्रार्थनेति वाच्यम्, प्रार्थितमनेन न दत्तमिति प्रयोगात् । ननु लाभेच्छया वचनं प्रार्थनेति चेत्, न, प्रजाभ्यो धनं गृह्यतामिति राजाज्ञाया अपि प्रार्थनात्वप्रसङ्गात् । करादिसञ्ज्ञया प्रार्थने अव्याप्तेश्च । न च तत्प्रार्थनमेव न भवतीति वाच्यम्, हस्तेनायं याचत इति प्रयोगात् । गृहीतमौनव्रतस्य भोजनादावपि तथात्वात् । स्यादेतत् । न वयं वचनपर्यन्तं वदामः, किन्तु लाभेच्छया यत्क्रियते तत्सर्वं प्रार्थनेति, तस्माल्लाभार्थमुद्यमः प्रार्थनेति चेत्, मैवम् । एवमत्राप्याप्तिव्यावर्त्तनेपि राजाज्ञायामतिव्याप्तिर्वज्रलेपायितैव ।

તમારી શંકાનું સમાધાન કહી રહ્યાં છીએ. સાંભળો, સર્વપ્રથમ તો કેવળ પ્રાર્થનાના સ્વરૂપનોજ વિચાર કરો કે ''પ્રાર્થના'' કોને કહે છે ?

''મારે આ જોઈએ'' આ પ્રકારે અપેક્ષા કરવાને પ્રાર્થના કહે છે.

ના, એવું નથી. જો તમે અપેક્ષાનેજ પ્રાર્થના માની લેશો તો રાજાના દ્વારા સેવક પાસે કોઈ પ્રકારની વસ્તુ માંગવાપર તે પ્રાર્થના થઈ જશે પરંતુ તે પ્રાર્થના નથી હોતી, તે તો આજ્ઞા છે. તે પ્રકારે કોઈ મિત્ર અથવા ઉદ્દાસીન વ્યક્તિ પાસે કંઈ માંગવું પછી પ્રાર્થના જ થઈ જશે. તે પ્રાર્થના નથી, તે તો કથન માત્ર છે.

પરંતુ એને પ્રાર્થના જ માની લેવામાં શું આપત્તિ છે ?

ના, એવું ન માની શકાય. કેમકે એવો વ્યવહાર ક્યાંય દેખાતો નથી. અને રાજા દ્વારા પોતાના સેવકને અથવા પછી કોઈ મિત્ર ના દ્વારા કોઈ વસ્તુ માંગવાથી ''આ પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે'', એમ નથી કહી શકાતુ.

ઠીક છે, ત્યારે તો કોઈ વસ્તુના લાભ માટે જ્યારે કાંઈ કહેવાઈ રહ્યું હોય તો તેને પ્રાર્થના માની લો.

ના, એને પણ પ્રાર્થના નથી માની શકાતી. કેમકે જો પ્રાર્થના કર્યા પછી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થઈ તો પછી તે કથન ને પ્રાર્થના નહીં કહેવાય. જ્યારે લાભજ ન થયો, તો એ લાભ માટે કરેલી પ્રાર્થના પણ પ્રાર્થના જ ન રહી.

ના, એવું નથી. તે પ્રાર્થના નથી, એમ તમે નથી કહી શકતા કેમકે લોકમાં ''અમે પ્રાર્થના કરી પરંતુ તેણે ન આપ્યું'' એવો પ્રયોગ સાંભળવામાં આવે જ છે તેથી કેવળ લાભ ન થવાથી તે પ્રાર્થના જ નથી, તેમ તમે નથી કહી શકતા.

નહીં ! પરંતુ લાભ-ઈચ્છાથી કહેલાં વાક્યો ને તમે પ્રાર્થના નથી કહી શકતા. કેમકે તેમ કહેવાથી ''પ્રજા પાસેથી ધન લઈ આવો'', આ પ્રકારની રાજાની આજ્ઞા પણ પ્રાર્થના થઈ જશે. ત્યારે તો કર-વસૂલી પણ પ્રાર્થનાજ થઈ જશે.

પરંતુ આ પ્રાર્થના છે જ નહીં, તેવું તમે પણ કહી નથી શકતા કેમકે જગતમાં ''આ હાથ ફેલાવીને માંગી રહ્યો છે'' એવો પ્રયોગ દેખાય છે. અને મૌનવ્રત ધારી પણ ભોજન વગેરે માટે આ જ પ્રકારે પ્રાર્થના કરે છે. આપ જેમ કહી રહ્યા છો, ભલે તેવું જ હોય, પરંતુ અમે કેવળ કહેવા માત્રનેજ પ્રાર્થના નથી કહી રહ્યા પણ લાભની ઈચ્છાથી જે કાંઈ પણ કર્યું, તે પ્રાર્થના જ છે, આ કહી રહ્યા છીએ. તેથી લાભ માટે જે કાંઈ પણ યત્ન-પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તે પ્રાર્થના જ છે.

ના, તેવું નથી. કેમકે લાભ માટે કરવામાં આવતા પ્રયત્નને ભલે તમે પ્રાર્થના માની પણ લો, પરંતુ રાજાની આજ્ઞા ને તો છતાય પ્રાર્થના નહીં માની શકાય.

आपकी शंका का समाधान कह रहे हैं, सुनिए । सर्व प्रथम तो केवल प्रार्थना के स्वरूप का ही विचार करिए कि 'प्रार्थना' किसे कहते हैं ?

'मुझे यह चाहिए' इस प्रकार से अपेक्षा करने को प्रार्थना कहते हैं ।

नहीं ऐसा नहीं है । यदि आप अपेक्षा को ही प्रार्थना मान लेंगे तो राजा के द्वारा सेवक से इस प्रकार कोई भी वस्तु माँगने पर वह प्रार्थना हो जायेगी । परंतु वह प्रार्थना नहीं होती, वह तो आज्ञा है । उसी प्रकार किसी मित्र या उदासीन व्यक्ति से भी कुछ माँगना फिर प्रार्थना ही हो जायेगी । वह प्रार्थना नहीं है, वह तो कथन मात्र है ।

परंतु इसे प्रार्थना ही मान लेने में क्या आपत्ति है ?

नहीं । ऐसा नहीं माना जा सकता । क्योंकि ऐसा व्यवहार कहीं दिखाई नहीं देता । और राजा द्वारा अपने सेवक से या फिर किसी मित्र के द्वारा कोई वस्तु माँगने से 'यह प्रार्थना कर रहा है' ऐसा नहीं कहा जाता ।

ठीक है, तब तो किसी वस्तु के लाभ के हेतु से जब कुछ कहा जा रहा हो, तो उसे प्रार्थना मान लीजिए ।

नहीं, इसे भी प्रार्थना नहीं माना जा सकता । क्योंकि यदि प्रार्थना करने के पश्चात् वह वस्तु प्राप्त नहीं हुई तो फिर उस कथन को प्रार्थना ही नहीं कहा जा सकेगा । जब लाभ ही नहीं हुआ तो उस लाभ के लिए की गई प्रार्थना भी प्रार्थना न रही ।

नहीं । ऐसा नहीं है । वह प्रार्थना नहीं है, ऐसा आप नहीं कह सकते क्योंकि लोक में ''हमने प्रार्थना की परंतु इसने नहीं दिया'' ऐसा प्रयोग सुनने में आता ही है । अतः केवल लाभ न होने से वह प्रार्थना ही नहीं है, ऐसा आप नहीं कह सकते ।

नहीं । लाभ-इच्छा से कहे जाने वाले वाक्यों को आप प्रार्थना नहीं कह सकते । क्योंकि ऐसा कहने से ''प्रजा से धन ले आओ'' इस प्रकार की राजा की आज्ञा भी फिर प्रार्थना हो जायेगी । तब तो कर-वसूली करना भी प्रार्थना ही हो जायेगी ।

परंतु यह प्रार्थना है ही नहीं, ऐसा आप भी नहीं कह सकते क्योंकि लोक में'' यह हाथ फैला कर माँग रहा है'' ऐसा प्रयोग दिखाई देता है । और मौनव्रतधारी भी भोजन आदि के लिए इसी प्रकार प्रार्थना करते हैं । और, आप जैसा कह रहे हैं, भले ही हो ऐसा, परंतु हम केवल कहने मात्र को ही प्रार्थना नहीं कह रहे हैं अपितु लाभ की इच्छा से जो कुछ भी किया, वह प्रार्थना ही है, यह कह रहे हैं । अतः लाभ के लिए जो कुछ भी यत्न-प्रयत्न किया जाता हो, वह प्रार्थना ही है ।

नहीं, ऐसा नहीं है । क्योंकि लाभ के लिए किए जाने प्रयत्न को आप भले ही प्रार्थना मान भी लें, परंतु राजा की आज्ञा को तो प्रार्थना फिर भी नहीं माना जा सकेगा ।

ननु दयोत्पादकं वचः प्रार्थनेति चेत्, मैवम्। शृण्वतां दयोत्पादकं ''दुष्टमेनमाशु मारये''ति महादारुणवचसोपि याञ्चात्वप्रसङ्गात्। ननु सम्बोध्यस्य दयोत्पादकं वचः प्रार्थनेति चेत्, न, आज्ञप्तस्य दयालुत्वे उक्तवचनेऽतिव्याप्तेः। निर्दयं प्रति प्रार्थने व्याप्तेश्च। अश्रवणे चाव्याप्तेः। न चेदं द्वयमपि न याञ्चेति वाच्यम्, निर्दयोयमेतत्प्रार्थनां न मनुते, व्यग्रोयमेतत्प्रार्थनां न शृणोतीति च प्रयोगात्। किञ्च, ''अयं देवदत्तो भृशमक्लेशीदि''ति प्रासङ्गीकोक्तावप्यतिव्याप्तेः। अथ स्वस्मिन्सम्बोध्य दयोत्पादकं वचस्तथेति चेत्, न, ''सखे भृशमहमक्लेशिषमि''-तिवृत्तवृत्तान्तवचनेऽ-तिव्याप्तेः । न हि सुहृत्क्लेशश्रवणेपि नानुकम्पते मनः । अथ दयार्थमुक्तिः प्रार्थनेति चेत्, न, किं स्वस्मिन्दयार्थमाहोस्वित्परस्मिन्नुत सामान्यतः । न प्रथमः । परार्थं प्रार्थनेऽव्याप्तेः । न द्वितीयः । स्वार्थं प्रार्थनेऽव्याप्तेः । न तृतीयः । ''निर्दयमेनं सदयं कुर्वि''त्युक्तेन देवदत्तेन पूर्वराजकथादिभिः कृते क्रूरराजप्रबोधनेऽतिव्याप्तेः । न च याचनैव सेतिवाच्यम् । राजानमयं पुराणादिभिः प्रबोधयतीति वचाचत इत्यपि प्रयोगापत्तेः । तस्मात् मीमांसितव्यमेवैतदिति चेत्, न, धात्वर्थविचारेण याचनैव प्रार्थना, न च राजादिवचनादावतिप्रसङ्गः । तत्राऽपकर्षाद्यभावेपि प्रार्थनात्वस्येष्टत्वात् । अत्र निरपेक्षत्वमपि भगवत्स्वरूपभजनातिरिक्तनिरपेक्षत्वमेव । न हि भगवदीया भगवति निरपेक्षाः, तथा सति ज्ञानमार्गपातात् ॥ १३ ॥ --

તો પછી દયનીય વચન ''પ્રાર્થના'' છે, એમ માની લો.

ના, તેવું પણ આપ નથી કહી શકતા, કેમકે દયનીય વચન પણ સાંભળો કે, ''આ દુષ્ટને શીઘ્ર મારી નાખો,''-આ અત્યંત દયાપૂર્વક કહેલાં કઠોરવચન પણ પછી પ્રાર્થના થઈ જશે.

તો પછી દુષ્ટો ના દ્વારા દયાપૂર્ણ વચન કહેવાય તો તેને પ્રાર્થના માની લો.

ના, એવું ન કહેવાય કેમકે જે દુષ્ટ વ્યક્તિને દંડ મળ્યો છે, તેને તેનાં દયાપૂર્ણ વચનોના આધાર પર છોડી નથી શકાતો. અને પછી ત્યારે કોઈ નિર્દયી અર્થાત્ જેનામાં દયા ન હોય, તેના વચનો ને પ્રાર્થના માની લેવામાં આવશે. અને જો તેના વચનો ને ન સાંભળ્યું કરી નાખે તો પછી તેને પણ પ્રાર્થના નહીં મનાય. અને તેમજ, નિર્દયી અને દયાળુ આ બંને વ્યક્તિઓ દ્વારા કહેલાં વચનો ને પણ પ્રાર્થના નથી માની શકાતી કેમકે જગતમાં ''આ બહુ નિર્દયી છે, અમારી પ્રાર્થના પણ નથી માનતો,'' ''આ બહુ વ્યસ્ત છે, અમારી પ્રાર્થનાજ નથી સાંભળતો'', આ પ્રકારના પ્રયોગ પણ મળે છે. તેમજ, સાંભળો કે, ''આ દેવદત્ત ને બહું કષ્ટ મળ્યું'', તે પ્રકારનું કથન પણ વ્યર્થ થઈ જશે કેમકે તેને કષ્ટ તો ત્યારે જ થયું ને કે તેની પ્રાર્થના ન સાંભળવામાં આવી. જ્યારે એની દયાપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થના પણ ન સાંભળવામાં આવી ત્યારે દયનીય વચનોને તમે પ્રાર્થના કેમ કહી શકો છો ?

કોઈ પોતાની દયનીય પરિસ્થિતિ બતાવી દયનીય વચન કહી રહયો હોય તો તે પ્રાર્થના છે-અમે એમ કહીએ છીએ.

ના. એવું પણ નથી કેમકે ''હે મિત્ર ! મને બહું કષ્ટ પડયું'', આ પ્રકારના વચનોમાં એ ભાવ ઝલકે છે કે તે વ્યક્તિની

પરિસ્થિતિ દયનીય હોવા છતાં, અને આ પ્રકારે દયનીય વાક્યો કહેવા પર પણ તેની પ્રાર્થના ન સાંભળવામાં આવી. કેમકે પોતાના કોઈ સ્નેહી સ્વજન નું કષ્ટ સાંભળીને મનમાં દયા ન ઉપજે, તેવું તો નથી થતું.

તો પછી તેના દયનીય વચનો ને જ પ્રાર્થના કેમ ન માની લઈએ ?

ના, ભલે પોતાના માટે દયાપૂર્ણ વાક્યો કહેવાય કે બીજાં માટે, વાત તો બંને એક જ છે. જો પોતાના માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો બીજા માટે કરવામાં આવતી પ્રાર્થના ને પ્રાર્થના ન માની શકાય અને જો બીજા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો પછી પોતાના માટે કરવામાં આવતી પ્રાર્થનાને પ્રાર્થના નહીં માની શકાય. આ બંને વિકલ્પોના સિવાય કોઈ ત્રીજા વિકલ્પને પણ પ્રાર્થના ન માની શકાય કેમકે ''આ નિર્દયી ને દયાળુ બનાવી દો'' આવું દેવદત્તના કહેવા પર પહેલાં કહેલા ક્રૂર રાજાના પ્રસંગમાં આને પ્રાર્થના નહીં માની શકાય. અને તેમજ, યાચના ને પણ પ્રાર્થના ન કહી શકાય. કેમકે ''આ રાજાને પુરાણો નો ઉપદેશ કરી રહ્યો છે'' આ પ્રકારના ઉપદેશમાં ભલેને પ્રત્યક્ષરૂપથી યાચના નથી દેખાતી છતાં આ ઉપદેશનું છુપું પ્રયોજન પણ તો યાચના કરવી જ છે. પણ આ ઉપદેશને યાચના ન કહી શકાય.

તો પછી આ વિષય ઘણો વિચારણીય છે. એમ માનીએ !

ના, ધાતુ અર્થનો વિચાર કરવા પર તો યાચના જ પ્રાર્થના સિદ્ધ થાય છે અને તે રાજા વગેરેનાં ઉદાહરણોમાં પણ પ્રાર્થના ના રૂપમાંજ ઘટે છે. રાજાના પ્રસંગમાં પણ રાજા દ્વારા સેવક પાસે કંઈ માંગવા પર રાજાનું કોઈ અપમાન ન થવાં છતાં યાચના તો છે જ. તે પ્રકારે અહીં વ્રજભક્તોના વિષયમાં નિરપેક્ષતા બતાવતા ભગવાનની સેવા કરવાની અપેક્ષા તો તેમનામાં છે જ. કેમકે ભગવદીયો ભગવાન પ્રતિ નિરપેક્ષ નથી રહી શકતા. અન્યથા તેઓ તો જ્ઞાનમાર્ગીય જ સિદ્ધ થઈ જશે. ॥ ૧૩ ॥

तो फिर दयनीय वचन 'प्रार्थना' होते हैं, यह मान लीजिए ।

नहीं, ऐसा भी आप नहीं कह सकते । क्योंकि दयनीय वचन भी सुनिए कि ''इस दुष्ट को शीघ्र मार दीजिए'-ये अत्यंत दयापूर्वक कहे जाने वाले कठोरवचन भी फिर प्रार्थना हो जायेंगे ।

तो फिर दुष्टों के द्वारा दयापूर्ण वचन कहे जाने पर उन्हें प्रार्थना मान लें ।

नहीं, ऐसा नहीं कहा जा सकता क्योंकि जिस दुष्ट व्यक्ति की दंड मिल चुका है, उसे उसके दयापूर्ण वचनों के आधार पर छोड़ा नहीं जा सकता । और फिर तब किसी निर्दयी अर्थात् जिसमें दया न हो, उसके वचनों को प्रार्थना मान लिया जायेगा । और यदि उसके वचनों को अनसुना कर दिया जाय तो फिर उसे भी प्रार्थना नहीं माना जा सकेगा । और भी, निर्दयी एवं दयालु इन दोनों व्यक्तियों द्वारा कहे जाने वाले वचनों को भी प्रार्थना नहीं माना जा सकता क्योंकि लोक में 'यह बड़ा निर्दयी है, हमारी प्रार्थना भी नहीं मानता'', ''यहाँ बड़ा व्यस्त है, हमारी प्रार्थना ही नहीं सुनता'' इस प्रकार के प्रयोग भी मिलते हैं । और भी, सुनिए कि ''इस देवदत्त को बहुत कष्ट मिला'' इस प्रकार का कथन भी व्यर्थ हो जायेगा क्योंकि उसे कष्ट तो तभी हुआ न कि जब उसकी प्रार्थना नहीं सुनी गई । जब उसकी दयापूर्वक की गई प्रार्थना भी नहीं सुनी गई तब दयनीय वचनों को आप प्रार्थना कैसे कह सकते हैं ।

कोई अपनी दयनीय परिस्थिति बता कर दयनीय वचन कह रहा हो तो वह प्रार्थना है- हम ये कह रहे हैं ।

नहीं । ऐसा भी नहीं हैं क्योंकि ''हे मित्र ! मैंने बड़ा कष्ट पाया'' इस प्रकार के वचनों में यह भाव झलकता है कि उस व्यक्ति की परिस्थिति दयनीय होने पर भी एवं इस प्रकार दयनीय वाक्य कहने पर भी उसकी प्रार्थना नहीं सुनी गई । क्योंकि अपने किसी स्नेही स्वजन का कष्ट सुनकर भी मन में दया न उपजे, ऐसा तो नहीं होता ।

तब फिर उसके दयनीय वचनों को ही प्रार्थना क्यों न मान ली जाय ?

नहीं, चाहे अपने लिए दयापूर्ण वाक्य कहे जाएँ या दूसरे के लिए, बात तो दोनों एक ही है । यदि अपने लिए प्रार्थना की जाय तो दूसरे के लिए की जाती प्रार्थना को प्रार्थना नहीं माना जा सकेगा और यदि दूसरे के लिए प्रार्थना की जाय तो फिर अपने लिए की जाती प्रार्थना को प्रार्थना नहीं माना जा सकेगा । इन दोनों विकल्पों के अतिरिक्त किसी तीसरे विकल्प को भी प्रार्थना नहीं माना जा सकता क्योंकि ''इस निर्दयी को दयालु बना दीजिए'' ऐसा देवदत्त द्वारा कहने पर पूर्व में कहे क्रूर राजा के प्रसंग में इसे प्रार्थना नहीं माना जा सकेगा । और भी, याचना को भी प्रार्थना नहीं कहा जा सकता । क्योंकि ''यह राजा को पुराणों का उपदेश कर रहा है'' इस प्रकार के उपदेश में भले ही प्रत्यक्षरूप से याचना दिखाई नहीं पड़ती तथापि इस उपदेश का छुपा हुआ प्रयोजन भी तो याचना करना ही है । किंतु उस उपदेश को याचना नहीं कहा जा सकता ।

फिर तो यह विषय बड़ा ही विचारणीय है, यही मान लिया जाय !

નહીં । ધાતુ-અર્થ का વિચાર કરને પર તો યાચના હી પ્રાર્થના સિદ્ધ હોતી હૈ ઔર વહ રાજા-આદિ કે ઉદાહરણોં મેં ભી પ્રાર્થના કે રૂપ મેં હી ઘટતી હૈ । રાજા કે પ્રસંગ મેં ભી રાજા દ્વારા સેવક સે કુછ માઁગને પર રાજા કા કોઈ અપમાન ન હોતે હુએ ભી યાચના તો હૈ હી । ઉસી પ્રકાર યહાઁ વ્રજભક્તોં કે વિષય મેં નિરપેક્ષતા બતાતે હુએ ભગવાન કી સેવા કરને કી અપેક્ષા તો ઉનમેં હૈ હી। ક્યોંકિ ભગવદીય ભગવાન કે પ્રતિ તો નિરપેક્ષ નહીં રહ સકતે । અન્યથા વે તો જ્ઞાનમાર્ગીય હી સિદ્ધ હો જાયેંગે ॥ ૧૩ ॥

शरणसिद्ध्यर्थमाहुरन्यस्येति ।

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ।
प्रार्थनाः कार्यमात्रेपि तयान्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

देवान्तरस्य भजनं, तत्र देवान्तरसमीपे मार्गवशाद्यभावेपि स्वेच्छया गमनम्, चकारात्तदर्थमन्यप्रेरणं च विवर्जयेत् । भगवति च कार्यमात्रे अल्पेपि कर्त्तव्ये अथवा सर्वेषु कर्त्तव्येषु प्रार्थना वर्जयेत् । अत्यशक्यार्थे प्रभौ प्रार्थनायां कृतायामपि मुहुः प्रार्थना न कार्येति बहुवचनम् । तथा प्रभुवद् अन्यत्र देवान्तरे प्रार्थना विशेषेण वर्जयेत् ॥ १४ ॥

હવે ભગવાનનાં શરણની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે **અન્યસ્ય** વગેરે શબ્દો આચાર્યચરણો કહી રહ્યાં છે.

અન્યસ્ય ભજનં નો અર્થ છે-અન્ય દેવતાઓનું ભજન. તેથી અન્ય કોઈ બીજો માર્ગ ન હોય અને વિવશતાથી તે માર્ગથી જવું પડે, જે માર્ગમાં બીજા દેવોનું દેવાલય હોય, ત્યારે તો ઠીક છે પરંતુ સ્વયં પોતાની ઈચ્છાથી ત્યાં ન જવું જોઈએ. **''च''** શબ્દનો અર્થ એ છે કે, કોઈ બીજો ત્યાં જવાની પ્રેરણા કરે, ત્યારે પણ ન જવું જોઈએ. શ્લોક ના બીજા ભાગનો અર્થ એ છે કે, નાનામાં નાના કાર્યો માટે પણ ભગવાનને પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ. અથવા એમ સમજો કે કોઈ પણ કાર્ય માટે પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ. અત્યંત અસંભવ કાર્ય માટે માનો એક વાર પ્રાર્થના કરી પણ હોય, છતાં પણ વારંવાર પ્રાર્થનાઓ તો ન જ કરવી જોઈએ, આ બતાવવા માટે ''પ્રાર્થના'' શબ્દ બહુવચનમાં છે. તે પ્રકારે, પોતાના પ્રભુને તો માનો કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં એક વાર પ્રાર્થના કરી પણ લીધી હોય પરંતુ અન્ય દેવતાઓને તો તેટલી પણ પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ. આ **વિવર્જયેત્** શબ્દમાં પ્રયુક્ત **''वि''** ઉપસર્ગથી સમજાય છે ॥ ૧૪ ॥

अब भगवान की शरण की सिद्धि प्राप्त करने के लिए आचार्यचरण **अन्यस्य** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

अन्यस्य भजनं का अर्थ है- अन्य देवताओं का भजन । अर्थात् अन्य कोई दूसरा मार्ग न हो और विवशता में उसी मार्ग से जाना पड़ जाय जिस मार्ग से दूसरे देवता का देवालय हो, तब तो ठीक है, परंतु स्वयं अपनी इच्छा से वहाँ नहीं जाना चाहिए । 'च' शब्द का अर्थ यह है कि, कोई दूसरा वहाँ जाने को प्रेरित करे, तब भी नहीं जाना चाहिए । श्लोक के दूसरे भाग का अर्थ यह है कि, छोटे से छोटे कार्य के लिए भी भगवान को प्रार्थना नहीं करनी चाहिए अथवा यों समझें कि किसी भी कार्य के लिए प्रार्थना नहीं करनी चाहिए । अत्यंत असंभव कार्य के लिए मानो एक बार प्रार्थना कर भी दी हो, तथापि बारंबार प्रार्थनाएँ तो नहीं करनी चाहिए, यह बताने के लिए 'प्रार्थना' शब्द बहुवचन में है । उसी प्रकार, अपने प्रभु से तो मानों किसी विशेष परिस्थिति में एकाध बार प्रार्थना कर भी ली हो परंतु अन्य देवताओं से तो उतनी भी प्रार्थना नहीं करनी चाहिए-यह विवर्जयेत् शब्द में प्रयुक्त 'वि' उपसर्ग से ज्ञात होता है ॥ १४ ॥

नन्वेवं सति कथमिष्टसिद्धिः ? प्रभुरपेक्षितं कुर्यान्न वेति चेत् तत्राहुरविश्वास इति ।

अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ।
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥

भक्तिमार्गे अविश्वासो न कर्त्तव्यः, ''ये यथा मां प्रपद्यन्त'' इति वाक्यात्, सः सर्वथा बाधकः । विश्वासस्तु कर्त्तव्यः । अनयोः (विश्वासाविश्वासयोः) क्रमेण बाधकत्वसाधकत्वयोर्ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यावनुसन्धेयौ । लङ्कायां राक्षसैर्ब्रह्मास्त्रेण बद्धो हनुमान्न चलितवान्, ततस्तैरन्यैः पाशैर्बद्धुमारब्धो ब्रह्मास्त्रे राक्षसानामविश्वासं दृष्ट्वा स्वयमपि ब्रह्मास्त्रमर्यादामुल्लङ्घ्य ततश्चलितवान् । ततो ब्रह्मास्त्रं व्यर्थमभूत् । एवं भक्तिमार्गाऽविश्वासे भक्तिमार्गीयं सर्वं व्यर्थं भवति ।

જો એવું છે તો ઈષ્ટપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થશે ? આપણને જે અપેક્ષિત છે તે પ્રભુ કરશે કે નહીં ? આવી શંકાનું સમાધાન આચાર્યચરણો **અવિશ્વાસ** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યાં છે.

આનો અર્થ એ છે કે, ભક્તિમાર્ગમાં અવિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. કેમકે ભગવદ્-ગીતાના ''ભક્ત જે પ્રકારે શરણે આવે છે, હું તેને તેવુંજ ફળ આપું છું, (૪/૧૧)'', આ વાક્યાનુસાર જો અવિશ્વાસ રાખીને ભગવાનની શરણાગતિ કરશું તો ફળ પણ તેવુંજ મળશે. અવિશ્વાસ તો સર્વથા બાધક છે, વિશ્વાસ જ કરવો જોઈએ. અવિશ્વાસ અને વિશ્વાસમાં ક્રમશઃ બાધકતા અને

સાધકતાનો વિચાર કરીને અવિશ્વાસમાં ''બ્રહ્માસ્ત્ર'' અને વિશ્વાસને સમજવા માટે ''ચાતક'' ના દૃષ્ટાંતની ભાવના કરવી જોઈએ. લંકામાં જ્યારે રાક્ષસોએ હનુમાનજીને બ્રહ્માસ્ત્રથી બાંધ્યા ત્યારે પણ હનુમાનજી ત્યાંથી હાલ્યા નહીં. તેના પર પણ તેમણે તેમને બીજા બંધનોથી પણ બાંધવાનું ચાલું કર્યું. હનુમાનજી રાક્ષસોનો આવા પ્રકારનો બ્રહ્માસ્ત્ર પરનો અવિશ્વાસ જોઈ સ્વયં પણ બ્રહ્માસ્ત્રની મર્યાદા તોડીને ત્યાંથી નિકળી ગયા. તેથી બ્રહ્માસ્ત્ર પણ વ્યર્થ જ થઈ ગયું. આ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગ પર અવિશ્વાસ કરવાથી ભક્તિમાર્ગીય સમસ્ત પદાર્થો વ્યર્થ થઈ જાય છે.

यदि ऐसा है तो फिर इष्ट प्राप्ति कैसे होगी ? हमें जो अपेक्षित है, वह प्रभु करेंगे या नहीं ? ऐसी शंका होने पर आचार्यचरण **अविश्वास** इत्यादि शब्दों से समाधान कर रहे हैं ।

इसका अर्थ यह है कि, भक्तिमार्ग में अविश्वास नहीं करना चाहिए । क्योंकि भगवद्-गीता के "जो मेरी जिस प्रकार से शरणागति करता है, मैं उसे वैसा ही फल देता हूँ (४/११)" इस वाक्यानुसार यदि अविश्वास रखते हुए भगवान की शरणागति करेंगे तो फल भी वैसा ही प्राप्त होगा । अविश्वास तो सर्वथा बाधक है, विश्वास ही करना चाहिए । अविश्वास एवं विश्वास में क्रमशः बाधकता एवं साधकता का विचार करते हुए अविश्वास में 'ब्रह्मास्त्र' के दृष्टांत की एवं विश्वास को समझने के लिए 'चातक' के दृष्टांत की भावना करनी चाहिए । लंका में जब राक्षसों ने हनुमानजी को ब्रह्मास्त्र के द्वारा बाँधा तब भी हनुमानजी वहाँ से हिले नहीं । इस पर उन्होंने उन्हें अन्य दूसरे बंधनों द्वारा भी बाँधना शुरु किया । हनुमानजी राक्षसों का इस प्रकार ब्रह्मास्त्र पर अविश्वास देखकर स्वयं भी ब्रह्मास्त्र की मर्यादा तोड़कर वहाँ से निकल पड़े । अतः ब्रह्मास्त्र भी व्यर्थ ही हो गया । इसी प्रकार भक्तिमार्ग पर अविश्वास करने से भक्तिमार्गीय समस्त पदार्थ व्यर्थ हो जाते हैं ।

चातकः पक्षिविशेषः, स्वातिर्वर्षिष्यति स्वातिजलमेव मया पेयमिति विश्वासेन महदन्यत् जलं विहाय तिष्ठति, तदर्थं स्वातिर्वर्षति स पिबति । एवं भक्तिमार्गे हरिः सर्वं करिष्यतीति विश्वासेन भक्तिमार्गमर्यादां गृहीत्वा यस्तिष्ठति, तस्य योगक्षेमनिर्वाहं प्रभुः करोति, ''तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमि''ति वाक्याच्च । सर्वं भगवत एव, अहं भगवद्दासो भगवद्दत्तमेव भगवते समर्पयामीति ममत्वं त्यक्त्वा प्राप्तं सेवेतेत्याहुः प्राप्तं सेवेत निर्ममः इति ।

ચાતક એક વિશેષ પ્રકારનું પક્ષી છે જે ''સ્વાતિજલ વરસશે અને હું તેજ સ્વાતિજલ ને પીશ'' આ પ્રકારના વિશ્વાસથી અન્ય સમસ્ત મોટા જળાશયોને છોડીને કેવળ સ્વાતિજલ માટે પ્રતીક્ષારત રહે છે. અને તેના માટે સ્વાતિજલ વરસે છે અને તે તેનેજ પીએ છે. આ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગમાં જે ''હરિ બધુંજ કરશે'' એ વિશ્વાસથી ભક્તિમાર્ગની મર્યાદાનું પાલન કરીને રહે છે તેના સમસ્ત ''યોગક્ષેમ'' નો નિર્વાહ પ્રભુ કરે છે. આજ વાત ''મારા ભક્તોની સંપૂર્ણ આવશ્યકતાઓ નો ભાર હું વહન કરું છું (ભ. ગી. ૯/૨૨)'' આ વાક્યથી ગીતા માં કહી છે. ''બધુંજ ભગવાનનું જ છે, હું ભગવાનનો ફક્ત દાસ જ છું, ભગવાનનું આપેલું ભગવાનને સમર્પણ કરી રહ્યો છું'' આ પ્રકારથી મમતાને છોડીને ભગવત્-સેવા કરવી જોઈએ, આ આચાર્યચરણોએ **प्राप्तं सेवेत निर्ममः** વગેરે શબ્દોથી કહ્યું છે.

चातक एक विशेष प्रकार का पक्षी है जो "स्वातिजल बरसेगा और मैं उसी स्वातिजल को पीयूँगा" इस प्रकार के विश्वास से अन्य समस्त बड़े जलाशयों को छोड़कर केवल स्वातिजल के लिए प्रतीक्षारत रहता है । और उसके लिए स्वातिजल बरसता है और वह उसी को पीता है । इसी प्रकार भक्तिमार्ग में जो 'हरि सब कुछ करेंगे' इस विश्वास से भक्तिमार्ग की मर्यादा का पालन करते हुआ रहता है उसके समस्त 'योगक्षेम' का निर्वाह प्रभु करते हैं । यही बात "मेरे भक्तों की संपूर्ण आवश्यकताओं का भार मैं वहन करता हूँ (भ. गी. ९/२२)" इस वाक्य से गीता में कही गई है । "सभी कुछ भगवान का ही है, मैं भगवान का दास ही हूँ, भगवान का दिया हुआ ही भगवान को समर्पण कर रहा हूँ" इस प्रकार से ममता का त्याग करके भगवत्-सेवा करनी चाहिए, यह आचार्यचरणों ने **प्राप्तं सेवेत निर्ममः** इत्यादि शब्दों से कहा है ।

नन्वेवं ममत्वाभावे भगवत्कार्यातिरिक्तं कार्यं न कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राहुर्यथाकथञ्चिदिति ।

यथाकथञ्चित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ।
किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्धरिम् ॥ १६ ॥

उच्चावचान्यनेकप्रकारकाणि, वैदिकानि, लौकिकान्यप्यविरुद्धानि कार्याणि । यथा कथञ्चिद् न विस्तारेण कुर्यात्, व्यवहारोपयोगित्वाद्, व्यवहारस्य परम्परया भगवद्भजनोपयोगित्वादित्यर्थः । कियन्तः प्रकाराः वक्तव्या इति सङ्क्षेपेणाहुः किं वा प्रोक्तेन बहुनेति । कर्मभिर्न मम निस्तारः, किन्तु, भगवदाज्ञया कृतैः भगवान्प्रसन्नः शरणं भवत्विति भावयेदित्याशयेनाहुः शरणं भावयेद्धरिमिति ॥ १६ ॥

પરંતુ અહીં એક શંકા થાય છે કે, જો આ પ્રકારે સમસ્ત કાર્યોમાંથી મમતાનો ત્યાગ કરી દઈએ તો ભગવત્કાર્ય સિવાયનાં બીજાં કાર્યો કેવી રીતે કરવાં ? તો આચાર્યચરણો તેનું સમાધાન **યથા કથંચિત્** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યા છે.

"ઉચ્ચાવચાનિ" નો અર્થ છે- વૈદિક કાર્યો, શાસ્ત્ર સંમત લૌકિક કાર્યો; **યથાકથંચિત્** નો અર્થ છે- આ કાર્યોને જેમ-તેમ કરી લેવાં જોઈએ, વિસ્તારથી નહીં અને તેમનામાં નિષ્ઠા રાખીને નહીં. કેમકે આ કાર્યો લૌકિક વ્યવહાર નિભાવવામાં ઉપયોગી છે અને લૌકિક વ્યવહારો પરંપરા થી ભગવદ્ભજનમાં ઉપયોગી રહ્યાં છે, આજ કારણે તેમને નિભાવી લેવાં જોઈએ, આ અર્થ છે. બીજું શું- અને કેટલું કહીએ ? તેથી આચાર્યચરણો સંક્ષેપમાં કેવળ "હવે વધારે શું કહીએ" એટલુંજ કહી રહ્યાં છે. "આ કર્મોથી મારૂં કલ્યાણ નહીં થાય પરંતુ આ કર્મોને કરવાની આજ્ઞા સ્વયં ભગવાનેજ આપી છે તેથી તેમને તેમની આજ્ઞાનુસાર કરવાથી તેઓ પ્રસન્ન થશે અને મારા રક્ષક થશે" એવી ભાવના કરવી જોઈએ, આ બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ **શરણં ભાવયેત્ હરિમ્** વગેરે શબ્દો કહ્યાં છે ॥ ૧૬ ॥

પરંતુ યહાँ એક શંકા હોતી હૈ કિ, યદિ ઇસ પ્રકાર સમસ્ત કાર્યોં સે-મમતા કા ત્યાગ કર દેં તો ફિર ભગવત્કાર્ય કે અતિરિક્ત દૂસરે કાર્ય કૈસે કરને ? તો આચાર્યચરણ ઇસકા સમાધાન **યથાકથઞ્ચિત્** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે કહ રહે હૈં ।

"उच्चावचानि" કા અર્થ હૈ- વૈદિક કાર્ય, શાસ્ત્રસંમત લૌકિક કાર્ય; **યથાકથઞ્ચિત્** કા અર્થ હૈ- ઇન કાર્યોં કો જૈસે-તૈસે કર લેના ચાહિએ, વિસ્તાર સે નહીં એવં ઇનમેં નિષ્ઠા રખતે હુએ નહીં । ક્યોંકિ યે કાર્ય લૌકિક વ્યવહાર નિભાને મેં ઉપયોગી હૈં ઔર લૌકિક વ્યવહાર પરંપરા સે ભગવદ્-ભજન મેં ઉપયોગી રહે હૈં, ઇસ કારણ ઇન્હેં નિભા લેના ચાહિએ, યહ અર્થ હૈ । ઔર ક્યા-ક્યા ઔર કિતના કહેં ? અતઃ આચાર્યચરણ સંક્ષેપ મેં કેવલ "ઔર અધિક ક્યા કહેં ?" ઇતના હી કહ રહે હૈં । "ઇન કર્મોં સે મેરા કલ્યાણ નહીં હોગા કિંતુ ઇન કર્મોં કો કરને કી આજ્ઞા સ્વયં ભગવાન ને હી દી હૈ અતઃ ઇન્હેં ઉનકી આજ્ઞાનુસાર કરને પર વે પ્રસન્ન હોંગે ઔર મેરે રક્ષક હોંગે" ઐસી ભાવના કરની ચાહિએ, યહ બતાને કે લિએ આચાર્યચરણોં ને **शरणं भावयेत् हरिम्** ઇત્યાદિ શબ્દ કહે હૈં ॥ ૧૬ ॥

नन्वाश्रयनिरूपणेऽन्यस्य भजनवर्जनादिकं किमित्युक्तमित्याशङ्क्याहुरेवमाश्रयणमिति ।

एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ।
कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥
इति श्रीमद्वैश्वानरश्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितो
विवेकधैर्याश्रयः सम्पूर्णः ।

"यावदन्याश्रयस्तावद्भगवानपि तं जनम् । आलोकयेन्न कृपया, अनन्यजनवत्सल" इति प्रह्लादवाक्यात् । **अन्यभजने सम्यगाश्रयणमेव न सिद्धयेदिति तदभावस्याङ्गत्वात् प्रथमाधिकाररूपत्वात् । अनेन प्रकारेण साङ्गमाश्रयणमेव प्रोक्तं तत्सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च सर्वकालं सुखकारि ।**

પરંતુ કોઈ પૂર્વપક્ષી નો પ્રશ્ન એ છે કે તમારા આશ્રયના નિરૂપણમાં અન્ય દેવો નાં ભજનનો ત્યાગ કેમ આવશ્યક છે ? આવી શંકા થાય તો આચાર્યચરણો **એવમાશ્રયણં** વગેરે શબ્દોથી તેનું સમાધાન કરી રહયા છે.

પ્રહલાદજીના "જ્યાં સુધી અન્યાશ્રય હોય છે, ત્યાં સુધી ભગવાન પણ તેના પર કૃપાદૃષ્ટિ નથી કરતા કેમકે તે અનન્યજનોને સ્નેહ કરે છે", આ વાક્યાનુસાર અન્ય દેવોનું ભજન કરવાથી પુષ્ટિપ્રભુનો આશ્રય સુચારૂ રીતે દૃઢ નથી થઈ શકતો કેમકે અન્યાશ્રય ન કરવો તે આશ્રયનું મૂળભૂત અંગ છે અને તેનાથી ભગવદ્ભજન નો પ્રથમ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારથી આચાર્યચરણોએ અંગસહિત "આશ્રય" નું નિરૂપણ કર્યું છે જે સમસ્ત વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર) અને સમસ્ત આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ) માટે સર્વદા સુખકારી છે.

પરંતુ કિસી પૂર્વપક્ષી કા પ્રશ્ન યહ હૈ કિ આપકે આશ્રય કે નિરૂપણ મેં અન્ય દેવતાઓં કે ભજન કા ત્યાગ ક્યોં આવશ્યક હૈ ? ઐસી શંકા હોને પર આચાર્યચરણ **एवमाश्रयण्** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે કહ રહે હૈં ।

પ્રલ્હાદજી કે "જબ તક અન્યાશ્રય હોતા હૈ, તબ તક ભગવાન ભી ઉસ પર કૃપાદૃષ્ટિ નહીં કરતે હૈં ક્યોંકિ વે અનન્યજનોં સે સ્નેહ કરતે હૈં" ઇસ વાક્યાનુસાર અન્ય દેવતાઓં કા ભજન કરને સે પુષ્ટિપ્રભુ કા આશ્રય ભલીભાઁતિપૂર્વક દૃઢ નહીં હો પાતા ક્યોંકિ અન્યાશ્રય ન કરના આશ્રય કા મૂલભૂત અંગ હૈ એવં ઇસી સે ભગવત્ભજન કા પ્રથમ અધિકાર પ્રાપ્ત હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર સે આચાર્યચરણોં ને અંગસંહિત 'આશ્રય'

का निरूपण किया है जो समस्त वर्णों ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र एवं समस्त आश्रमों ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास के लिए सर्वदा सुखकारी है ।

ननु मुख्या भक्तिः कुतो नोच्यत इति आशङ्क्य, ''प्रायेणाल्पायुषः सूत कलावस्मिन्युगे जनाः । मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुता'' इति कलावेतादृशा जनाः किं साधयेयुः ? अशक्योपदेशे वाऽनाप्तत्वं स्यात् । इत्येवमाश्रये क्रियमाणे भगवान्कृपया भक्तिमपि दास्यतीत्याशयेनाहुः कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिरिति । भक्तिरादिर्येषां ते भक्त्यादयः । तेन च ते मार्गाश्च भक्त्यादिमार्गाः । प्रावाहिकभक्तिमार्गो मर्यादाभक्तिमार्गः पुष्टिभक्तिमार्गश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

विवेकधैर्याश्रयाणां विवृतिः कृतिशर्मणे ।
श्रीगोविन्दसुतेनोक्ता गोकुलोत्सवसूरिणा ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीगोविन्दरायात्मजश्रीगोकुलोत्सवविरचिता विवेकधैर्याश्रयविवृतिः सम्पूर्णा ।

અહીં એક શંકા એ થાય છે કે, મુખ્ય તો ભક્તિ જ છે તો પછી તમે કેવળ આશ્રય માટે જ કેમ કહ્યું ? ભક્તિ માટે કેમ નહીં ? જો આ શંકા છે તો સમજો કે, ''હે સૂતજી ! આ કલિયુગમાં આયુષ્ય ઓછું થયું છે. લોકો આળસુ થઈ ગયાં છે. ભાગ્ય તો મંદ જ છે અને બુદ્ધિ પણ મંદ છે, આજ કારણે તેઓ અનેક બાધાઓથી ઘેરાયેલાં રહે છે (શ્રી. ભા. ૧/૧/૧૦)'', આ વાક્ય ને અનુસાર કળિયુગમાં આવા જીવો શું સાધન કરી શકે છે ? આવાઓને જો અસંભવ ઉપદેશ કરવામાં આવે તો વ્યર્થ છે. તેથી આ પ્રકારે આશ્રય કરવાથી ભગવાન કૃપાપૂર્વક ભક્તિ પણ આપી દે છે, આજ આશયથી આચાર્યચરણોએ ''કળિયુગમાં ભક્તિ-વગેરે માર્ગો ઘણાં કઠિન છે, આ મારી મતિ છે'', એમ કહ્યું છે. જે માર્ગો માં મુખ્યતા ભક્તિની જ છે તે માર્ગો **ભક્ત્યાદિમાર્ગાः** શબ્દોથી કહ્યાં છે. આ માર્ગો-પ્રાવાહિક-ભક્તિમાર્ગ, મર્યાદા-ભક્તિમાર્ગ અને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ- આ પ્રકારે છે, તેવો અર્થ છે ॥ ૧૭ ॥

શ્રીગોવિંદસુત ''પંડિત ગોકુલોત્સવ'' દ્વારા જીવોના કલ્યાણમાટે ''વિવેકધૈર્યાશ્રય'' ની વિવૃત્તિ કરવામાં આવી ।।

આ, શ્રીમદ્વલ્લભનંદન (શ્રીગુંસાઈજી) ના ચરણોમાં એકનિષ્ઠ શ્રીગોવિન્દરાયાત્મજ શ્રીગોકુલોત્સવ દ્વારા વિરચિત ''વિવેકધૈર્યાશ્રય'' ની વિવૃત્તિ સંપૂર્ણ થઈ.

શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ

यहाँ एक शंका यह होती है कि, मुख्य तो भक्ति ही है तो फिर आपने केवल आश्रय के लिए ही क्यों कहा ? भक्ति के लिए क्यों नहीं ? यदि ये शंका हो तो समझिए कि ''हे सूतजी ! इस कलियुग में आयु कम हो गई है । लोग आलसी हो गये हैं । भाग्य तो मंद ही है बुद्धि भी मंद है, इसी कारण वे अनेकविध बाधाओं से घिरे रहते हैं (श्री. भा. १/१/१०)'' इस वाक्य के अनुसार कलियुग में ऐसे जीव क्या साधन कर सकते हैं ? ऐसों को यदि असंभव उपदेश कर दिया जाय तो व्यर्थ है । अतः इस प्रकार आश्रय करने पर भगवान कृपापूर्वक भक्ति भी दे देते हैं, इस आशय से आचार्यचरणों ने ''कलियुग में भक्ति-आदि मार्ग बड़े कठिन हैं, यह मेरी मति है'' यह कहा है । जिन मार्गों में मुख्यता भक्ति की ही है वे मार्ग **भक्त्यादिमार्गाः** शब्द से कहे गये हैं । ये मार्ग प्रावाहिक-भक्तिमार्ग, मर्यादा-भक्तिमार्ग एवं पुष्टिभक्तिमार्ग इस प्रकार से हैं, यह अर्थ है ॥ १७ ॥

श्रीगोविंदसुत 'पंडितगोकुलोत्सव' के द्वारा जीवों के कल्याण के लिए 'विवेकधैर्याश्रय' की विवृत्ति की गई ॥

यह, श्रीमद्-वल्लभनंदन (श्रीगुसांईजी) के चरणों में एकनिष्ठ श्रीगोविन्दरायात्मज श्रीगोकुलोत्सव द्वारा विरचित 'विवेकधैर्याश्रय' की विवृत्ति संपूर्ण हुई ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीद्वैश्यानरावतारश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितः ।

विवेकधैर्याश्रयः ।

श्रीश्यामलसुतश्रीव्रजरायचरणविरचिता विवृतिः ।

यत्प्राप्तिमात्रतो नूनं रतिः स्याद्गोकुलाधिपे ।
स श्रीमदाचार्यपादरेणुर्मह्यं प्रसीदतु ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा निबन्धे वैदिकयोः कर्मज्ञानमार्गयोर्भक्तिमार्गस्य च सम्यक्प्रपञ्चितत्वेपि कलौ तेषां दुःसाध्यत्वं विमृश्य तत्रासमर्थानामर्थे सङ्क्षेपेण 'जगन्नाथे विट्ठले चे'त्यत्रोक्तं प्रपत्तिमार्गं हृदि सिद्धवत्कृत्वेदानीं तं प्रपञ्चयिष्यन्तस्तस्य मार्गस्य पूर्वोक्तमार्गत्रयोपकारकत्वञ्च बोधयिष्यन्तो विवेकधैर्याभ्यामाश्रयस्य सिद्धिं बोधयितुं तत्साधने विवेकधैर्ये रक्षितुं नियुञ्जन्ति, तद्रक्षणस्यावश्यकत्वं वा बोधयन्ति । विवेकेत्यादि ।

જેમની પ્રાપ્તિ માત્રથી નિશ્ચિત્ થાય ગોકુલાધીશમાં રતિ,
તે શ્રીમદાચાર્યચરણકમલોની રેણું થાય મારા પર પ્રસન્ન ॥ ૧ ॥

શ્રીમદાચાર્યચરણોએ જ્યારે નિબંધમાં વૈદિક કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યાં છે છતાં પણ કલિકાલમાં આ બધાં માર્ગો પ્રાપ્ત કરવાં મુશ્કેલ છે- આ વિચાર કરીને આપશ્રી આ માર્ગોને પ્રાપ્ત કરવા માટે જેઓ અસમર્થ છે, તેવા જીવો માટે સંક્ષેપમાં ''જગન્નાથજીમાં, પંઢરપુર-વિટ્ઠલનાથજી વગેરે સ્થળો પર-જ્યાં પૂજા પ્રવાહ હોય ત્યાં રહેવું જોઈએ. (સર્વ/૨૫૯)'' આ શ્લોકમાં કહેલા પ્રપત્તિ માર્ગ (શરણાગતિનો માર્ગ)ને હૃદયમાં ધારણ કરી હવે વિસ્તારપૂર્વક કહી રહ્યા છે. આચાર્યચરણો આ શરણમાર્ગને ઉપર્યુક્ત ત્રણેય માર્ગોનો ઉપકારી બતાવતા અને વિવેક-ધૈર્ય દ્વારા આશ્રયની સિદ્ધિ બતાવવા માટે આશ્રયના મૂળભૂત અંગ વિવેક અને ધૈર્યનું રક્ષણ બતાવી રહ્યા છે અથવા તેમની આવશ્યકતા ''**વિવેક**'' વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

जिनकी प्राप्ति होने मात्र से निश्चय ही गोकुलाधीश-भगवान में प्रेम हो जाता है,
ऐसे श्रीमदाचार्यचरणकमल की रेणु मुझ पर प्रसन्न हो ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यचरणों ने यद्यपि 'निबंध' में वैदिक कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग एवं भक्तिमार्ग को विस्तारपूर्वक समझाया है तथापि कलिकाल में ये सभी मार्ग प्राप्त करने कठिन हैं-यह विचार कर अब वे इन मार्गों को प्राप्त करने के लिए जो असमर्थ हैं, ऐसे जीवों के लिए संक्षेप में ''जगन्नाथजी में, पंढरपुर-विट्ठलनाथजी इत्यादि स्थलों पर जहाँ-जहाँ पूजाप्रवाह हो, वहाँ रहना चाहिए (सर्व. /२५९)'' इस श्लोक में कहा गया प्रपत्तिमार्ग शरणागति का मार्ग हृदय में धारण करके इस समय विस्तारपूर्वक कह रहे हैं । आचार्यचरण इस शरणमार्ग को उपर्युक्त तीनों मार्गों का उपकारी बताते हुए और विवेक-धैर्य के द्वारा आश्रय की सिद्धि बताने के लिए आश्रय के मूलभूत अंग विवेक और धैर्य का रक्षण बता रहे हैं अथवा इनकी आवश्यकता 'विवेक' इत्यादि शब्दों से बता रहे हैं ।

विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः ।
विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥

सततं निरतरं **रक्षणीये** इति प्रैषे प्राप्तकाले वा अनीयस्तेन नियोग आवश्यकत्वञ्च समञ्जसम् । रक्षणे नैरन्तर्योक्त्या आश्रयोत्तरमपि तद्रक्षणावश्यकत्वं बोध्यते । रक्षणञ्चात्र तन्नाशकनिवारणेन तत्पोषणम् । एतदेव साम्प्रदायिकैः स्वीकारत्वेन तदनुसन्धानपूर्वकतदनुकूलाकृतिकरणत्वेन च बोधितम् । तेन च फलमाहुस्तथाश्रय इति । तथाकृते आश्रयः सिद्ध्येदित्यर्थः । यद्वा, ते तथा तेन प्रकारेण **रक्षणीये यथा आश्रय** सिद्ध्येदित्यर्थः ।

શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેય કાળોમાં વિવેક અને ધૈર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ. આનાથી એ સમજાય છે કે વિવેક-ધૈર્ય ત્રણેય કાળોને જોડાયેલાં છે અને આવશ્યક છે. અહીં વિવેક-ધૈર્ય ની નિરંતર રક્ષા કરવાનું કહ્યું છે, એનાથી એ સમજાય છે કે ભગવદાશ્રય સિદ્ધ થયા પછી પણ તે તેવાજ આવશ્યક છે, જેવા પહેલા હતા. એમની રક્ષા કરવાનું તાત્પર્ય છે-તેમને નષ્ટ કરવાવાળા પદાર્થોનું નિવારણ કરવું અને તેમનું પોષણ કરવું. અન્ય સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોએ પણ આજ મત સ્વીકાર્યો છે, તેથી રક્ષણ કરવાનો અર્થ છે-વિવેકધૈર્યનું અનુસંધાન રાખતા ભગવાનને અનુકૂળ કાર્ય કરવું, આ અર્થ છે. આવું કરવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થશે ? આ આચાર્યચરણોએ **તથાશ્રય** શબ્દથી કહ્યુ છે. આવું કરવાથી ભગવદાશ્રય સિદ્ધ થશે, તેવો અર્થ છે. અથવા એમ અર્થ કરી લઈએ કે વિવેક-ધૈર્યની તે પ્રકારે રક્ષા કરવી જોઈએ કે ''આશ્રય'' સિદ્ધ થઈ જાય, આ અર્થ છે.

श्लोक की प्रथम पंक्ति का अर्थ यह है कि, भूत-भविष्य एवं बर्तमान तीनों कालों में विवेक एवं धैर्य की रक्षा करनी चाहिए । इससे यह ज्ञात होता है कि विवेक-धैर्य तीनों कालों से जुड़े हुए हैं एवं आवश्यक हैं । यहाँ विवेक-धैर्य की निरंतर रक्षा करनी कही गई है, इससे यह ज्ञात होता है कि भगवदाश्रय सिद्ध होने के बाद भी ये वैसे ही आवश्यक हैं, जैसे पहले थे । इनकी रक्षा करने का तात्पर्य है-इनको नष्ट करने वाले पदार्थों का निवारण करना एवं इनका पोषण करना । अन्य सांप्रदायिक विद्वानों ने भी यही मत स्वीकार किया है अतः रक्षण करने का अर्थ है-विवेक-धैर्य का अनुसंधान रखते हुए भगवान के अनुकूल कार्य करना, यह बोधित होता है । ऐसा करने का क्या फल प्राप्त होगा ? यह आचार्यचरणों ने **तथाश्रय** शब्द से बताया है । ऐसा करने से भगवद्-आश्रय सिद्ध होगा, यह अर्थ है । अथवा यों अर्थ कर लें कि विवेक-धैर्य की उस प्रकार से रक्षा करनी चाहिए जिस प्रकार से 'आश्रय' सिद्ध हो जाय, यह अर्थ है ।

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् क्रियामात्रस्यैवाध्याहारः । आश्रये क्रियासम्बन्धस्य कण्ठतोऽनुक्त्या पृथगुपादानेन च स्वकृत्यसाध्यत्वं तुष्टप्रभुदानसाध्यत्वञ्च ज्ञाप्यते । ''सोऽहं तवाङ्घ्युपगतोऽस्म्यसतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीशमन्य'' इत्यक्रूरस्तुतौ सुबोधिन्यां तथा प्रपञ्चनात् ।

''यथा'' અને **''तथा''** નો નિત્ય સંબંધ હોવાથી અહીં કેવળ ક્રિયાનો જ અધ્યાહાર કર્યો છે. (જાણીલો કે यदा-तदा, यत्-तत्, यथा-तथा વગેરે શબ્દોનો સંબંધ નિત્ય હોય છે. ઉદા. માટે એમ કહેવાય કે, ''જ્યારે સૂર્યોદય થશે ત્યારે અજવાળું થશે'', આ વાક્યમાં **''જ્યારે''** શબ્દની સાથે **''ત્યારે''** શબ્દતો જોડાયેલો છે, નહીં તો વાક્ય ન બની શકે. આ પ્રકારે શ્રી. ભ. ગી. ના ''यदा यदा हि धर्मस्य (४/७)''. શ્લોકને ધ્યાનથી જોઈએ તો ખબર પડશે કે અહીં પણ **''यदा''** અને **''तदा''** પરસ્પર જોડાયેલા છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે જો આ બેમાંથી કોઈ એક નો પણ પ્રયોગ કરી દેવામાં આવે તો તે બીજા પદને આપોઆપ ખેંચી લઈ આવશે, તેને ફરીથી લખવાની જરૂર રહેતી નથી, કેમકે તેમનામાં નિત્યસંબંધ હોય છે. આજ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને હવે ટીકાકાર ની પંક્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. સર્વપ્રથમ મૂળશ્લોકની પંક્તિનો અર્થ સમજો. ''विवेक-धैर्ये....तथाश्रयः'' નો અર્થ છે-વિવેક ધૈર્યની સદા રક્ષા કરવી જોઈએ, તેવી રીતે આશ્રયની પણ. આ પંક્તિને ધ્યાનથી વાંચશો તો સમજાશે કે અહીં **''જેમ''** શબ્દ છુપાયેલો છે. તેથી સ્પષ્ટ અર્થ એમ થશે કે, જેમ વિવેક ધૈર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ, તેમ આશ્રયની પણ રક્ષા કરવી જોઈએ. આ અર્થ માટે ટીકાકાર કહી રહ્યા છે કે કેમકે **''જેમ''** અને **''તેમ''** નો પરસ્પર નિત્ય સંબંધ હોય જ છે તેથી આચાર્યચરણોએ તે પ્રકારે લખ્યું નથી, આપણે જાતેજ જાણી લેવું જોઈએ. પરંતુ એક વાત એ પણ છે કે, વિવેક-ધૈર્ય માટે તો કહ્યું છે કે રક્ષા કરવી જોઈએ પરંતુ આશ્રયની જોડે **''रक्षणीयः''** પદ જોડ્યું નથી. તો ટીકાકાર કહે છે કે તે આપણે જોડી લેવું જોઈએ. આને જ ''अध्याहार'' કરવો કહે છે.) ''આશ્રય'' ને માટે તો કોઈ ક્રિયાનો પ્રયોગ નથી કર્યો માટે અધ્યાહાર કરવાથી સમજાય છે કે ભગવદ્-આશ્રય સ્વયં જીવ દ્વારા સાધ્ય નથી, તે તો ભગવદ્કૃપાથી જ સિદ્ધ થશે. (ટીકાકારે અહીં ઘણી સુંદર વાત કહી છે. તેઓ કહે છે કે આચાર્યચરણોએ વિવેક-ધૈર્ય માટે તો **''रक्षणीये''** પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેનો અર્થ છે-જીવે વિવેક-ધૈર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ પરંતુ આશ્રયની સાથે **''रक्षणीयः''** પદનો પ્રયોગ નથી કર્યો. આનો ગૂઢાર્થ એ થાય છે કે - જો ભગવદ્-આશ્રય સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય જીવમાં હોત તો આચાર્યચરણો ચોક્કસ **''आश्रय''** ની જોડે પણ **''रक्षणीयः''** પદ જોડતા પણ તે તો આપણી શક્તિ ની બહાર છે અને કેવળ ભગવત્કૃપાથીજ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી આચાર્યચરણોએ કેવળ વિવેક-ધૈર્યની જોડે જ **''रक्षणीयः''** પદ વાપર્યું છે, આશ્રયની જોડે નહીં - આ અર્થ છે.) જ્યારે પ્રભુ જીવથી સંતુષ્ટ થાય ત્યારે સ્વયંજ આશ્રય સિદ્ધ કરાવી દેશે, આ સમજાય છે. સુબોધિનીમાં ''હું આપના ચરણકમલોમાં આવી ગયો છું જે દુષ્ટો માટે દુર્લભ

છે. હે પ્રભુ ! હું આને આપની કૃપા માનું છું. (શ્રી. ભા. ૧૦/૪૦/૨૮)'' આ અક્રુરજી દ્વારા કરેલી સ્તુતિના વિસ્તારમાં આચાર્યચરણોએ પણ આજ કહ્યું છે.

'यथा' और 'तथा' का नित्य संबंध होने के कारण यहाँ केवल क्रिया का ही अध्याहार किया गया है । जानना चाहिए कि यदा-तदा, यत्-तत्, यथा-तथा इत्यादि शब्दों का संबंध नित्य होता है । उदा. के लिए जैसे कहा जाय कि ''जब सूर्योदय होगा, तब उजाला होगा'' । इस वाक्य में 'जब' शब्द के संग 'तब' शब्द तो जुड़ा हुआ ही है, अन्यथा वाक्य नहीं बन पायेगा । इसी प्रकार भ. गी. के ''यदा यदा हि धर्मस्य (४/७)'' श्लोक को ध्यान से देखेंगे तो पता चलेगा कि यहाँ भी 'यदा' एवं 'तदा' परस्पर जुड़े हुए हैं । कहने का तात्पर्य यह कि, यदि इन दोनों में से किसी एक पद का भी प्रयोग कर दिया जाय तो वह दूसरे पद को अपने आप खींच कर ले आएगा, उसे पुनः लिखने की आवश्यकता नहीं रहती क्योंकि उनमें नित्य संबंध रहता है । इस बात को ध्यान में रखते हुए अब टीकाकार की पंक्ति को समझने का प्रयत्न करें । सर्वप्रथम मूलश्लोक की पंक्ति का अर्थ समझें । विवेक-धैर्य.....तथाश्रयः का अर्थ है - विवेक-धैर्य की सतत रक्षा करनी चाहिए, वैसे ही आश्रय की भी । इस पंक्ति को ध्यान से पढ़ेंगे तो ज्ञात होगा कि यहाँ 'जैसे' शब्द छुपा हुआ है । अतः स्पष्ट अर्थ यह होगा कि-जैसे विवेक-धैर्य की रक्षा करनी चाहिए, वैसे आश्रय की भी रक्षा करनी चाहिए । इस अर्थ के लिए टीकाकार कह रहे हैं कि चूँकि 'जैसे' और 'वैसे' का परस्पर नित्य संबंध होता ही है अतः आचार्यचरणों ने उस प्रकार से नहीं लिखा है पर हमें स्वयं ही जान लेना चाहिए । परंतु एक बात और भी है कि, विवेक-धैर्य के लिए तो कहा है कि रक्षा करनी चाहिए परंतु आश्रय के साथ 'रक्षणीय' पद नहीं जोड़ा गया है । तो टीकाकार कह रहे हैं कि वो हमें जोड़ लेना चाहिए । इसी को 'अध्याहार' करना कहते हैं । 'आश्रय' के लिए तो किसी क्रिया का प्रयोग नहीं हुआ है अतः अध्याहार करने से यह ज्ञात होता है कि भगवद्-आश्रय स्वयं जीव के द्वारा साध्य नहीं है, वह तो भगवत्कृपा से ही सिद्ध होगा । टीकाकार ने यहाँ बड़ी सुंदर बात कही है । वे कहते हैं कि आचार्यचरणों ने विवेक-धैर्य के लिए तो 'रक्षणीये' पद का प्रयोग किया है, जिसका अर्थ है - जीव को विवेक-धैर्य की रक्षा करनी चाहिए परंतु आश्रय के संग 'रक्षणीय' पद का प्रयोग नहीं किया है । इसका गूढ़ार्थ यह निकलता है कि, यदि भगवद्-आश्रय सिद्ध करने की यदि जीव में सामर्थ्य होती तब तो आचार्यचरण अवश्य ही 'आश्रय' के संग में भी 'रक्षणीयः' पद जोड़ते परंतु वह तो हमारे बलबूते के बाहर है एवं केवल भगवत्कृपा से ही सिद्ध हो सकता है अतः आचार्यचरणों ने केवल विवेक-धैर्य के संग ही 'रक्षणीयः' पद का प्रयोग किया है, आश्रय के संग नहीं, यह अर्थ है । जब प्रभु जीव से संतुष्ट होंगे तब स्वयं ही आश्रय सिद्ध करवा देंगे, यह ज्ञात होता है । सुबोधिनी में ''मैं आपके चरणकमलों में आ पहुँचा हूँ जो दुष्टों के लिए दुर्लभ हैं । हे प्रभु ! मैं इसे आपकी कृपा मानता हूँ (श्री. भा. १०/४०/२८)'' इस अक्रूरजी के द्वारा की गई स्तुति के विस्तार में आचार्यचरणों ने भी यही कहा है ।

अत्र साम्प्रदायिकाः । अध्याहारापेक्षयाऽनुषङ्गस्य वचनविपरिणामस्य च लघुत्वात्तथा आश्रयो रक्षणीय इत्येवं योजनं ज्यायो मत्वा केचन त्रयाणां दण्डचक्रादिन्यायेन भक्त्युपायत्वसामान्यात् समप्राधान्यं रोचयन्ते । केचन पूर्वयोरेकपदेन कथनात् तृतीयस्य पृथगेवोपादानात्पूर्वयोरुत्तरहेतुत्वं युक्तमुत्पश्यन्ति । केचन त्रयाणां क्रमेणोक्तेः सेवायां प्रवृत्तस्य पूर्वं विवेक आवश्यकस्ततो धैर्यम्, आश्रयस्तूभयनिर्वाहक इति तात्पर्यं प्रकाशयन्ति । यद्यप्येवं मतत्रयमप्युपपन्नं, तथापि, समाप्तावाश्रयस्य फलसम्बन्धबोधनात् स्वस्वाभिसंहितरूपेणाश्रयस्यैव मुख्यत्वप्रकाशनाच्चाध्याहारेण योजनाप्यदुष्टैव ।

કોઈ અન્ય સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનો આ પંક્તિનો જુદી રીતે અર્થ કરે છે. તેઓ કહે છે કે અધ્યાહાર કરવાની પદ્ધતિની તુલનામાં, કોઈ શબ્દનો ગૌણ અર્થ લેવાની પદ્ધતિ અને વાક્યનો બીજો અર્થ કરવાની પદ્ધતિની મહત્તા ઓછી છે તેથી ''વિવેક-ધૈર્ય ની જેમ આશ્રય પણ રક્ષણીય છે'' આજ અર્થ ને શ્રેષ્ઠ માનીને તેઓ વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય ત્રણેયને દણ્ડચક્રાદિ ન્યાય થી (આ એક ન્યાય છે જે સમાનતા બતાવવા માટે પ્રયોગમાં લાવવામાં આવે છે. માટીના ઘડાને બનાવવા માટે ચાકડું, દંડ, માટી, કુંભાર આ બધાની સમાન રીતે જરૂર હોય છે. આમાંથી કોઈ એક પણ વસ્તુ ન હોય તો ઘડો નથી બની શકતો. તેથી જ્યાં કોઈ વસ્તુઓની સમાન આવશ્યકતા બતાવવી હોય ત્યાં આ ન્યાય ને વાપરવામાં આવે છે. અહીં વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય ત્રણેયની સમાનતા બતાવવા માટે આ ન્યાયનો પ્રયોગ કર્યો છે.) ભક્તિના જેવોજ ઉપાય બતાવી તેમની એક સરખી પ્રધાનતા બતાવે છે. કોઈ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં એમ છે કે, કેમકે વિવેક અને ધૈર્ય એક સાથે પ્રયુક્ત થયાં છે અને આશ્રય અલગ થી, તેથી વિવેક અને ધૈર્ય બંને આશ્રય સિદ્ધ કરવાનાં કારણો છે. કોઈ વિદ્વાનોનું માનવું એમ છે કે, કેમકે ત્રણેયને ક્રમવાર કહ્યાં છે, તેથી એમ સમજવું જોઈએ કે ભગવત્ સેવામાં પ્રવૃત્ત થવા વાળા જીવને સર્વ પ્રથમ **''વિવેક''** થવો જરૂરી છે. એના પછી **''ધૈર્ય''** અને

'આશ્રય' આ બંને પછી સિદ્ધ થાય છે. જો કે આ ત્રણેય મતો ઉચિત છે છતાં પણ ગ્રંથ સમાપ્તિમાં ''**આશ્રય**'' નેજ મુખ્ય ફળ બતાવ્યો છે, તેથી પોત પોતાની પદ્ધતિથી આશ્રયનીજ મુખ્યતા સિદ્ધ થવાને કારણે અધ્યાહાર વાળી યોજના પણ ઉચિત છે.

कुछ अन्य सांप्रदायिक विद्वान इस पंक्ति का कुछ भिन्न रीति से भी अर्थ करते हैं । वे कहते हैं कि अध्याहार करने की पद्धति की तुलना में, किसी शब्द का गौण-अर्थ लेने की पद्धति और वाक्य का दूसरा अर्थ करने की पद्धति की महत्ता कम है अतः ''विवेक-धैर्य की तरह आश्रय भी रक्षणीय है'' इसी अर्थ को श्रेष्ठ मान कर वे विवेक-धैर्य-आश्रय तीनों को दण्डचक्रादि-न्याय से यह एक न्याय है जो समानता बताने के लिए प्रयोग किया जाता है । मिट्टी के घड़े को बनाने के लिए चाक, दण्ड, मिट्टी, कुम्हार इन सभी की समान रूप से आवश्यकता होती है । इनमें से किसी भी एक वस्तु के न रहने पर घड़ा नहीं बन सकता । अतः जहाँ कुछ वस्तुओं की समान आवश्यकता बतानी हो, वहाँ इस न्याय का प्रयोग किया जाता है । यहाँ विवेक-धैर्य-आश्रय तीनों की समान आवश्यकता बताने के लिए इस न्याय का प्रयोग किया गया है भक्ति के समान उपाय बता कर इनकी एक समान प्रधानता बताते हैं । कुछ विद्वानों की दृष्टि में ऐसा है कि, चूँकि विवेक एवं धैर्य एक साथ प्रयुक्त हुए हैं और आश्रय अलग से; अतः विवेक और धैर्य दोनों आश्रय सिद्ध करने के हेतु हैं । कुछ विद्वानों का मानना ऐसा है कि, चूँकि ये तीनों क्रम से कहे गये हैं अतः यह समझना चाहिए कि भगवत्सेवा में प्रवृत्त होने वाले जीव को सर्वप्रथम 'विवेक' होना आवश्यक है । इसके पश्चात् 'धैर्य'; और 'आश्रय' इन दोनों के पश्चात् सिद्ध होता है । यद्यपि ये तीनों मत उचित ही हैं तथापि इस ग्रंथ की समाप्ति में 'आश्रय' को ही मुख्यफल बताया गया है अतः अपनी-अपनी पद्धति से आश्रय की ही मुख्यता सिद्ध होने के कारण अध्याहार वाली योजना भी उचित है ।

न च गौरवं शङ्कनीयम् । तत्पक्षेप्यनुषङ्गत्रिपरिणामयोर्द्वयोरङ्गीकारेण तौल्यात् । किञ्चैवं ''पृथक् शरणमार्गोपदेष्टे''ति नामापि पुष्टार्थं भवति । अन्यथा तु निबन्धे सङ्क्षेपेण निरूपणात्सुबोधिन्यामप्यन्यशेषत्वेन क्वचित् सङ्कीर्णत्वात्तत्र तत्र किञ्चित् कथनेन विप्रकीर्णत्वाच्च 'पृथक्' पदमपुष्टार्थं स्यात् । न चैवं सति भक्त्यङ्गत्वभङ्गात् सुबोधिन्यादौ तथात्वेन निरूपणं विरुद्धचेतेतिवाच्यम् । उपकारकत्वेन गौण्यापि तत्सम्भवात् ।

મારી અધ્યાહાર વાળી યોજનાને પણ હું ઉચિત કહી રહ્યો છું, એનો અર્થ એ નથી કે ''પૂર્વ ટીકાકારો નો પક્ષ અનુચિત છે'' એવી શંકા કરવામાં આવે. કેમકે એમના મતમાં પણ ભલે જોડે જોડે કહો કે પરિણામરૂપથી, મુખ્યતા તો આશ્રયનીજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી મારા અને તેમના મત સમાન જ છે. અને, આચાર્યચરણોનું ''ભિન્ન પ્રકારના શરણમાર્ગનો ઉપદેશ કરવાવાળા'' (સર્વોત્તમ ૨૫), આ નામ પણ આશ્રય ની જ મુખ્યતા સિદ્ધ કરે છે. નહીં તો આચાર્યચરણોએ આશ્રયનું નિરૂપણ નિબંધમાં સંક્ષિપ્તરૂપે કરેલું જ છે, સુબોધિનીમાં પણ વધ્યા-ઘટ્યા ની રીતે કે ક્યાંક-ક્યાંક સંક્ષિપ્તરૂપથી તો ક્યાંક અહીં-તહીં વિખરાયેલી રીતે આશ્રયનું નિરૂપણ કરેલું.જ છે તેથી જો તેઓએ ત્યાં સંપૂર્ણરૂપે આશ્રયનું નિરૂપણ કરી દીધું હોત તો પછી આચાર્યચરણોનું સર્વોત્તમમાં કહેલું ''પૃથકરૂપ થી શરણ માર્ગ નો ઉપદેશ કરવાવાળા'', આ નામ તો વ્યર્થ જ થઈ જતું. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં આચાર્યચરણોએ ભિન્નરૂપથી અને મુખ્યરૂપથી આશ્રયનું નિરૂપણ કર્યું છે. પરંતુ એનાથી એ નહી સમજી લેવાનું કે નિબંધ અને સુબોધિની વગેરેમાં બતાવેલો શરણમાર્ગ અહીં બતાવેલા શરણમાર્ગથી અલગ છે. કેમકે ભલેને ત્યાં આશ્રયની ચર્ચા ગૌણરૂપથી થઈ છે પરંતુ તેમ છતાં તે શરણમાર્ગને સિદ્ધ કરવા માં ઉપકારી તો છે જ.

मेरी अध्याहार वाली योजना को भी मैं उचित कह रहा हूँ, इसका अर्थ ये नहीं है कि 'पूर्व टीकाकारों का पक्ष अनुचित है' ऐसी शंका कर ली जाय । क्योंकि उनके मत में भी चाहे संग-संग कह लो या परिणामरूप से; मुख्यता तो आश्रय की ही सिद्ध होती है । अतः मेरे और उनके मत समान ही हैं । और भी, आचार्यचरणों का ''भिन्न प्रकार के शरणमार्ग का उपदेश करने वाले (सर्वो. /२५)'' यह नाम भी आश्रय की ही मुख्यता सिद्ध करता है । अन्यथा तो आचार्यचरणों ने आश्रय का निरूपण निबंध में संक्षिप्तरूप से किया ही है, सुबोधिनी में भी बचे-खुचे तरीके से और कहीं-कहीं संक्षिप्तरूप से तो कहीं यहाँ-वहाँ बिखरे हुए तरीके से आश्रय का निरूपण किया ही है अतः यदि उन्होंने वहीं संपूर्णरूप से आश्रय का निरूपण कर दिया होता तो फिर आचार्यचरणों का सर्वोत्तम में कहा गया ''पृथकरूप से शरण मार्ग का उपदेश करनेवाले'' यह नाम तो व्यर्थ ही हो जाता । अतः सिद्ध होता है कि, यहाँ आचार्यचरणों ने भिन्न रूप से एवं मुख्यरूप से आश्रय का निरूपण किया है । परंतु इससे यह नहीं समझ लेना चाहिए कि निबंध और सुबोधिनी आदि में बताया गया शरणमार्ग यहाँ बताए गये शरणमार्ग से अलग है । क्योंकि भले ही वहाँ आश्रय की चर्चा गौणरूप से हुई है परंतु फिर भी वह शरणमार्ग को सिद्ध करने में उपकारी तो है ही ।

किञ्चायं शरणमार्गो न भक्तिमार्गाद्विविक्तः, पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थे पृथक् तदनुक्तेः । किन्तु, प्रवाहादत्यन्तं विविक्तो भगवति स्वस्वामित्वस्य सर्वदानुसन्धानान्मर्यादाया अपि विविक्तः, पुष्ट्या सङ्कीर्णः । तेन प्रयोजकैक्यात्तत्र मिश्रभेदेष्वेतन्मिश्रत्वानुक्तेरत्र च समाप्तावाश्रयकथने ''कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति'' मार्गत्रयदुःसाध्यत्वस्य हेतुत्वकथनेनास्य भक्त्यादिमार्गानुकल्पत्वबोधनाच्च स्वरूपभेदात् त्रितयसजातीयः स्वफलसाधनेन तत्तदुपकारकश्चेति सिद्ध्यति ।

અને આ શરણમાર્ગ કોઈ ભક્તિમાર્ગથી અલગ નથી, કેમકે પુષ્ટિ-પ્રવાહ-મર્યાદા ગ્રંથમાં એને ભક્તિમાર્ગથી ભિન્ન નથી બતાવ્યો. પણ એ સમજો કે પ્રવાહમાર્ગથી એકદમ અલગ થયેલો જીવ ભગવાનમાં પોતાના સ્વામિત્વનું સર્વદા અનુસંધાન કરવાથી મર્યાદામાર્ગથી પણ અલગ થઈને પુષ્ટિમાં કેંદ્રિત થઈ જાય છે. તેથી પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ ગ્રંથમાં પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદાના મિશ્રિત ભેદોમાં આશ્રયની ચર્ચા નથી કરી અને અહીં વિ. ધૈ. આ. ગ્રંથની સમાપ્તિમાં ''કલિકાલમાં ભક્તિ વગેરે માર્ગ ઘણાં મુશ્કેલ છે'' આ વાક્ય દ્વારા કર્મમાર્ગ-જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ ને સાધવા અત્યંત કઠિન બતાવવામાં આવ્યાં છે તેથી આશ્રયને આ સમસ્ત માર્ગો નો અનુકલ્પ બતાવ્યો છે. તેથી સ્વરૂપભેદથી આશ્રય આ ત્રણેય માર્ગોનો સજાતીય છે અને તેમનો સહયોગી પણ સિદ્ધ થાય છે.

और, यह शरणमार्ग कोई भक्तिमार्ग से अलग नहीं है क्योंकि पुष्टिप्रवाहमर्यादा ग्रंथ में इसे भक्तिमार्ग से भिन्न नहीं बताया गया है । किंतु यह समझिए कि प्रवाहमार्ग से नितांत अलग हुआ जीव भगवान में अपने स्वामित्व का सर्वदा अनुसंधान करने से मर्यादामार्ग से भी अलग होकर पुष्टि में केंद्रित हो जाता है । अतः पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद ग्रंथ में पुष्टि, प्रवाह और मर्यादा के मिले-जुले भेदों में आश्रय की चर्चा नहीं की गई है और यहाँ वि. धै. आ .ग्रंथ की समाप्ति में ''कलिकाल में भक्ति आदि मार्ग बड़े कठिन हैं'' इस वाक्य द्वारा कर्ममार्ग-ज्ञानमार्ग एवं भक्तिमार्ग को साधना अत्यंत कठिन बताया गया है अतः आश्रय को इन समस्त मार्गों का अनुकल्प बताया गया है । अतः स्वरूपभेद से आश्रय इन तीनों मार्गों का सजातीय है एवं इनका सहयोगी भी सिद्ध होता है ।

तच्चानुकल्पत्वं ''नामान्यनन्तस्ये''त्यत्र प्रथमस्कन्धषष्ठे प्रपञ्चितम् । यद्यपि, तद्विरक्ताधिकारित्वं तथापि, गीतायाः द्वादशेऽध्याये ''अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुमुद्योगमाश्रित'' इत्यत्र ''सर्वधर्मानि''त्यत्र च, गृहस्थमर्जुनं प्रति कथनाद् गृहस्थाधिकारिकत्वमपि सिद्ध्यति । अनुकूलस्योपकारकत्वञ्च पूर्वतन्त्रसिद्धम् । एतावान्परं विशेषस्तत्र फलोपकारकत्वं सिद्धमत्र तु स्वरूपोपकारकत्वमप्यस्तीति । तेन येषां यथा भातस्तैस्तथा विवृत इति न कोपि कापि विरोधः ।

''आश्रय'' આ ત્રણેય માર્ગોનો અનુકલ્પ છે, આ વાત શ્રીમદ્ભાગવતમાં ''ત્યારથી હું ભગવાનના અત્યંત રહસ્યમય અને મંગલમય મધુર નામો અને લીલાઓનું કીર્તન-સ્મરણ કરવા લાગ્યો (૧/૬/૨૭)'' આ વાક્યમાં વિસ્તારથી બતાવી છે. જોકે ભગવાનનો આશ્રય કરવામાં સંસારથી વિરકત જીવજ અધિકારી હોય છે પરંતુ ભગવદ્ગીતાનાં ''જો સમાજ, પરિવાર અથવા અન્ય બીજી કોઈ બાધાવશ તુ મારી ભક્તિ કરવામાં અશક્ત છે તો મારા પર આશ્રિત થઈને સમસ્ત કર્મ કર. (ભ. ગી. ૧૨/૧૧)'' અને ''સમસ્ત ધર્મો નો ત્યાગ કરીને એક મારે શરણે આવ (ભ. ગી. ૧૮/૬૬)'' વગેરે વાક્યો દ્વારા ભગવાને ગૃહસ્થ અર્જુનને પણ આશ્રયનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તેથી અહીં આશ્રય કરવામાં ગૃહસ્થોનો પણ અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. અને જેમને આશ્રય કરવામાં અનુકૂળતા છે તેમના માટે તો આશ્રય ઉપકારી છે, આ પહેલા કહેવાયું છે જ. પરંતુ અહીં એટલું વિશેષ અવશ્ય છે કે, ત્યાં જ્ઞાન-કર્મ-ભક્તિ વગેરે માર્ગોમાં તો આશ્રય કેવળ શરણાગતિરૂપી ફળને સિદ્ધ કરાવી દે છે અને અહીં પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં તો સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પણ કરાવી દે છે. તેથી આ પૂર્વ ટીકાકારોને જેવું લાગ્યું તેવું તેમણે તે પ્રકારે આશ્રયનું વિવરણ કર્યું. તેથી કોઈનો પણ કોઈનાથી કોઈ વિરોધ નથી.

'आश्रय' इन तीनों मार्गों का अनुकल्प है, यह बात श्रीमद्-भागवत में ''तभी से मैं भगवान के अत्यंत रहस्यमय एवं मंगलमय मधुर नामों और लीलाओं का कीर्तन-स्मरण करने लगा (१/६/२७)'' इस वाक्य में विस्तार रूप से बताई गई है । यद्यपि भगवान का आश्रय करने में संसार से विरक्त जीव ही अधिकारी होते हैं परंतु भगवद्-गीता के ''यदि समाज, परिवार या अन्य किसी की बाधावश तू मेरी भक्ति करने में अशक्त है तो मुझ पर आश्रित होकर समस्त कर्म कर (भ. गी. १२/११)'' एवं ''समस्त धर्मों का त्याग करके एक मेरी शरण में आ (भ. गी. १८/६६)'' इत्यादि वाक्यों द्वारा भगवान ने गृहस्थ अर्जुन को भी आश्रय का उपदेश दिया है अतः यहाँ आश्रय करने में गृहस्थों का भी अधिकार सिद्ध होता है । और जिन्हें आश्रय करने में अनुकूलता है, उनके लिए तो आश्रय उपकारी है ही, यह पूर्व में कहा जा चुका

---

१ अनुकल्पस्योपकारकत्वं ''अपि शृण्वन् सुभद्राणि'' इत्यैकादशेप्रपञ्चितम् । २. ''अधिकारिकम्'' इति पाठः च ।

है । परंतु यहाँ इतना विशेष अवश्य है कि, वहाँ ज्ञान-कर्म-भक्ति इत्यादि मार्गों में तो आश्रय केवल शरणागतिरूपी फल को सिद्ध करा देता है और यहाँ पुष्टिभक्तिमार्ग में तो साक्षात् भगवत्स्वरूप की प्राप्ति भी करा देता है । अतः इन पूर्व टीकाकारों को जैसा-जैसा लगा उन्होंने उस-उस प्रकार से आश्रय का विवरण किया । सो किसी का भी किसी से कोई विरोध नहीं है ।

ननु निबन्धोक्तस्यैवायं विस्तार इति कथं विनिगन्तव्यमिति चेत्, इत्थम् । तत्र पूजाप्रवाहस्य भगवत्सान्निध्यगमकत्वमुक्त्वा तत्र तत्परत्वेन स्थितिः प्रपत्तिरितिमार्गस्वरूपं निष्कृष्टम् । परन्तु, तच्छरीरप्रविष्टं तत्परत्वं न विचारितम् । तदत्र सिध्यतीति तथा विनिगम्यते । किञ्च, प्रपत्तिपदार्थः शरणगमनम् । ''कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन् प्रपन्नभयभञ्जन, वयं त्वां शरणं याम'' इति मागधसरुद्धराजवाक्यसुबोधिन्यां प्रपन्नभयनिवारकत्वं तवावश्यकं, ''अतो वयं प्रपन्ना भवाम'' इत्याहु''वयं त्वां शरणं याम'' इति शरणगमनस्य प्रपन्नभवनत्वेन व्याख्यानात् । तच्चात्र स्फुटमतोपि तथेतिदिक् ।

परंतु अहीं એક શંકા એ થાય છે કે, નિબંધમાં બતાવેલી શરણાગતિ/આશ્રયનેજ અહીં વિ. ધૈ. આ. ગ્રંથમાં વિસ્તારથી કહી રહ્યા છે- -એ કેવી રીતે ખબર પડે ? તો સમજો કે નિબંધમાં તો પૂજાપ્રવાહ વાળા સ્થળોને ભગવાનનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ બતાવીને એવાજ સ્થળો પર ભગવત્પર થઈને રહેવાનું કહ્યું છે અને શરણાગતિજ આ માર્ગનું સ્વરૂપ છે - આ સાર કાઢ્યો છે. પરંતુ આપણું શરીર ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય અથવા ભગવત્પરાયણ થઈ જાય-એનો વિચાર નથી કર્યો. તે વિચાર અહીં કર્યો છે તેથી એ સમજાય છે કે નિબંધમાં કહેલી શરણાગતિ ને જ વિસ્તારરૂપથી અહીં કહેવાઈ રહી છે. અને પ્રપત્તિનો અર્થ થાય છે - શરણાગતિ. ''હે કૃષ્ણ ! જે આપની શરણમાં આવે છે, તેના આપ બધાજ ભયોનો નાશ કરો છો (શ્રી. ભા. ૧૦/૭૦/૨૫)'' આ વાક્યમાં જરાસંધ દ્વારા બંદી બનાવેલા રાજાઓએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે. આ વાક્યની સુબોધિનીમાં; કેમકે શરણાગતોના ભયનું નિવારણ ભગવાન માટે જરૂરી છે, તેથી ''અમે આપને શરણાગત થયા છીએ'' ''અમે તમારી શરણમાં આવ્યા છીએ'', વગેરે વાક્યોથી આચાર્યચરણોએ શરણાગતોનેજ પ્રપન્ન થયેલા જીવોના અર્થમાં વ્યાખ્યાયિત કર્યા છે. આજ વાત અહીં પણ સ્ફુટ થઈ છે, આજ કારણથી પણ અમે પ્રપત્તિનો અર્થ શરણાગતિ કહી રહ્યા છીએ. તો અહીં દિશા સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે.

परंतु यहाँ एक शंका यह होती है कि, निबंध में बताई गई शरणागति/आश्रय को ही यहाँ वि. धै. आ. ग्रंथ में विस्तार रूप से कहा जा रहा है-यह कैसे पता चले ? तो समझिए कि निबंध में तो पूजाप्रवाह वाले स्थलों को भगवान की सन्निधि प्राप्त करने का कारण बताकर ऐसे ही स्थलों पर भगवत्पर होकर रहना कहा गया है और शरणागति ही इस मार्ग का स्वरूप है-यह सार निकाला गया है । परंतु हमारी देह भगवत्स्वरूप में प्रविष्ट हो जाय या भगवत्परायण हो जाय-इसका विचार नहीं किया है । वह विचार यहाँ किया गया है अतः ज्ञात होता है कि निबंध में कही गई शरणागति ही विस्ताररूप से यहाँ कही जा रही है । और प्रपत्ति का अर्थ होता है- शरणागति । "हे कृष्ण ! जो आपकी शरण में आता है, आप उसके सारे भय नष्ट कर देते हैं (श्री. भा. १०/७०/२५)" इस वाक्य में जरासंध के द्वारा बंदी बनाए गये राजाओं ने भगवान से प्रार्थना की है । इस वाक्य की सुबोधिनी में; चूँकि शरणागतों के भय का निवारण करना भगवान के लिए आवश्यक है, अतः "हम आपके शरणागत हुए हैं" "हम आपकी शरण में आए हैं" इत्यादि वाक्यों से आचार्यचरणों ने शरणागत को ही प्रपन्न हुए जीवों के अर्थ में व्याख्यायित किया है । वही बात यहाँ भी स्फुट होती है, इस कारण से भी हम प्रपत्ति का अर्थ शरणागति बता रहे हैं । सो यह दिशा यहाँ स्पष्ट हो गयी है ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमुभयोर्विवेकधैर्ययो रक्षणं, तस्य फलसम्बन्धञ्च बोधयित्वा तयो रक्षणप्रकारमाश्रयस्य च मार्गं वक्तुं तेन तत्स्वरूपञ्च वक्तुमुद्देशानुसारेण प्रथमं विवेकस्य स्वरूपमाहुः विवेकस्त्वित्यादि । साम्प्रदायिकास्तु, 'विवेकोयं समाख्यातः' 'एतत्सहनमत्रोक्तम्' 'एवमाश्रयणं प्रोक्तमि'त्युपसंहारदर्शनात् सामान्यविशेषभावेन विवेकधैर्याश्रयाणां स्वरूपस्यैव निरूपणमत्र ग्रन्थनाम्ना समासव्यासधारणस्य विद्वद्दिष्टत्वेन च तथा कथनस्यौचित्याच्चेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । तथा सति रक्षणप्रकारस्यार्थात् सिद्धिः । एवन्तु वचनादिति शेषः ।

હવે પ્રકૃત વિષયની ચર્ચા પર આવીએ છીએ. આ પ્રકારે આચાર્યચરણો વિવેક અને ધૈર્યનું રક્ષણ કહીને તે રક્ષણનું ફળ બતાવી તે બંનેના રક્ષણનો પ્રકાર અને આશ્રયનો માર્ગ બતાવવા માટે અને તેનું સ્વરૂપ કહેવા માટે સર્વપ્રથમ વિવેકનું સ્વરૂપ **''विवेकस्तु''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. અન્ય આપણા માર્ગના સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોનો મત તો એ છે કે ''આ પ્રકારે ''વિવેક'' નું સ્વરૂપ કહી દીધું છે.'' ''અહીં સુધી ધૈર્યનું સ્વરૂપ કહી દીધું છે'', અને ''આ પ્રકારે 'આશ્રય' નું સ્વરૂપ કહી દીધું છે'' વગેરે વાક્યો દ્વારા જોકે આ ત્રણેયનો ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) દેખાઈ રહ્યો છે તેથી તેમને સામાન્યરૂપથી અથવા વિશેષરૂપથી

કેવળ વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રયનું નિરૂપણ જ આ ગ્રંથથી અપેક્ષિત છે. ક્યાંક સંક્ષિપ્તરૂપથી તો ક્યાંક વિસ્તારથી, તેઓ કેવળ તેમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાના આશયથી જ આ પ્રકારથી વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. અને અંતમાં (૧૭ મા શ્લોકમાં) **''એવમ્''** શબ્દથી એ સમજાય છે કે આ પ્રકારે આ ત્રણેયના રક્ષણનો પ્રકાર કહી દીધો.

अब प्रकृत विषय की चर्चा पर आते हैं । इस प्रकार से आचार्यचरण विवेक एवं धैर्य का रक्षण कह कर उस रक्षण का फल बताकर उन दोनों के रक्षण का प्रकार और आश्रय का मार्ग बताने के लिए और उसका स्वरूप कहने के लिए सर्वप्रथम विवेक का स्वरूप **विवेकस्तु** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । अन्य एतन्मार्गीय सांप्रदायिक विद्वानों का मत तो यह है कि ''इस प्रकार से 'विवेक' का स्वरूप कह दिया है'', ''यहाँ तक धैर्य का स्वरूप कह दिया है'' एवं ''इस प्रकार 'आश्रय' का स्वरूप कह दिया है'' इत्यादि वाक्यों द्वारा चूँकि इन तीनों का उपसंहार (समाप्ति) दिखाई दे जाता है अतः उन्हें सामान्यरूप से या विशेष रूप से केवल विवेक-धैर्य-आश्रय का निरूपण ही इस ग्रंथ से अपेक्षित है । कहीं संक्षिप्तरूप से तो कहीं विस्ताररूप से; वे केवल इनके स्वरूप का निरूपण करने के आशय से ही इस प्रकार से व्याख्या कर रहे हैं । और अंत में अर्थात् १७ वें श्लोक में **एवम्** शब्द से यह ज्ञात होता है कि-इस प्रकार इन तीनों के रक्षण का प्रकार कह दिया गया ।

प्रकृतमनुसरामः । विवेकशब्दः पृथक्त्वे तज्ज्ञाने वा प्रसिद्धः । यथा नित्यानित्यवस्तुविवेक इति । शीलविशेषे च यथा उचितसत्कारकर्त्तरि विवेकीति । ''विवेकः पुनरेकान्ते जलद्रोणीविचारयो''रिति कोशात्रिषु रूढश्च । तदत्र किमपि न विवक्षितमिति ज्ञापनाय तुशब्दः । कस्तर्हि ? । हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति । हरिः सर्वदुःखहर्त्ता सर्वं स्वीयानां लौकिकालौकिकं, निजेच्छातः स्वतन्त्रेच्छातः, क्रीडेच्छातो वा, निजानामिच्छातो वा, करिष्यति । अयञ्च विषयनिर्देशस्तेनैतद्विषयकमनुसन्धानं विवेकं इत्यर्थः ।

પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા કરીએ. એમ તો ''વિવેક'' શબ્દનો અર્થ અહીં ગ્રંથમાં કહેલા અર્થથી અલગ રીતે અથવા પછી ભગવત્સંબંધી જ્ઞાનના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક થાય છે. અને, સ્વભાવમાં જેમ કોઈ બધાનો ઉચિત સત્કાર કરતો હોય તો એને ''વિવેકી'' કહેવાય છે વગેરે. જો શબ્દકોશમાં જોઈએ તો વિવેક શબ્દ ''એકાંત'', ''જલપ્રપાત'' અને ''વિચાર'' વગેરે અર્થોમાં પ્રયુક્ત થયેલો છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત વિવેકના સમસ્ત અર્થોમાંથી આચાર્યચરણોને અહીં કોઈ પણ અર્થ ઈચ્છિત નથી - તે બતાવવા માટે તેમણે **''તુ''** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તો પછી તેમને અહીં કયો અર્થ વિવક્ષિત છે ? તો તેઓ કહી રહ્યા છે કે ''હરિ બધુંજ પોતાની ઈચ્છાથી કરશે'' આ રીતનો ભાવ વિવેકના અર્થમાં વિવક્ષિત છે. હરિ સમસ્ત દુઃખોનું હરણ કરવાવાળા છે, પોતાના જનોના લૌકિક-અલૌકિક સમસ્ત કાર્યોને પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી કરશે અથવા પોતાની ક્રીડા દ્વારા કરશે અથવા તો પછી નિજજનોની ઈચ્છાને અનુસાર કરશે, તેવો અર્થ છે. આચાર્યચરણોએ આજ અર્થ વિવેક ના રૂપમાં નિર્દેશિત કર્યો છે અને તેથી મનમાં એવા ભાવનું અનુસંધાન કરવુંજ ''વિવેક'' છે, આ અર્થ છે.

प्रस्तुत विषय की चर्चा करें । यों तो 'विवेक' शब्द का अर्थ यहाँ ग्रंथ में कहे अर्थ से भिन्न प्रकार से या फिर भगवत्संबंधी ज्ञान के अर्थ में प्रसिद्ध है । जैसे नित्य-अनित्य वस्तु का विवेक होता है । और, स्वभाव में जैसे कोई सभी का उचित सत्कार करता हो तो उसे 'विवेकी' कहा जाता है, इत्यादि । यदि शब्दकोश में देखें तो विवेक शब्द 'एकांत', 'जलप्रपात' एवं 'विचार' इत्यादि अर्थों में प्रयुक्त किया गया है । परंतु उपर्युक्त विवेक के समस्त अर्थों में से आचार्यचरणों को यहाँ कोई भी अर्थ विवक्षित नहीं है- यह बताने के लिए उन्होंने 'तु' शब्द का प्रयोग किया है । तब फिर उन्हें यहाँ कौन सा अर्थ विवक्षित है ? तो वे कह रहे हैं कि ''हरि सभी कुछ अपनी ही इच्छा से करेंगे'' इस तरह का भाव विवेक के अर्थ में विवक्षित है । हरि समस्त दुःखों का हरण करने वाले हैं, स्वीयजनों के लौकिक-अलौकिक समस्त कार्यों को अपनी स्वतंत्र इच्छा से करेंगे या अपनी क्रीड़ा द्वारा करेंगे अथवा तो फिर निजजनों की इच्छा के अनुसार करेंगे, यह अर्थ है । आचार्यचरणों ने यही अर्थ विवेक के रूप में निर्देशित किया है अतः मन में ऐसे भाव का अनुसंधान करना ही 'विवेक' है, यह अर्थ है ।

अत्र हरिपदेन गजेन्द्रमोक्षकर्तृत्वस्फोरणात्पशुवदज्ञानामत्यन्तदुःखहारित्वं सूच्यते । निजेच्छात इत्यनेन ''क्रीडाभाण्डमिदं विश्वं'' ''क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतमि''त्यादिवाक्योक्तं जगतः क्रीडाभाण्डत्वं स्मार्यते । इच्छाविशेषणीभूतनिजपदेन स्वस्य विशेषतस्तदीयत्वञ्च । अतः स्वस्याज्ञत्वे क्रीडाभाण्डत्वे वा स्फुरिते, ''विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्ययोगमायः, क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थ'' इत्यादिरूपेणानुसन्धेयम् ।

અહીં **''હરિ:''** પદથી ગજેન્દ્રમોક્ષનો પ્રસંગ સ્ફુરિત થાય છે (જાણવું જોઈએ કે ભગવાનનું ''હરિ'' નામ ગજેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગમાં પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ શ્રી. ભા. ૮/૩/૩૦). તેથી અહીં એ સમજાય છે કે ભગવાન હરિ, પશુ-સમાન અજ્ઞાની જીવોના

સમસ્ત દુઃખો દૂર કરે છે. **''निजेच्छातः''** શબ્દથી ''હે ભગવાન ! આ સંપૂર્ણ વિશ્વ તમારી ખેલ-સામગ્રી છે. (શ્રી. ભા. ૪/૭/૪૩)'', ''હે પ્રભુ ! તમે તમારી ક્રીડા માટેજ આ સંપૂર્ણ જગતની રચના કરી છે (શ્રી. ભા. ૮/૨૨/૨૦)'' વગેરે વાક્યોનું સ્મરણ થાય છે. (निजेच्छातः શબ્દનો અર્થ છે પોતાની ઈચ્છાથી. ટીકાકાર કહે છે કે આ શબ્દથી ઉપર્યુક્ત શ્લોકાનુસાર એ સમજાય છે કે, પ્રભુ સંસારમાં બધુંજ પોતાની ઈચ્છાથી જ કરે છે.) અહીં કેવળ ''ઈચ્છાથી'' એમ નથી કહ્યું પરંતુ ''નિજ-ઈચ્છા'' થી તેમ કહ્યું છે, તેનાથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન પોતાના નિજજન કે તદીયો માટે કાંઈક વિશેષ ઈચ્છા રાખે છે. તેથી જો જીવમાં પ્રભુના એવા સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોય અથવા પછી ''આ સંપૂર્ણ વિશ્વ ભગવાનનું ક્રીડા સ્થળ છે.'' એવું જ્ઞાન હોય તો પણ, ''હે ભગવાન ! આપ સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છો. આપની યોગમાયા ને તો મોટા-મોટા યોગીજનો પણ મુશ્કેલીથી પાર કરી શકે છે. સત્ત્વ-રજ-તમ ત્રણેય ગુણોના નિયંતા શ્રી હરિજ અમારૂં કલ્યાણ કરશે. અમારા વિશેષ વિચાર કરવાથી શું થઈ શકે છે ? (શ્રી. ભા. ૩/૧૬/૩૭)'' વગેરે રૂપથી ભગવાનનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ (અર્થાત્ ભગવત્સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ન હોય, પરંતુ મનમાં ભગવાનનું અનુસંધાન તો કરતાજ રહેવું જોઈએ, આ અર્થ છે.)

यहाँ 'हरि' पद से गजेन्द्र मोक्ष का प्रसंग स्फुरित होता है जानना चाहिए की भगवान का 'हरि' नाम गजेन्द्रमोक्ष के प्रसंग में प्रसिद्ध है. देखें श्री. भा. ८/३/३०। अतः यह ज्ञात होता है कि भगवान हरि पशु-समान अज्ञानी जीवों के भी समस्त दुःख दूर करते हैं । **निजेच्छातः** शब्द से ''हे भगवान ! यह संपूर्ण विश्व आपकी खेल-सामग्री है (श्री. भा. ४/७/४३)''. ''हे प्रभु ! आपने अपनी क्रीडा के लिए ही इस संपूर्ण जगत की रचना की है (श्री. भा. ८/२२/२०)'' इत्यादि वाक्य स्मरण होते हैं । निजेच्छातः शब्द का अर्थ है-अपनी इच्छा से । टीकाकार कहते हैं कि इस शब्द से उपर्युक्त श्लोकानुसार यह ज्ञात होता है कि, प्रभु संसार में सब कुछ अपनी इच्छा से ही करते हैं । यहाँ केवल 'इच्छा से' यों ही नहीं कहा है परंतु 'निज-इच्छा से' इस प्रकार कहा गया है, इससे यह ज्ञात होता है कि भगवान अपने निजजन या तदीयों के लिए कुछ विशेष इच्छा रखते हैं । अतः यदि जीव में प्रभु के ऐसे स्वरूप का अज्ञान हो या फिर यह संपूर्ण विश्व भगवान का क्रीड़ा-स्थल है ऐसा ज्ञान हो तो भी ''हे भगवान ! आप संसार की उत्पत्ति, स्थिति और लय के कारण हैं । आपकी योगमाया को बड़े-बडे योगीजन भी कठिनता से पार कर पाते हैं । सत्व-रज-तम तीनों गुणों के नियंता श्रीहरि ही हमारा कल्याण करेंगे । हमारे विशेष विचार करने से क्या हो सकता है ? (श्री. भा. ३/१६/३७)'' इत्यादि रूप से भगवान का अनुसंधान करना चाहिए। (अर्थात् भगवत्स्वरूप का वास्तविक ज्ञान न हो, परंतु मन में भगवान का अनुसंधान तो करते ही रहना चाहिए, यह अर्थ है ।)

विशेषतस्तदीयत्वस्फूर्त्तौ ''अहं भक्तपराधीनः'', ''मयि ते तेषु चाप्यहं'', ''आत्मारामोप्यरीरमदि''त्यादिवाक्योक्तं भगवतो भक्ताधीनत्वं परोक्षेण हितकारित्वं स्वनिकटवर्तित्वं स्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य भक्ताभिलाषपूरकत्वं यथाधिकारमनुसृत्य भाविहितकारित्वमनुसन्धेयमिति तस्य तस्य तादृक्तादृगनुसन्धानं विवेक-इति भावः । करिष्यतीति भविष्यदर्थकप्रयोगो भाव्यर्थचिन्ताया जायमानत्वात्तन्निवृत्यर्थो, न तु भूतवर्त्तमानयोर्भगवत्कार्यत्वानुसन्धानव्यावृत्त्यर्थः । तेन करोत्यकार्षीत् करिष्यतीति त्रेधाप्यनुसन्धानं विवेक इति फलति ॥ १ ॥

આ પ્રકારના અનુસંધાન દ્વારા જ્યારે આપણામાં ભગવદીયતા સ્ફુરિત થઈ જાય ત્યારે ''હું ભક્તોને અધીન છું (શ્રી. ભા. ૯/૪/૬૩)'', ''મારા ભક્તો મારામાં સ્થિત છે અને હું તેમનામાં (ભ. ગી. ૯/૨૯)'', ''ભગવાન તો આત્મારામ છે, તેમને રમણ કરવા માટે કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા નથી છતાં પણ તેઓએ ગોપીઓની સાથે હસીને ક્રીડાનો આરંભ કર્યો (શ્રી. ભા. ૧૦/૨૯/૪૨)'' વગેરે વાક્યોમાં ભગવાનની પોતાના ભક્તો તરફ અધીનતા, પરોક્ષરૂપે પોતાના ભક્તોનું હિત કરવું, ભગવાનનું પોતાના ભક્તોની નિકટ વાસ કરવો, પોતાના નિજજનો માટે પોતાની સ્વરૂપમર્યાદાને પણ છોડી ભક્તોની અભિલાષા પૂરી કરવી વગેરે સમસ્ત વાતોનું યથાધિકાર અનુસંધાન કરતાં-કરતાં પોતાના ભાવિ સુખકારી ભવિષ્યનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે અનુસંધાન કરવુંજ વિવેક છે, આ ભાવ છે. ''કરિષ્યતિ'' પદમાં કરેલો ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ ભવિષ્યમાં થવા વાળી ચિંતાઓને દૂર કરવા માટે છે પરંતુ તેનાથી ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળમાં થવાવાળી ચિંતાઓ ને દૂર નહીં કરે, એવું નથી. આનાથી એ જ્ઞાન થાય છે કે ભગવાન કરે છે, ભગવાને કર્યું છે અને તેઓ કરશે - આ ત્રણેયનું અનુસંધાન રાખવું વિવેક છે, એમ ફલિત થાય છે ॥ ૧ ॥

इस प्रकार के अनुसंधान द्वारा जब हममें भगवदीयता स्फुरित हो जाय तब ''मैं भक्तों के अधीन हूँ (श्री. भा. ९/४/६३)'', ''मेरे भक्त मुझमें स्थित हैं और मैं उनमें (भ. गी. ९/२९)'', ''भगवान तो आत्माराम हैं, उन्हें रमण करने के लिए किसी भी बाह्य वस्तु की अपेक्षा नहीं है तथापि उन्होंने गोपियों के संग हँसकर क्रीड़ा आरंभ की (श्री. भा. १०/२९/४२)'' इत्यादि वाक्यों में भगवान की अपने भक्तों के

प्रति अधीनता, परोक्षरूप से उनका भक्तों का हित करना, भगवान का अपने भक्तों के निकट वास करना, अपने निजजनों के लिए अपनी स्वरूपमर्यादा भी त्याग कर भक्तों की अभिलाषा पूरी करना इत्यादि समस्त बातों का यथाधिकार अनुसरण करते हुए अपने भावि सुखकारी भविष्य का अनुसंधान करना चाहिए । इस प्रकार अनुसंधान करना ही विवेक है, यह भाव है । करिष्यति पद में किया गया भविष्यकाल का प्रयोग भविष्य में होने वाली चिंताओं के निराकरण के लिए है परंतु इससे भूतकाल एवं वर्तमानकाल में होने वाली चिंताओं का निवारण नहीं करेंगे, ऐसा नहीं है । इससे यह ज्ञात होता है कि भगवान करते हैं, किया है और करेंगे-इन तीनों का अनुसंधान रखना विवेक है, यह फलित होता है ॥ १ ॥

एवं स्वरूपं विवेकस्य निरूप्य रक्षणप्रकारं वदिष्यन्तस्तत्प्रसङ्गेन कामनायास्तत्पूरणसाधनस्य च तन्नाशकत्वं हृदिकृत्य गजेन्द्रवत् व्रजस्थवत् प्राप्तस्यापि प्रार्थनस्यबाधकत्वञ्च हृदिकृत्य ततो रक्षितुं प्रार्थनस्य फलव्यभिचारित्वं युक्त्या समर्थयन्ति प्रार्थितेवेति ।

प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ।
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥ २ ॥

वेत्यनादरे, अभ्युपगम्य दूष्यते, प्रार्थिते प्रार्थनकृते ततः प्रार्थनातः किं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः । न हि गजेन्द्रस्य प्रार्थनातो मोक्षदानं, किन्तु स्वेच्छातः । यदि ततः स्यात् प्राग्जन्मन्येव स्यात्, ''जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितमि''ति वाक्यात्तदानीमपि प्रार्थनस्य तुल्यत्वात् । किन्तु, विचारितस्य मर्यादास्थापनस्य भक्त्या तोषस्य स्वसर्वात्मत्वज्ञापनादेश्च कार्यस्य जातत्वेन स्वेच्छात एव । अन्यथा ''नय मामि''त्यत्र नान्तर्दध्यात् । अथाऽपेक्षितदानमापाततः प्रार्थनयैव चेदाद्रियते तदापि, कालविलम्बेन फलव्यभिचारेण चान्यथासिद्धत्वम् ।

આ પ્રકારે અહીં સુધી આચાર્યચરણો વિવેકનું સ્વરૂપ નિરૂપિત કરી ચુક્યાં છે અને હવે તેના રક્ષણના પ્રકારો કહી રહ્યા છે. અહીં સુધી આચાર્યચરણોએ ''જીવ દ્વારા કરવામાં આવતી સમસ્ત કામનાઓ, તે કામનાઓની પૂર્તિના સાધનો અને તે કામનાઓ નું નષ્ટ થઈ જવું-આ બધામાં કારણ તો ભગવાન જ છે'' આ વાતોને હૃદયમાં ધારણ કરી લીધી છે અને હવે આગળ એ બતાવી રહ્યા છે કે ગજેન્દ્ર અને વ્રજભક્તો ની જેમ કરવામાં આવતી પ્રાર્થના પણ આપણા માટે તો બાધક જ છે તેથી ''પ્રાર્થના કરવી આપણા માટે ઉચિત નથી'' આ પક્ષનું તેઓ યુક્તિપૂર્વક સમર્થન **''પ્રાર્થિતે વા''** વગેરે વાક્યોથી કહી રહ્યાં છે. અહીં **''વા''** શબ્દનો અર્થ એ છે કે, પ્રાર્થના કરવાથી પણ અંતમાં થશે શું ? કાંઈ પણ નહીં - આ અર્થ છે. ગજેન્દ્ર ને પણ ભગવાને ગ્રાહ-મગરમચ્છથી છોડાવ્યો તો ખરો પણ તેની પ્રાર્થના દ્વારા નહીં પણ પોતાની ઈચ્છાથી જ છોડાવ્યો. જો પ્રાર્થનાથી છોડાવ્યો હોત તો તેને તેના પૂર્વજન્મમાંજ મોક્ષ આપી દેતા કેમકે ગજેન્દ્રએ પણ ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં પ્રાર્થના કરી છે તે પણ, ''ગજેન્દ્રએ પૂર્વજન્મમાં સીખેલા સ્તોત્રજપ દ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરી (શ્રી. ભા. ૮/૩/૧)'', આ વાક્ય અનુસાર પૂર્વજન્મમાં સીખેલી સ્તુતિથીજ કરી છે. તેથી એમ સમજો કે ૧) આપણે/પ્રભુએ જેનો વિચાર કર્યો છે, ૨) પ્રભુ જ્યારે મર્યાદાનું સ્થાપન કરે છે, ૩) જ્યારે તેઓ ભક્તની ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, ૪) જ્યારે તેઓ પોતાની સર્વાત્મકતાનો બોધ કરાવે છે-આ બધા કાર્યો જ્યારે થઈ જાય, ત્યારે એમ સમજીલો કે પ્રભુ-ઈચ્છાથીજ થયા છે. નહીં તો ''હવે મારાથી ચલાતું નથી, મને ખભા પર ચઢાવી દો - આ સાંભળીને પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા (શ્રી. ભા. ૧૦/૩૦/૩૮)'', આ વાક્યાનુસાર પ્રભુ પ્રાર્થના સાંભળવા પર પણ અંતર્ધ્યાન થઈ જાય છે. જો યેનકેન પ્રકારથી એમ માની લેવામાં આવે કે પ્રભુ માંગેલી વસ્તુ પ્રાર્થના કરવાથીજ આપે છે તો પણ સમજીલો કે કાં તો તે પ્રાર્થના દ્વારા ફળ પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ થશે અથવા પછી યોગ્યફળ પ્રાપ્ત નહીં થાય.

इस प्रकार से यहाँ तक आचार्यचरण विवेक का स्वरूप निरूपित कर चुके हैं और अब उसके रक्षण का प्रकार कह रहे हैं । यहाँ तक आचार्यचरणों ने ''जीव द्वारा की जाने वाली कामनाएँ, उन कामनाओं की पूर्ति के साधन एवं उन कामनाओं का नष्ट हो जाना-इन सभी में कारण तो भगवान ही हैं'' इन बातों को हृदय में धारण कर लिया है और आगे यह बता रहे हैं कि गजेन्द्र एवं व्रजभक्तों की तरह की जाने वाली प्रार्थना भी हमारे लिए तो बाधक ही है अतः ''प्रार्थना करनी हमारे लिए उचित नहीं है'' इस पक्ष का वे युक्तिपूर्वक समर्थन **प्रार्थिते वा** इत्यादि वाक्यों से कर रहे हैं । यहाँ 'वा' शब्द का अर्थ यह है कि, प्रार्थना करने से भी अंततोगत्वा होगा क्या ? कुछ भी नहीं, यह अर्थ है । गजेन्द्र को भी भगवान ने ग्राह मगरमच्छ से छुड़ाया तो सही परंतु उसकी प्रार्थना द्वारा नहीं अपितु अपनी इच्छा से ही छुड़ाया । यदि प्रार्थना से ही छुड़ाना होता तो उसे उसके पूर्वजन्म में ही मोक्ष दे देते क्योंकि गजेन्द्र ने भी भगवान की स्तुति करते हुए जो प्रार्थना की है वह भी ''तब गजेन्द्र ने पूर्वजन्म में सीखे हुए स्तोत्रजप द्वारा भगवान की स्तुति की (श्री. भा. ८/३/१)'' इस वाक्य के अनुसार पूर्वजन्म में सीखी हुई स्तुति से ही की है । अतः यह समझिए कि (१) हमने/प्रभुने जिसका विचार किया है (२) प्रभु जब मर्यादा

का स्थापन करते हैं (३) जब वे भक्त की भक्ति से प्रसन्न होते हैं (४) जब वे अपने सर्वात्मकता का बोध कराते हैं-इतने सब कार्य जब हो जाएँ, तब यह समझिए कि प्रभु-इच्छा से ही हुए हैं । अन्यथा तो "अब मुझसे चला नहीं जाता, मुझे कंधे पर चढ़ा लो- यह सुनकर प्रभु अन्तर्धान हो गये (श्री. भा. १०/३०/३८)" इस वाक्यानुसार प्रभु प्रार्थना सुनने पर भी अन्तर्धान हो जाते हैं । यदि येनकेन प्रकारेण ये मान भी लिया जाय कि प्रभु माँगी हुई वस्तु प्रार्थना करने से ही देते हैं तथापि समझिए कि या तो उस प्रार्थना के द्वारा फल प्राप्त करने में विलंब होगा या फिर योग्य फल प्राप्त नहीं होगा ।

अथ सापि चेत् कथञ्चित् परिहियेत तर्हि, सा भगवदभिप्रायनिश्चयकृता प्रार्थना, न तु स्वाम्यभिप्रायसंशयकालीना । तथा सति तत्रापीच्छैव कारणत्वेन पर्यवस्यतीति तत्र प्रार्थनाया व्यापारतामात्रं सेत्स्यति । संशयकालीनायास्तु तदपि न । प्रत्युताधीरत्वज्ञापकतया क्रोधोपेक्षावहतया वा बाधकत्वञ्च । एतेनैव भ्रमकालीनापि व्याख्यातैव । किञ्च, यथा तथास्तु, स्वस्य जीवत्वेनाल्पज्ञत्वात् स्वमनोरथस्याप्यल्पत्वात्प्रार्थितस्तावदेव दास्यति कुब्जाया इव । कुमनीषित्वञ्चाधिकं भविष्यति । अप्रार्थितस्तु प्रभुरलौकिकत्वात्ततोनन्तगुणं दास्यति । तदुक्तं "मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुरि"ति । तदेतदुक्तं प्रार्थिते वा ततः किं स्यात्स्वाम्यभिप्रायसंशयादिति ।

ચલો એકવાર માની પણ લો કે પ્રભુ પ્રાર્થના કરવાથી માંગેલી વસ્તુ દઈ પણ દેતા હોય પરંતુ ત્યાં પણ એમ સમજો કે જ્યાં આપણને ભગવાનના અભિપ્રાયમાં પૂર્ણ નિષ્ઠા છે, એવી પ્રાર્થના તો ફલિત થઈ જશે પરંતુ જ્યાં આપણને આપણા સ્વામી-ભગવાનનાજ અભિપ્રાયમાં સંશય છે, એવી પ્રાર્થના તો સિદ્ધ નહીં થાય. આવી પરિસ્થિતિમાં સર્વત્ર ભગવાનની ઈચ્છાજ મૂળકારણ સિદ્ધ થાય છે, પ્રાર્થના તો ક્રિયા માત્ર રહી જાય છે, અને ભગવાનના અભિપ્રાયમાં સંશય કરવાવાળી પ્રાર્થના તો છતાય સિદ્ધ નથી થતી. આવી પ્રાર્થના તો ઉલ્ટાની આપણી અધીરતા બતાવી રહી છે અને તેનાથી ભગવાન કુપિત થઈ શકે છે અથવા આપણી ઉપેક્ષા કરી શકે છે. તેથી એવી પ્રાર્થના કરવી આપણા માટે બાધક છે. આ પ્રકારથી અમે અહીં ભગવાનમાં સંશય રાખવાવાળી પ્રાર્થનાની વ્યાખ્યા કરી દીધી છે. અને, ચાલો ભલેને કાંઈ પણ હોય પરંતુ જીવતો અલ્પજ્ઞ છે અને તેથી એના મનોરથો તો અલ્પજ હોય છે તેથી ભગવાન પણ તેને કુબ્જાની જેમ અલ્પજ આપે છે. (શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કુબ્જાનો પ્રસંગ આવે છે, જ્યાં ભગવાને તેના પર કૃપા કરીને તેના વાંકાઅંગને સીધું કરીને તેને એક સુંદર સ્ત્રી બનાવી દીધી. આના પછી જ્યારે તેણે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવા ચાહ્યું તો ભગવાન એની વાત વણસાંભળી કરીને પધારી ગયા. ટીકાકાર આ પ્રસંગ દ્વારા સમજાવી રહ્યા છે કે જીવ અલ્પજ્ઞ હોય છે તેથી કુબ્જાએ સુંદર શરીર તો પ્રાપ્ત કરી લીધું પણ મુખ્યફલ ભગવત્પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી ગઈ. આજ પ્રકારે જીવ પણ પોતાની અલ્પજ્ઞ બુદ્ધિથી તુચ્છ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરીને પ્રસન્ન થઈ જાય છે તો ભગવાન પણ તેને તેટલુંજ આપી તેને પ્રસન્ન કરી દે છે, પરંતુ તેને એ આભાસ નથી રહેતો કે કદાચ ભગવાને તેના માટે તેનાથી કાંઈક ઘણી કિંમતી વસ્તુ આપવાની નિશ્ચિત કરી રાખી હોય, આ અર્થ છે. કુબ્જાના પ્રસંગ માટે જુઓ શ્રી. ભા. १०/४२/१.....१३) આ પ્રકારે જીવમાં કુબુદ્ધિ પણ વધે છે. અને જો પ્રાર્થના નહીં કરીએ તો અલૌકિક પ્રભુ અનંતગણુ આપી દે છે. આજ વાત, "ભગવાનના દર્શનથી ગોપીઓને એટલો આનંદ થયો કે તેમનાં હૃદયની બધી વ્યાધિ દૂર થઈ ગઈ. જેમ કર્મકાંડની શ્રુતિઓ ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરતાં-કરતાં તેમના માહાત્મ્યજ્ઞાનના વિષયમાં બોલવા લાગી જાય છે અને પોતાના સમસ્ત મનોરથોની ઉપર ઉઠીને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે, તેમ ગોપીઓને સમસ્ત મનોરથોથી અધિક સુખ પ્રાપ્ત થયું (શ્રી. ભા. १०/३२/१३)", આ વાક્યથી કહી છે. આને જ આચાર્યચરણોએ "ભગવાનનો અભિપ્રાય શું છે ? એ સમજવું મુશ્કેલ છે, તેથી પ્રાર્થના કરવાથી પણ શું લાભ થશે ?", આ વાક્ય દ્વારા કહયું છે.

चलो एक बार मान भी लें कि प्रभु प्रार्थना करने से माँगी हुई वस्तु दे भी देते हों परंतु वहाँ भी यह समझिए कि जहाँ हमें भगवान के अभिप्राय में पूर्ण निष्ठा है, ऐसी प्रार्थना तो फलित हो जायेगी परंतु जहाँ हमें हमारे स्वामी-भगवान के ही अभिप्राय में संशय है, ऐसी प्रार्थना तो सिद्ध नहीं होगी । इस परिस्थिति में सर्वत्र भगवान की इच्छा ही मूलकारण सिद्ध होता है, प्रार्थना तो क्रिया मात्र रह जाती है, और भगवान के अभिप्राय में संशय करनेवाली प्रार्थना तो फिर भी सिद्ध नहीं होती । ऐसी प्रार्थना तो उल्टे हमारी अधीरता बता रही है अतः इस से भगवान कुपित हो सकते हैं या हमारी उपेक्षा कर सकते हैं । अतः ऐसी प्रार्थना करनी हमारे लिए बाधक है । इस प्रकार से हमने यहाँ भगवान के अभिप्राय में संशय रखने वाली प्रार्थना की व्याख्या कर दी है । और, चलो भले ही कुछ भी हो परंतु जीव तो अल्पज्ञ है और इससे उसके मनोरथ भी अल्प ही होते हैं अतः भगवान भी उसे कुब्जा की भाँति अल्प ही देते हैं । श्रीमद्-भागवत में कुब्जा का प्रसंग आता है जहाँ भगवान ने उस पर कृपा करके उसके टेढ़े अंग सीधे करके उसे एक सुंदर स्त्री बना दिया । इसके पश्चात् जब उसने भगवान

की प्राप्ति करनी चाही तो भगवान उसकी बात अनसुनी करके पधार गये । टीकाकार इस प्रसंग द्वारा यह समझाना चाह रहे हैं कि जीव अल्पज्ञ होता है इसी कारण कुब्जा ने सुंदर देह तो प्राप्त कर ली परंतु मुख्य फल भगवत्प्राप्ति से वंचित रह गई । इसी प्रकार जीव भी अपनी अल्पज्ञ बुद्धि से तुच्छ वस्तुओं को प्राप्त करके प्रसन्न हो जाता है तो भगवान भी उसे उतना ही देकर उसे प्रसन्न कर देते हैं परंतु उसे यह आभास नहीं रहता कि कदाचित् भगवान ने उसके लिए इससे कहीं अधिक मूल्यवान वस्तु देनी निश्चित कर रखी हो, यह अर्थ है । कुब्जा के प्रसंग के लिए देखें श्री. भा. १०/४२/१.....१३ । इस प्रकार से जीव में कुबुद्धि भी बढ़ती है । और यदि प्रार्थना नहीं करेंगे तो अलौकिक प्रभु अनंत गुना दे देते हैं । यही बात "भगवान के दर्शन से गोपियों में इतना आनंद हुआ कि उनके हृदय की सारी व्याधि मिट गई । जैसे कर्मकांड की श्रुतियाँ भगवान का प्रतिपादन करते-करते उनके माहात्म्यज्ञान के विषय में बोलने लग जाती हैं और अपने समस्त मनोरथों से उपर उठ कर कृतकृत्य हो जाती हैं, वैसे गोपियों को समस्त मनोरथों से कहीं अधिक सुख प्राप्त हुआ (श्री. भा. १०/३२/१३)" इस वाक्य द्वारा कही गई है । इसी को आचार्यचरणों ने "भगवान का अभिप्राय क्या है ? यह समझना कठिन है अतः प्रार्थना करने से भी क्या लाभ होगा ?" इस वाक्य द्वारा कहा है ।

तथा च प्रार्थनेन दाने विवेकस्य सामर्थ्यनाशः, अदाने खेदात् स्वरूपनाशस्ततोस्माद्बाधकादेवं विचारेण स रक्षणीय इति भावः । एतेन कामनायाः पूरकं साधनान्तरं कैमुतिकादेव निरस्तम् । प्रार्थनैव चेन्निष्फला काम्यकर्माणि किमुतेति । 'सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखञ्चान्यदुपारमं वा, विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान्वदेन्न" इति तृतीयस्कन्धे काम्यकर्मणां फलव्यभिचारस्यानिष्टहेतुत्वस्य च विदुरेणैव दर्शितत्वात् । न च साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमात्फलव्यभिचारो न प्रामावसर इति शङ्क्यम्, दक्षयज्ञादिवत् साङ्गताया एव दुर्घटत्वात् । इदं यथा तथा "कर्मणां गहनागतिरि"त्यत्र निबन्धे प्रपञ्चितमिति ततोऽवधेयम् ।

પ્રાર્થના કરવાથી જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, તો વિવેક રાખવાનું સામર્થ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે અને જો પ્રાર્થના કરવા પર પણ મનોવાંછિત વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી તો મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને એનાથી તો વિવેકનું સ્વરૂપજ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી "પ્રાર્થના કરવી બાધક છે" આ વિચાર દ્વારા વિવેકની રક્ષા કરવી જોઈએ, આ ભાવ છે. આ પ્રકારે આપણી કામનાઓને પૂર્ણ કરવાવાળા ભગવાનથી અતિરિક્ત અન્ય સાધનો તો કૈમુતિક-ન્યાયથીજ નિરસ્ત થઈ જાય છે. (કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં જ્યાં પ્રાર્થના કરવાની જ નિષિદ્ધ હોય તો ત્યાં કામનાઓને પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાનથી અતિરિક્ત અન્ય સાધનોનો આશ્રય કરવો તો તેમેય નિષિદ્ધ થઈ જાય છે એવો અર્થ છે.) જ્યાં જીવ દ્વારા કરેલી પ્રાર્થના જ નિષ્ફળ થઈ શકતી હોય ત્યાં અન્ય કર્મોના નિષ્ફળ થઈ જવા માટે શું કહેવું ? શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં, "હે ભગવન્ ! સંસારમાં બધા લોકો સુખ માટેજ કર્મો કરે છે પરંતુ તે કર્મોથી ન તો તેમને સુખ મળે છે અને ન તો તેમના દુઃખો દૂર થાય છે (શ્રી. ભા. ૩/૫/૨)", આ વાક્ય દ્વારા વિદુરજીએ કર્મોની નિષ્ફળતા અને અનિષ્ટતા બતાવી છે. અહીં એ શંકા કરવી ઉચિત નથી કે જો પદ્ધતિસહિત, અંગસહિત વૈદિકકર્મો કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ નથી જતાં અને ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય જ છે. કેમકે પ્રજાપતિદક્ષ નો યજ્ઞ વિધિપૂર્વક થવા છતાં પણ નષ્ટ થઈ ગયો હતો. (જુઓ શ્રીમદ્-ભાગવત ચતુર્થ સ્કંધનો પાંચમો અધ્યાય) આજ વાતને આચાર્યચરણોએ નિબંધમાં "કર્મમાર્ગમાં ફલ પ્રાપ્ત કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે (સર્વ. /૨૫૮)", આ શ્લોકમાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે તેથી ત્યાં જોઈ લેવું જોઈએ.

प्रार्थना करने से जब प्राप्त होता है, तो विवेक रखने की सामर्थ्य नष्ट हो जाती है और यदि प्रार्थना करने पर भी मनोवांछित वस्तु प्राप्त नहीं होती तो मन में खेद उत्पन्न होता है और इससे तो विवेक का स्वरूप ही नष्ट हो जाता है । अतः 'प्रार्थना करनी बाधक है' इस विचार के द्वारा विवेक की रक्षा करनी चाहिए, यह भाव है । इस प्रकार हमारी कामनाओं को पूर्ण करने वाले भगवान के अतिरिक्त अन्य साधन तो कैमुतिक-न्याय से ही निरस्त हो जाते हैं । कहने का अर्थ यह कि पुष्टिमार्ग में जहाँ प्रार्थना करनी ही निषिद्ध बताई गयी हो वहाँ कामनाओं को पूर्ण करने के लिए भगवान से अतिरिक्त अन्य साधनों का आश्रय करना तो वैसे ही निषिद्ध हो जाता है, यह अर्थ है । जब जीव द्वारा की गई प्रार्थना ही निष्फल हो सकती हो तो अन्य कर्मों के निष्फल हो जाने में क्या कहना ? श्रीमद्-भागवत में "हे भगवन् ! संसार में सभी लोग सुख के ही लिए कर्म करते हैं परंतु उन कर्मों से न तो उन्हें सुख प्राप्त होता है और न ही उनके दुःख दूर होते हैं (श्री. भा. ३/५/२)" इस वाक्य द्वारा विदुरजी ने कर्मों की निष्फलता एवं अनिष्टता बताई है । यहाँ यह शंका करनी उचित नहीं है कि, यदि पद्धतिसहित, अंगसहित वैदिककर्म किए जाएँ तो वह निष्फल नहीं जाता और फल अवश्य प्राप्त होता ही हैं । क्योंकि प्रजाप्रति-दक्ष का यज्ञ विधिपूर्वक होने के बाद भी नष्ट हो गया था । देखें श्रीमद्-भागवत चतुर्थ स्कंध का पाँचवां अध्याय । इसी बात को आचार्यचरणों ने निबंध में "कर्ममार्ग में फल प्राप्त करना बड़ा कठिन है (सर्व. /२६८)" इस श्लोक में विस्तारपूर्वक समझाया है अतः वहाँ देख लेना चाहिए ।

नन्वस्त्वेवम्, तथापि निन्दावाक्यात्कुब्जादावप्यभिप्रायाऽज्ञानादेव प्रार्थनस्य तथात्वं, ज्ञाने तु न तथा दोष इति स्वाभिलाषपूर्त्यर्थं प्रभुर्विज्ञापनीय एवेति चेन्नेत्याहुः सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र ब्रह्माण्डे अन्तर्बहिश्च तस्य स्वामिनः सर्वं वस्तुमात्रमस्तीति शेषः । हीतियुक्तं क्रीडार्थत्वात्, सर्वसामर्थ्यञ्च तस्यैव, ''यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः,'' ''सर्वस्य वशी सर्वस्येशान,'' इत्यादि श्रुतेः । तथा च यदि दित्सेत् सर्वज्ञत्वादस्मदभिलाषं ज्ञात्वा तदैव दद्यात् । यदि जीवे तत्फलानुभवासामर्थ्यं पश्येत्तदपि विदद्यात् । तन्मनोभिलषितप्रकारेणैव स्वस्मिन्नपि तथात्वं प्रकटीकृत्य वा तन्मनोरथं पूरयेत् ।

ચાલો માનીલો કે આ ઠીક છે પરંતુ કુબ્જાને ભગવાનના મૂળ અભિપ્રાયની ખબર ન હતી, તેથી તેણે ક્ષુદ્ર પ્રાર્થના કરી અને મુખ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિથી વંચિત થઈ ગઈ પરંતુ જો કોઈને ભગવદ્-અભિપ્રાયનું જ્ઞાન હોય તો ? ત્યારે તો કોઈ દોષ નથી ને ? ત્યારે તો પોતાની અભિલાષાઓની પૂર્તિ માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવીજ જોઈએ-જો એવી શંકા હોય તો એનું સમાધાન આચાર્યચરણો ''**सर्वत्र**'' વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યાં છે. આનો અર્થ એ છે કે બ્રહ્માંડમાં બહાર અંદર સર્વત્ર બધી વસ્તુ માત્ર ભગવાનનીજ છે. ''**हि**'' શબ્દથી આ અર્થની યોગ્યતા બતાવી છે કેમકે સમસ્ત બ્રહ્માંડની રચના પ્રભુએ પોતાની ક્રીડા માટે કરી છે. તેથી, ''જે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન છે'', ''બધાને વશમાં કરવાવાળા અને બધાના સ્વામી (બૃહ. ઉપ. ૪/૪/૨૨)'', વગેરે શ્રુતિઓ દ્વારા સર્વસામર્થ્ય ભગવાનનું જ છે. તેથી તેઓ જો આપવા માંગે તો સર્વજ્ઞ હોવાથી આપણી અભિલાષાઓ ને જાણીને તેજ સમયે આપી દે છે. જો જીવમાં ભગવાન દ્વારા આપેલી વસ્તુનો અનુભવ કરવાની સામર્થ્ય ન જુએ તો પણ આપી દે છે. અથવા જીવના મનોભિલષિત પ્રકારથી (અર્થાત્ મનમાં જેવી અભિલાષા કરી હતી તેવા પ્રકારથી) પોતાનામાં પણ આપી દેવાની અભિલાષા પ્રકટ કરીને તેના મનોરથો ને પૂર્ણ કરે છે.

चलिए मान लें कि यह ठीक है परंतु कुब्जा को भगवान का मूल अभिप्राय ज्ञात नहीं था, इसी कारण उसने क्षुद्र प्रार्थना की और मुख्य भगवत्प्राप्ति से वंचित रह गई परंतु यदि किसी को भगवद्-अभिप्राय का ज्ञान हो तो ? तब तो कोई दोष नहीं है न ? तब तो अपनी अभिलाषाओं की पूर्ति के लिए भगवान से प्रार्थना करनी ही चाहिए - यदि ऐसी शंका हो तो इसका समाधान आचार्यचरण सर्वत्र इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि ब्रह्मांड में बाहर-भीतर सर्वत्र सभी वस्तु मात्र भगवान की ही हैं । 'हि' शब्द से इस अर्थ की युक्तता बताई गई है क्योंकि समस्त ब्रह्मांड की रचना प्रभु ने अपनी क्रीडा के लिए की है । अतः ''जो सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान है'' ''सबको वश में रखने वाला और सबका स्वामी'' इत्यादि श्रुतियों के द्वारा सर्वसामर्थ्य भी भगवान की ही है । अतः यदि वे देना चाहें तो सर्वज्ञ होने के नाते हमारी अभिलाषाओं को जानकर उसी समय दे देते हैं । यदि जीव में भगवान द्वारा दी गई वस्तु का अनुभव करने की सामर्थ्य न देखें, तब भी दे देते हैं । (अर्थात् जीव भले ही यह समझ न पा रहा हो कि उसे मिलने वाली वस्तुएँ भगवान ने ही उसे दी है, फिर भी भगवान उसे दे देते हैं, यह अर्थ है) अथवा जीव के मनोभिलषित प्रकार से अर्थात् मन में जैसी अभिलाषा की थी, वैसे प्रकार से अपने आप में भी देने की अभिलाषा प्रकट करके उसके मनोरथों को पूर्ण करते हैं ।

एतदपि, ''एवं सन्दर्शिताह्यङ्ग हरिणा भृत्यवश्यता, गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्यत्,'' ''दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भृत्यवश्यताम्''त्यादिभिरुक्तम् । एवं सत्यपि यत्र ददाति तस्मान्न दित्सतीति निश्चितम् । निश्चिते चाभिप्राये प्रार्थना न प्राप्तावसरेति न प्रार्थनीय इत्यर्थः । एतदेवाभिसन्धाय श्रीमत्प्रभुचरणैरुक्तं, ''यथा वयं तदीयाः स्मस्तथा सोपि निसर्गतः, अस्मत्प्रभुरतश्चिन्ता नैहिके पारलौकिक'' इति ।

આ વાત પણ, ''હે પરીક્ષિત ! આ સંપૂર્ણ જગત એમના વશમાં છે છતાં પણ ખાંડણિયા થી બંધાઈને તેમણે એ વાત બતાવી દીધી કે તેઓ ભક્તોના વશમાં છે (શ્રી. ભા. ૧૦/૯/૧૯)'' ''સર્વશક્તિમાન ભગવાન ગોપીઓના ફોસલાવા પર બાળકની જેમ નાચવા લાગતા (શ્રી. ભા. ૧૦/૧૧/૭)'', ''સર્વશક્તિમાન ભગવાન પોતાની બાલલીલાઓથી વ્રજવાસીઓને આનંદિત કરતા અને સંસારને એ બતાવતા કે હું પોતાના સેવકોના વશમાં છું (શ્રી. ભા. ૧૦/૧૧/૯)'', આ પ્રકારે તે શ્લોકોમાં કહી છે. આવું થવા છતાં પણ ભગવાન જો કોઈને આપતા નથી, તો તેઓ તેને આપવા નથી માંગતા, આ નિશ્ચિત્ થાય છે. અને જો પ્રભુએ આપવાનું નિશ્ચિત્ કર્યું હોય તો પછી પ્રાર્થનાના માટે કોઈ અવસર જ નથી રહી જતો તેથી પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ, આ અર્થ છે. આ વાતને સમજાવવા માટે પ્રભુચરણોએ, ''જેમ આપણે તેમના છીએ, તેજ રીતે સ્વભાવથી તેઓ પણ આપણા છે તેથી અમને ન લૌકિકની ચિંતા છે ન અલૌકિકની (નવ. વિ. ૮/૫), આ વાક્ય કહ્યું છે.

यह बात भी ''हे परीक्षित ! यह संपूर्ण जगत उनके वश में है परंतु फिर भी ऊखल से बँध कर उन्होंने यह बात दिखला दी कि वे भक्तों के वश में हैं (श्री. भा. १०/९/१९)'', ''सर्वशक्तिमान भगवान गोपियों के फुसलाने पर बालक के समान नाचने लगते (श्री. भा.

१०/११/७)'', ''सर्वशक्तिमान भगवान अपनी बाललीलाओं से व्रजवासियों को आनंदित करते और संसार को यह दिखाते कि मैं अपने सेवकों के वश में हूँ (श्री. भा. १०/११/९)'' इस प्रकार से इन श्लोकों में कही गयी है । इतना होने पर भी भगवान यदि किसी को नहीं देते, तो वे उसको देना नहीं चाहते, यह निश्चित् होता है । और यदि प्रभु को देना निश्चित् हो जाय तो फिर प्रार्थना के लिए कोई अवसर ही नहीं रह जाता है अतः प्रार्थना नहीं करनी चाहिए, यह अर्थ है । इसी बात को समझाने के लिए प्रभुचरणों ने ''जैसे हम उनके हैं, वैसे ही स्वभाव से वे भी हमारे हैं अतः हमें न लौकिक की चिंता है न अलौकिक की (नव वि. /८/५) यह वाक्य कहा है ।

एवं कामितपूरकाद्रक्षणप्रकार उक्तः । अतः परं कामनातो रक्षणप्रकारो वक्तव्यस्तं वक्तुमाहुरभिमान इत्यादि ।

अभिमानश्च सन्त्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ।

अभिमानो गर्वः । यौगिकार्थग्रहणे अभितः उभयतो मानोऽभिमानः, स्वतः परतश्च चित्तसमुन्नतिः पूजा वा । तत्सर्वमत्राभिमान इत्यनेन सङ्गृह्यते । चकारात्तत्साधनादिश्च । स सम्यक् लौकिकप्रकारेण त्याज्यः । तत्र हेतुः, स्वाम्यधीनत्वभावनादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । स्वस्य स्वाम्यधीनत्वं विभाव्य त्याज्य इत्यर्थः । कामनामूलं हि गर्वश्चित्तोन्नतिः पूजा च । अहमीदृशः, ईदृशकुलोत्पन्नः, ईदृग्भिः प्रशस्यः, इत्यायनुसन्धान एव । तदनुरूपाकामनादर्शनात् । तदनुत्पत्तिर्निवृत्तिश्च स्वाम्यधीनत्वभावनया, तद्वतां तददर्शनात् ।

આ પ્રકારે અહીં આ વિવેકદ્વારાજ કામનાઓની પૂર્તિ થાય છે તેથી તેનો રક્ષણપ્રકાર કહ્યો છે. પરંતુ કામનાઓથી વિવેકને બચાવી રાખવો જોઈએ તેથી આચાર્યચરણો એને **અભિમાનः** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

અભિમાનનો અર્થ થાય છે-ગર્વ કરવો. અભિમાનનો યૌગિક અર્થ છે - આત્મશ્લાઘા (અર્થાત્ સ્વયંની પ્રશંસા સ્વયંજ કરવી) કરવી અથવા બીજાઓથી પોતાની સ્તુતિની કામના કરવી, આ રીતે બંને બાજુથી પોતાનું માન ચાહવું. આ બધું અહીં અભિમાન શબ્દથી કહેવાઈ રહ્યું છે. **''च''** શબ્દથી અભિમાન ઉત્પન્ન કરવામાં સહયોગી સાધન પણ ગણી લેવા જોઈએ. આ સમસ્ત અભિમાનોનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અહીં **''सन्त्याज्यः''** શબ્દમાં **''सम्''** ઉપસર્ગનો અર્થ એ છે કે - આ સમસ્ત અભિમાન લૌકિકપ્રકારો દ્વારા બધી રીતે છોડી દેવા જોઈએ. કઈ રીતે છોડી દેવાં જોઈએ ? તો તેનો ઉત્તર આચાર્યચરણોએ **''स्वाम्यधीनत्व भावनात्''** પદદ્વારા આપ્યો છે. **''भावनात्''** શબ્દમાં **''ल्यप्''** પ્રત્યયનો લોપ થઈને પંચમીવિભક્તિ થઈ છે. આનાથી ''અમે અમારા સ્વામીને અધીન છીએ'' આ પ્રકારની ભાવના કરીને અભિમાન છોડી દેવું જોઈએ, આ અર્થ છે. કામનાઓને કારણેજ ગર્વ થાય છે અથવા આ આત્મશ્લાઘા થાય છે. ''હું આવો છું'', ''આવા કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છું'', ''આવા લોકો મારી પ્રશંસા કરે છે'', આ પ્રકારની વિચારધારા રાખવીજ ''અભિમાન'' છે. કેમકે કામનાઓ તેવીજ હોય છે. આવા અભિમાનની ઉત્પત્તિ ન થવી અથવા ઉત્પન્ન થયેલાં અભિમાનની નિવૃત્તિ આપણા સ્વામીના પ્રતિ અધીનતાની ભાવનાથી થાય છે કેમકે જેઓ આ પ્રકારની ભાવના કરે છે, તેમનામાં અભિમાનની વૃત્તિ દેખાતી નથી.

इस प्रकार से यहाँ इस विवेक द्वारा ही कामनाओं की पूर्ति होती है अतः इसका रक्षणप्रकार कहा गया है । परंतु कामनाओं से विवेक की रक्षा करनी चाहिए अतः इसे **अभिमानः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

अभिमान का अर्थ होता है- गर्व करना । अभिमान का यौगिक अर्थ है-आत्मश्लाघा अर्थात् स्वयं की प्रशंसा स्वयं ही करनी करनी या दूसरों से अपनी स्तुति की कामना करनी, इस तरह दोनों ओर से अपना मान चाहना । ये सभी यहाँ अभिमान शब्द से कहे जा रहे हैं । 'च' शब्द से अभिमान उत्पन्न करने में सहयोगी साधन भी गिन लेने चाहिए । इन समस्त अभिमानों का त्याग कर देना चाहिए । यहाँ **सन्त्याज्यः** शब्द में 'सम्' उपसर्ग का अर्थ है-ये समस्त अभिमान लौकिकप्रकारों द्वारा भलीभाँति त्याग देने चाहिए । क्यों त्याग देने चाहिए ? तो इसका उत्तर आचार्यचरणों ने **स्वाम्यधीनत्वभावनात्** पद द्वारा दिया है । 'भावनात्' शब्द में 'ल्यप्' प्रत्यय का लोप होकर पंचमीविभक्ति हुई है । इससे ''हम हमारे स्वामी के अधीन हैं'' इस प्रकार की भावना करके अभिमान त्याग देना चाहिए, यह अर्थ है । कामनाओं के कारण ही गर्व होता है अथवा आत्मश्लाघा होती है । 'मैं ऐसा हूँ', 'ऐसे कुल में उत्पन्न हुआ हूँ', ''ऐसे लोग मेरी प्रशंसा करते हैं'' इस प्रकार की विचारधारा रखनी ही 'अभिमान' है । क्योंकि कामनाएँ ऐसी ही होती हैं । ऐसे अभिमान की उत्पत्ति न होनी अथवा उत्पन्न हुए अभिमान की निवृत्ति हमारे स्वामी के प्रति अधीनता की भावना द्वारा होती है क्योंकि जो इस प्रकार की भावना करते हैं, उनमें अभिमान की वृत्ति दिखाई नहीं देती ।

किञ्च, गर्वादिजनकस्य स्वोत्कर्षस्यापि तदधीनत्वमेव, तस्य सर्वकारणत्वाद्भावनीयम् । तथा सति यथेदं सम्पादितवान् तथाऽन्यदपि सम्पादयिष्यतीत्यपार्था कामना, तन्मूलो गर्वादिश्चेत्यादिभावनेन तन्निवार्य विवेको रक्षणीय इति भावः । एतेनेदमपि ज्ञापितम्, यद्भक्तानां दासत्वान्न स्वतोभिमानसम्भवः, किन्तु, दुःसङ्गादिवशात् । सोपि दासधर्मस्य स्वाम्यधीनत्वस्य भावनात्त्याज्यः ।

कदाचित्प्रभुः कृपया तदधीनत्वं स्वस्मिन् प्रदर्शयेत्तथा वा सेवां कारयेत्तदापि, तद्भावनात्स न कार्यस्त्याज्यश्च । यदि वा स्वतन्त्रेच्छत्वाद्दण्डं कुर्यात्तदा खेदोपि त्याज्य इति चकारोऽनुक्तसमुच्चायकः । अत्र हेतुवचनाद्देहाभिमाननिवृतिस्तु न विवक्षितेति प्रतिभाति । अथ विवक्षिता तदा सेवनशरणागतप्रतिकूलदेहाध्यासनिवृत्तिर्ग्राह्येति न विवादलेशः ।

અને, ગર્વ વગેરે ને ઉત્પન્ન કરનાર અમારો ઉત્કર્ષ પણ ભગવાનનેજ અધીન છે, આ ભાવના કરવી જોઈએ. કેમકે સમસ્ત કાર્યોના કારણભૂત તત્ત્વ કેવળ ભગવાનજ છે. તેથી એ સમજવું જોઈએ કે, જે પ્રકારે ભગવાને આટલું આપી દીધું છે, તેમ વધારે પણ આપશે તેથી ભગવાન પાસે કોઈ પણ કામના કરવી વ્યર્થ છે, આવી ભાવના રાખીને તે કામનાઓનું મૂળ કારણ ગર્વને દૂર કરીને ''વિવેક'' ની રક્ષા કરવી જોઈએ, આ ભાવ છે. ઉપર્યુક્ત વિશ્લેષણથી એ પણ સમજાય છે કે, ભક્ત તો પ્રભુના દાસ હોય છે તેથી તેમને પોતાના વિષયમાં અભિમાન નથી થતું પરંતુ દુઃસંગથી થઈ જાય છે. આ અભિમાન પણ દાસધર્મની ભાવના રાખીને અને પોતાની ભગવાન પ્રત્યેની અધીનતાની ભાવના રાખીને છોડી દેવું જોઈએ. જો કદાચ એવું પણ થઈ જાય કે ભગવાન આપમેળે ભક્ત પ્રત્યે પોતાની અધીનતા બતાવે કે પછી ભક્ત પાસે પોતાની સેવા કરાવે, તો પણ પ્રભુના પ્રત્યે અધીનતાની ભાવના રાખીને અભિમાન તો નજ કરવું જોઈએ અને સર્વથા છોડી દેવું જોઈએ. અને જો ભગવાન પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી દંડ આપે તો ખેદ પણ ન કરવો જોઈએ, આ ''**च**'' શબ્દનો અર્થ છે. અહીં ''**स्वाम्यधीनत्वभावनात्**'' શબ્દથી દેહાભિમાન ની નિવૃત્તિ નથી કહેવામાં આવી રહી એવું લાગે છે, કેમકે જો આપણે પ્રભુને અધીન હોવાની ભાવના કરી રહ્યા છીએ તો દેહ પર અભિમાન કરવાનો ત્યારે ક્યાં અવકાશ રહી જાય છે ? અને જો ''દેહાભિમાન'' નો અર્થ લેવો જ હોય તો, ભગવત્સેવા અથવા ભગવાનની શરણાગતિમાં બાધા ઉત્પન્ન કરવાવાળા દેહ-અધ્યાસની નિવૃત્તિ થવાનો અર્થ લઈ શકાય છે, તેથી અહીં કોઈ પણ પ્રકારની અસ્પષ્ટતા અને કોઈ પણ વિવાદ માટે જગ્યા નથી.

और, गर्व से उत्पन्न हुआ हमारा उत्कर्ष भी भगवान के ही अधीन है, यह भावना करनी चाहिए । क्योंकि समस्त कार्यों के कारणभूत तत्व केवल भगवान ही हैं । अतः यह समझना चाहिए कि, जिस प्रकार से भगवान ने इतना दे दिया है, वैसे और भी दे देंगे अतः भगवान से कोई कामना करनी व्यर्थ है, ऐसी भावना रखते हुए उन कामनाओं के मूल कारण गर्व को दूर करके विवेक की रक्षा करनी चाहिए, यह भाव है । उपर्युक्त विश्लेषण से यह भी ज्ञात होता है कि, भक्त तो प्रभु के दास होते हैं अतः उन्हें स्वतः अपने विषय में अभिमान नहीं होता परंतु दुःसंग से हो जाता है । यह अभिमान भी दासधर्म की भावना रखते हुए एवं अपने भगवान के प्रति अधीनता की भावना रखते हुए त्याग देना चाहिए । यदि कभी ऐसा भी हो जाय कि भगवान अपनेआप में भक्त के प्रति अपनी अधीनता दिखाएँ या फिर भक्त से अपनी सेवा करवाएँ, तब भी, प्रभु के प्रति अधीनता की भावना रखते हुए अभिमान तो नहीं करना चाहिए और सर्वथा त्याग देना चाहिए । और यदि भगवान अपनी स्वतंत्र इच्छा से दंड दें, तो खेद भी नहीं करना चाहिए, यह 'च' शब्द का अर्थ है । यहाँ **स्वाम्यधीनत्वभावनात्** शब्द से देहाभिमान की निवृत्ति नहीं कही जा रही है, ऐसा लगता है क्योंकि जब हम प्रभु के अधीन होने की भावना कर रहे हैं तो देह पर अभिमान करने का तब कहाँ अवकाश रह जाता है ? और यदि 'देहाभिमान' का अर्थ लेना ही हो तो, भगवत्सेवा या भगवान की शरणागति में बाधा उत्पन्न करनेवाले देह-अध्यास की निवृत्ति होने का अर्थ लिया जा सकता है, अतः यहाँ किसी भी प्रकार की अस्पष्टता एवं किसी विवाद के लिए अवकाश नहीं है ।

एवमान्तरो रक्षणप्रकार उक्तः । अतः परं बाह्यं वदिष्यन्त उक्तरीत्याभिमानत्यागेन रक्षणे तत्सिद्ध्यभिज्ञापकं भगवदाज्ञारूपमवान्तरफलमिव प्रदर्शयन्तस्तस्यां स्वाज्ञाविरुद्धायामुभयतः पाशारज्जुरिति शङ्कामपि वारयन्तः, प्रयोजकविभागेन स्वरूपविभागेन विषयविभागेन च व्यवस्थामाहुर्विशेषत इत्यादि ।

विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादन्तःकरणगोचरः ॥ ३ ॥

तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् । ॥ ४ ॥

उक्तहेतुर्हेतुपञ्चम्या अत्राप्यन्वेति । अन्यथास्य ग्रन्थस्याकस्मिकता स्यात् । सेवादेर्हेतुत्वपक्षेऽपि स्वाम्यधीनत्वभावनस्य तत्राप्यावश्यकत्वात्सहकारित्वमदण्डवारित्वमेव । तथा च तस्मात्तत्सहकृतसेवादेर्विशेषतः श्रीमदाचार्याज्ञातो विशेषमाधिक्यं विषयीकृत्य वाऽऽग्रहबोधकप्रकारतो वा दैहिकादाधिक्यं वैलक्षण्यं विषयीकृत्य वा चेद्भगवत आज्ञा स्यात्, तदा तत्प्रयोजकं विचारणीयं, किमयमन्तःकरणगोचरो न वा ।

આ પ્રકારે વિવેક ના આંતરિક રક્ષણનો પ્રકાર કહી દીધો છે. હવે તેના પછી આચાર્યચરણો બાહ્ય પ્રકાર કહી રહ્યા છે. ઉપર કહેલી રીતિ-અનુસાર અભિમાન છોડી દીધા પછી વિવેકનું રક્ષણ થવા પર ભગવાન સ્વયં ભક્તને સાનુભાવ બતાવે છે

અને સ્વયં આજ્ઞા દેવાનો આરંભ કરે છે. આનાથી એ સમજાય છે કે હવે ''વિવેક'' સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ ભગવદાજ્ઞા અને આચાર્યચરણોની આજ્ઞામાં કોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું ? આવી પરિસ્થિતિમાં આચાર્યચરણો ''તે ભગવદ્-આજ્ઞાનું પ્રયોજન શું છે ?'', ''તે આજ્ઞાનુ સ્વરૂપ શું છે ?'' અને ''તે આજ્ઞા કયા વિષયમાં છે ?'' વગેરે વાતોના વિચારવિનિમય દ્વારા આવી ''આગળ કુવો તો પાછળ ખાઈ'' જેવી પરિસ્થિતિથી કામ લેવાની વ્યવસ્થા **''વિશેષતઃ''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

પૂર્વના શ્લોકમાં પોતાના સ્વામીની અધીનતાનું કારણ બતાવ્યું હતું, જે હેતુ ને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે ભગવદ્સેવા કરવાની છે. આજ કારણે ત્યાં **''स्वाम्यधीनत्वभावनात्''** પદમાં હેતુ-અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ થયેલી. તેજ હેતુ અર્થાત્ પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પોતાની અધીનતાની ભાવનાનો હેતુ રાખીને અહીં **''विशेषतः''** પદમાં પણ પંચમી-વિભક્તિ માનીને અર્થ કરી લો. કેમકે જો તે હેતુ નહીં માનીએ તો આ સંપૂર્ણ ગ્રંથજ વ્યર્થ થઈ જશે. અને તેમજ, જો ભગવદ્સેવાનો હેતુ માનીએ તો ત્યાં પણ પોતાના સ્વામી-ભગવાન પ્રત્યે અધીનતાની ભાવના કરવી આપણા માટે આવશ્યક છેજ તેથી બંને તરફથી એવો અર્થ કરવામાં કોઈ આપત્તિ નથી. અને આ પ્રકારે પોતાના સ્વામી ભગવાનની અધીનતાની ભાવના કરવાની સાથે-સાથે ભગવદ્સેવા કરતા, શ્રીમદાચાર્યચરણોની આજ્ઞાથી કાંઈક અધિક વિશેષ કોઈ ભગવાનની આજ્ઞા થઈ જાય, કે પછી ભગવાન ભક્તને કોઈ કાર્ય ના માટે વારંવાર આગ્રહ કરે અથવા તો પછી તે આજ્ઞા આપણા શરીરના સુખથી અલગ કોઈ ભગવત્સુખ માટે હોય, ત્યારે તે આજ્ઞાના મૂળ કારણનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ કે-આ આજ્ઞા ''अन्तःकरणगोचर'' છે કે નહીં ? અર્થાત્ તે આજ્ઞા વાસ્તવમાં આપણા અન્તઃકરણમાં સ્ફુરિત થઈ છે કે એમનેમ જ આપણી ઉપરછલ્લી બુદ્ધિથી આપણે એવું વિચારીએ છીએ, આનો વિચાર કરવો જોઈએ.

इस प्रकार 'विवेक' के आंतरिक रक्षण का प्रकार कह दिया गया है । अब इसके पश्चात् आचार्यचरण बाह्य प्रकार कह रहे हैं । उपर कही गई रीति-अनुसार अभिमान त्याग देने के बाद विवेक का रक्षण होने पर भगवान स्वयं भक्त से सानुभाव जताते हैं एवं स्वयं आज्ञा देना आरंभ करते हैं । इससे ज्ञात होता है कि अब 'विवेक' सिद्ध हो चुका है । परंतु भगवद्-आज्ञा एवं आचार्यचरणों की आज्ञा में किसकी आज्ञा का पालन करना ? ऐसी परिस्थिति में आचार्यचरण ''उस भगवद्-आज्ञा का प्रयोजन क्या है ?'', ''उस आज्ञा का स्वरूप क्या है ?'' एवं ''वह आज्ञा किस विषय में है ?'' इत्यादि बातों के विचारविमर्श द्वारा ऐसी ''आगे कुंआ तो पीछे खाई'' जैसी परिस्थिति से निपटने की व्यवस्था **विशेषतः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

पूर्व के श्लोक में अपने स्वामी की अधीनता का हेतु बताया गया था, जिस हेतु को ध्यान में रखते हुए हमें भगवत्सेवा करनी है । इसी कारण वहाँ 'स्वाम्यधीनत्वभावनात्' पद में हेतु-अर्थ में पंचमी-विभक्ति हुई थी । वही हेतु अर्थात् अपने स्वामी के प्रति अपनी अधीनता की भावना का हेतु रखकर यहाँ 'विशेषतः' पद में भी पंचमी-विभक्ति मान कर अर्थ करें । क्योंकि यदि ये हेतु नहीं मानेंगे तो यह संपूर्ण ग्रंथ ही व्यर्थ हो जायेगा । और भी, यदि भगवत्सेवा का हेतु माने तो वहाँ भी अपने स्वामी-भगवान के प्रति अधीनता की भावना करनी तो हमारे लिए आवश्यक है ही अतः दोनों ही तरह से ऐसा अर्थ करने में कोई आपत्ति नहीं है । और इस प्रकार अपने स्वामी-भगवान की अधीनता की भावना करने के संग-संग भगवत्सेवा करते हुए श्रीमदाचार्यचरणों की आज्ञा से कुछ अधिक विशेष कोई भगवान की आज्ञा हो जाय, या फिर भगवान भक्त को किसी कार्य के लिए वारंवार आग्रह करें या तो फिर वह आज्ञा हमारे दैहिक-सुख से भिन्न किसी भगवत्सुख के लिए हो, तब उस आज्ञा का मूल कारण विचार कर लेना चाहिए कि-यह आज्ञा अन्तःकरणगोचर है कि नहीं ? अर्थात् वह आज्ञा वास्तव में हमारे अन्तःकरण में स्फुरित हुई है या यों ही हमारी उपरी बुद्धि से हम ऐसा सोच रहे हैं, इसका विचार करना चाहिए ।

अजहल्लिङ्गमिदम् । अन्तःकरणमभिप्रायस्तस्य गोचरः विषयभूता अभिप्रायप्रयुक्ता न वेति । किञ्च, अन्तःकरणस्य गोचरः, अन्तःकरणे विषयत्वेन भाता, न तु स्वाग्रौ, न वान्यद् व्यारिकेतिस्वरूपमपि विचारणीयम् । न चैवं सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति नियमभङ्ग इति शङ्क्यम्, प्रायिकत्वात् । अन्यथा श्लिष्टप्रयोगोच्छेदप्रसङ्गात् । अतोर्थद्वयमप्यत्र सङ्ग्राह्यम् । तत्र यद्यन्तःकरणप्रयुक्तत्वेनान्तःकरणे भाता स्वाग्रीप्रभृतित उत्कृष्टत्वेन च भाता, तदातु दैहिकादेहसम्बन्धिनो भिन्नमाज्ञसं विशेषगत्यादि भाव्यमुत्पाद्यं कार्यमिति यावत् ।

''गोचरः'' શબ્દ અજહત્-લિંગમાં છે. (અજહત્-લિંગને સમજવા માટે આ ગ્રંથમા શ્રીગોકુલોત્સવજીની ટીકામાં આજ શબ્દની વ્યાખ્યા કરેલી છે, ત્યાં જોઈ લેવું). **''अन्तःकरणगोचर''** નો અર્થ એ છે કે, તે આજ્ઞામાં ભગવાનના વિષયનો કોઈ અભિપ્રાય જોડાયો છે કે નહીં ? અને આ પણ જાણીલો કે, તે આજ્ઞા અંતઃકરણમાં સ્ફુરિત હોવી જોઈએ, ન કે સ્વપ્ન દ્વારા અથવા ન તો કોઈ અન્ય દ્વારા, ભગવદ્-આજ્ઞાનુ આ પ્રકારનું સ્વરૂપ પણ વિચારીનેજ તેના અનુરૂપ કાર્ય કરવું જોઈએ. અહીં

અન્તઃકરણગોચર આજ્ઞાના આટલા સંભાવિત પ્રકારો કહી તો દીધા છે પરંતુ તેનાથી એવી શંકા ન કરવી જોઈએકે ''જે શબ્દને એકજ વાર કહ્યો છે, તેનો એકજ અર્થ હોવો જોઈએ'', આ નિયમનો ભંગ થયો છે. કેમકે પ્રાયઃ કરીને એક શબ્દના અનેક અર્થો કરીને પ્રાસંગિક -અર્થનેજ લેવામાં આવે છે. જો એવું નહીં કરીએ તો શ્લિષ્ટ-પ્રયોગ કરવાની પદ્ધતિનોજ ભંગ થઈ જશે.

તેથી અન્તઃકરણગોચરઃ શબ્દના અન્ય અર્થોનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આવામાં જો કોઈ ભગવદ્-આજ્ઞા અન્તઃકરણમાં સ્ફુરિત થઈ હોય અને કોઈ ભગવદ્-આજ્ઞા સ્વપ્નરૂપથી હજી વધારે ઉત્કૃષ્ટરૂપે સ્ફુરિત થઈ હોય, તો એ બંનેમાં જે ભગવદ્-આજ્ઞા શરીર-સંબંધિત કાર્યોથી અલગ આજ્ઞા હોય, તેને વિશેષ આજ્ઞા માનીને તદનુસાર કાર્ય કરવું જોઈએ.

गोचरः शब्द अजहत्-लिंग में है । अजहत्-लिंग को समझने के लिए इसी ग्रंथ में श्रीगोकुलोत्सवजी की टीका में इसी शब्द की व्याख्या की गई है, वहाँ देख लें । 'अन्तःकरणगोचर' का अर्थ यह है कि, उस आज्ञा में भगवान के विषय का कोई अभिप्राय जुड़ा हुआ है या नहीं ? और, यह भी जानिए कि, वह आज्ञा अन्तःकरण में स्फुरित होनी चाहिए, न कि स्वप्न द्वारा अथवा न तो किसी अन्य के द्वारा । भगवद्-आज्ञा का इस प्रकार का स्वरूप भी विचारकर ही तदनुरूप कार्य करना चाहिए । यहाँ अन्तःकरणगोचर-आज्ञा के इतने संभावित प्रकार कहे तो गये हैं परंतु इससे ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए कि ''जिस शब्द को एक ही बार कहा गया है, उसका एक ही अर्थ होना चाहिए'' इस नियम का भंग हुआ है । क्योंकि प्रायः करके एक शब्द के अनेक अर्थ करके प्रासंगिक-अर्थ को ही लिया जाता है । यदि ऐसा नहीं करेंगे तो श्लिष्ट-प्रयोग करने की पद्धति ही भंग हो जायेगी । अतः अन्तःकरणगोचरः शब्द के अन्य अर्थ भी ध्यान रखने चाहिए । ऐसे में यदि कोई भगवद्-आज्ञा अन्तःकरण में स्फुरित हुई हो और कोई भगवद्-आज्ञा स्वप्नरूप से और भी उत्कृष्टरूप से स्फुरित हुई हो, तो इन दोनों में जो भगवद्-आज्ञा देह-संबंधित कार्यों से भिन्न आज्ञा हो उसे विशेष-आज्ञा मानकर तदनुसार कार्य करना चाहिए ।

तथा चायमर्थः । आज्ञाविषयविचारेण तत्प्रयोजकं निश्चेयम्, यदि दैहिकविषया तदा नाभिप्रायपूर्विका, किन्तु, परीक्षार्था, तदा ततोऽवगतं विशेषगतिसाधनादिकं न कार्यम् । यदि स्वसेवाविषया, यदि वा सेवाप्रतिबन्धकनिवर्तकविषया तदा साभिप्रायपूर्विका, ततस्तदवगतो विशेषः साम्ग्र्यादिविषयस्तादृशी गतिस्तीर्थदेशान्तरादिविषया, आदिपदेन तादृशं तत्साधनञ्च कार्यम् । तेन बाह्यतो रक्षणमान्तरस्य स्वनुष्ठितत्वाभिज्ञानमाज्ञाद्वयं विरोधपरिहारश्चेति सर्वं सामञ्जस्यमिति भावः । पुष्टिमार्गस्य नानाविधस्यापि कृपात एव प्रकटनात् । ''सर्वधर्मान् परित्यज्य,'' ''तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य,'' ''भज तमाखिलसंशयाधिमि''त्यादिवाक्यैः शरणागतौ सेवायां च भगवत्तात्पर्यात् । ''अनन्याश्चिन्तयन्तो मामि''तिवाक्येन भगवत एव जीवस्याखिलनिर्वाहकत्वावगतेश्च नात्र कोपि शङ्कालेशः ।

આનો અર્થ એ છે કે ભગવદ્-આજ્ઞા કયા વિષયમાં થઈ છે અને તે આજ્ઞા કોના દ્વારા પૂર્ણ થશે, આ મુદ્દાઓને સર્વપ્રથમ નિશ્ચિત્ કરી લેવાં જોઈએ. જો તે આજ્ઞા આપણાં શરીર-સંબંધી વિષયો માટે છે, ત્યારે તો તેના અનુરૂપ કાર્ય ન કરવું જોઈએ કેમકે તેમાં ભગવાનનો અભિપ્રાય નથી હોતો. પણ એમ માનો કે ભગવાન પરીક્ષા કરવા માટે આવું કરી રહ્યાં છે. જો તે આજ્ઞા ભગવત્સેવાના વિષયમાં છે અથવા તો સેવામાં પ્રતિબંધકોને દૂર કરવાના વિષયમાં છે, ત્યારે તેને વિશેષ ભગવદ્-આજ્ઞા માનવી અને ત્યારે તેને અનુરૂપ વિશેષ સામગ્રી, તીર્થયાત્રા અને તે આજ્ઞા ને પૂર્ણ કરવામાં સહયોગી સાધનો વગેરેને ભેગાં કરી લેવા જોઈએ. તેથી ઉપર્યુક્ત પ્રકારોથી બાહ્યરૂપથી વિવેકની રક્ષા અને અન્તઃકરણમાં સ્ફુરિત થવાવાળી ભગવદ્-આજ્ઞા અને ભગવાન તેમજ આચાર્યચરણોની આજ્ઞામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા વિરોધનો પરિહાર, આ સમસ્ત મુદ્દાઓનો વિચાર કરી રહેવું જોઈએ, આ ભાવ છે. કેમકે પુષ્ટિમાર્ગના અનેક રૂપ હોવા છતાં પણ તે કેવળ ભગવદ્-કૃપા થીજ પ્રગટ થાય છે. ''સમસ્ત ધર્મો નો ત્યાગ કરીને માત્ર મારા શરણમાં આવ (ભ. ગી. ૧૮/૬૬)'', ''તેથી હે ઉદ્ધવ ! સમસ્ત વિષયોનો ત્યાગ કરીને માત્ર મારું શરણ ગ્રહણ કર (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૨/૧૪)'', ''ભજતમાખિલ'' ઈત્યાદિ વાક્યો દ્વારા ભગવાનનુ તાત્પર્ય શરણાગતિ અને સેવામાં જ છે. અને ''અનન્ય ભાવથી મારું ચિંતન કરતાં જેઓ મને ભજે છે, તેમના યોગક્ષેમના ભારનું હું વહન કરું છું (ભ. ગી. ૯/૨૨)'', આ વાક્ય દ્વારા ભગવાનજ જીવના સમસ્ત કાર્યોના નિર્વાહક છે તેથી અહીં કોઈ પણ પ્રકારની લેશ-માત્ર પણ શંકા નથી.

इसका अर्थ यह है कि भगवद्-आज्ञा किस विषय में हुई है एवं वह आज्ञा किसके द्वारा पूर्ण होगी, इन मुद्दों को सर्वप्रथम निश्चित् कर लेना चाहिए । यदि वह आज्ञा हमारे देह-संबंधी विषयों के लिए है, तब तो उसके अनुरूप कार्य नहीं करना चाहिए क्योंकि उसमें भगवान का अभिप्राय नहीं होता । किंतु यह मानिए कि भगवान परीक्षा करने के लिए ऐसा कर रहे हैं । यदि वह आज्ञा भगवत्सेवा के विषय में है अथवा तो सेवा में प्रतिबंधकों को दूर करने के विषय में है, तब उसे विशेष भगवद्-आज्ञा मानें और तब उसके अनुरूप विशेष सामग्री, तीर्थयात्रा एवं उस आज्ञा को पूर्ण करने में सहयोगी साधनों आदि का जुगाड़ करना चाहिए । अतः उपर्युक्त प्रकार से बाह्यरूप से विवेक

की रक्षा और अन्तःकरण में स्फुरित होने वाली भगवद्-आज्ञा और भगवान एवं आचार्यचरणों की आज्ञा में उत्पन्न होनेवाले विरोध का परिहार, इन समस्त मुद्दों का विचार करके रहना चाहिए, यह भाव है । क्योंकि पुष्टिमार्ग के अनेक रूप होते हुए भी वह केवल भगवद्-कृपा से ही प्रकट होता है । "समस्त धर्मों का त्याग करके मात्र मेरी शरण में आ (भ. गी. १८/६६)", "इसलिए हे उद्धव ! समस्त विषयों का त्याग करके मात्र मेरी शरण करो (श्री. भा. ११/१२/१४)", "भजतमाखिल" इत्यादि वाक्यों द्वारा भगवान का तात्पर्य शरणागति एवं सेवा में ही है । और "अनन्य भाव से मेरा चिंतन करते हुए जो मुझे भजते हैं, उनके योगक्षेम का भार मैं वहन करता हूँ (भ. गी. ९/२२)" इस वाक्य द्वारा भगवान ही जीव के समस्त कार्यों के निर्वाहक हैं अतः यहाँ किसी भी प्रकार की लेश-मात्र भी शंका नहीं है ।

ननु दैहिकातिरिक्तविषयायां भगवदाज्ञायां जातायां यदि तद्विरोधिनी काचिदापदन्तरा समागता, तदा आज्ञायाः करणे निर्वाहाभावादाज्ञाप्ताऽसिद्धिः, अकरणे तद्भङ्गात् स्वामिद्रोह इत्युभयतः पाशारज्जुरित्यतस्तत्रोपायमाहुरापदित्यादि ।

आपद्वत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ।
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ॥ ५ ॥

विवेकोयं समाख्यातः

उक्तहेतुरत्राप्यनुवर्त्तते, आपदो गतिः प्राप्तिरापद्गतिः, सा आदौ येषां, तादृशानि यानि कार्याणि, अशक्यार्था इति यावत् । तेषु "स्वाम्यधीनत्वभावनात्" हठस्त्याज्यश्चाग्रहस्त्याज्यः । चाप्यर्थे । अयमाशयः, निर्वाहो ह्यभिप्रायस्य लिङ्गम् । प्रतिबन्धकापाते निर्वाहाभावत्साऽऽज्ञा नाभिप्रेता, परीक्षार्थमेवेति निश्चेयेम् । नहि भगवतो भक्ताऽऽपदभिप्रेता, न वा कालादयस्तत्र प्रभवन्ति, "ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहमि"ति वाक्यात् । अत आपत्पराभूताया आज्ञायाः परीक्षार्थत्वेनानभिप्रेतत्वान्नोक्तदोषः ।

परंतु अहीं એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે, કદાચિત્ દૈહિક-વિષયોથી અતિરિક્ત બીજી કોઈ ભગવદ્-આજ્ઞા થઈ પણ જાય પરંતુ તે આજ્ઞાની સાથે કોઈ વિપત્તિ પણ આવી જાય જેનાથી ભગવદ્-આજ્ઞા નો ભંગ કરવો પડતો હોય, તો ત્યારે શું કરવું ? કેમકે જો ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કરવા જઈએ તો તે વિપત્તિ ને કારણે તેને પૂર્ણ નહીં કરી શકીએ અને જો પાલન ન કરીએ તો આપણા સ્વામી-ભગવાનથી દ્રોહ કરવાનું બની જાય ? તેથી બંનેબાજુથી કઠિનાઈ છે. તો આચાર્યચરણો આ સમસ્યાનું સમાધાન **"આપદ્"** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યા છે.

ઉપર કહેલું સમાધાન અહીં પણ પ્રયુક્ત થાય છે કે, આપણે આપણા સ્વામીની અધીનતા ની ભાવના કરવી જોઈએ. **"આપદ્ગતિ"** શબ્દનો અર્થ છે, આપત્તિ આવી જવી. એટલે એવાં કાર્યો જેમનામાં આરંભથીજ કોઈ વિપત્તિ આવી રહી હોય, તો તે કાર્યોમાં પોતાના સ્વામીને અધીન હોવાની ભાવના કરીને હઠનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ એટલે તે કાર્યોને કરવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. અહીં **"च"** શબ્દ "અને" ના અર્થમાં ન થઈને "પણ" ના અર્થમાં છે. એનો આશય એ છે કે, જો કોઈ કાર્ય કોઈ પણ રૂકાવટ વગર પૂર્ણ થઈ જાય તો માનવું જોઈએ કે તેનામાં ભગવાનની સંમતિ છે અને જો પ્રતિબંધ આવી જાય અને કાર્ય પૂર્ણ ન થતું હોય તો માનવું જોઈએ કે ભગવાન તેમાં સમ્મત નથી, તેઓ પરીક્ષા કરવા માટે આવું કરી રહ્યા છે, આ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કેમકે સ્વયં ભગવાનને ભક્તો પર આપત્તિ આવી જાય, તે અભિપ્રેત-ઈચ્છનીય પણ નથી અને કાળ વગેરે પણ ભગવદ્ભક્તો પર કોઈ પ્રભાવ નથી નાખી શકતા. "જેઓ મારા માટે લોકધર્મોનો ત્યાગ કરી દે છે, તેમનું ભરણપોષણ હું કરું છું, (શ્રી. ભા. ૧૦/૪૬/૪)", આ શ્લોકમાં આ જ કહ્યું છે. તેથી જો કોઈ ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આપત્તિ આવી રહી હોય તો તે પરીક્ષા માટે હોય છે અને સ્વયં ભગવાન ને તે આજ્ઞા અભિપ્રેત પણ નથી. તેથી તેનો હઠાગ્રહ ન રાખવામાં કોઈ દોષ નથી.

परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि, कदाचित् दैहिक-विषयों से अतिरिक्त और कोई दूसरी भगवद्-आज्ञा हो भी जाय परंतु उसी आज्ञा के साथ कोई विपदा भी आ जाय जिससे भगवद्-आज्ञा भंग कर देनी पड़ती हो, तो तब क्या करना ? क्योंकि यदि भगवद्-आज्ञा का पालन करने जाएँ तो उस विपदा के कारण उसे पूर्ण नहीं कर पायेंगे और यदि पालन न करें तो हमारे स्वामी-भगवान से द्रोह करना हो जायेगा ? अतः दोनों ही ओर से कठिनाई है । तो आचार्यचरण इस समस्या का समाधान **आपद्** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं ।

ऊपर कहा गया समाधान यहाँ भी प्रयुक्त होता है कि, हमें अपने स्वामी की अधीनता की भावना करनी चाहिए । **आपद्गति** शब्द का अर्थ है, आपदा आ जानी । अर्थात् ऐसे कार्य जिनमें आरंभ से ही कोई विपदा आ जा रही हो, तो उन कार्यों में अपने स्वामी के अधीन होने की भावना करते हुए हठ का त्याग कर देना चाहिए अर्थात् उन कार्यों को करने का आग्रह नहीं रखना चाहिए । यहाँ 'च' शब्द 'और' के अर्थ में न होकर 'भी' के अर्थ में है । इसका आशय यह है कि, यदि कोई कार्य किसी भी रुकावट के बिना पूर्ण हो जाय तो मानना

चाहिए कि इसमें भगवान की संमति है और यदि प्रतिबंध आ जाएँ और कार्य पूर्ण न होता हो मानना चाहिए कि भगवान को वह संमत नहीं है, वे परीक्षा करने के लिए ऐसा कर रहे हैं, यह निश्चय करना चाहिए । क्योंकि स्वयं भगवान को भक्तों पर विपदा आ जाय, यह अभिप्रेत नहीं होता और न ही काल-आदि भी भगवद्-भक्तों पर कोई प्रभाव डाल सकते हैं । ''जो मेरे लिए लोकधर्मों का त्याग कर देते हैं, उनका भरणपोषण मैं करता हूँ (श्री. भा. १०/४६/४)'' इस श्लोक में यही कहा गया है । अतः यदि किसी भगवद्-आज्ञा का पालन करने में कोई आपदा आ जा रही हो तो वह परीक्षा के लिए होती है एवं स्वयं भगवान को वह आज्ञा अभिप्रेत भी नहीं है अतः उसका हठाग्रह न रखने में कोई दोष नहीं है ।

किञ्च, हठेऽनिष्टसम्भवात्सेवाप्रतिबन्धः पर्यवस्यतीत्यतो हठो न कार्य इति ज्ञापनाय सर्वथेति । उक्तसमुच्चयार्थश्च । एतेनैवङ्करणे हेत्वनुसन्धानप्रावल्यादभिमाननाशे विवेकपोषणम्, हठे तु तन्नाश इति द्वितीयं कायिकं हठत्यागेन करणरूपं रक्षासाधनमुपदिष्टम् । अथ दैहिकादिविषये व्यवस्थामाहुरनाग्रह इत्यादि । सर्वत्र दैहिके तत्सम्बन्धिसम्बन्धिन्यन्यस्मिँश्च कार्ये अनाग्रहः, ''कार्य'' इति शेषः । चानुक्तकार्यान्तरसमुच्चायकः । तथा च, स्वतःसिद्धावतिसुखसाध्ये च न विचारः । सायासमप्यौदासीन्येन कार्यं, तेन विवेकपोष इति भावः । अत्र हेत्वनुवृत्तिर्बोध्या ।

અને તેમજ, એ જાણો કે આ પ્રકારે હઠ કરવાથી અનિષ્ટ થઈને સેવામાં પ્રતિબંધ પણ થઈ શકે છે તેથી હઠ ન કરવી જોઈએ-આ બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ ''**सर्वथा**'' પદ કહ્યુ છે. ઉપર્યુક્ત સમસ્ત વિશ્લેષણોથી બનતો અર્થ ''**सर्वथा**'' શબ્દથી બતાવવામાં આવી રહ્યો છે. આ પ્રકારે આ સમસ્ત વિષયોમાં ''પોતાના સ્વામીના પ્રત્યે અધીનતાની ભાવનાનો હેતુજ મુખ્ય છે અને આજ ભાવનાને નિરંતર બનાવી રાખવાથી અભિમાનનો નાશ થાય છે અને વિવેક સુદૃઢ થાય છે. હઠ કરવાથી વિવેક નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે કાયિક-હઠના ત્યાગ દ્વારા વિવેકની રક્ષા કરવાના સાધનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. હવે તે પછી શારીરિક વિષયો પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર રાખવો જોઈએ, આ આચાર્યચરણો ''**अनाग्रहः**'' વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. ''**सर्वत्र**'' નો અર્થ છે - દૈહિક કાર્યોમાં; દેહ સંબંધીજનોમાં અને સંબંધિઓથી સંબંધિત અન્ય બધામાં અનાગ્રહ રાખવો જોઈએ. ''**च**'' શબ્દથી ન કહેલા કાર્યો ને પણ ગણી લેવા જોઈએ, તેમનામાં પણ અનાગ્રહ રાખવો જોઈએ અને તેમજ,જે કાર્ય પોતાની મેળેજ સુખપૂર્વક સિદ્ધ થઈ જાય તેનામાં કોઈ વિચાર ન કરીને તેને સિદ્ધ થવા દેવા જોઈએ. તેમા પણ પોતાની તરફથી જે પ્રયત્ન કરે, તેનામાં નિષ્ઠા અથવા ફળની કામના ન રાખીને ઉદાસીન રહીનેજ કરે, તેનાથી ''વિવેક'' સુદૃઢ થશે, તે ભાવ છે. અહીં સ્વામી ના પ્રતિ અધીનતા નો જે હેતુ બતાવ્યો છે, તેનો વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ.

और भी, यह जानिए कि इस प्रकार हठ करने से अनिष्ट होकर सेवा में प्रतिबंध भी हो सकता है अतः हठ नहीं करना चाहिए- इसे बताने के लिए आचार्यचरणों ने **सर्वथा** पद कहा है । उपर्युक्त समस्त विश्लेषणों का मिलाजुला अर्थ 'सर्वथा' शब्द से बताया जा रहा है । इस प्रकार इन समस्त विषयों में ''अपने स्वामी के प्रति अधीनता की भावना का हेतु ही मुख्य है और इसी भावना को निरंतर बनाए हुए रखने से अभिमान का नाश होता है एवं विवेक सुदृढ़ होता है । हठ करने पर विवेक नष्ट हो जाता है । इस प्रकार कायिक-हठ के त्याग द्वारा विवेक की रक्षा करने का साधन उपदिष्ट कर दिया गया । अब इसके पश्चात् दैहिक विषयों के प्रति कैसा व्यवहार रखना चाहिए, यह आचार्यचरण **अनाग्रहः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । **सर्वत्र** का अर्थ है-दैहिक कार्यों में, देहसंबंधीजनों में एवं संबंधियों से संबंधित अन्य सभी में अनाग्रह रखना चाहिए । 'च' शब्द से न कहे अन्य कार्यों को भी गिन लेना चाहिए, उनमें भी अनाग्रह रखना चाहिए । और भी, जो कार्य स्वतः ही सुखपूर्वक सिद्ध हो जाय, उसमें कोई विचार न करते हुए उसे सिद्ध होने देना चाहिए । उसमें भी अपनी ओर से जो प्रयत्न करें, उसमें निष्ठा या फल की कामना न रखते हुए उदासीन रहते हुए ही करें, इससे 'विवेक' सुदृढ़ होगा, यह भाव है । यहाँ स्वामी के प्रति अधीनता का जो हेतु बताया गया है, उसका वारंवार विचार करना चाहिए ।

नन्वस्त्वेवं लौकिके, परं वैधस्य तु सामान्याज्ञाविषयत्वादाग्रहः प्रसृज्येतैवेति चेत्तत्रोपायमाहुर्धर्मैत्यादि धर्माधर्मयोर्विहितनिषिद्धयोरग्रं पर्यवसितं परिणामस्तस्य दर्शनं विचारस्तत्कार्यमिति शेषः । पौराणस्मार्त्तश्रौतानामुत्तरोत्तरमुत्सर्गतो बलिष्ठत्वं, तथैव शारीरात्मभागवतधर्माणाम्, तेषु स्वयं तादृशे भगवद्धर्मे निष्ठितस्तदविरोधिपरिणामकः कार्यः, इतरो न कार्यः । तथा अधर्मोपि म्लेच्छसम्भाषणानुसरणादिरूपो बुद्धिमकलुषयन् स्वधर्मनिर्वाहाय चेद्युक्तया कार्यः, इतरस्तु न कार्य इति । तत्रापि ''स्वाम्यधीनत्व भावनाद्यथातत्सिद्धिस्तथा विवेकरक्षणमनुसन्धेयमिति भावः । एवं सपरिकरं विवेकं निरूप्योपसंहरन्ति । विवेकोयं समाख्यात इति, अयं न त्वन्यो विवेकः । सम्यक् रक्षाप्रकारोपदेशपूर्वकमाख्यातः प्रमाणयुक्तिगर्भाभिरुक्तिभिः कथित इत्यर्थः ।

પરંતુ આવામાં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ચાલો માની લઈએ કે લૌકિક કાર્યો મા ઉદાસીન રહેતા યેનકેન પ્રકારેણ તેમને ક્રિયાવત્ તો કરી લઈએ પરંતુ ભગવાનની જે સામાન્ય વૈદિક આજ્ઞાઓ છે (જેમ સંધ્યાવંદન, કર્મકાંડ, યજ્ઞ-ત્યાગ વગેરે, શ્રૌત, સ્માર્ત કર્તવ્યો હોય છે), તેમને તો આગ્રહપૂર્વક જ કરવાં જોઈએ, તેમનામા ઉદાસીન રહેવાનું શું કારણ છે ? તો આ સમસ્યાનો ઉપાય આચાર્યચરણો **''धर्म''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે ધર્મ-અધર્મ અર્થાત્ જે વિહિત છે અને જેનો નિષેધ કરેલો છે, આ બંનેને કરવાથી આગળ જે ઉચિત પરિણામ આવતું હોય, તેને જોઈ વિચારીને કાર્ય કરવું જોઈએ. પૌરાણિક-ધર્મ, સ્માર્ત ધર્મ, શ્રૌત ધર્મ, આ બધાં એક બીજાથી ઉત્તરોત્તર બળવાન છે. તેજ પ્રકારે શરીર-ધર્મ, આત્માના ધર્મો અને ભગવદ્ ધર્મ પણ એક બીજાથી ઉત્તરોત્તર બલિષ્ઠ છે. આ બધામાં, આપણે કેમકે ભગવદ્-ધર્મ માં નિષ્ઠ છીએ **તેથી** જે કાર્ય કરવાથી ભગવદ્ધર્મની વિરુદ્ધ પરિણામ ન આવતું હોય, તેવું કામ કરવું જોઈએ, જેનાથી વિરુદ્ધ પરિણામ આવતું હોય, તે ન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે મ્લેચ્છો જોડે સંભાષણ (અર્થાત્ તેમની જોડે વાતચીત નો વ્યવહાર), તેમનું અનુકરણ (અર્થાત્ તેઓ જેમ કરે તેમ કરવું) વગેરે જે અધર્મો છે, તેમને સ્વધર્મનો નિર્વાહ કરવા માટે તે પ્રકારે યુક્તિપૂર્વક કરવા જોઈએ, જે પ્રકારે પોતાની બુદ્ધિમાં કલુષિતતા ન આવી જાય. પણ જો બુદ્ધિ મલિન થવાની આશંકા હોય તો તેમનાથી વ્યવહાર ન કરવો જોઈએ. ત્યાં પણ ''પોતાના સ્વામી પ્રત્યે અધીનતાની ભાવના રાખીને, જે પ્રકારે કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય તેવા વિવેક ના રક્ષણનું અનુસંધાન કરતા રહેવું જોઈએ, આ ભાવ છે. આ પ્રકારે વિવેકનું અંગસહિત નિરૂપણ કરીને હવે આચાર્યચરણો **''विवेकोयं समाख्यातः''** વગેરે શબ્દોથી ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ એ છે કે આચાર્યચરણોએ જે પ્રકારે વિવેકનું નિરૂપણ કર્યું છે, આ માર્ગમાં વિવેકનું તેજ સ્વરૂપ છે, અન્ય નહીં. ''समाख्यातः શબ્દનો અર્થ છે - (સમાખ્યાતઃ શબ્દનો અર્થ જોવા માટે શ્રીગોકુલોત્સવજીની ટીકામાં જુઓ), આચાર્યચરણોએ વિવકની રક્ષાનો પ્રકાર પ્રમાણસહિત અને ગૂઢ ભાવો સહિત કહ્યો છે, આ અર્થ છે.

परंतु ऐसे में एक प्रश्न यह उठता है कि, चलिए मान लें कि लौकिक कार्यों में उदासीन रहते हुए येन केन प्रकारेण उन्हें क्रियावत् तो कर लें परंतु भगवान की जो सामान्य वैदिक आज्ञाएँ हैं जैसे संध्यावंदन, कर्मकांड, यज्ञ-त्याग आदि, श्रौत-स्मार्त कर्तव्य होते हैं उन्हें तो आग्रहपूर्वक ही करना चाहिए, उनमें उदासीन रहने का क्या कारण है ? तो इस समस्या का उपाय आचार्यचरण **धर्म** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि धर्म-अधर्म का अर्थात् जो विहित है एवं जिसका निषेध किया गया है, इन दोनों को करने से आगे जो उचित परिणाम आता हो, उसको देखकर विचार कर कार्य करना चाहिए । पौराणिक-धर्म, स्मार्त-धर्म, श्रौत-धर्म ये सभी एक-दूसरे से उत्तरोत्तर बलिष्ठ हैं , उसी प्रकार शरीर-धर्म, आत्मा के धर्म एवं भगवद्-धर्म भी एक दूसरे उत्तरोत्तर बलिष्ठ हैं । इन सबमें हम क्योंकि भगवद्-धर्म में निष्ठ हैं अतः जिस कार्य को करने से भगवद्-धर्म के विरुद्ध परिणाम आता न आता हो, ऐसा कार्य करना चाहिए, जिससे विरुद्ध परिणाम आता हो, वह नहीं करना चाहिए । इसी प्रकार म्लेच्छों से संभाषण अर्थात् उनसे बातचीत का व्यवहार उनका अनुकरण अर्थात् वो जैसे करें, वैसे करना इत्यादि जो अधर्म हैं, उन्हें स्वधर्म का निर्वाह करने के लिए उस प्रकार से युक्तिपूर्वक करना चाहिए, जिस प्रकार से अपनी बुद्धि में उनकी कलुषता न आ जाय परंतु यदि बुद्धि मलिन होने की आशंका हो तो उनसे व्यवहार नहीं रखना चाहिए । वहाँ भी 'अपने स्वामी के प्रति अधीनता की भावना करते हुए, जिस प्रकार से कार्य सिद्ध हो जाय वैसे विवेक के रक्षण का अनुसंधान करते रहना चाहिए, यह भाव है । इस प्रकार से विवेक का अंगसहित निरूपण करके अब आचार्यचरण **विवेकोयं समाख्यातः** इत्यादि शब्दों से उपसंहार (समाप्ति) कर रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि, आचार्यचरणों ने जिस प्रकार के विवेक का निरूपण किया है, इस मार्ग में विवेक का स्वरूप वही है, अन्य नहीं । **समाख्यातः** शब्द का अर्थ है- समाख्यातः शब्द का अर्थ देखने के लिए श्रीगोकुलोत्सवजी की टीका में देखें आचार्यचरणों ने विवेक की रक्षा का प्रकार प्रमाणसहित एवं गूढ़ भावों के सहित कहा है ।

एवं विवेको निरूप्यातः परं प्राप्तावसरं धैर्यं निरूपयन्ति धैर्यन्तु विनिरूप्यते इति ।

धैर्यन्तु विनिरूप्यते ।

पूर्वोक्तरीत्या विवेकरक्षणे जिव्होपस्थजयादिरूपस्य धैर्यस्य प्रसङ्गत एव सिद्धेस्तन्निरूपणं न प्राप्तावसरमिति शङ्कानिरासाय तुशब्दः । विवेकस्वरूपे हृदयारूढे धैर्यं स्वत एव भवेत्, परं याथात्म्येन स्वरूपे अज्ञातेऽरक्षणे च कदाचिल्किञ्चिदपेयादपि, अतस्तदर्थं विशेषण निरूप्यते रक्षणोपायसहितं कथ्यत इत्यर्थः ।

આ પ્રકારે વિવેક નું નિરૂપણ કરીને હવે **''धैर्यंतु विनिरूप्यते''** વગેરે શબ્દોથી ધૈર્યનું નિરૂપણ કરી રહ્યા છે.

અહીં એ સમજો કે પહેલાં કહેલી રીતિ-અનુસાર વિવેકનું રક્ષણ કરવાથી જીવ્હા-જનનેંદ્રિય ને જીતી લેવાથી ધૈર્ય તો

પોતાની મેળેજ આવી જાય છે તેથી ધૈર્યનું નિરૂપણ કરવાની ફરીથી ક્યાં આવશ્યકતા-જરૂરિયાત રહી જાય છે- આ શંકાનું નિવારણ કરવા માટે **''तु''** શબ્દનો પ્રયોગ છે. વિવેકનું સ્વરૂપ હૃદયારૂઢ થવા પર ભલેને ધૈર્ય પણ પોતાની મેળે આવી જતું હોય છતાં પણ ધૈર્યના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થવા પર ધૈર્ય પૂર્ણરૂપથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતું અને ત્યારે કદાચ કોઈક અંશમાં તેનો નાશ પણ થઈ શકે છે તેથી હવે આચાર્યચરણો તેને વિશેષરૂપથી નિરૂપિત કરી રહ્યાં છે અર્થાત્ તેના રક્ષણના ઉપાય સહિત કહી રહ્યાં છે, આ અર્થ છે.

इस प्रकार विवेक का निरूपण करके अब **धैर्यन्तु विनिरूप्यते** इत्यादि शब्दों से धैर्य का निरूपण कर रहे हैं ।

यहाँ यह समझिए कि पूर्व में कही रीति-अनुसार विवेक का रक्षण करने पर जिव्हा-जननेंद्रियों को जीत लेने से धैर्य तो अपनेआप ही आ जाता है अतः धैर्य का निरूपण करने की फिर कहाँ आवश्यकता रह जाती है ? इस शंका का निराकरण करने के लिए 'तु' शब्द का प्रयोग है । विवेक का स्वरूप हृदयारूढ होने पर भले ही धैर्य भी अपनेआप आ जाता हो तथापि धैर्य के वास्तविक स्वरूप का ज्ञान न होने पर धैर्य पूर्णरूप से सिद्ध नहीं हो पाता और तब कदाचित् किसी अंश में वह नष्ट भी हो सकता है अतः अब आचार्यचरण उसे विशेषरूप से निरूपित कर रहे हैं अर्थात् उसके रक्षण के उपाय सहित कह रहे हैं, यह अर्थ है ।

विवक्षितं धैर्यस्वरूपमाहुस्त्रिदुःखेत्यादि ।

त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा ।
तक्रवद्देहवद्ग्राव्यं जडवद्गोपभार्यवत् ॥ ६ ॥

आमृतेः सर्वतः, ''मृति'' शब्दो मरणकाललक्षणः । ''मृति''जनकं मर्यादीकृत्य सर्वस्मात् सदा सर्वकाले त्रिदुःखसहनं त्रयाणामाधिदैविकादिभेदभिन्नानां कायिकादिभेदभिन्नानां कालकर्मस्वभावजानां ''त्रैवर्गिकायासविघाते''ति वृत्रवाक्यात् त्रिवर्गसम्बन्धावच्छिन्नानाञ्च सहनं मर्षणमुपेक्षणमप्रतीकारयुक्तोऽनुभवो धैर्यमित्यर्थः ।

એજ ધૈર્યનું સ્વરૂપ **''त्रिदुःख''** વગેરે શબ્દોથી કહેવામાં આવી રહ્યુ છે. **''आमृतेः सर्वतः''** શબ્દમાં ''मृति'' શબ્દ મૃત્યુકાળનું લક્ષણ છે અર્થાત્ મૃત્યુપર્યંત ધૈર્ય રાખવું જોઈએ, આ અર્થ છે. સમસ્ત પરિસ્થિતિઓ માં સદા બધાજ સમયે ત્રણેય પ્રકારના દુઃખોને સહન કરવું ''ધૈર્ય'' છે. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો અર્થાત્ આધિદૈવિક-આધિભૌતિક-આધ્યાત્મિક દુઃખો અથવા કાયિક-વાચિક-માનસિક દુઃખો અથવા કાલ-કર્મ-સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થવાં વાળા દુઃખો અને ''ભગવાન જીવના ધર્મ-અર્થ-કામ સંબંધી પ્રયત્નોને નષ્ટ કરી દે છે (શ્રી. ભા. ૬/૧૧/૨૩)'' આ વૃત્રાસુર દ્વારા કહેલા વાક્યને અનુસાર ધર્મ-અર્થ-કામ પુરૂષાર્થોની અસફળતાથી થવાવાળાં દુઃખોને સહન કરવા કે તેમની ઉપેક્ષા કરી દેવી અથવા એમનો પ્રતિરોધ ન કરવોજ ''ધૈર્ય'' છે, આ અર્થ છે.

उसी धैर्य का स्वरूप **त्रिदुःख** इत्यादि शब्दों से कहा जा रहा है । **आमृतेः सर्वतः** शब्द में 'मृति' शब्द मृत्युकाल का लक्षण है अर्थात् मृत्युपर्यंत धैर्य रखना चाहिए, यह अर्थ है । समस्त परिस्थितियों में सदा सभी समय तीन प्रकार के दुःखों को सहन करना धैर्य है । तीन प्रकार के दुःख अर्थात् आधिदैविक-आधिभौतिक-अध्यात्मिक दुःख अथवा कायिक-वाचिक-मानसिक दुःख अथवा काल-कर्म-स्वभाव से उत्पन्न होने वाले दुःख, और ''भगवान जीव के धर्म-अर्थ-काम संबंधी प्रयत्नों को नष्ट कर देते हैं (श्री. भा. ६/११/२३)'' इस वृत्रासुर द्वारा कहे गये वाक्य के अनुसार धर्म-अर्थ-काम पुरुषार्थों की असफलता से होनेवाले दुःख को सहना या उनकी उपेक्षा कर देनी या उनका प्रतिरोध न करना ही 'धैर्य' है, यह अर्थ है ।

ननु भगवदीयानामाधिदैविकादिदुःखसम्भावनैव नास्ति, यतः कालादयोपि न, तद्दुःखहेतवो भवन्ति इति कथं तत्सहनोक्तिः, इति चेत्-भगवता धैर्यपरीक्षार्थं कालादयस्तथा प्रेर्यन्ते, अतः पूर्वं भगवद्भयादेव न प्रवृत्तिस्ततस्तदाज्ञयाऽऽज्ञाभङ्गभयात्प्रवृत्तिरपि सम्भवति, यतो भगवतैवोच्यते ''मद्भयाद्वाति वातोयमि''त्यादि, श्रुतिश्च, ''भीषास्मादि''त्यादि । अयं न्यायः कालादावपि तुल्यः, भगवन्नियम्यत्वस्य तत्रापि समानत्वादिति ।

પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે ભગવદીયોને તો આધિદૈવિક વગેરે દુઃખોની સંભાવના જ ક્યાં હોય છે ? કેમકે કાળ-વગેરે પણ તેમને દુઃખ નથી પહોંચાડી શકતા તો પછી સહન કરવાનો પ્રશ્ન ક્યાં રહી જાય છે ? જો એવી શંકા થાય તો સમજો

---

१ दुःखदाने समर्थाः, न चलाचलास्थेष्वेव तथा, नेतरेष्विति वाच्यं, वाचकाभावात् । भगवदीयत्वस्य तुल्यत्वात् । ततः कथं त्रिदुःखसहनोक्तिरिति चेत् । इत्यधिकं कुत्रापि ।

કે ભક્તોના ધૈર્યની પરીક્ષા કરવા માટે ભગવાનજ કાલ-વગેરે દ્વારા બાધાઓ ઉત્પન્ન કરાવે છે. આના પહેલા તો ભગવાન ના ભયથીજ કાલ જેવા બાધક ભગવદ્દીયોની પાસે પણ નથી ફરકી શકતા પરંતુ ભગવદ્-આજ્ઞા ભંગ થવાના ભયથી ત્યારે કાલ પણ બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. કેમકે ભગવાનેજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં "મારા ભયથી વાયુ ચાલે છે, મારા જ ભયથી સૂર્ય તપે છે (શ્રી. ભા. ૩/૨૫/૪૨)", આ કહ્યું છે. શ્રુતિ પણ "બ્રહ્મના ભયથી પવન ચાલે છે (તૈ. ૨/૮)", આ વાક્ય કહે છે. આજ વાત કાળ વગેરે પર પણ લાગું પડે છે કેમકે કાળ જેવી બાધાઓ પણ ભગવાન દ્વારા જ નિયંત્રિત થાય છે, તેથી કાળ પણ તેમના સમાન છે.

परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि भगवदीयों को तो आधिदैविक-आदि दुःखों की संभावना ही कहाँ होती है ? क्योंकि काल-आदि भी उन्हें दुःख नहीं पहुँचा सकते तो फिर सहन करने का प्रश्न कहाँ रह जाता है ? यदि ऐसी शंका हो तो समझिए कि भक्तों के धैर्य की परीक्षा करने के लिए भगवान ही काल-आदि के द्वारा बाधाएँ उत्पन्न कराते हैं । इसके पहले तो भगवान के भय से ही काल जैसे बाधक भगवदीयों के पास भी नहीं फटक सकते परंतु भगवद्-आज्ञा भंग होने के भय से तब काल भी बाधा उत्पन्न करता है । क्योंकि भगवान ने ही श्रीमद्-भागवत में "मेरे भय से वायु चलती है, मेरे ही भय से सूर्य तपता है (श्री. भा. ३/२५/४२)" यह कहा है । श्रुति भी "ब्रह्म के भय से ही पवन चलता है । (तै. /२/८) यह वाक्य कहती है । यही बात काल-आदि पर भी लागू होती है क्योंकि काल जैसी बाधाएँ भी भगवान द्वारा ही नियंत्रित होती हैं अतः काल भी इनके समान है ।

ननु भगवतः सर्वज्ञत्वेन परीक्षाकरणमपि न सम्भवति तत्कथं परीक्षार्थं तथा करणम्, किञ्च, परीक्षार्थं भक्तेषु दुःखं ददातीत्यपि नोचितमिति चेद्, अत्रापि वदामः । भगवति सर्वज्ञत्वादिधर्मास्तु ज्ञानादिमार्गे साधारणेच्छायां प्रकटाः । पुष्टिमार्गे विशेषरमणेच्छायां तद्रीत्यैव सर्वं करोतीति नानुपपत्तिः ।

પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે ભગવાન તો સર્વજ્ઞ છે, બધું જ જાણે છે, તો પછી તેઓ કેમ પરીક્ષા કરે છે ? તેમને પરીક્ષા કરવા માટે આ પ્રકારે કાળ-વગેરેથી બાધાઓ ઉત્પન્ન કરવાની શું જરૂર ? તેમજ, ભગવાન આ પ્રકારે ભક્તોની પરીક્ષા કરવા માટે તેમને દુઃખ દે, એ પણ ઉચિત તો નથીને ? જો આવી શંકા હોય તો તેનું સમાધાન કહી રહ્યા છે. જાણવું જોઈએ કે, ભગવાન જ્યારે જ્ઞાન-કર્મ-ઉપાસના વગેરે માર્ગોમાં તેમની સાધારણ ઈચ્છા દ્વારા પ્રગટ થાય છે, ત્યારે આ સર્વજ્ઞતા-વગેરે ધર્મો તેમનામાં પ્રગટ થાય છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં તેઓ વિશેષ રમણ કરવાની ઈચ્છાથી પ્રગટ થયાં છે તેથી તેઓ તે રીત વડે ભક્તોની જોડે રમણ કરે છે.

परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि भगवान तो सर्वज्ञ हैं, सभी कुछ जानते हैं, तो फिर वे क्यों परीक्षा करते हैं ? उन्हें परीक्षा करने के लिए इस प्रकार काल-आदि से बाधाएँ उत्पन्न करने की क्या आवश्यकता ? और भी, भगवान इस प्रकार भक्तों की परीक्षा करने के लिए उन्हें दुःख दें, यह भी तो उचित नहीं है ? यदि ऐसी शंका हो तो उसका समाधान कह रहे हैं । जानना चाहिए कि, भगवान जब ज्ञान-कर्म-उपासना आदि मार्गों में उनकी साधारण इच्छा के द्वारा प्रकट होते हैं, तब ये सर्वज्ञता-आदि धर्म उनमें प्रकट होते हैं । परंतु पुष्टिमार्ग में वे विशेष रमण करने की इच्छा से प्रकट हुए हैं अतः वे उसी रीति से भक्तों के संग रमण करते हैं ।

यतः 'स्वागतमि'त्यादिना अन्तरङ्गभक्तेष्वपि परीक्षैव कृता । द्वारकालीलायामपि "अव्यक्तलिङ्गं प्रकृतिष्वन्तःपुरगृहादिषु, क्वचिच्चरन्तं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सये"ति लोकरीत्यापि तथाकरणमुक्तम् । अपरञ्च, "मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी"ति भगवता भक्तिमार्गरीत्या भक्तातिरिक्ताज्ञानं स्वस्योक्तम्, तेन ज्ञायते भक्तिमार्गे लौकिकरीतिमेव भूयः प्रदर्शयतीत्यतोपि नानुपपत्तिः काचित् । किञ्च, दुःखदानस्यायुक्तायामप्युच्यते । साक्षात्स्वरूपात्मकाश्रयदानार्थमेव धैर्यपरीक्षा क्रियते इति बालाध्यापनार्थताडनवत्, पर्यवसानतः सुखरूपत्वमेवेतिनोक्तशङ्कालेशः ।

આજ કારણે, "હે ગોપીઓ તમારું સ્વાગત છે, પરંતુ રાત્રિનો સમય છે તેથી શીઘ્ર ઘરે પાછા જાઓ (શ્રી. ભા. ૧૦/૨૯/૧૮....૨૭)", વગેરે વાક્યો દ્વારા ભગવાને પોતાના અંતરંગ ભક્ત ગોપિકાઓની પણ પરીક્ષા લીધેલી. અને દ્વારિકાલીલામાં પણ, "ભગવાન ક્યાંક પ્રજામાં, તો ક્યાંક અન્તઃપુરના મહેલોમાં વેષ બદલી વિચરણ કરી રહ્યા છે (શ્રી. ભા. ૧૦/૬૯/૩૬)", આ વાક્યાનુસાર ભગવાનનો લોક રીતિથી વ્યવહાર કરવો બતાડ્યો છે. અને, "મારા ભક્ત મારા સિવાય કશુંજ નથી જાણતા અને હું તેમના સિવાય કાંઈ પણ નથી જાણતો (શ્રી. ભા. ૯/૪/૬૮)", આ વાક્યાનુસાર ભક્તિમાર્ગની રીતિથી એ કહ્યું છે કે, તેઓ ભક્તોના સિવાય બીજું કાંઈ પણ નથી જાણતા. આ સમસ્ત વાતોથી સમજાય છે કે તેઓ ભક્તિમાર્ગમાં વારંવાર લૌકિકરીત થી જ વ્યવહાર કરે છે, તેથી અહીં કાંઈ પણ અનુચિત નથી. અને, હવે જો તેમનું દુઃખ આપવું અયોગ્ય છે; એ શંકા

કરી હતી, તેનું સમાધાન કહી રહ્યા છે. જાણવું જોઈએ કે ભગવાન પોતાના સાક્ષાત્ સ્વરૂપાત્મક આશ્રયનું દાન કરવા માટેજ ધૈર્યની પરીક્ષા કરે છે, ઠીક તેજ પ્રકારે જેમ કોઈ બાળકને ભણાવવા માટે દંડ આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ બધાનું પરિણામ સુખરૂપ જ થશે એ ન ભૂલો, તેથી અહીં શંકા માટે લેશમાત્ર પણ સ્થાન નથી.

इसी कारण "हे गोपियों ! तुम्हारा स्वागत है परंतु रात्रि का समय है अतः शीघ्र घर लौट जाओ (श्री. भा. १०/२९/१८,.....२७)" इत्यादि वाक्यों द्वारा भगवान ने अपने अंतरंग भक्त गोपिकाओं की भी परीक्षा ली थी । और द्वारकालीला में भी "भगवान कहीं प्रजा में तो कहीं अन्तःपुर के महलों में वेष बदल कर विचरण करं रहे हैं (श्री. भा. १०/६९/३६)" इस वाक्यानुसार भगवान का लोक-रीति से व्यवहार करना कहा गया है । और, "मेरे भक्त मेरे अतिरिक्त कुछ भी नहीं जानते और मैं उनके अतिरिक्त कुछ भी नहीं जानता (श्री. भा. ९/४/६८)" इस वाक्यानुसार भक्तिमार्ग की रीति से यह कहा है कि, वे भक्तों के अतिरिक्त और कुछ भी नहीं जानते । इन समस्त बातों से ज्ञात होता है कि, वे भक्तिमार्ग में लौकिकरीति से ही बारंबार व्यवहार करते हैं अतः यहाँ कुछ भी अनुचित नहीं है । और, अब जो उनका दुःख देना अयुक्त है, यह शंका की थी, उसका समाधान कह रहे हैं । जानना चाहिए कि भगवान अपने साक्षात् स्वरूपात्मक आश्रय का दान करने के लिए ही धैर्य की परीक्षा करते हैं, ठीक उसी प्रकार जैसे किसी बालक को पढ़ाने के लिए दंड दिया जाता है । परंतु इन सब का परिणाम सुखरूप ही होगा यह न भूलें अतः यहाँ इस शंका के लिए लेशमात्र भी स्थान नहीं है ।

प्रकृतमनुसरामः । धैर्यस्वरूपमुक्त्वा दृष्टान्तपुरः सरं तद्रक्षणप्रकारमाहुस्तक्रवदित्यादि । भाव्यमित्यस्य त्रिष्वप्यन्वयः । तक्रवतो राजकलत्रस्य देहस्तक्रवद्देहस्तेन तुल्यं स्वदेहादौ भाव्यमित्यर्थः । इयञ्चाख्यायिका --

"हत्वा नृपं पतिमवेक्ष्य भुजङ्गदष्टं
देशान्तरे विधिवशाद्गणिकास्मि जाता
पुत्रं पतिं समधिगम्य चितां प्रविष्टा
शोचामि गोपगृहिणी कथमद्य तक्रमि"ति

श्लोके प्रसिद्धा । तथा च, तया यथा स्वदेहादिपोषणसाधनीभूते तक्रे गते स्वदेहावस्थामनुसन्धाय शोकाभावपुरःसरमप्रतीकारेण दुःखमेव सोढं, तथा स्वस्याधि-भौतिकलौकिकसाधनीभूतधनपुत्रायपगमेपि शोकमकृत्वा अप्रतीकारेण दुःखसहनार्थं तथा भावनीयम् । वैष्णवत्वलाभानन्तरं तेषां हेयतैव यतः । अत एव निबन्धेपि श्रीमदाचार्यैः "प्रतिकूले गृहं त्यजेदि"त्यादिना त्याग एव तेषामुक्तः ।

હવે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા કરીએ. હવે આચાર્યચરણો ધૈર્યનું સ્વરૂપ કહીને તેના રક્ષણનો પ્રકાર **"તક્રવત્"** વગેરે દૃષ્ટાંતો દ્વારા કહી રહ્યા છે. અહીં **"ભાવ્યં"** શબ્દને તક્રવત્, જડવત્, ગોપભાર્યાવત્ આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોથી મેળવીને અર્થ કરવો જોઈએ. (અર્થાત્ ટીકાકાર કહી રહ્યા છે **"ભાવ્યં"** શબ્દ આ ત્રણેય દૃષ્ટાંતો ની સાથે જોડાશે. તદનુસાર અર્થ એમ થશે કે તક્રની જેમ, જડની જેમ અને ગોપભાર્યની જેમ ભાવના કરવી જોઈએ. એટલે છાશ વેચવાવાળી તે રાજપત્નીએ જે પ્રકારે પોતાના શરીરમાં ધૈર્ય ધારણ કર્યું, તેવી જ રીતે આપણે આપણાં દેહ-ઈંદ્રિયોમાં પણ ધૈર્ય ધારણ કરવું જોઈએ, આ અર્થ છે.) **આના સંદર્ભમાં એક કથા નીચેના શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.** हत्वा....तक्रम्. (આ કથાનો વિસ્તાર શ્રીગોકુલોત્સવજીની ટીકામાં કર્યો છે, તેથી ત્યાંજ જોઈ લેવું)

તેથી આ પ્રકારે તે ગ્વાલિનીએ પોતાના શરીરનું ભરણપોષણ કરવાનું સાધન તે છાશ ના પડી જવા પર પણ શોક ન કરીને તે દુઃખનો પ્રતિરોધ ન કરતા દુઃખનેજ સહન કર્યું, તેવી જ રીતે આપણે પણ આધિભૌતિક લૌકિક સાધનરૂપ ધન, પુત્ર વગેરેની હાનિ થવા પર પણ શોક ન કરીને, પ્રતીકાર ન કરતા દુઃખો ને સહન કરવા માટે તે ગ્વાલિની ની જેમ ભાવના કરવી જોઈએ. કેમકે વૈષ્ણવતા પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી તો આ ધન, પરિવારજન વગેરે હેય-અનુત્તમ જ છે. આજ કારણે આચાર્યચરણોએ નિબંધમાં પણ "જો પત્ની-પુત્ર વગેરે ભગવત્સેવામાં પ્રતિકૂળ હોય, તો ગૃહનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ (સ. નિ. /૨૩૩)" આ વાકયથી તેમનો ત્યાગ કરવાનુંજ કહ્યુ છે.

अब प्रस्तुत विषय की चर्चा करें । अब आचार्यचरण धैर्य का स्वरूप कहकर उसके रक्षण का प्रकार तक्रवत् इत्यादि दृष्टांतों द्वारा कह रहे हैं । यहाँ 'भाव्यं' शब्द को तक्रवत्, जडवत्, गोपभार्यावत् इन तीनों दृष्टांतों से मिलाकर अर्थ करना चाहिए । अर्थात् टीकाकार कह रहे हैं 'भाव्यं' शब्द इन तीनों दृष्टांतों के संग जुडेगा । तदनुसार अर्थ यह बनेगा कि तक्र की तरह, जड की तरह एवं गोपभार्या की तरह भावना करनी चाहिए । अर्थात् छाछ-विक्रय करनेवाली उस राजपत्नी ने जिस प्रकार अपनी देह में धैर्य धारण किया, उसी के समान हमें अपनी

देह-इंद्रियों में भी धैर्य धारण करना चाहिए, यह अर्थ है । इसके संदर्भ में एक कथा निम्नलिखित श्लोक में प्रसिद्ध है । हत्वा..... ....तक्रम् । इस कथा का विस्तार श्रीगोकुलोत्सवजी की टीका में किया गया है, अतः वहीं देख लें ।

अतः जिस प्रकार उस ग्वालिन ने अपनी देह का भरणपोषण करने के साधन उस तक्र के गिर जाने पर भी शोक न करते हुए उस दुःख का प्रतिरोध न करते हुए दुःख को सहन ही किया, वैसे ही हमें भी अपने आधिभौतिक लौकिक साधनरूप धन, पुत्र आदि की हानि होने पर भी शोक न करके, प्रतिरोध न करते हुए दुःख सहन करने के लिए उस ग्वालिन के जैसी भावना करनी चाहिए । क्योंकि वैष्णवता प्राप्त हो जाने के पश्चात् तो ये धन, परिवारजन इत्यादि हेय ही हैं । इसी कारण आचार्यचरणों ने निबंध में भी "यदि पत्नी-पुत्र आदि भगवत्सेवा में प्रतिकूल हों, तो गृह का त्याग कर देना चाहिए (स. नि. /२३३)" इस वाक्य से इनका त्याग करना ही कहा है ।

अथवा दृष्टान्तद्वयमिदम् । तत्र पूर्वो व्याख्यातः । द्वितीयस्तु, "देहः किमन्नदातुर्वा निषेक्तुर्मातुरेव वा ? मातुः पितुर्वा बलिनः क्रतुरग्नेः शुनोपि वे"ति देहः साधारणो नात्मीयस्तथा सर्वेपि तत्तदृष्टसम्पादितत्वात्साधारणा इत्येवं तदर्थमनुसन्धेयमित्यर्थः । भौतिककायिककर्मजार्थिकदुःखसहने दृष्टान्त उक्तः । आध्यात्मिकसहने दृष्टान्तमाहुर्जडवदिति । यथा जडभरते मुक्तिसाधनसत्वेपि तेन पूर्वं मृगशरीरप्राप्तिजन्यं ततो भ्रातृजायादिकृतं भद्रकालिबलिदानसमयपर्यन्तं, ततो रहूगणशिबिकावाहनसामयिकं सोढं, तथा आध्यात्मिककालजादिदुःखं सोढुं, तद्वद्ज्ञाव्यम् ।

અથવા તો "तक्रवत्" અને "देहवत्" આ બંનેના બે દૃષ્ટાંતો માનીને અર્થ કરી લઈએ. તેમાં પહેલા "तक्रवत्" ના વિષયમાં તો પૂર્વમાં વ્યાખ્યા કરી દીધી છે અને બીજા દૃષ્ટાંત "देहवत्" ના વિષયમાં એ સમજવું જોઈએ કે-"બતાવો કે આ દેહ કોનો છે ? અન્નદાતા નો કે પિતાનો ? માતાનો કે માતાને પણ જ ઉત્પન્ન કરવાવાળા દાદાનો ? કે પછી તે બળવાન વ્યક્તિનો જે આ દેહથી બળપૂર્વક કાર્ય કરાવે છે કે પૈસા આપી ખરીદવા વાળાનો ? મર્યા પછી અગ્નિ અથવા કુતરાં-શિયાળ જે એને ખાવાની આશા લગાવી બેઠાં છે, એમનો ? (શ્રી. ભા. ૧૦/૧૦/૧૧)", આ વાક્યાનુસાર દેહ તો સાધારણ જ છે, આત્મીયતા રાખવા યોગ્ય નથી. તેજ રીતે શરીરથી સંબંધિત આ સમસ્ત પરિવારજન વગેરે પણ ભાગ્યવશ પ્રાપ્ત થયા હોવાને કારણે સાધારણ જ છે તેથી તે જો પ્રાપ્ત ન હોય તો પણ ધૈર્યપૂર્વક જ રહેવું જોઈએ, આ અર્થ છે. આ દૃષ્ટાંત ભૌતિક કે કાયિક કર્મો થી ઉત્પન્ન થવાવાળા આર્થિક દુઃખોને સહન કરવામાં આપ્યું છે. હવે આધ્યાત્મિક દુઃખને સહન કરવામાં **"जडवत्"** શબ્દથી દૃષ્ટાંત આપી રહ્યાં છે. જે પ્રકારે જડભરતજીએ મુક્તિનું સાધન ઉપલબ્ધ થવા પર પણ સર્વપ્રથમ મૃગશરીરની પ્રાપ્તિરૂપ દુઃખને સહન કર્યું, તે પછી બંધુ-બાંધવોનાં દુઃખો સહવાથી લઈને ભદ્રકાલીમાં તેમની બલિ ચઢી જવા સુધીના દુઃખોને સહન કર્યું, આના પછી રાજા રહૂગણની પાલખી ઉંચકી વગેરે આધ્યાત્મિક અને કાળથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોને સહન કર્યાં, તેમ તેમની જેમ ભાવના કરીને આપણે દુઃખોને સહન કરવાં જોઈએ.

अथवा तो, 'तक्रवत्' एवं 'देहवत्' इन दोनों को दो दृष्टांत मान कर अर्थ कर लें । इनमें पहले 'तक्रवत्' के विषय में तो पूर्व में व्याख्या की जा चुकी है अतः दूसरे दृष्टांत 'देहवत्' के विषय में यह समझना चाहिए कि- "बताओ कि यह देह किसकी है ? अन्नदाता की या पिता की ? माता की या माता को भी पैदा करने वाले नाना की ? या फिर उस बलवान व्यक्ति की जो इस देह से बलपूर्वक कार्य करवाता है या दाम देकर खरीदने वाले की ? मरने के पश्चात् अग्नि की या जो कुत्ते-सियार इसे खाने की आशा लगाए बैठे हैं, उनकी ? (श्री. भा. १०/१०/११)" इस वाक्यानुसार देह तो साधारण ही है, आत्मीयता रखने योग्य नहीं है । उसी प्रकार देह से संबंधित ये समस्त परिवारजन आदि भी भाग्यवश प्राप्त हुए होने के कारण साधारण ही हैं अतः ये यदि प्राप्त न हों तब भी धैर्यपूर्वक ही रहना चाहिए, यह अर्थ है । यह दृष्टांत भौतिक या कायिक कर्मों से उत्पन्न होने वाले आर्थिक-दुःख को सहन करने में दिया गया है । अब आध्यात्मिक दुःख को सहन करने में जड़वत् शब्द से दृष्टांत दे रहे हैं । जिस प्रकार जड़भरतजी ने मुक्ति के साधन उपलब्ध होने पर भी सर्वप्रथम मृगशरीर की प्राप्तिरूप दुःख को सहन किया, तत्पश्चात् बंधु-बाँधवों का दुःख सहने से लेकर भद्रकाली में उनकी बलि चढ़ाई जाने तक के दुःख को सहन किया, इसके पश्चात् राजा रहूगण की पालकी ढोई इत्यादि आध्यात्मिक एवं काल से उत्पन्न होने वाले दुःखों को सहन किया, वैसे उनकी तरह भावना करते हुए हमें दुःख को सहन करना चाहिए ।

किञ्चैतद्देहानन्तरं ★ साक्षात्सेवोपयोगिदेहे विप्रयोगादिदुःखेपि तत्सोढुं जडवदधुना भावनीयमित्यर्थः । किञ्च, भाव्यमित्यनेन अवश्यं भाव्यत्वमपि द्योत्यते । तेनाप्रतीकार्यत्वात्तन्निवारणार्थं यत्नो न कर्त्तव्य इत्यपि सूच्यते । आधिदैविकस्वाभाविकादिसहने

★ वृन्दावनीयमृगादिभवने तदनन्तरं साक्षात् सेवोपयोगिदेहे इति पाठान्तरम् ।

दृष्टान्तमाहुर्गोपभार्यवदिति । भार्याणां समूहो भार्यम्, गोपानां भार्यं गोपभार्यं, तेन तुल्यं भाव्यम्, यथान्तर्गृहगतो गोपानां भार्यासमूहो भगवद्विरहेणातिदुःखं सोढ्वा ततो ध्यानप्राप्तभगवत्सान्निध्यसुखमनुभूयापुण्यपुण्योपरमे निर्गुणदेहेन भगवन्तं प्राप्तस्तथाहमपि प्रारब्धादिसम्भवमुभयं सोढ्वा प्राप्स्यामीति दुःखसहनार्थमनुसन्धेयम् । एवं प्राप्ते प्रायिकत्वनिरासाय समूहदृष्टान्त इति सर्वं सुस्थम् ॥ ६ ॥

અને તેમજ, એ સમજે કે આ લૌકિક દેહ પછી સાક્ષાત્ ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી જે દેહ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તે સમયે વિપ્રયોગ જેવા દુઃખો ને સહન કરવા માટે વર્તમાનમાં જડભરતજીની ભાવના કરીને દુઃખોને સહન કરવા જોઈએ, જેથી પાછળ વિપ્રયોગ જેવા દુઃખોને આપણે સહન કરી શકીએ, આ અર્થ છે. અને ''ભાવ્યં'' શબ્દથી અવશ્યંભાવી દુઃખોને બતાવ્યાં છે, આ સમજવું જોઈએ. (અવશ્યંભાવી શબ્દનો અર્થ છે- જે ભવિષ્યમાં થવાનું જ હોય, જેને થવાથી રોકી ન શકાતું હોય). આનાથી એ સમજાય છે કે, કેમકે આ બધા દુઃખો ટાળી શકાતા નથી તેથી તેમનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, એમ પણ સૂચિત કર્યું છે. હવે આધિદૈવિક દુઃખને સહન કરવામાં આચાર્યચરણો **''गोपभार्यवत्''** શબ્દથી દૃષ્ટાંત આપી રહ્યાં છે. (''**भार्या**'' શબ્દનો અર્થ થાય છે ''**पत्नी**'') ભાર્યા ના સમૂહને **''भार्य''** કહે છે. ગોપોની જે ભાર્ય છે, તે **''गोपभार्य''** છે; તેમના જેવી ભાવના કરવી જોઈએ. જે પ્રકારે જે અન્તર્ગૃહગતા (જે ગોપિકાઓ ને ભગવાનથી મળવા દેવામાં ન આવી અને ઘરમાંજ રોકી લેવામાં આવી, તે ''અન્તર્ગૃહગતા'' ગોપિકાઓ છે.) ગોપોની પત્નિઓએ ભગવદ્વિરહના અતિ દુઃખને સહન કરીને, એકચિત્ત થઈ ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને તે દ્વારા ભગવદ-સાન્નિધ્ય ના સુખનો અનુભવ કર્યો અને તેમના પાપ-પુણ્ય સમાપ્ત થઈ ગયા અને તેમણે નિર્ગુણ દેહથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યાં, તે પ્રકારે હું પણ પ્રારબ્ધ થી ઉત્પન્ન થયેલાં પાપ-પુણ્ય બંનેને સહન કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લઈશ-આ પ્રકારે આ દુઃખોને સહન કરવામાં એ અનુસંધાન કરવું જોઈએ. પ્રાયઃ એવું નથી હોતું કે જીવના પાપ-પુણ્યોની લેણદેણ બાકી હોય, અને તેના પૂર્ણ થયા વગરજ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય, પરંતુ આવી શંકા પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી, તેથી અહીં આચાર્યચરણોએ **''गोपभार्य''** દૃષ્ટાંત દ્વારા કહ્યું છે, તેથી આ બધુંજ ઉચિત છે ॥ ૬ ॥

और भी, यह समझें कि इस लौकिक देह के पश्चात् साक्षात् भगवत्सेवा में उपयोगी जो देह प्राप्त होगी, तब उस समय विप्रयोग जैसे दुःखों को सहन करने के लिए वर्तमान में जड़भरतजी की भावना करते हुए दुःख को सहन करना चाहिए, ताकि बाद में विप्रयोग जैसे दुःखों को हम सहन कर सकें, यह अर्थ है । और, **भाव्यं** शब्द से अवश्यंभावी दुःखों को बताया गया है, यह समझना चाहिए । अवश्यंभावी शब्द का अर्थ है, जो भविष्य में होने ही वाला हो, जिसको होने से नहीं रोका जा सकता हो इससे यह ज्ञात होता है कि, चूँकि ये सभी दुःख टाले नहीं जा सकते हैं अतः इनका निवारण करने का यत्न नहीं करना चाहिए, यह भी सूचित किया गया है । अब आधिदैविक दुःख को सहन करने में **गोपभार्यवत्** शब्द से दृष्टांत दे रहे हैं । 'भार्या' का अर्थ होता है 'पत्नी' । भार्या के समूह को 'भार्य' कहते हैं । गोपों की जो भार्य हैं, वे 'गोपभार्य' हैं; उनके जैसी भावना करनी चाहिए । जिस प्रकार जिन अन्तर्गृहगता जिन गोपिकाओं को भगवान से मिलने नहीं दिया गया और गृह में ही रोक लिया गया, वे 'अन्तर्गृहगता' गोपिकाएँ हैं गोपों की पत्नियों ने भगवद्-विरह के अति दुःख को सहन करके, एकचित्त होकर भगवान का ध्यान करने के द्वारा भगवद्-सान्निध्य के सुख का अनुभव किया और उनके पाप-पुण्य समाप्त हो गये और उन्होंने निर्गुण-देह से भगवान को प्राप्त किया उसी प्रकार मैं भी प्रारब्ध से उत्पन्न हुए पाप-पुण्य दोनों को सहन करके भगवान को प्राप्त कर लूँगा-इस प्रकार से इन दुःखों को सहन करने के लिए यह अनुसंधान करना चाहिए । प्रायः करके ऐसा नहीं होता कि जीव के पाप-पुण्यों का लेखाजोखा शेष हो, और उसके पूर्ण होने के बिना ही भगवत्प्राप्ति हो जाय, परंतु ऐसी शंका पुष्टिमार्ग में नहीं है, अतः यहाँ आचार्यचरणों ने 'गोपभार्य' दृष्टांत द्वारा कहा है, अतः यह सभी कुछ उचित है ॥ ६ ॥

अतः परं यदृच्छातः प्रतीकारोपस्थितौ यदि सहनाग्रहस्तदा विवेकहानिराज्ञाभङ्गश्च, यदि तूष्णीकत्वं तदा दुःखनिवृत्त्यासहनाभावेन धैर्यहानिराज्ञाभङ्गश्चेत्युभयतः पाशायां रज्जौ समाधानार्थमाहुः प्रतीकार इत्यादि ।

प्रतीकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ।
भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥ ७ ॥

यदृच्छातो भगवदिच्छातः स्वकृतोपायं विनेति यावत् । आग्रहीति निन्दायामिति । ''भूमिनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने, संसर्गेस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादय'' इत्यभियुक्तोक्तेः । तथा च, भगवदिच्छया सिद्धे प्रतीकारे निन्दिताऽऽग्रहवान्न भवेत् । एवञ्चानाग्रहेऽभिसन्धानाऽभावाद्धैर्यस्य सिद्धिर्भगवदिच्छानुसन्धानाद्विवेकस्य आज्ञातः करणादाज्ञयोरप्यभङ्ग इति सर्वं सामञ्जस्यमिति भावः ।

આ વિશ્લેષણો પછી હવે એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે, જો ભગવદિચ્છાથી જ આપ મેળે કોઈ દુઃખ દૂર થઈ રહ્યું હોય અને ત્યારે પણ દુઃખને જ સહન કરવાનો આગ્રહ રાખે, તો વિવેક નષ્ટ થઈ જાય છે અને ભગવદ્-આજ્ઞા નો પણ ભંગ

થાય છે, કેમકે ત્યાં દુઃખ પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી તો દૂર થઈ રહ્યું છે અને તમે દુઃખ સહન કરવાનો આગ્રહ લઈ બેઠા છો. અને આ પ્રકારે જો હાથ પર હાથ ધરીને મૌન બેસી જઈએ અને દુઃખને સહેતા જ રહીએ તો દુઃખ નિવૃત્ત થવા સુધી સહનશીલતાનો બંધ જ તૂટી જાય છે અને ધૈર્ય ટકી શકતું નથી. એમાં પણ ભગવદ્-આજ્ઞા નો ભંગ થાય છે તેથી બંને બાજુથી મુશ્કેલી છે. તો આ સમસ્યાનું સમાધાન **''प्रतीकारः''** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કરી રહ્યા છે.

''यदृच्छातः'' શબ્દનો અર્થ છે- ભગવદ્-ઈચ્છાથી; એટલે આપણા દ્વારા કરેલા ઉપાયો વગરજ દુઃખો દૂર થઈ જતા હોય તો. અહીં **''आग्रह''** શબ્દ ''<u>भूमि, निंदा, प्रशंसा, नित्ययोग, अतिशायन, संसर्ग-આટલા અર્થોમાં ''मतुप्'' प्रत्यय थाय छे.</u>'', આ વાક્યાનુસાર નિંદાના અર્થમાં છે. (ટીકાકારનું કહેવું એ છે કે, અહીં 'આગ્રહ' શબ્દ નિંદાના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. એને એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજો. જેમ કહેવાય કે - સર્વદા સત્ય બોલવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. તો આ વાક્યમાં ''આગ્રહ'' શબ્દ પ્રશંસાના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે કેમકે સત્ય બોલવાનો આગ્રહ રાખવો સારી વાત છે પરંતુ જો એમ કહેવાય કે જો પુષ્ટિભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો પર ચાલવાની તૈયારી ન હોય તો વ્યર્થ માં બ્રહ્મસંબંધ લેવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ, તો આ વાક્યમાં ''આગ્રહ'' શબ્દ નિંદાના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે કેમકે મનમાં પુષ્ટિમાર્ગ પ્રત્યે સન્માન ન હોય અને બ્રહ્મસંબંધ લેવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે, તો તે ઉચિત નથી. આનેજ ધ્યાનમાં રાખીને હવે અહીં ''आग्रह'' શબ્દ પર ધ્યાન આપો. મૂળશ્લોકનો અર્થ એ છે કે (प्रतीकारो....भवेत्) જો ભગવદ્-ઈચ્છાથી આપમેળે જ દુઃખ દૂર થઈ રહ્યું હોય તો, ત્યારે ભગવદિચ્છાની પણ અવગણના કરીને દુઃખ સહન કરવાનો આગ્રહ ઉચિત નથી. તેથી ટીકાકાર કહે છે કે અહીં ''आग्रह'' શબ્દ નિંદાના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. અથવા તો એવો અર્થ કરી લઈએ કે આવી જીદ રાખવી યોગ્ય નથી) તેથી આ પ્રકારે એ સિદ્ધ થયું કે ભગવદ્-ઈચ્છાથીજ આપમેળે દુઃખ દૂર થઈ રહ્યું હોય તો, ત્યારે પણ દુઃખનેજ સહન કરવાવાળા નિંદિત આગ્રહવાન ન થવું જોઈએ. અને, આ પ્રકારે આગ્રહહીન થવાથી ધૈર્ય સિદ્ધ થશે અને ભગવાનની ઈચ્છાનું અનુસંધાન કરવાથી વિવેક સિદ્ધ થશે. તેથી વિવેક અને ધૈર્ય બંને પણ ભગવાનની આજ્ઞા દ્વારા કરવાથી ભગવાનની કોઈ પણ આજ્ઞાનો ભંગ નહી થાય, આ પ્રકારે બધાનો ઉચિત રૂપથી સમન્વય થઈ જશે, આ ભાવ છે.

इन विश्लेषणों के पश्चात् अब इस बात का विचार किया जाता है कि, यदि भगवदिच्छा से ही अपनेआप कोई दुःख दूर हो जा रहा हो और तब भी दुःख को ही सहन करने का आग्रह रखें, तो 'विवेक' नष्ट हो जाता है एवं भगवद्-आज्ञा भी भंग होती है क्योंकि वह दुःख भी भगवान की इच्छा ही से तो दूर हो रहा है और आप दुःख सहन करने का आग्रह करे बैठे हैं । और, इस प्रकार यदि हाथ पर हाथ धर कर मौन बैठ जाएँ और दुःख को सहते ही रहें तो दुःख निवृत्त होने तक सहनशीलता का बाँध ही टूट जाता है और धैर्य टिक नहीं पाता । इसमें भी भगवद्-आज्ञा भंग होती है अतः दोनों ही ओर से कठिनाई है । तो इस समस्या का समाधान **प्रतीकारः** इत्यादि शब्दों से कहा जा रहा है ।

यदृच्छातः शब्द का अर्थ है-भगवद्-इच्छा से; अर्थात् हमारे द्वारा किए गये उपायों के बिना ही दुःख दूर हो जाता हो तो । यहाँ 'आग्रह' शब्द ''<u>भूमि, निंदा, प्रशंसा, नित्ययोग, अतिशायन, संसर्ग-इतने अर्थों में 'मतुप्' प्रत्यय होता है</u>'' इस वाक्यानुसार निंदा के अर्थ में है । टीकाकार का कहना यह है कि, यहाँ 'आग्रह' शब्द निंदा के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है । इसे एक उदा. के द्वारा समझें । जैसे कहा जाय कि-सर्वदा सत्य बोलने का आग्रह रखना चाहिए । तो इस वाक्य में 'आग्रह' शब्द प्रशंसा के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है क्योंकि सत्य बोलने का आग्रह रखना अच्छी बात है परंतु यदि यों कहा जाय कि-यदि पुष्टिभक्तिमार्ग के सिद्धातों पर चलने की तैयारी न हो तो व्यर्थ में ब्रह्मसंबंध लेने का आग्रह नहीं रखना चाहिए । तो इस वाक्य में 'आग्रह' शब्द निंदा के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है क्योंकि मन में पुष्टिमार्ग के प्रति सम्मान न हो और ब्रह्मसंबंध लेने का आग्रह किया जाय, तो वह उचित नहीं है । इसी को ध्यान में रखते हुए अब यहाँ 'आग्रह' शब्द पर ध्यान दें । मूलश्लोक का अर्थ यह है कि (प्रतीकारो.....भवेत्) यदि भगवद्-इच्छा से अपनेआप ही दुःख दूर हो जा रहा हो तो, तब भगवद्-इच्छा की भी अवहेलना करके दुःख ही सहन करने का आग्रह उचित नहीं है । अतः टीकाकार कहते हैं कि यहाँ 'आग्रह' शब्द निंदा के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है । या फिर यों अर्थ कर लें कि ऐसी ज़िद रखनी उचित नहीं है । अतः इस प्रकार यह सिद्ध हुआ कि भगवद्-इच्छा से ही अपनेआप दुःख दूर हो जा रहा हो तो, तब भी दुःख को ही सहन करने का निंदित आग्रहवान नहीं होना चाहिए । और, इस प्रकार से आग्रही न होने से धैर्य सिद्ध होगा एवं भगवान की इच्छा का अनुसंधान करने से विवेक सिद्ध होगा । अतः विवेक एवं धैर्य दोनों ही भगवान की आज्ञा द्वारा किए जाने से भगवान की किसी भी आज्ञा का भंग नहीं होगा, इस प्रकार से सभी का उचित रूप से समन्वय बैठ जायेगा, यह भाव है ।

यद्वैवं योज्यम् । जडवद्गोप-भार्यावत् प्रतीकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेदिति । तथा च, यथा जडो भगवदिच्छया रहूगणेन संवदन् शिबिकावाहनार्थं नाग्रहवान् जातः । यथा च रासमण्डलमण्डनायितं गोपभार्यं विप्रयोगतापे भगवदिच्छया गुणगानस्मरणरूपदर्शनादिरूपप्रतीकारोपस्थितौ भगवदिच्छानुरूपमेव व्यवहृतवन्तः, तथा स्वयमपि स्वाधिकारानुसारेणानाग्रही भवेदित्यर्थः । तत्समूहस्याऽनाग्रहोपि श्रीमदाचार्यैः''र्गत्या ललितयोदारे''त्यस्याभासे ''यदा पुनरि'' त्यारभ्य ''स्वयमाविर्भूत''इत्यन्तेन ''त्वयि धृतासव'' इत्यत्र ''त्वदर्थमेव''त्यारभ्य ''तदैव त्यक्षन्ती''त्यन्तेन, ''दुस्त्यजस्तत्कथार्थं'' इत्यत्र च स्फुटीकृतः । चेदित्यनेन तादृक्तापे शीघ्रं स्वाश्रयं दातुं प्रभुरेव प्रतीकारं सम्पादयति । न सम्पादयति चेदिति स्वयं तदर्थं न यतेत । तथा सति प्रभोरनभिप्रेतत्वेन कोपाद्वैपरीत्यापत्तिरित्यपि सूच्यते ।

અથવા તો મૂળ પંક્તિને એવી રીતે જોડી લઈએ કે -જેમ જડભરતજીએ અને ગોપિકાઓએ ભગવદિચ્છાથી આપ મેળે દૂર થવાવાળાં દુઃખોને સહન કરવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો, તેમ આપણે પણ ન રાખવો જોઈએ. જેમ જડભરતજીએ પહેલાં તો રાજા રહૂગણની પાલખી ઉચકી પરંતુ જ્યારે ભગવદિચ્છાથી રહૂગણને જડભરતજીના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો બોધ થયો ત્યારે તેમણે જડભરતજીને બ્રહ્મજ્ઞાન માટે વિનંતી કરી. ત્યારે જડભરતજીએ પણ તેની પાલખી ઉચકવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો. (અહીં એ પણ સમજે કે જ્યારે ડાકૂઓ જડભરતજીની બલિ ચઢાવવા ગયા ત્યારે ભદ્રકાલીએ સ્વયં પ્રકટ થઈ તે ડાકૂઓનોજ વધ કરી જડભરતજીને બચાવ્યા. ત્યારે જડભરતજીએ પણ તેનો વિરોધ કરીને બલિ બની જવાની ઈચ્છા ન રાખી.) અને જે પ્રકારે રાસમંડલની આભૂષણરૂપા ગોપિકાઓને જ્યારે ભગવાનનો વિપ્રયોગ થયો ત્યારે તે દુઃખને સહન કરવા માટે તેમને ભગવદ્-ઈચ્છાથી ભગવાન ના ગુણગાન, રૂપદર્શન વગેરે ભગવદ્-શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ અને ત્યારે તેમણે ભગવાનની ઈચ્છાનુસારજ વ્યવહાર કર્યો, તેજ રીતે આપણે પણ આપણા અધિકારાનુસાર દુઃખ સહન કરવાના આગ્રહી ન બનવું જોઈએ, આ અર્થ છે. તે ગોપિકાવૃંદનો આ પ્રકારથી દુઃખ સહન કરવામાં આગ્રહ ન રાખવો આચાર્યચરણોએ, ''હે ઉદ્ધવજી ! શ્રી કૃષ્ણની આવી ચાલ, તેમનું હાસ્ય, તેમની મધુર વાણી, આહ ! અમે તેમને ભૂલીએ તો કેવી રીતે ભૂલીએ ? (શ્રી. ભા. ૧૦/૪૭/૫૧)'', આ શ્લોકના વિવરણમાં ''यदा पुनः'' થી આરંભી અને પછી ''હે કૃષ્ણ ! તમારી ગોપીઓ વન-વનમાં ભટકીને તમને શોધી રહી છે (શ્રી. ભા. ૧૦/૩૧/૧)'', આ શ્લોકના વિવરણમાં ''त्वदर्थमेव'' થી આરંભી ''तदैव त्यक्षन्ति'' શબ્દો સુધી ના વાક્યમાં અને ''અમે ઈચ્છીએ તો પણ કૃષ્ણની ચર્ચા કરવાનું નથી છોડી શકતાં (શ્રી. ભા. ૧૦/૪૭/૧૭)'', આ શ્લોકના વિવરણમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. મૂળશ્લોકમાં આવેલ **''ચેત્''** શબ્દથી એ સમજાય છે કે, જો આવો તીવ્ર ભગવદ્-વિરહ્ તાપ હોય તો ભગવાન પોતાનો આશ્રય આપવા માટે પોતેજ તે દુઃખને દૂર કરી દે છે. તેથી જો તેઓ પોતેજ તે દુઃખને દૂર ન કરે તો જીવે પોતે કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જો જીવ સ્વયં પ્રયત્ન કરશે તો ભગવાનને સ્વીકાર્ય નથી તેથી ભગવાનના ક્રોધથી તેને કોઈ વિપરીત આપત્તિનો પણ સામનો કરવો પડી શકે છે, આ સૂચિત કરવામાં આવી રહ્યું છે.

अथवा तो मूल पंक्ति को ऐसे जोड़ लें कि - जैसे जड़भरतजी ने एवं गोपिकाओं ने भगवद्-इच्छा से अपने आप दूर होने वाले दुःख को सहन करने का आग्रह नहीं रखा, वैसे हमें भी आग्रह नहीं रखना चाहिए । जैसे जड़भरतजी ने आरंभ में तो राजा रहूगण की पालकी ढोई परंतु जब भगवद्-इच्छा से रहूगण को जड़भरतजी के वास्तविक स्वरूप का बोध हुआ तब उसने जड़भरतजी से ब्रह्मज्ञान के लिए विनति की । तब जड़भरतजी ने भी उसकी पालकी ढोने का आग्रह नहीं रखा । यहाँ यह भी समझें कि जब डाकुओं ने जड़भरतजी की बलि चढ़ानी चाही, तब भद्रकाली ने स्वयं प्रकट होकर उन डाकुओं का ही वध करके भरतजी को बचा लिया । तब जड़भरतजी ने भी उसका विरोध करके बलि ही चढ़ जाने की इच्छा नहीं रखी । और, जिस प्रकार रासमंडल की आभूषणरूपा-गोपिकाओं को जब भगवान का विप्रयोग हुआ तब उस दुःख को सहन करने के लिए उन्हें भगवद्-इच्छा से भगवान के गुणगान रूपदर्शन आदि भगवद्-शक्ति प्राप्त हुई और तब उन्होंने भगवान की इच्छानुसार ही व्यवहार किया, उसी प्रकार हमें भी अपने अधिकारानुसार दुःख सहन करने में आग्रही नहीं होना चाहिए, यह अर्थ है । उन गोपिकावृंद का इस प्रकार से दुःख को सहने में आग्रह न रखना आचार्यचरणों ने ''हे उद्धवजी ! श्रीकृष्ण की ऐसी चाल, उनका हास्य, उनकी मधुमयी वाणी, आह ! हम उन्हें भूलें तो कैसे भूलें ? (श्री. भा. १०/४७/५१)'' इस श्लोक के विवरण में 'यदा पुनः' से आरंभ करके और फिर ''हे कृष्ण ! तुम्हारी गोपियाँ वन-वन में भटककर तुम्हें ढूँढ रही हैं (श्री. भा. १०/३१/१)'' इस श्लोक के विवरण में 'त्वदर्थमेव' से आरंभ करके ''तदैव त्यक्षन्ति'' शब्दों तक के वाक्य में और ''हम चाहने पर भी कृष्ण की चर्चा करना नहीं छोड़ सकतीं (श्री. भा. १०/४७/१७)'' इस श्लोक के विवरण में स्पष्ट किया है । मूलश्लोक में आए 'चेत्' शब्द से यह ज्ञात होता है कि, यदि ऐसा तीव्र भगवद्-विरहताप हो तो भगवान अपना आश्रय देने के लिए स्वयं ही उस दुःख को दूर कर देते हैं । और यदि वे स्वयं ही उस दुःख

को दूर न करें तो जीव को खुद कोई प्रयत्न नहीं करना चाहिए । यदि जीव स्वयं प्रयत्न करेगा तो वह भगवान को स्वीकार्य नहीं है अतः भगवान के क्रोध से उसे कोई विपरीत आपत्ति का भी सामना करना पड़ सकता है, यह सूचित किया जा रहा है ।

अतः परं कायिकं रक्षासाधनमुपदिशन्ति भार्यादीनामित्यादि । भार्यादीनामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन येत्यन्तस्वनियम्यास्तेषाम् । अन्येषां विभक्ताविभक्तबान्धवादीनामुदासीनानाञ्च, असतो दुर्जनस्य, ''दुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रममि''ति वाक्याद् दुःसहत्वात्पृथग्नि-र्देशः । एतेषामाक्रमं तिरस्कारं सहेत । आक्रमपदस्य योगेन पादप्रहारपर्यन्तता बोध्यते । सहेदिति अनुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्या-नित्यत्वात्परस्मैपदम् । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामन्येषामेकाकिनाञ्च भार्याद्यभावाद्वन्ध्वऽभावाच्च त्रितयनिर्देशः । तेषां सेवाप्रतिकूलत्वे त्यागरूपमेव सहनम् । स्वविवेकमात्रप्रातिकूल्ये च तदप्रतीकारेण तिरस्कारमर्षणमेव सहनं तदाचरेदित्यर्थः । अत्रोपायो निबन्ध उपदिष्टः । ''सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनादि''ति । ''एतदन्तः स्थितः कृष्ण एवास्मानुपदिशती''ति च व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

આટલાં વિશ્લેષણો પછી હવે આચાર્યચરણો આપણને કાયિક ધૈર્યની રક્ષા કરવાનાં સાધનો **''भार्यादीनां''** વગેરે શબ્દોથી ઉપદિષ્ટ કરી રહ્યાં છે. **''भार्यादीनां''** પદમાં તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન-બહુવ્રીહિ સમાસ છે. આનો અર્થ એ છે કે પત્ની, પુત્ર વગેરે જેવા પરિવારજન, જેમનાં ઉપર આપણું પૂરું નિયંત્રણ છે, તેમનો તિરસ્કાર પણ સહન કરવો જોઈએ. એના સિવાય જે ગૃહ-સંપત્તિની વહેંચણી પછી અલગ થઈ ગયા છે અથવા જેઓ નથી થયા અથવા તો જે પરિવારના સભ્યો આપણા ભગવદ્ ધર્મો પ્રત્યે ઉદાસીન છે, તે બધાંનો તિરસ્કાર સહન કરવો જોઈએ, આ અર્થ છે. આજ પ્રકારે **''असतः''** એટલે દુષ્ટજનો, એવાનો પણ તિરસ્કાર સહન કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભાગવતના, ''હે, ભગવન્ ! હું દુર્જનો ના દ્વારા કરેલા તિરસ્કારને અત્યંત અસહ્ય સમજું છું (૧૧/૨૨/૫૯)'', આ વાક્ય દ્વારા દુષ્ટજનો દ્વારા કરેલું આક્રમણ અસહનીય હોય છે, તેથી તેને વિશેષરૂપથી અલગ પદ આપી બતાવ્યું છે. આ બધાના **''आक्रमं''** એટલે તિરસ્કારને સહન કરવો જોઈએ. અહીં 'आक्रमं' પદ દ્વારા પગથી પ્રહાર કરવા સુધીના તિરસ્કારને સહન કરવાનું કહ્યું છે. **''सहेत्''** શબ્દનો અર્થ છે- ''તમે સહન કરો'' તેથી આ વાક્ય કોઈ બીજી વ્યક્તિ માટે કહેવામાં આવી રહ્યું છે, તે નિશ્ચિત થાય છે અને તેથી તે આત્મનેપદ ન હોઈ પરસ્મૈપદ છે. કેમકે આત્મનેપદનું લક્ષણતો પોતાનામાંજ લાગે છે. અહીં એ પણ જાણવું જોઈએ કે બ્રહ્મચારી વ્યક્તિઓ જેવા બીજા એકાકી જીવન વ્યતિત કરવાવાળાઓનાં પત્ની-પુત્ર વગેરે તો હોતા નથી અને ન કે તેમના કોઈ બંધુ-બાંધવ હોય છે તેથી એવા વ્યક્તિઓને માટે આચાર્યચરણોએ **''अन्येषां''** શબ્દથી કહ્યું છે. અર્થાત્ પત્ની-પુત્ર વગેરે પરિવારજનો સિવાય બીજા વ્યક્તિઓનો તિરસ્કાર સહન કરવો જોઈએ, આ અર્થ છે. જો તેઓ સેવામાં પ્રતિબંધક થતાં હોય તો તેમનો ત્યાગ જ કરી દેવો જોઈએ. આ ત્યાગ કરવોજ સહન કરવું છે. અને જો તેઓ કેવળ આપણા માટેજ પ્રતિકૂળ થતાં હોય તો તેમનો વિરોધ ન કરીને તેમના તિરસ્કારને સહન કરી લેવો જોઈએ, આ અર્થ છે. આનો ઉપાય આચાર્યચરણોએ નિબંધમાં આપ્યો છે. ''કૃષ્ણસેવાનો નિર્વાહ કરવા માટે બધાના કઠોર વચનોને સહન કરી લેવાં જોઈએ (સ. નિ. /૨૩૫)'', આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં આચાર્યચરણોએ- ''શ્રીકૃષ્ણજ મને આ પ્રકારે આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, બહિર્મુખ થઈને ન રહેવું જોઈએ- આ પ્રકારે મનમાં સમજી લેવું જોઈએ (સ. નિ. પ્ર. /૨૩૫)''- આ પ્રકારથી વ્યાખ્યા કરેલી છે. ॥ ૭ ॥

इतने विश्लेषणों के पश्चात् अब आचार्यचरण हमें कायिक-धैर्य की रक्षा करने का साधन **भार्यादीनां** इत्यादि शब्दों से उपदिष्ट कर रहे हैं । 'भार्यादीनां' पद में तद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहि समास है । इसका अर्थ यह है कि, पत्नी-पुत्र आदि जैसे परिवारजन, जिन पर हमारा पूरा-पूरा नियंत्रण है, उनका तिरस्कार भी सहन करना चाहिए । इनके अतिरिक्त जो गृह-संपत्ति के बँटवारे के पश्चात् अलग हो गये हैं या जो नहीं हुए हैं अथवा तो जो परिवार के सदस्य हमारे भगवद्-धर्मों के प्रति उदासीन हैं, उन सभी का तिरस्कार सहन करना चाहिए, यह अर्थ है । इसी प्रकार **असतः** अर्थात् दुष्टजन; ऐसों का भी तिरस्कार सहन करना चाहिए । श्रीमद्-भागवत के ''हे भगवन् । मैं दुर्जनों के द्वारा किए गये तिरस्कार को अत्यंत असह्य समझता हूँ (११/२२/५९)'' इस वाक्य के द्वारा दुष्टजनों द्वारा किया गया आक्रमण असहनीय होता है, अतः इसे विशेषरूप से अलग पद देकर निर्दिष्ट किया गया है । इन सभी के **आक्रमं** अर्थात् तिरस्कार को सहन करना चाहिए । यहाँ 'आक्रम' पद के द्वारा पैरों से किए गये प्रहार तक के तिरस्कार को सहन करना बताया जा रहा है । 'सहेत्' शब्द का अर्थ होता है, 'तुम कहन करो' अतः यह वाक्य किसी दूसरे व्यक्ति के लिए कहा जा रहा है, यह निश्चित होता है और इसी कारण यह आत्मनेपद न होकर परस्मैपद है । क्योंकि आत्मनेपद का लक्षण तो स्वयं में ही घटता है । यहाँ यह भी जानना चाहिए कि ब्रह्मचारी व्यक्तियों जैसे दूसरे एकाकी जीवन व्यतीत करने वालों के पत्नी-पुत्र आदि तो होते नहीं और न ही उनके कोई बंधु-बाँधव होते हैं अतः ऐसे व्यक्तियों के लिए

आचार्यचरणों ने **अन्येषां** शब्द से कहा है । अर्थात् पत्नी-पुत्र आदि परिवारजनों के अतिरिक्त अन्य दूसरे भी व्यक्तियों का तिरस्कार सहन करना चाहिए, यह अर्थ है । यदि ये सेवा में प्रतिबंधक होते हों तो इनका त्याग ही कर देना चाहिए, यही त्याग करना ही सहन करना है । और यदि वे केवल हमारे लिए प्रतिकूल होते हों, तो उनका विरोध न करते हुए उनके तिरस्कार को सहन कर लेना चाहिए, यह अर्थ है । इसका उपाय आचार्यचरणों ने निबंध में दिया है । "कृष्णसेवा का निर्वाह करने के लिए सभी के कठोर वचनों को सहन कर लेना चाहिए (स. नि. /२३५)" इस श्लोक की व्याख्या में आचार्यचरणों ने "श्रीकृष्ण ही मुझे इस प्रकार से आज्ञा कर रहे हैं कि, बहिर्मुख होकर नहीं रहना चाहिए- इस प्रकार से मन में समझ लेना चाहिए (स. नि. प्र. /२३५)" इस प्रकार से व्याख्यायित किया है ॥ ७ ॥

एवमाक्रमसहनोपदेशे गृहस्थितिरागता । तथा सतीन्द्रियकार्यकरणमर्थाक्षिप्तं, तत्राऽऽसक्तौ च धैर्यस्वरूपस्य सामर्थ्यस्य वा नाश इति तन्निवृत्त्यर्थं साधनान्तरं रक्षणस्योपदिशन्ति स्वयमित्यादि ।

स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ।
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥

स्वयमित्युद्यम्य आग्रहेणेति यावत् । इन्द्रियकार्याणि ज्ञानक्रियाप्रधानान् भोगान् कायवाङ्मनसा[1] कायवाग्भ्यां सहितं मनस्तेन सर्वात्मना त्यजेत् । क्रीडायामपि नादद्यात्, तेषामत्यन्तबाधकत्वादित्यर्थः । बाधकत्वञ्च, "विषयान्ध्यायतः पुंस" इत्यादिना गीतायां स्फुटमेव । कायेन त्यागो भोग्यानुपादानम् । वाचा त्यागः शुभा शुभत्वाकीर्त्तनम् । मनसा त्यागस्तन्निःस्पृहत्वम् ।

આવી રીતે તેમના તિરસ્કારને સહન કરવાના ઉપદેશ દ્વારા એ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્ત ઘરમાં રહી રહ્યો છે. કેમકે જો તે ઘરમાંજ ન રહેતો હોય તો પત્ની, પુત્ર વગેરે પરિવારજનોના તિરસ્કારને સહન કરવાનો પ્રશ્નજ ન ઊભો થતો. અને જો તે ઘરમાં વાસ કરી રહ્યો છે તો ઈંદ્રિયો પણ તેના પર દબાણ કરશેજ. અને જો એવું થાય છે તો તે ઈંદ્રિયોમાં આસક્ત થશે અને તેના ધૈર્યનું સ્વરૂપ અથવા ધૈર્યનું સામર્થ્ય નષ્ટ થશે. તેથી આ સમસ્યાના નિવારણ માટે હવે આચાર્યચરણો **"સ્વયં"** વગેરે શબ્દો દ્વારા ધૈર્યના રક્ષણનું બીજું સાધન ઉપદિષ્ટ કરી રહ્યાં છે.

"સ્વયં" ઈત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ છે-સ્વયં પ્રયત્ન કરીને અથવા આગ્રહપૂર્વક ઈંદ્રિયોમાં રહેલી આસક્તિ ત્યાગ કરવો જોઈએ. **"ઈંદ્રિયકાર્યાણિ કાયવાડમનસા ત્યજેત્"** નો અર્થએ છે કે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા કરવામાં આવતા ભોગોને તેમજ કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા કરવામાં આવતા ભોગોને કાયા-વાણીની જોડે મન દ્વારા બધી રીતે છોડી દેવા જોઈએ. જાણીજોઈનેતો ભોગોમાં મન ન જ લગાડવું જોઈએ પરંતુ હાસ્ય-વિનોદમાં પણ ઈંદ્રિયભોગની તરફ પ્રવૃત્ત ન થવું જોઈએ કેમકે તે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં અત્યંત બાધક છે, આ અર્થ છે .એ કેટલા બાધક છે, એનું સ્પષ્ટીકરણ ભગવદ્-ગીતાના "ઈંદ્રિયવિષયોનું ચિંતન કરવાથી મનુષ્યની તેમનામાં આસક્તિ થઈ જાય છે. આસક્તિ થી કામ અને પછી કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે (ભ. ગી. ૨/૬૨)", આ વાક્ય દ્વારા થયું છે. શરીર દ્વારા ઈંદ્રિય વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ છે-શરીરને ભોગ્યપદાર્થ ન આપવો. વાણી દ્વારા ઈંદ્રિયવિષયોનો ત્યાગ એટલે-શુભ કે અશુભ પરિસ્થિતિઓમાં મૌન રહેવું. અને મન દ્વારા ઈંદ્રિયભોગોનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ છે-સારૂં કે નરસું, કશાંયની ઈચ્છા ન રાખવી.

इस प्रकार इनके तिरस्कार को सहन करने के उपदेश द्वारा यह सिद्ध होता है कि भक्त गृह में रह रहा है क्योंकि यदि वह गृह ही में न रहता हो तो पत्नी-पुत्र आदि परिवार जनों के तिरस्कार को सहन करने का प्रश्न ही नहीं उठता । और यदि वह गृह में रह रहा है तो इंद्रियाँ भी उस पर अवश्य हावी होंगी ही । और यदि ऐसा होता है तो वह इनमें आसक्त होगा और उसके धैर्य का स्वरूप या धैर्य की सामर्थ्य नष्ट होगी । अतः इस समस्या के निवारण के लिए अब आचार्यचरण **स्वयं** इत्यादि शब्दों द्वारा धैर्य के रक्षण का दूसरा साधन उपदिष्ट कर रहे हैं ।

स्वयं शब्द का अर्थ है-स्वयं प्रयत्न करके या आग्रहपूर्वक इंद्रियों में रही आसक्ति का त्याग करना चाहिए । **इंद्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत्** का अर्थ यह है कि, ज्ञानेन्द्रियों के द्वारा किए जाते भोगों को एवं कर्मेन्द्रियों के द्वारा किए जाते भोगों को काया-वाणी के सहित मन के द्वारा सभी प्रकार से त्याग देने चाहिए । जानबूझ कर तो इंद्रियों में मन नहीं ही लगाना चाहिए परंतु हँसी-मजाक में भी इंद्रियभोग की तरफ प्रवृत्त नहीं होना चाहिए क्योंकि ये भगवत्प्राप्ति में अत्यंत बाधक हैं, यह अर्थ है । ये कितने बाधक हैं, इसका स्पष्टीकरण भगवद्-गीता के "इंद्रियविषयों का चिंतन करने से मनुष्य की उनमें आसक्ति हो जाती है । आसक्ति से काम और फिर काम

---

१ **सर्वोपि द्वन्द्वो विभाषैकवत् ।**

से क्रोध उत्पन्न होता है (भ. गी. २/६२)'' इस वाक्य द्वारा स्पष्ट ही है । शरीर के द्वारा इंद्रियविषयों को त्यागने का अर्थ है-शरीर को भोग्यपदार्थ न देना । वाणी के द्वारा इंद्रियविषयों को त्यागने का अर्थ है-शुभ या अशुभ परिस्थितियों में मौन रहना । और मन के द्वारा इंद्रियभोगों का त्याग करने का अर्थ है - अच्छे या बुरे किसी की भी इच्छा न रखना ।

न चैवमुद्यम्य त्यागे आग्रहापातेन विवेकहानिः प्रसज्येतेति शङ्कनीयम् । आग्रहस्योपभोग्यत्वाद्यंश एवोपक्षयेण विवेकभङ्गाऽसमर्थत्वात् । ननु ''स्वयं त्यजे'' दित्यनेन यादृच्छिकस्यात्यागः प्राप्तः, उचितं चैतत् । अन्यथा शरीरयात्रानिर्वाहाभावेन साधनस्याप्यनुष्ठानाशक्तिप्रसङ्गात् । अत्यक्ते च यादृच्छिके तस्यापि विषयत्वेन बन्धनस्वभावत्वादिन्द्रि-याण्याकर्षणीयानि, तथा सती''न्द्रियैर्विषयाऽऽकृष्टैरि''ति प्रनाड्या सर्वनाशप्रसङ्गः । न च ततो रक्षार्थं स्वभावो विजेतुं शक्यः ।आरम्भदशायां तादृक् सामर्थ्याभावात् । ''स्वभावविजयः शौर्य''मिति वाक्येन तस्य शूरकार्यत्वात् । अतः कथं धैर्यरक्षेत्यतस्तत्रोपायमा-हुरशूरेणापीत्यादि । स्वभावमिन्द्रियाणि च जेतुमसमर्थेनापि स्वस्यासामर्थ्यं भावयित्वा इन्द्रियकार्यत्यजनं कर्त्तव्यम् । किं करोमि, मन्दभाग्योहमसमर्थ एतावत्यप्याज्ञा मया पालयितुं न शक्यते, इत्यादि भावनीयम् । एवं प्रयतमानस्य ग्लानाविन्द्रियाणां कौड्ड्ये, विषयैरपि तथा अनाकर्षात् क्रमेण तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

અહીં એ શંકા કરવી બરોબર નથી કે, જો આ પ્રકારે પ્રયત્ન કરીને કાયા-વાણી-મન દ્વારા આગ્રહપૂર્વક ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તો તેનાથી વિવેકનો નાશ થશે, કેમકે પહેલા એ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે જીવે સ્વયં કોઈ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનો આગ્રહ ન કરીને બધુંજ ભગવદિચ્છા પર છોડી દેવું જોઈએ, આજ વિવેક છે અને અહીં તમે પ્રયત્ન કરવાનો આગ્રહ રાખવાનું કહો છો ? જો એવી શંકા હોય તો, સમજવું જોઈએ કે સાંસારિક વિષયભોગોનો ત્યાગ કરવાનો જો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો એવા પ્રયત્નથી વિવેક નષ્ટ નથી થતો. મૂળ પંક્તિથી એ અર્થ પણ સમજાય છે કે ભગવદિચ્છાથી જે સુખ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે, તેનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ અને તે ઉચિત પણ છે કેમકે જો તે સુખનો પણ ત્યાગ કરી દઈશું તો શરીરનો નિર્વાહજ કેવી રીતે થશે અને આપણે વિવેક-ધૈર્ય વગેરે સાધનો કરવામાં પણ અશક્ત થઈ જઈશું તેથી તે ઠીક છે પરંતુ જ્યારે ભગવદિચ્છાથી આપ મેળેજ પ્રાપ્ત થયેલ સુખનો આપણે ત્યાગ નથી કરતા ત્યારે કેમકે તે સુખ પણ વિષયભોગોનું છે તેથી બંધનકારી તો થાય જ છે અને ઈંદ્રિયોને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરે જ છે. આવું થવા પર ''જે લોકો વિષયચિંતનમાં લાગ્યા રહે છે, તેમની ઈંદ્રિયો વિષયભોગો તરફ ખેંચાઈ જાય છે અને પછી મનને પણ ખેંચી લે છે (શ્રી. ભા. ૪/૨૨/૩૦)'', આ વાક્યાનુસાર સર્વનાશ થઈ જાય છે. અને તેનાથી પોતાની રક્ષા કરવા માટે એવા સાંસારિક વિષયોમાં આકૃષ્ટ સ્વભાવને જીતવો પણ સંભવ નથી કેમકે આરંભદશામાં આવું સામર્થ્ય તો હોતું નથી. ''પોતાના સ્વભાવ પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લેવો જ વીરતા છે. (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૯/૩૭)'', વાક્યાનુસાર પોતાના સ્વભાવને જીતી લેવો તો શૂરતા છે. આ પરિસ્થિતિઓમાં ધૈર્ય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? આનો ઉપાય આચાર્યચરણો ''**अशूरेणापि**'' વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે જે વ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવને કે ઈંદ્રિયોને જીતવામાં અસમર્થ છે, તેણે પણ ભગવાનની સામે પોતાની અસમર્થતાની ભાવના કરીને ઈંદ્રિયોના વિષયભોગ સંબંધી કાર્યો ત્યાગવા જોઈએ. ''હું શું કરું ?'', ''હું મંદભાગી છું, અસમર્થ છું, આટલી આજ્ઞાનું પણ હું પાલન કરી શકતો નથી'' આ પ્રકારથી ભાવના કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે જે પ્રયત્ન કરે છે, તેની તેવી ગ્લાનિથી ઈંદ્રિયો કુંઠિત થઈ જાય છે અને ત્યારે તે સાંસારિક વિષયો દ્વારા પણ ખેચાતો નથી, તેથી ક્રમશઃ ધૈર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે, આ અર્થ છે ॥ ૮ ॥

यहाँ यह शंका करनी उचित नहीं है कि, यदि इस प्रकार प्रयत्न करके काया-वाणी-मन द्वारा आग्रहपूर्वक त्याग करने का उपदेश किया जा रहा है तो इससे 'विवेक' नष्ट होगा, क्योंकि पहले यह उपदेश दिया गया था कि जीव को स्वयं किसी प्रकार का प्रयत्न करने का आग्रह न करके सभी कुछ भगवदिच्छा पर छोड़ देना चाहिए, यही विवेक है और यहाँ तो आप प्रयत्न करने का आग्रह रखना कह रहे हैं ? यदि ऐसी शंका हो, तो समझना चाहिए कि सांसारिक विषय-भोगों का त्याग करने का यदि आग्रह रखा जाय तो ऐसे प्रयत्न से विवेक नष्ट नहीं होता । मूल पंक्ति से यह अर्थ भी ज्ञात होता है कि भगवदिच्छा से जो सुख प्राप्त हो रहा है, उसका त्याग नहीं करना चाहिए और यह उचित भी है क्योंकि यदि उस सुख का भी त्याग कर देंगे तो शरीर का निर्वाह ही कैसे होगा और हम विवेक-धैर्य इत्यादि साधन करने में भी अशक्त हो जायेंगे अतः वह ठीक है परंतु जब भगवदिच्छा से स्वतः ही प्राप्त हुए सुख का हम त्याग नहीं करते तब चूँकि वह सुख भी विषयभोगों का है अतः बंधनकारी तो होता ही है और इंद्रियों को अपनी ओर आकर्षित करता ही है । ऐसा होने पर ''जो लोग विषयचिंतन में लगे रहते हैं, उनकी इंद्रियाँ विषयभोगों की ओर आकृष्ट हो जाती हैं और फिर मन को भी खींच लेती हैं (श्री. भा. ४/२२/३०)'' इस वाक्यानुसार सर्वनाश हो जाता है । और इनसे अपनी रक्षा करने के लिए ऐसे सांसारिक विषयों में आकृष्ट स्वभाव को जीतना

भी संभव नहीं है क्योंकि आरंभदशा में ऐसी सामर्थ्य तो होती नहीं । ''अपने स्वभाव पर विजय प्राप्त कर लेनी ही 'शूरता' है (श्री. भा. ११/१९/३७)'' वाक्यानुसार अपने स्वभाव को जीत लेना तो शूरता है । इन परिस्थितियों में धैर्य कैसे सिद्ध हो ? इसका उपाय आचार्यचरण **अशूरेणापि** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि जो व्यक्ति अपने स्वभाव को या इंद्रियों को जीतने में असमर्थ है, उसे भी भगवान के समक्ष अपनी असमर्थता की भावना करके इंद्रियों के विषयभोग संबंधी कार्य त्यागने चाहिए । 'मैं क्या करूँ ?' ''मैं मंदभागी हूँ, असमर्थ हूँ, इतनी सी आज्ञा का भी पालन नहीं कर सकता'' इस प्रकार से भावना करनी चाहिए । इस प्रकार जो प्रयत्न करता है, ऐसी ग्लानि से उसकी इंद्रियाँ कुंठित हो जाती हैं एवं तब वह सांसारिक विषयों द्वारा भी आकर्षित नहीं होता अतः क्रमशः धैर्य सिद्ध हो जाता है, यह अर्थ है ॥ ८ ॥

अत्राप्यशक्तौ पुनरन्यमुपायमाहुरशक्त्य इत्यादि ।

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ।
एतत्सहनमत्रोक्तमाश्रयोतो निरूप्यते ॥ ९ ॥

एवमप्यशक्ये हरिरेवास्ति शरणमिति शेषः नन्वेवं शरणोपदेशेन कथं तत्सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः सर्वमाश्रयतो भवेदिति, ''सर्वधर्मान्परित्यज्ये''ति शरणोपदेशवाक्ये स्वस्यैव पापमोचकत्वकथनेन शोकनिवारणेन च आश्रयादेव सिद्धिबोधनात्तथेत्यर्थः । एवं धैर्यं सपरिकरं निरूप्योपसंहरन्नोऽग्रिमनिरूपणस्य गतार्थत्वमपि वारयन्ति एतदित्यादि । अत्र शरणमार्गे एतदुक्तसाधनकथनान्तं धैर्यमुक्तम् । तथा च ''अशक्य'' इत्यादिना यदाश्रयणमुक्तं तदपि धैर्यरक्षणशेषत्वाद् धैर्यान्तःपात्येव, नत्वाश्रयरूपमित्यर्थः ।

જો આટલું કરવું પણ સંભવ ન હોય તો ફરીથી આચાર્યચરણો બીજો ઉપાય **''અશક્ય''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે, જો આટલું કરવું પણ સંભવ ન હોય તો પછી ''હરિ જ મારું શરણ છે'', આ પ્રકારે ભાવના કરવી જોઈએ. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, આ પ્રકારે કેવળ ભગવાનની શરણાગતિ કરવાથીજ કેવી રીતે ધૈર્ય સિદ્ધ થઈ જશે ? તો આચાર્યચરણો આનો ઉત્તર **''सर्वमाश्रयतो भवेत्''** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યાં છે. ''સમસ્ત ધર્મોનો ત્યાગ કરી માત્ર મારી શરણમાં આવ, હું તને સમસ્ત પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, શોક ન કર (ભ. ગી. ૧૮/૬૬)'', ભગવદ્ગીતાના આ શરણનો ઉપદેશ કરવાવાળા વાક્યથી ભગવાને પોતાનેજ પાપમોચક અને શોકનિવારક કહ્યાં છે. તેથી તેમનો આશ્રય કરવાથીજ ધૈર્ય સિદ્ધ થાય છે, આ બોધ થાય છે. આ પ્રકારથી ધૈર્યનું અંગસહિત નિરૂપણ કરીને ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરતા હવે આચાર્યચરણો પહેલા નિરૂપણ કરેલાં વિવેક અને ધૈર્ય નો ગતાર્થ (અનેક વિચાર વિમર્શ કર્યા પછી જે સાર કે નિષ્કર્ષ નીકળ્યો હોય તે 'ગતાર્થ' છે) ને પણ છોડીને 'આશ્રય' ને **''એતદ્''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે, અહીં શરણમાર્ગમાં ઉપર્યુક્ત સાધનો પછી ધૈર્ય કહ્યું છે અને **''અશક્યે''** વગેરે શબ્દોથી જે આશ્રય કરવાનો કહ્યો છે, તે પણ ધૈર્ય ની અંતર્ગત હોવાથી ધૈર્યનુંજ એક સ્વરૂપ છે, ન કે આશ્રયનું, આ અર્થ છે. કેમકે 'આશ્રય' ના સ્વરૂપને તો હવે આગળ કહી રહ્યાં છે.

यदि इतना करना भी संभव न हो तो पुनः आचार्यचरण दूसरा उपाय **अशक्य** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

इस पंक्ति का अर्थ यह है कि, यदि इतना करना भी संभव न हो फिर 'हरि ही मेरी शरण हैं' इस प्रकार से भावना करनी चाहिए । यहाँ प्रश्न होता है कि, इस प्रकार केवल भगवान की शरणागति करने से ही कैसे धैर्य सिद्ध हो जायेगा ? तो आचार्यचरण इसका उत्तर **सर्वमाश्रयतो भवेत्** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं । ''समस्त धर्मों का त्याग करके मात्र मेरी शरण में आ । मैं तुझे समस्त पापों से मुक्त कर दूँगा, शोक मत कर (भ. गी. १८/६६)'' भगवद्-गीता के इस शरण का उपदेश करनेवाले वाक्य से भगवान ने स्वयं को ही पापमोचक एवं शोक का निवारक कहा है । अतः उनका आश्रय करने से ही धैर्य सिद्ध होता है, यह बोध होता है । इस प्रकार से धैर्य का अंगसहित निरूपण करके उपसंहार (समाप्ति) करते हुए अब आचार्यचरण पहले निरूपण किए गये विवेक एवं धैर्य का गतार्थ अनेक विचारविमर्श के पश्चात् जो सार या निष्कर्ष निकला हो, उसे 'गतार्थ' कहते हैं । भी छोड़कर 'आश्रय' के लिए **एतद्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि, यहाँ शरणमार्ग में उपर्युक्त साधनों के पश्चात् धैर्य कहा है और 'अशक्ये' इत्यादि शब्दों से जो आश्रय करना कहा गया है, वह भी धैर्य के अंतर्गत कहा होने से धैर्य का ही एक स्वरूप है, न कि आश्रय का, यह अर्थ है । क्योंकि 'आश्रय' के स्वरूप को तो अब आगे बता रहे हैं ।

अतः परं क्रमप्राप्तं प्रधानमाश्रयं निरूपयन्ति आश्रयोतो निरूप्यत इति । अतः तावता चारितार्थ्याऽभावादावश्यकत्वाच्च आश्रयो निरूप्यत इत्यर्थः । आश्रयशब्द आधारे योगरूढः । सेवने यौगिकः, आसमन्तात् श्रयणं सेवनमाश्रय इति ।

તેથી હવે **''आश्रयोतो निरूप्यते''** વગેરે શબ્દોમાં મુખ્ય 'આશ્રય' નું નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે. આ શબ્દોનું તાત્પર્ય એ છે કે આટલાં વિશ્લેષણો પછી પણ હજી સુધી પૂર્ણરૂપે આશ્રયનું સ્વરૂપ ચરિતાર્થ નથી થયું તેથી હવે મુખ્યરૂપથી **''आश्रय''** નું નિરૂપણ કરવું આવશ્યક થઈ જાય છે. ''આશ્રય'' શબ્દ આધારના અર્થમાં યોગરૂઢ છે. (એટલે ટીકાકાર એ કહી રહ્યાં છે કે જેને પ્રધાનરૂપથી આધાર માનીને સમસ્ત કાર્યો કરવામાં આવે, તેને ''આશ્રય'' કહે છે.) **''आश्रय''** (आ+श्रय) શબ્દમાં **''आ''** ઉપસર્ગનો અર્થ છે ''બધી રીતે'' અને ''શ્રય'' નો અર્થ છે ''સેવા કરવી'', આ પ્રકારે યૌગિક અર્થમાં ''આશ્રય''નો અર્થ સુચારૂ રીતે સેવા કરવી તેવો છે.

अतः अब **आश्रयोतो निरूप्यते** इत्यादि शब्दों से मुख्य 'आश्रय' का निरूपण कर रहे हैं । इन शब्दों का तात्पर्य यह है कि इतने विश्लेषणों के पश्चात् भी अभी तक पूर्णरूप से आश्रय का स्वरूप चरितार्थ नहीं हो पाया है अतः अब मुख्यरूप से 'आश्रय' का निरूपण करना आवश्यक हो जाता है । 'आश्रय' शब्द आधार अर्थ में योगरूढ़ है । अर्थात् टीकाकार यह कहना चाह रहे हैं कि जिसको प्रधानरूप से आधार मान कर समस्त कार्य किए जाएँ, उसे 'आश्रय' कहते हैं । 'आश्रय' (आ+श्रय) शब्द में 'आ' उपसर्ग का अर्थ है 'सभी प्रकार से' एवं 'श्रय' का अर्थ है 'सेवा करनी'; इस प्रकार यौगिक-अर्थ में 'आश्रय' का अर्थ भलीभाँतिपूर्वक सेवा करना होता है ।

तत्र प्रकृते किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां तस्य स्वरूपमाहुरैहिक इत्यादि ।

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।
दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥ १० ॥

''हराम्यघं हि स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम्, वर्णश्च मे हरिश्चेष्टस्तस्माद्धरिरहं स्मृत'' इति भारते भगवद्वाक्यात्स्मर्तृणां पापतत्फलयोर्हर्त्ता सर्वदेवात्मा तन्नियामकः **''श्यामाच्छबलमि''**ति श्रुत्या स्वतः श्यामवर्णः पुरुषोत्तमो हरिः, **ऐहिके एतज्जन्मसम्बन्धिकार्ये फलभोगे स्वमनोऽभिलषितसेवादिसाधने तत्सम्पादने च, परलोके** एतज्जन्मान्तरभाविनि जन्मनि, **चकारात्तत्र सुखदुःखफलभोगे भगवदिच्छानुरूपसर्वादिसाधने सत्सम्पादने सर्वथा ''शरणं रक्षणे गेहे वध रक्षकयोरपी''ति कोशात् । ततस्ततः प्रमादादिभ्यो रक्षणात्मा, तत्र तत्र गेहात्मा, तत्तत्प्रतिबन्धनिवृत्त्यात्मा, तत्र तत्र ततस्ततो रक्षकश्च, स्वयमेवास्तीत्यनुसन्धानमाश्रय इत्यर्थः ।**

આ અર્થોમાં આચાર્યચરણો અહીં ''આશ્રય'' નું કયું સ્વરૂપ બતાવવા ઈચ્છી રહ્યાં છે, આ તેઓ **''ऐहिक''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યાં છે.

મહાભારતમાં ભગવાન માટે ''મારૂં સ્મરણ કરવાવાળાઓ ના પાપો અને યજ્ઞોમાં અપાતી આહુતિ નું હું હરણ કરી લઉં છું (લઈ લઉં છું), તેથી મારૂં નામ હરિ છે'' -આમ કહ્યું છે. આ વાક્યાનુસાર સ્મરણ કરવાવાળાઓના પાપ અને તે પાપના ફળને હરણ કરવાવાળા, સમસ્ત દેવો ના આત્મા, તેમના નિયામક અને ''હું શ્યામ (બ્રહ્મ)થી શબલ-બ્રહ્મલોક ને પ્રાપ્ત થઉં અને શબલ બ્રહ્મલોકથી શ્યામ ને પ્રાપ્ત થઉં. (છા. ૮/૧૩/૧)''. આ શ્રુતિદ્વારા સ્વતઃ શ્યામવર્ણ પુરૂષોત્તમ જ હરિ છે. **''ऐहिके''** એટલે આ જન્મથી સંબંધિત કાર્યોના ફળો ને ભોગવવામાં અને સ્વમનોભિલષિત (આપણા મનની જેવી ઈચ્છા હોય તેવા) સેવાના સાધનોને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં; આજરીતે **''परलोके''** એટલે આગલા જન્મમાં અને **च** શબ્દ દ્વારા સુખદુઃખના ફળો ભોગવવામાં અને ભગવદિચ્છાને અનુરૂપ સમસ્ત સાધનોને આપણા માટે ઉપલબ્ધ કરાવવા વગેરે સમસ્ત કાર્યો માં સર્વથા હરિજ આપણું શરણ છે. શબ્દકોશમાં પણ ''રક્ષણ કરવાના અર્થમાં, ગૃહના અર્થમાં, વધ કરવાના અર્થમાં અને રક્ષકના અર્થમાં ''શરણ'' શબ્દ પ્રયુક્ત કર્યો છે. આ અર્થ દ્વારા કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ થઈ જવા પર તેઓજ આપણું રક્ષણ કરશે, આપણું ઘર પણ હરિ જ છે, તે ઘરમાં ભગવત્સેવામાં થવાવાળા પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ પણ તેઓજ કરશે અને તેમનાથી (તે પ્રતિબંધોથી) આપણી રક્ષા કરવાવાળા પણ તેઓજ છે-આ બધાનું નિરંતર અનુસંધાન કરતા રહેવું જ 'આશ્રય' છે.

इन अर्थों में आचार्यचरण यहाँ 'आश्रय' का कौन सा स्वरूप बताना चाह रहे हैं, यह वे **ऐहिक** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं ।

महाभारत में भगवान के लिए ''मेरा स्मरण करनेवालों के पाप एवं यज्ञों में दी जाने वाली आहुति का मैं हरण कर लेता (ले लेता) हूँ अतः मेरा नाम हरि है'' यह कहा है । इस वाक्यानुसार स्मरण करने वालों के पाप एवं उस पाप के फल को हरण करने वाले, समस्त देवों के आत्मा, उनके नियामक और ''मैं श्याम (ब्रह्म) से शबल-ब्रह्मलोक को प्राप्त होऊँ एवं शबल ब्रह्मलोक से श्याम को प्राप्त होऊँ (छा. ८/१३/१)'' इस श्रुति के द्वारा स्वतः श्यामवर्ण पुरुषोत्तम हरि हैं । **ऐहिके** अर्थात् इस जन्म से संबंधित कार्यों के फल को भोगने में एवं स्वमनोभिलषित हमारे मन में जैसी इच्छा हो वैसा सेवा के साधनों को उपलब्ध कराने में; इसी प्रकार **परलोके** अर्थात् अगले जन्म में और 'च' शब्द के द्वारा सुखदुःख का फल भोगने में और भगवदिच्छा के अनुरूप समस्त साधनों को हमारे लिए उपलब्ध कराने आदि समस्त

कार्यों में सर्वथा हरि ही हमारे शरण हैं । शब्दकोश में भी 'रक्षण करने के अर्थ में, गृह के अर्थ में, वध करने के अर्थ में एवं रक्षक के अर्थ में 'शरण' शब्द प्रयुक्त किया गया है । इस अर्थ के द्वारा काम-क्रोध-लोभ-मोह हो जाने पर वही हमारा रक्षण करेंगे, हमारा गृह भी हरि ही हैं, उस गृह में भगवत्सेवा में होने वाले प्रतिबंधों की निवृत्ति भी वे ही करेंगे एवं उन प्रतिबंधों से हमारी रक्षा करने वाले भी वही हैं - इन सभी का निरंतर अनुसंधान करते रहना ही 'आश्रय' है ।

तेनात्र चित्तस्यैवं भगवत्प्रवणत्वरूपसेवाविशेषात्मा स्वीकृतः । अन्यैरपि ''मामाश्रित्य यतन्ति ये,'' मां हि पार्थ व्यपाश्रित्ये''त्यत्र चित्तसमाधानत्वेन इतरवैमुख्यपूर्वकशरणागतित्वेन आश्रयतया ग्रहणत्वेन व्याख्यातः । शरणागतिश्च रामानुजाचार्यैस्तमेव शरणं गच्छे''त्यत्रानुवर्त्तत्वेन व्याख्यानात् । शङ्करभाष्ये तु ''मामेकं शरणं व्रजे''त्यत्र भगवदनतिरिक्तानुसन्धानत्वेन व्याख्यातः । मधुसूदनीये तु ''अस्यैवाहं'' ''ममैवायं'' ''स एवाहमि''ति त्रिधा, भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकत'' इति भक्तिपूर्वकमेवमनुसन्धानत्वेन ।

આનાથી સમજાય છે કે ચિત્તની આ પ્રકારે ભગવાનમાં પ્રવણતા રાખીને ભગવત્સેવા કરવાવાળો જીવ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. બીજા અન્ય વિદ્વાનોએ પણ, ''જેઓ મારા આશ્રિત થઈ યત્ન કરે છે (ભ. ગી. ૭/૨૯)'', ''હે અર્જુન ! અનન્યભાવથી મારા શરણાગત થઈ બધા પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે (ભ. ગી. ૯/૩૨)'', આ શ્લોકોની વ્યાખ્યામાં ભટકેલા ચિત્તના સમાધાનના રૂપમાં અન્ય દેવોના આશ્રયને છોડીને કેવળ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની શરણાગતિને આશ્રયના રૂપે કહી છે. અને રામાનુજાચાર્યજીએ શરણાગતિ નું, ''હે અર્જુન ! તેજ પરમાત્માનાં શરણમાં જા (ભ. ગી. ૧૮/૫૨)'', આ શ્લોકમાં વિવરણ કર્યું છે. શંકરભાષ્યમાં ''કેવળ મારા શરણમાં આવ (ભ. ગી. ૧૮/૬૬)'' આ શ્લોક ની અંતર્ગત કેવળ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનુંજ અનુસંધાન કરવું-તેમ વ્યાખ્યા માં કહ્યું છે. મધુસુદનજીએ તો- ''હું આ ભગવાનનો જ છું'', ''આ ભગવાન મારો જ છે'', તેજ (ભગવાન જ) હું છું'', આ ત્રણ પ્રકારોથી ભગવાનની શરણાગતિ સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે **સાધન પરિપક્વ થઈ જાય''**-આ વાક્ય દ્વારા ભક્તિપૂર્વક જ ભગવાનનું અનુસંધાન કરવાથી શરણાગતિ સિદ્ધ થાય છે, આ બતાવ્યું છે.

इससे ज्ञात होता है कि चित्त की इस प्रकार से भगवान में प्रवणता रख कर भगवत्सेवा करने वाला जीव इस पुष्टिभक्तिमार्ग में स्वीकार किया गया है । अन्य दूसरे विद्वानों ने भी ''जो मेरे आश्रित होकर यत्न करते हैं (भ. गी. ७/२९)'', ''हे अर्जुन ! अनन्यभाव से मेरे शरणागत होकर सभी परमगति को प्राप्त होते हैं (भ. गी. ९/३२)'' इन श्लोकों की व्याख्या में भटके हुए चित्त के समाधान के रूप में अन्य देवों के आश्रय को छोड़कर केवल भगवान श्रीकृष्ण की शरणागति को आश्रय के रूप में व्याख्यायित किया है । और रामानुजाचार्यजी ने शरणागति का ''हे अर्जुन ! उसी परमात्मा की शरण में जा (भ. गी. १८/६२)'' इस श्लोक में विवरण किया है । शंकरभाष्य में'' केवल मेरी शरण में आ (भ. गी. १८/६६)'' इस श्लोक के अंतर्गत केवल भगवान श्रीकृष्ण का ही अनुसंधान करना व्याख्यायित किया गया है । मधुसूदनजी ने तो- ''मैं इस भगवान का ही हूँ', 'यह भगवान मेरा ही है', 'वही भगवान ही मैं हूँ'' इन तीन प्रकारों से भगवान की शरणागति सिद्ध होती है, जब साधन परिपक्व हो जाय'' -इस वाक्य द्वारा भक्तिपूर्वक ही भगवान का अनुसंधान करने से शरणागति सिद्ध होती है, यह बताया है ।

अत्राप्येतदेव स्वीकृतम्, परन्तु, मायावादनिरासाद् ब्रह्मवादेनाऽविहितभक्तेराधिक्येन चेति विशेषः । एवं प्रकारेण सदा येषां भावो भवेत्तदा तेषां भगवता आश्रयो दत्त इति ज्ञातव्यम् । कदाचित्कदाचिद्विच्छेदे तु साधनावस्था, कदाचिद्भावनेत्यारम्भदशा, रक्षकत्वमात्रभाने त्वाश्रयस्य भावित्वमित्याद्युक्तम् । अयमेवाश्रयो भक्त्याधिकारिणां भक्तिं पोषयन्नुत्तमः । तां जनयन् भक्तिमार्गीयः जनयिष्यन् भक्तिमार्गानुकल्परूपः । एवमेव ज्ञानाधिकारिणां ज्ञानपोषणादि कुर्वन् तन्मार्गीयः । कर्मफलस्य वैराग्यस्य पोषणादिकं कुर्वन्स्तन्मार्गीय इति ज्ञातव्यम् ।

આજ વાત આપણે ત્યાં પણ સ્વીકારવામાં આવી છે પરંતુ માયાવાદનું ખંડન કરીને, બ્રહ્મવાદ ના સ્થાપન દ્વારા અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સહિત, એટલું અધિક સ્વીકાર્યું છે-તે વિશેષ છે. તેથી ઉપર્યુક્ત વિશ્લેષણો ને અનુસાર જેમનો સદા એવો ભાવ બની રહે છે-તેમને ભગવાન પોતાનો આશ્રય આપે છે, આ જાણી લેવું જોઈએ. જો ક્યારેક-ક્યારેક એવો ભાવ ખંડિત થઈ જતો હોય તો સમજો કે, આ સાધન-અવસ્થા છે. જ્યારે એવો ભાવ અનુભૂત થવા લાગે તો તે આરંભદશા છે અને જ્યારે ''માત્ર ભગવાનજ મારા રક્ષક છે'' એવો ભાવ થઈ જાય, ત્યારે આશ્રય સિદ્ધ થયેલ સમજવો જોઈએ. આજ આશ્રય ભક્તિના અધિકારી જીવોને પોષણ આપે છે અને આજ આશ્રય ઉત્તમ છે. અહીં આશ્રય સર્વપ્રથમ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી એક ભક્તિમાર્ગીયને; તેથી આ ભક્તિમાર્ગ નો અનુકલ્પરૂપ છે. આજ આશ્રય જો જ્ઞાનમાર્ગીય કરી લે તો તેમને જ્ઞાનનું પોષણ આપીને

જ્ઞાનમાર્ગીય બની જાય છે. આજ આશ્રય જો કર્મમાર્ગીય કરે તો તેમને વૈરાગ્યનું પોષણ વગેરે કર્મફલ આપતો કર્મમાર્ગીય બની જાય છે, આ જાણી લેવું જોઈએ.

यही बात हमारे यहाँ भी स्वीकार की गई है परंतु मायावाद का खंडन करके, ब्रह्मवाद के स्थापन द्वारा एवं प्रेमलक्षणा भक्तिसहित -इतना अधिक स्वीकारा गया है, यह विशेष है । अतः उपर्युक्त विश्लेषणों के अनुसार जिनका सदा ऐसा भाव बना रहता है, उनको भगवान अपना आश्रय देते हैं, यह जान लेना चाहिए । यदि कभी-कभी ऐसा भाव खंडित हो जाता हो तो समझिए कि यह साधन-अवस्था है । जब ऐसा भाव अनुभूत होने लगे तो वह आरंभदशा है और जब 'मात्र भगवान ही मेरे रक्षक हैं" ऐसा भाव हो जाय, तब आश्रय सिद्ध हुआ समझना चाहिए । यही आश्रय भक्ति के अधिकारी जीवों को पोषण देता है और यही आश्रय उत्तम है । यही आश्रय सर्वप्रथम भक्ति उत्पन्न करता है और फिर एक भक्तिमार्गीय को; अतः यह भक्तिमार्ग का अनुकल्परूप है । यही आश्रय यदि ज्ञानमार्गीय कर लें तो उन्हें ज्ञान का पोषण करते हुए ज्ञानमार्गीय बन जाता है । यही आश्रय यदि कर्ममार्गीय कर लें तो उन्हें वैराग्य का पोषण-आदि कर्मफल देते हुए कर्ममार्गीय बन जाता है, यह जान लेना चाहिए ।

एवं स्वरूपं निरूप्याश्रयरक्षणप्रकारमाहुः दुःखेत्यादि । एवं चित्ते सदा भाव्यमित्यादिना अग्रिमेणान्वयः । तथा च दुःखहान्यादौ हरिः सर्वथा शरणं भाव्य इत्यर्थादार्थिके कर्मयोगे सिद्धे दुःखहानावित्यादौ कचित् कचिन्निमित्तात् कर्मयोग इत्यनेन सप्तमी । तेन दुःखहान्यर्थं शरणं गतस्य शरणदानाज्ञानजनितं जीवबुद्धया दुःखं, तद्धान्यर्थं तथेत्यर्थः । एवमग्रेपि । साम्प्रदायिकाभिप्रेते विषयसप्तमीपक्षे तु दुःखहानिविषये तथेत्यर्थः । एवमग्रेपि । दुःखनिवृत्तौ आश्रयविस्मरणाऽभावार्थमुपदेश इति श्रीरघुनाथचरणाः । भक्तिमार्गीयस्य सेवायां प्रवृत्तस्य दुःखप्रतीकाराकरणाद् दुःखहानौ धैर्येण चित्तोद्वेगादिसम्भवात् तदभावार्थं शरणभावनमेव कर्तव्यमित्येतदर्थमिति चाचागोपीशाः । गोकुलोत्सवास्तु नात्र किमपि व्याचख्युः । एवं सर्वत्र तत्तद्ग्रन्थाद्विशेषोऽवसेयः ।

આ પ્રકારે આચાર્યચરણો "આશ્રય"ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને તેના રક્ષણ નો પ્રકાર "દુઃખ" વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. આ પંક્તિનો અર્થ આગળ આવવા વાળા **"એવં.....ભાવ્યં"** આ શ્લોકની જોડે કરવો જોઈએ. (એટલે ટીકાકાર એમ કહેવાં માગે છે કે આચાર્યચરણો "દુઃખ" વગેરે શબ્દોથી આશ્રયના રક્ષણનો પ્રકાર બતાવી રહ્યાં છે. તો તેઓ કહે છે કે "દુઃખ" વગેરે શબ્દોથી લઈ **"એવં.....ભાવ્યં"** સુધીની પંક્તિઓમાં જે જે વાતો બતાવી છે, તે બધા ઉપદેશોની મનમાં ભાવના કરતા રહીને હરિની શરણાગતિ કરવી જોઈએ.) અને **"દુઃખહાનૌ"** પદમાં "દુઃખ આવી જવા પર હરિનીજ શરણભાવના કરવી જોઈએ", આ **અર્થ** દ્વારા ક્યાંક-ક્યાંક "निमित्तात् कर्मयोगे" સૂત્ર દ્વારા સપ્તમી-વિભક્તિ માની ગઈ છે. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, જે ભક્ત પોતાના દુઃખો દૂર કરવા માટે ભગવાનને શરણાગત થાય છે, તેને શરણદાન પ્રાપ્ત થવા પર પણ જીવબુદ્ધિને કારણે શરણના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી થતું અને તે દુઃખી રહે છે. તે દુઃખ ને દૂર કરવા માટે તેણે સર્વથા હરિની શરણભાવના કરતા રહેવું જોઈએ, આ અર્થ છે. આ પ્રકારે જો તેનાથી કોઈ પાપ થઈ જાય અથવા તેને કોઈનો ભય સતાવતો હોય અથવા તેની કામનાઓની પૂર્તિ ન થતી હોય, વગેરે સમસ્ત પરિસ્થિતિઓ માં તેણે હરિની શરણભાવના જ કરવી જોઈએ. બીજા સાંપ્રદાયિક-વિદ્વાનોને અનુસાર **"દુઃખહાનિ"** શબ્દનો અર્થ દુઃખથી થવા વાળી હાનિ થવી છે. એટલે કોઈ લૌકિક કે અલૌકિક દુઃખ થી થવાવાળી જે હાનિ હોય છે, તેને દૂર કરવા માટે હરિની શરણભાવના કરવી જોઈએ-એવો તેમને અનુસાર અર્થ થાય છે. આજ પ્રકારે આગળના શ્લોકોનો પણ અર્થ કરી લેવો જોઈએ. શ્રીરઘુનાથચરણો **"દુઃખહાનિ"** શબ્દનો એ અર્થ કરી રહ્યા છે કે, જો દુઃખ નિવૃત્ત થઈ જાય અને સુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય, ત્યારે પણ ભગવદ્-આશ્રયને ન ભૂલવો જોઈએ. ચાચાગોપીશજીએ અર્થ કર્યો છે કે-જે ભક્તિમાર્ગીય જીવ ભગવત્સેવા માં પ્રવૃત્ત થયો છે તેણે આચાર્યચરણોના વચન અનુસાર દુઃખોનો વિરોધ ન કરતા ધૈર્યપૂર્વક સહન કરીને રહેવાનું છે. તેથી દુઃખ દૂર થવાની પ્રતીક્ષામાં ધૈર્ય રાખી રહેતા તેને ચિત્તોદ્વેગ પણ થઈ શકે છે. આવો ઉદ્વેગ તેને ન થાય, તે માટે શરણભાવના જ કરતા રહેવું જોઈએ, આ અર્થ છે. ગોકુલોત્સવજીએ તો આની કોઈ પણ વ્યાખ્યા નથી કરી. આ પ્રકારે તે-તે ગ્રંથોમાંથી વિશેષ-અર્થો જોઈ લેવા જોઈએ.

इस प्रकार से आचार्यचरण 'आश्रय' के स्वरूप का निरूपण करके उसके रक्षण का प्रकार **दुःख** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ आगे आने वाले **'एवं.....भाव्यं'** इस श्लोक के संग करना चाहिए । अर्थात् टीकाकार यह कहना चाह रहे हैं कि आचार्यचरण 'दुःख' इत्यादि शब्दों से आश्रय के रक्षण का प्रकार बता रहे हैं । तो वे कहते हैं कि 'दुःख' इत्यादि शब्द से लेकर 'एवं.....भाव्यं' तक की पंक्तियों में जो-जो बातें बताई गई हैं, उन सब उपदेशों की मन में भावना करते हुए हरि की शरणागति करनी चाहिए । और 'दुःखहानौ' पद में 'दुःख आ पड़ने पर हरि की ही शरणभावना करनी चाहिए' इस अर्थ के द्वारा कहीं-कहीं 'निमित्तात् कर्मयोगे'

सूत्र के द्वारा सप्तमी-विभक्ति मानी गई है । इससे यह सिद्ध होता है कि, जो भक्त अपने दुःख दूर करने के लिए भगवान के शरणागत होता है, उसे शरणदान प्राप्त होने पर भी जीवबुद्धि के कारण शरण के वास्तविक स्वरूप का ज्ञान नहीं होता और वह दुःखी रहता है । उस दुःख को दूर करने के लिए उसे सर्वथा हरि की शरणभावना करते रहनी चाहिए, यह अर्थ है । इसी प्रकार यदि उससे कोई पाप हो जाय, या उसे किसी का भय सताता हो या उसकी कामनाओं की पूर्ति न होती हो इत्यादि समस्त परिस्थितियों में उसे हरि की शरण भावना ही करनी चाहिए । अन्य दूसरे सांप्रदायिक विद्वानों के अनुसार 'दुःखहानि' शब्द का अर्थ दुःख से होने वाली हानि होना है । अर्थात् किसी लौकिक या अलौकिक दुःख से होने वाली जो हानि होती है, उसे दूर करने के लिए हरि की शरणभावना करनी चाहिए-ऐसा उनके अनुसार अर्थ होता है । इसी प्रकार आगे के श्लोकों का भी अर्थ कर लेना चाहिए । श्रीरघुनाथचरण 'दुःखहानि' शब्द का यह अर्थ कर रहे हैं कि, यदि दुःख निवृत हो जाय और सुख प्राप्त हो जाय, तब भी भगवद्-आश्रय को नहीं भूल जाना चाहिए । चाचागोपीशजी ने यह अर्थ किया है कि-जो भक्तिमार्गीय जीव भगवत्सेवा में प्रवृत्त हुआ है उसे आचार्यचरणों के अनुसार दुःखों का विरोध न करते हुए धैर्यपूर्वक सहन करते हुए रहना है। अतः दुःख दूर होने की प्रतीक्षा में धैर्य रखते-रखते उसे चित्तोद्वेग भी हो सकता है । ऐसा उद्वेग उसे न हो, इसके लिए शरणभावना ही करते रहनी चाहिए, यह अर्थ है । गोकुलोत्सवजी ने तो इसकी कोई भी व्याख्या नहीं की है । इस प्रकार इन-इन के ग्रंथों से विशेष-अर्थ देख लेने चाहिए ।

तत्रापि भक्तिं पोषयन् सपरिकर आश्रयो गोपीशैर्विवृतः । भक्तिञ्जनयन् जनयिष्यँश्चेत्युभयविधः प्रकारभेदेन श्रीरघुनाथचरणैर्गोकुलोत्सवैश्च विवृतः । अत्र त्वाधुनिकानां श्रीमदाचार्यमार्गप्रविष्टानामपि स्वभावभेदेन तत्तद्रुचिदर्शनात्तत्तदधिकारानुसारेण तत्फलसिद्धयर्थे सर्वप्रकारको दिङ्मात्रं प्रदर्शयत इति न कोपि क्वापि विरोधः । तथा पाप इति । सेवादिप्रतिबन्धकपापे दैवाज्जाते वा भगवदपराधे वेत्यर्थः । भये, स्वस्य जीवस्य तुच्छत्वात्कथं ब्रह्मादिदुरापचरणरेणोः प्राप्तिरिति भये, भयान्तरे च । कामाद्यपूरणे, काम आद्यो येषां, तदुपसंविज्ञानः, अलौकिककाममुख्यामुख्यगुणज्ञानात्मकमोक्षाणां पूरणे पूर्त्यर्थं कामादेरपूरणे वा ॥ १० ॥

તેમ છતાં ગોપીશચરણોએ ભક્તિનું પોષણ કરતા અંગસહિતના આશ્રયનું નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રીરઘુનાથચરણોએ અને શ્રીગોકુલોત્સવજીએ આશ્રયને "આશ્રય ભક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે" અને "આશ્રય ભક્તિને ઉત્પન્ન કરશે" આ પ્રકારે બે રીતે વિવરણ કર્યું છે. શ્રીમદાચાર્યચરણોના આ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાવાળા આધુનિક જીવો તો અલગ-અલગ સ્વભાવના હોઈ શકે છે તેથી તેમની રૂચી પણ અલગ-અલગ પ્રકારની દેખાય છે તેથી તેમના અધિકાર અનુસાર આશ્રયની ફલસિદ્ધિ માટે એ પૂર્વ ટીકાકારો બધી રીતે દિશા માત્ર બતાવી રહ્યા છે, તેથી કોઈનાથી પણ કોઈનો કોઈ પણ વિરોધ નથી. હવે **"तथा पापे"** વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ એ છે કે ભગવત્સેવામાં પ્રતિબંધક-રૂપી પાપ થવા પર, દૈવયોગ થી કોઈ પાપ થઈ જાય અથવા આપણાથી ભગવદ્ અપરાધ જેવું કોઈ પાપ થઈ જાય, ત્યારે પણ ભગવાનની જ શરણભાવના કરવી જોઈએ. **"भये"** નો અર્થ એ છે કે જીવને એવો ભય થઈ જાય કે, હું તો તુચ્છ છું અને ભગવાનના ચરણકમલોની રેણુ જે બ્રહ્મા જેવા દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે, તે મને કેવી રીતે મળશે ? અથવા આવા પ્રકારથી બીજો કોઈ ભય થવા પર પણ ભગવાનનીજ શરણભાવના કરવી જોઈએ. **"कामाद्यपूरणे"** નો અર્થ છે - કામની પૂર્તિ ન થવા પર એટલે મુખ્ય અલૌકિક કામનાઓ અને ગુણજ્ઞાનાત્મક મોક્ષરૂપી ગૌણ કામનાઓની પૂર્તિ કરવા માટે કે પછી તે કામનાઓનાં પૂર્ણ ન થવા પર, આ બંને પરિસ્થિતિઓમાં ભગવાનનીજ શરણભાવના આવશ્યક છે ॥ ૧૦ ॥

तब भी गोपीशचरणों ने भक्ति का पोषण करते हुए अंगसहित आश्रय का निरूपण किया है । श्रीरघुनाथचरणों ने एवं श्रीगोकुलोत्सवजी ने आश्रय को "आश्रय भक्ति को उत्पन्न करता है" एवं "आश्रय भक्ति को उत्पन्न करेगा" इस तरह दो प्रकार से विवृत किया है । श्रीमदाचार्यचरणों के इस मार्ग में प्रविष्ट होने वाले आधुनिक जीव तो भिन्न-भिन्न स्वभाव के हो सकते हैं और उनकी रुचि भी भिन्न-भिन्न प्रकार की दिखाई देती है अतः उनके अधिकार के अनुसार आश्रय की फलसिद्धि के लिए ये पूर्व टीकाकार सभी प्रकार से दिशा मात्र दिखा रहे हैं अतः किसी से भी किसी का कोई भी विरोध नहीं है । अब **तथा पापे** इत्यादि शब्दों की व्याख्या कर रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि भगवत्सेवा में प्रतिबंधकरूपी पाप हो जाने पर, दैवयोग से कोई पाप हो जाय अथवा हमसे भगवद्-अपराध जैसा कोई पाप हो जाय, तब भी भगवान की ही शरण भावना करनी चाहिए । **भये** का अर्थ यह है कि, जीव को ऐसा भय हो जाय कि- मैं तो तुच्छ हूँ और भगवान के चरणकमलों की रेणु जो ब्रह्मा जैसे देवताओं को भी दुर्लभ है, वह मुझे कैसे प्राप्त होगी ? या इसी प्रकार से दूसरा कोई भय होने पर भी भगवान की ही शरणभावना करनी चाहिए । **कामाद्यपूरणे** का अर्थ है- काम की पूर्ति न होने पर अर्थात् मुख्य अलौकिक कामनाएँ एवं

गुणज्ञानात्मक मोक्षरूपी गौण कामनाओं की पूर्ति करने के लिए या फिर इन कामनाओं के पूर्ण न होने पर, इन दोनों परिस्थितियों में भगवान की ही शरणभावना आवश्यक है ॥ १० ॥

भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥

स्वस्य कामादिपूर्त्तौ तस्या अन्यत्रादर्शने मदाद् अवज्ञायां, प्रकारान्तरेण वा द्रोहे, भक्तद्रोहापराधो मर्यादायामपि न दूरीकर्तुं शक्यते, यथा दुर्वाससोम्बरीषयोः विषये, किं पुनः पुष्टिमार्गे । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमयमुपदेशः । स्वस्य, स्वीयानां चोत्कटानुत्कटभक्त्यनुत्पत्तौ दुःसङ्गादिना तन्नाशे च । भक्तैश्चातिक्रमे कृते तत्सहनार्थमयमुपदेशः । ते विना निमित्तं सर्वथा कमपि नातिक्रामन्ति । अथातिक्रामन्ति तदा स्वस्मिन्कोपि दोषोस्ति । ततस्तन्निवृत्त्यर्थमयमिति चाचागोपीशाः ।

અહીં એ સમજો કે જીવની જ્યારે કામનાઓની પૂર્તિ થઈ જાય અને તેને પોતાના જેવી સફળતા બીજે કયાંય દેખાતી ન હોય તો તે મદમાં આંધળો થઈ કોઈ ભક્તની અવજ્ઞા કરી નાંખે છે, અથવા પછી બીજા કોઈ પ્રકારથી તેના દ્વારા કોઈ ભક્તનો દ્રોહ થઈ જાય તો ભક્તનો દ્રોહ કરવાનો અપરાધ તો મર્યાદામાર્ગમાં પણ દૂર નથી થઈ શકતો, જેમ દુર્વાસાજીએ રાજા અંબરીષનો દ્રોહ કર્યો હતો અને તેનો અપરાધ ભગવાન પણ ક્ષમા ન કરી શક્યા (દુર્વાસાજી અને રાજા અંબરીષની કથા જાણવા માટે જુઓ શ્રી. ભા. ૯/૪/૩૫.....૭૧). તો પછી આ કૃપાના માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગની તો વાત શું કરવી, જ્યાં ભગવાન ભક્તો પર અનુગ્રહ કરવા માટેજ પ્રગટ થયા છે. પરંતુ આચાર્યચરણો આજ્ઞા કરે છે કે તે અપરાધ પણ દૂર થઈ જશે અને તેના માટેજ આ ઉપદેશ છે. આચાર્યચરણો અહીં આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે પોતાનામાં કે પોતાના જનોમાં ભગવાન પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ હોય કે નહીં અથવા તો દુઃસંગ-વગેરે દ્વારા ભક્તિનો નાશ પણ થઈ ગયો હોય, તો પણ ભગવાનની શરણાગતિજ એકમાત્ર ઉપાય છે. અને ભક્તો દ્વારા જો કયારેક આપણો તિરસ્કાર થઈ જાય અથવા અપમાન કરવામાં આવે, તો તેનેં પણ સહન કરવા માટે આ ઉપદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે. ભક્તો અકારણ જ કોઈનો તિરસ્કાર નથી કરતા અને જો કરે તો સમજો કે આપણામાંજ કોઈને કોઈ દોષ અવશ્ય છે. તેથી તે દોષની નિવૃત્તિને માટે ભગવાનની શરણાગતિ આવશ્યક છે-આ ચાચાગોપીશજી કહી રહ્યા છે.

यहाँ यह समझें कि जीव की जब कामनाओं की पूर्ति हो जाय और उसे अपने जैसी सफलता कहीं और दिखाई न दे तो वह मद में अंधा होकर किसी भक्त की अवज्ञा कर बैठता है, या फिर किसी अन्य प्रकार से उसके द्वारा किसी भक्त का द्रोह हो जाय, तो भक्त से द्रोह करने का अपराध तो मर्यादामार्ग में भी दूर नहीं किया जा सकता, जैसे दुर्वासाजी ने राजा अंबरीष का द्रोह कर दिया था और उनका अपराध भगवान भी क्षमा न कर सके दुर्वासाजी एवं राजा अंबरीष की कथा जानने के लिए देखें श्री. भा. ९/४/३५.....७१। तो फिर इस कृपा के मार्ग पुष्टिमार्ग की बात क्या कहनी ? जहाँ भगवान भक्तों पर अनुग्रह करने के लिए ही प्रकट हुए हैं । परंतु आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि वह अपराध भी दूर हो जायेगा और इसी के लिए यह उपदेश है । आचार्यचरण यहाँ आज्ञा कर रहे हैं कि स्वयं में या अपने स्वीयजनों में भगवान के प्रति उत्कट भक्ति हो या न हो अथवा तो दुःसंग-आदि के द्वारा भक्ति का नाश भी.हो गया हो, तब भी भगवान की ही शरणागति एकमात्र उपाय है । और भक्तों द्वारा यदि कभी हमारा तिरस्कार हो जाय या अपमान कर दिया जाय, तो उसे भी सहन करने के लिए यह उपदेश दिया जा रहा है । भक्त अकारण ही किसी का तिरस्कार नहीं करते और यदि करें तब समझें कि हम में ही कोई न कोई दोष अवश्य है । अतः उस दोष की निवृत्ति के लिए भगवान की शरणागति आवश्यक है - यह चाचागोपीशजी कह रहे हैं ।

अशक्ये वा सुशक्ये, वा शब्दोप्यर्थः । स्वकृत्यसाध्ये स्वकृतिसाध्ये च सर्वथा व्याख्यातप्रकारेण कायवाङ्मनोभिर्वा सर्वदुःखहर्त्तैव शरणम् । सुशक्ये शरणोपदेशेहङ्काराभावार्थ इति चाचाः । एवं विशेषेणायं सर्वोप्युपदेशो विवेकाभावेपि आश्रयस्यासहायशूरत्वार्थ इति मम प्रतिभाति ।

"अशक्ये वा सुशक्ये" પદમાં **"वा"** શબ્દ **"અથવા"** ના અર્થમા ન હોઈ **"પણ"** ના અર્થમાં છે. (જો **"वा"** શબ્દને **"અથવા"**ના અર્થમાં પ્રયુક્ત કરીએ તો અર્થ બનશે- અશક્ય પરિસ્થિતિ હોય **અથવા** સુશક્ય પરિસ્થિતિ હોય, ભગવાનની શરણાગતિ આવશ્યક છે પરંતુ **"પણ"** શબ્દ પ્રયુક્ત કરવાથી સ્પષ્ટતા વધારે થાય છે. આનાથી એ અર્થ થશે કે- અશક્ય પરિસ્થિતિમાં **પણ** અને સુશક્ય પરિસ્થિતિમાં **પણ**-બંને પરિસ્થિતિઓમાં ભગવાનની શરણાગતિ જરૂરી છે.) **અર્થાત્** કોઈ કાર્યને કરવામાં આપણે સમર્થ હોઈએ કે **અસમર્થ** હોઈએ, ઉપર કહેલી વ્યાખ્યાને અનુસાર કાયા-વાણી-મનથી સર્વદુઃખહર્ત્તા હરિનું શરણ લેવું જોઈએ. સુશક્ય પરિસ્થિતિમાં પણ શરણાગતિ કરવાનો ઉપદેશ એ માટે આપવામાં આવી રહ્યો છે કે જેથી આપણને આપણા કરવા પર અહંકાર ન થઈ જાય-આ ચાચા ગોપીશજી કહી રહ્યા છે. મને એમ પ્રતીત થાય છે

કે, ઉપર્યુક્ત સમસ્ત ઉપદેશો એ બતાવી રહ્યા છે કે જો જીવમાં વિવેક ન પણ હોય, તો પણ ભગવાનનો આશ્રય જ વગર કોઈ સહારાથી સર્વ કાંઈ સિદ્ધ કરવામાં સમર्थ છે.

अशक्ये वा सुशक्ये પદ में 'वा' शब्द 'अथवा' के अर्थ में न होकर 'भी' के अर्थ में है । यदि 'वा' शब्द को 'अथवा' के अर्थ में प्रयुक्त करें तो अर्थ बनेगा - अशक्य परिस्थिति हो **अथवा** सुशक्य परिस्थिति हो, भगवान की शरणागति आवश्यक है परंतु 'भी' शब्द प्रयुक्त करने से स्पष्टता अधिक होती है । इससे यह अर्थ बनेगा कि-अशक्य परिस्थिति में **भी** और सुशक्य परिस्थिति में **भी**-दोनों परिस्थितियों में भगवान की शरणागति आवश्यक है । अर्थात् किसी कार्य को करने में हम समर्थ हों या असमर्थ हों, उपर की गई व्याख्या के अनुसार काया-वाणी-मन से सर्वदुःखहर्त्ता हरि की ही शरण लेनी चाहिए । सुशक्य परिस्थिति में भी शरणागति करने का उपदेश इसलिए दिया जा रहा है ताकि हमें अपने किए पर अहंकार न हो जाय- यह चाचा गोपीशजी कह रहे हैं । मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि, उपर्युक्त समस्त उपदेश यह बता रहे हैं कि यदि जीव में विवेक न भी हो, तब भी भगवान का आश्रय ही बिना किसी की सहायता के सभी कुछ सिद्ध करने में समर्थ है ।

धैर्याभावेपि तथात्वार्थमाहुरहङ्कारेत्यादि ।

अहङ्कारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ।
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥

अहङ्कारकृते अभिमानेन कृते, **तद्दोषनिवृत्त्यर्थमभिमाननिवृत्त्यर्थञ्चायमुपदेशः । चकारः**[1] **सर्वत्रानुक्तसजातीयसमुच्चयार्थः । एवकार** उपायान्तरानुष्ठानव्युदासार्थः । **पोष्यपोषणरक्षणे** सम्भावनेन तद्रक्षणस्य लौकिकत्वात्तत्करणे स्वस्य सेवादिविघातादरक्षणे भगवत्पोष्यानां क्लेशादुभयसामञ्जस्यार्थमिदम् । पोषणक्रियासहितरक्षणक्रियायां वा पोष्यातिक्रमणे । पोष्यैः सह निवेदितैः कृते, स्वयं वा तेषां कृतेऽतिक्रमणे आसुरं भावं विना तदभावात्तन्निष्टतन्निवृत्त्यर्थं स्वप्रयत्नत्यागार्थं चेदम् । **तथान्तेवास्यतिक्रमे**, अत्रापि तथा, । तस्मिन्स्वकृतोपकाराद्यनुसन्धानेन गर्वाद्यनिष्टसम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थं पृथगुपदेशः ॥ १२ ॥

જીવમાં જો ધૈર્ય પણ ન હોય, તો પણ "આશ્રય" બીજ બધુંજ સિદ્ધ થઈ જશે, આ વાત આગળ "**अहंकार**" વગેરે શબ્દોથી કહેવાઈ રહી છે. "**अहंकारकृते**" નો અર્થ છે-અભિમાન કરવા પર એટલે તે અભિમાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં દોષની નિવૃત્તિ માટે અને સ્વયં અભિમાનની નિવૃત્તિ માટે આ ઉપદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે. "**च**" શબ્દથી અહંકાર જેવા અન્ય ન કહેલા દોષો પણ ગણી લેવા જોઈએ, તે દોષોની નિવૃત્તિ માટે પણ આ ઉપદેશ છે. ભગવદ્-આશ્રય સિવાય આ દોષોની નિવૃત્તિનો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય નથી-આ "**एव**" શબ્દથી સમજાય છે. હવે "**पोष्यपोषणरक्षणे**" શબ્દની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. "**पोष्य**" તેમને કહે છે જેમનું પાલનપોષણ આપણા દ્વારા કરવામાં આવે છે, એટલે આપણા પરિવારજન. જ્યારે આપણે આપણા પરિવારજનોનું પાલનપોષણ કરીએ છીએ કે એમની રક્ષા કરીએ છીએ ત્યારે કેવી રીતે/શું ભાવના કરવી જોઈએ, આ ટીકાકાર આગળ કહી રહ્યા છે. આપણા પરિવારજનોનું પાલનપોષણ અથવા તેમનું રક્ષણ કરવાથી આપણામાં લૌકિક બુદ્ધિ આવી જાય છે કે, આ બધુંજ આપણે કરીએ છીએ તેથી આ અહંકારથી ભગવત્સેવામાં વિઘ્ન થાય છે. અને જો આપણે એમનું પાલનપોષણ ન કરીએ તો આપણે ભગવદ્ભક્તોને પીડા આપી રહ્યા છીએ કેમકે તેઓ પણ તો આપણી જોડે જ નિવેદિત થયાં છે તેથી તેઓ પણ ભગવદ્-ભક્તતો છે જ. આ બંને સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવા માટે અહીં ભગવાનની શરણાગતિનો ઉપદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે. તેથી ભલે પરિવારજનો નું પાલનપોષણ કરી રહ્યા હોઈએ કે રક્ષણ, ભલે તેઓ આપણો તિરસ્કાર પણ કરતા હોય, તો પણ ભગવાનની શરણાગતિજ કરવી જોઈએ. તે પરિવારજન પણ આપણી જોડેજ નિવેદિત થયાં છે તેથી તેઓ આપણો તિરસ્કાર કરતા હોય કે આપણે એમનો; આસુરભાવ વગર આ નથી થઈ શકતું તેથી તે આસુરભાવની નિવૃત્તિ માટે અને આપણા દ્વારા કરેલા પ્રયત્નોની નિવૃત્તિ માટે (એટલે કોઈના માટે પણ આપણે પ્રયત્નો ન કરીએ અને પ્રભુ પર ભરોસો રાખી એમનો આશ્રય માત્ર કરીએ) શરણાગતિનો ઉપદેશ દેવાઈ રહ્યો છે. "**तथान्तेवास्यतिक्रमे**" શબ્દનો અર્થ છે- આ પ્રકારે જો અન્તેવાસી પણ આપણો તિરસ્કાર કરી દે, ત્યારે પણ શરણભાવનાજ કરતાં રહેવું જોઈએ. (અન્તેવાસીનો અર્થ છે-શિષ્ય. પ્રાચીન સમયમાં શિષ્યો અધ્યયન માટે ગુરુના આશ્રમમાં જ રહેતા હતા તેથી તેમને અન્તેવાસી

---

१ पोषितुमावश्यकानां पोषणं येन तत् पोष्यपोषणम्, आवश्यकलौकिकोपयोगिद्रव्यादि तस्य रक्षणे, इत्यधिकम् घे ।

કહેવાતા હતા.) આપણા શિષ્યોને ભણાવી તેમના પર ઉપકાર કરવાને કારણે સ્વયંમાં ગર્વ થઈ શકે છે, જે અનિષ્ટનું કારણ છે. તે ગર્વ-નિવૃત્તિ માટે અહીં "અન્તેવાસી" શબ્દથી અલગ રીતે ઉપદેશ દેવાઈ રહ્યો છે. ॥ ૧૨ ॥

जीव में यदि धैर्य भी न हो, तब भी 'आश्रय' से ही सभी कुछ सिद्ध हो जायेगा, यह बात आगे **अहंकार** इत्यादि शब्दों से कही जा रही है ।

अहंकारकृते का अर्थ है-अभिमान करने पर; अर्थात् उस अभिमान से उत्पन्न हुए दोष की निवृत्ति के लिए एवं स्वयं अभिमान की निवृत्ति के लिए यह उपदेश दिया जा रहा है । 'च' शब्द से अहंकार जैसे अन्य न कहे दोष भी गिन लेने चाहिए, उन दोषों की निवृत्ति के लिए भी यह उपदेश है । भगवद्-आश्रय के अतिरिक्त इन दोषों की निवृत्ति का अन्य कोई भी उपाय नहीं है-यह 'एव' शब्द से ज्ञात होता है । अब **पोष्यपोषणरक्षणे** शब्द की व्याख्या कर रहे हैं । 'पोष्य' उन्हें कहते हैं, जिनका पालनपोषण हमारे द्वारा किया जाता है अर्थात् हमारे परिवारजन । जब हम अपने परिवारजनों का पालनपोषण करते हैं या उनकी रक्षा करते हैं तब कैसे/क्या भावना करनी चाहिए, यह टीकाकार आगे बता रहे हैं । अपने परिवारजनों का पालनपोषण या उनका रक्षण करने से हम में लौकिकबुद्धि आ जाती है कि, ये सभी कुछ हम कर रहे हैं अतः इस अहंकार से भगवत्सेवा में विघ्न होता है । और यदि हम उनका पालनपोषण न करें तो हम भगवद्-भक्तों को पीड़ा दे रहे हैं क्योंकि वे भी तो हमारे संग ही निवेदित हुए हैं अतः वे भी भगवद्-भक्त तो हैं ही । इन दोनों समस्याओं का निवारण करने के लिए यहाँ भगवान की शरणागति का उपदेश दिया जा रहा है । अतः चाहे परिवारजनों का पालनपोषण कर रहे हों या रक्षण, चाहे वे हमारा तिरस्कार भी करते हों, तब भी भगवान की शरणागति ही करनी चाहिए । वे परिवारजन भी हमारे संग ही निवेदित हुए हैं अतः वे हमारा तिरस्कार करते हों या हम उनका; आसुरभाव के बिना ये नहीं हो सकता अतः उस आसुरभाव की निवृत्ति के लिए एवं अपने द्वारा किए गये प्रयत्नों की निवृत्ति के लिए अर्थात् किसी के लिए भी हम प्रयत्न न करें और प्रभु पर भरोसा रख कर उनका आश्रय मात्र करें शरणागति का उपदेश दिया जा रहा है । **तथान्तेवास्यतिक्रमे** शब्द का अर्थ है - इसी प्रकार यदि अन्तेवासी भी हमारा तिरस्कार कर दें, तब भी शरणभावना ही करते रहनी चाहिए । अन्तेवासी का अर्थ होता है 'शिष्य' । प्राचीन समय में शिष्य अध्ययन के लिए गुरु के आश्रम में ही रहा करते थे अतः उन्हें अन्तेवासी कहा जाता था । अपने शिष्यों को पढा कर उन पर उपकार करने के कारण स्वयं में गर्व हो सकता है, जो अनिष्ट का कारण है । उस गर्व-निवृत्ति के लिए यहाँ 'अन्तेवासी' शब्द से पृथकरूप से उपदेश किया जा रहा है ॥ १२ ॥

अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वथा शरणं हरिः ।
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

अलौकिकमनः सिद्धौ, निमित्तात्सप्तमी । **"मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धञ्चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितमि"ति श्रुतेः । कामसङ्कल्परहितमनःसिद्ध्यर्थं सेवाश्रयानुकूलमनःसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । सर्वार्थे पुष्ट्यादिमार्गीयसकलपुरुषार्थार्थम्, अतिदीनभावसिद्ध्यर्थोयमुपदेशः । शरणं हरिः व्याख्यातमेतत् । एवं विषयमुपदिश्य रक्षणप्रकारमाहुरेवमित्यादि । चित्ते भावनेन भगवानाश्रयं ददाति । क्षणमात्रमप्यासुरावेशाभावार्थं सदेति । वाचा परितः कीर्त्तनेन मार्गः प्रचलति । तेनोभयोपदेशः ॥ १३ ॥**

"अलौकिकमनः सिद्धौ" શબ્દમાં નિમિત્ત -સપ્તમી છે. (આને સમજવા માટે આજ શબ્દનું વિવરણ શ્રીરઘુનાથજીની ટીકામાં જુઓ) "મન બે પ્રકારનું હોય છે એક શુદ્ધ અને બીજું અશુદ્ધ. અશુદ્ધ મન કામવાસનાઓની તરફ લઈ જાય છે અને શુદ્ધ મન કામરહિત હોય છે", આ શ્રુતિને અનુસાર કામવાસનાઓથી રહિત મનની સિદ્ધિ માટે અર્થાત્ સેવા-ભગવદાશ્રયને અનુકૂળ મનની સિદ્ધિ માટે સર્વથા હરિની જ શરણભાવના કરવી જોઈએ, આ અર્થ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સમસ્ત પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ અને અતિ દીનભાવ સિદ્ધ કરવા માટે આ ઉપદેશ દેવાઈ રહ્યો છે. **"शरणं हरिः"** પદની તો અમે ઉપર વ્યાખ્યા કરી દીધી છે તેથી આ પ્રકારે "આશ્રય" નો ઉપદેશ કર્યા પછી હવે તેના રક્ષણનો પ્રકાર આચાર્યચરણો **"एवम्"** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. આ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે -ઉપર્યુક્ત સમસ્ત ઉપદેશોની (એટલે બાર શ્લોકો સુધી કહેલા ઉપદેશોની) ચિત્તમાં ભાવના કરવાથી ભગવાન "આશ્રય" સિદ્ધ કરાવી દે છે. આ પ્રકારે એક વાર આશ્રય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી એક ક્ષણ માટે પણ આસુરપ્રવેશ ન થઈ જાય, તે માટે અહીં **"सदा"** પદ પ્રયુક્ત કર્યું છે. વાણી દ્વારા સુચારૂ રૂપે કીર્તન કરવાથી પુષ્ટિમાર્ગ ઉચિત પ્રકારે નિભે છે તેથી મન અને વાણી બંને ને ભગવાનમાં જોડવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે ॥ ૧૩ ॥

अलौकिकमनःसिद्धौ शब्द में निमित्त-सप्तमी है । इसे समझने के लिए इसी शब्द का विवरण श्रीरघुनाथजी की टीका में देख लें । "मन दो प्रकार का होता है एक शुद्ध और दूसरा अशुद्ध । अशुद्ध-मन कामवासनाओं की ओर ले जाता है और शुद्ध-मन कामरहित होता है"- इस श्रुति के अनुसार कामवासनाओं से रहित मन की सिद्धि के लिए अर्थात् सेवा-भगवदाश्रय के अनुकूल मन की सिद्धि के लिए सर्वथा

हरि की ही शरणभावना करनी चाहिए, यह अर्थ है । पुष्टिमार्गीय समस्त पुरुषार्थ की सिद्धि एवं अति दीनभाव सिद्ध करने के लिए यह उपदेश दिया जा रहा है । **शरणं हरिः** पद की तो हमने उपर व्याख्या कर दी है अतः इस प्रकार 'आश्रय' का उपदेश करने के पश्चात् अब उसके रक्षण का प्रकार आचार्यचरण **एवं** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । इस पंक्ति का अर्थ यह है कि - उपर्युक्त समस्त उपदेशों की अर्थात् बारह श्लोकों तक में कहे उपदेशों की चित्त में भावना करने से भगवान 'आश्रय' सिद्ध करा देते हैं । इस प्रकार एक बार आश्रय सिद्ध हो जाने के पश्चात् एक क्षण के लिए भी आसुरप्रवेश न हो जाय, इसलिए यहाँ 'सदा' पद प्रयुक्त किया गया है । वाणी द्वारा भलीभाँति कीर्तन करने से पुष्टिमार्ग उचित प्रकार से निभंता है अतः मन एवं वाणी दोनों को भगवान में जोड़ने का उपदेश दिया गया है ॥ १३ ॥

कायिकमाहुरन्यस्येत्यादि ।

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ।
प्रार्थनाः कार्यमात्रेपि तथान्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

अन्यस्य भगवदतिरिक्तस्य **भजनं वर्जयेत् । अन्यं देवत्येन कामपूरकत्वादिदुराशया वा न सेवेत । तत्र स्वतो गमनमेव च,** तत्कारणभूतं तत्र तत्समीपे स्वत उद्यम्य गमनञ्च **वर्जयेदेव । ''यावदन्याश्रयस्तावद्भगवानपि तं जनम्, विलोकयेन्न दयया ह्यनन्यजनवत्सल''इति वाक्यादन्याश्रये भगवानाश्रयमपि न दद्यादिति ज्ञापनायैवकारः । कौतुकार्थमप्यम्बिकालयगमने नन्दग्रासस्योक्तत्वाच्च । मध्येमार्गं सामीप्ये जाते त्ववज्ञां न कुर्याद्, भगवत्सेवकत्वावयवत्वादिकं भावयेदित्यपि सूचितम् । प्रार्थनाः कार्यमात्रेपि वर्जयेत् । तेन कार्यव्यामोहे भगवति प्रार्थनां कदाचित् सकृत्कुर्यादपीति सूच्यते ।**

હવે કાયાને ભગવાનમાં કઈ પ્રકારે જોડવી, એ આચાર્યચરણો **''अन्यस्य''** વગેરે શબ્દોથી બતાવી રહ્યા છે.

''अन्यस्य'' વગેરે શબ્દોનો અર્થ છે- ભગવાન સિવાય અન્ય બીજા દેવોનું ભજન ન કરવું જોઈએ અથવા એમ સમજો કે પોતાની કામનાઓની પૂર્તિ કરવાના દુરાશયથી અન્ય દેવોની સેવા ન કરવી જોઈએ. અને, **''स्वतो गमनमेव च''** શબ્દોનો અર્થ એ છે કે, આવા દુરાશયથી તે દેવતાઓની પાસે પ્રયત્ન કરીને ન જવું જોઈએ. ''જ્યાં સુધી જીવને અન્યાશ્રય છે, ત્યાં સુધી ભગવાન પણ તેના પર દયાદૃષ્ટિ નથી કરતા કેમકે તેઓ તો અનન્યજનવત્સલ છે'', આ વાક્યાનુસાર અન્યાશ્રય કરવા પર ભગવાન પણ આશ્રય નથી આપતા આ અર્થ ને બતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ **''एव''** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. નંદરાયજી તો કેવળ ઉત્સુકતા-વશ દેવી અંબિકા ને ત્યાં ગયા હતા અને કાળનો ગ્રાસ બની ગયા હતા, આ શ્રીમદ્-ભાગવતમાં વર્ણિત છે. (જુઓ શ્રીમદ્-ભાગવત ૧૦/૩૪/૧.....૧૯). વચ્ચે રસ્તામાં જો કોઈ દેવનું મંદિર આવી જાય તો તેમની અવજ્ઞા ન કરવી જોઈએ પરંતુ ''આ દેવતા પણ ભગત્સેવક હોવાને કારણે ભગવાનનાં અંગ જ છે'', એવી ભાવના કરવી જોઈએ, આ સૂચિત થાય છે. **''प्रार्थनाः कार्यमात्रेपि वर्जयेत्''** વગેરે શબ્દોનો અર્થ એ છે કે અન્ય દેવતાઓને તો કોઈ એક કાર્ય માટે પણ પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ; પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવાના લોભમાં આપણા પુષ્ટિપ્રભુને ચાલો એકાદ વાર પ્રાર્થના કરી પણ લીધી તો કોઈ વાંધો નહીં પરંતુ બીજા દેવતાઓને તો એક વાર પણ નહીં, આ સૂચિત થાય છે.

અબ કાયા કો ભગવાન મેં કિસ પ્રકાર સે જોડ़ના, યહ આચાર્યચરણ **अन्यस्य** ઇત્યાદિ શબ્દોં સે બતા રહે હૈં ।

अन्यस्य ઇત્યાદિ શબ્દોં કા અર્થ હૈ- ભગવાન કે અતિરિક્ત અન્ય દૂસરે દેવોં કા ભજન નહીં કરના ચાહિએ । અથવા યોં સમઝેં કિ અપને કામનાઓં કી પૂર્તિ કરને કે દુરાશય સે અન્ય દેવતાઓં કી સેવા નહીં કરની ચાહિએ । ઔર, **स्वतो गमनमेव च** શબ્દોં કા અર્થ યહ હૈ કિ, ઐસે દુરાશય સે ઉન દેવતાઓં કે પાસ પ્રયત્ન કરકે નહીં જાના ચાહિએ । ''જબ તક જીવ કો અન્યાશ્રય હૈ, તબ તક ભગવાન ભી ઉસ પર દયાદૃષ્ટિ નહીં કરતે ક્યોંકિ વે તો અનન્યજનવત્સલ હૈં'' ઇસ વાક્યાનુસાર અન્યાશ્રય કરને પર ભગવાન ભી આશ્રય નહીં દેતે હૈં, ઇસ અર્થ કો બતાને કે લિએ આચાર્યચરણોં ને 'એવ' શબ્દ કા પ્રયોગ કિયા હૈ । નંદરાયજી તો કેવલ ઉત્સુકતા-વશ દેવી અંબિકા કે યહાઁ ગયે થે ઔર કાલ કા ગ્રાસ બન ગયે થે, યહ શ્રીમદ્-ભાગવત મેં વર્ણિત હૈ । દેખેં શ્રીમદ્-ભાગવત ૧૦/૩૪/૧.....૧૯ । બીચ રાસ્તે મેં યદિ કોઈ દેવતા કા મંદિર આ જાય તો ઉનકી અવજ્ઞા નહીં કરની ચાહિએ પરંતુ ''યે દેવતા ભી ભગવત્સેવક હોને કે કારણ ભગવાન કે અંગ હી હૈં'', ઐસી ભાવના કરની ચાહિએ, યહ સૂચિત હોતા હૈ । **प्रार्थनाः कार्यमात्रेपि वर्जयेत्** ઇત્યાદિ શબ્દોં કા અર્થ યહ હૈ કિ અન્ય દેવતાઓં સે તો કિસી એક કાર્ય કે લિએ ભી પ્રાર્થના નહીં કરની ચાહિએ; અપના કાર્ય પૂર્ણ કરને કે લોભ મેં અપને પુષ્ટિપ્રભુ સે ચલો એકાધ-બાર પ્રાર્થના કર ભી લી તો કોઈ હાનિ નહીં પરંતુ દૂસરે દેવતાઓં સે તો એક બાર ભી નહીં, યહ સૂચિત હોતા હૈ ।

श्रीरघुनाथचरणैस्तु प्रार्थनापदं प्रथमान्तं कार्येत्यध्याहृत्य व्याख्यातम् । ''अपृष्ट्वा यस्तु यां काञ्चित्क्रियां नारभते हरिम् । असम्भिन्नार्यमर्यादस्तस्य तुष्यति केशव'' इति विष्णुधर्मीयशङ्करगीतावाक्येनोपष्टब्धञ्च । तथा च प्रार्थनापदं विज्ञापनमात्रपरमिति

तेषामाशयः । एवञ्च न पूर्वग्रन्थविरोधोपीति युक्ततरमेव तैर्विमृष्टम् ।

શ્રીરઘુનાથચરણોએ તો **"પ્રાર્થનાઃ"** શબ્દને દ્વિતીયા-બહુવચન ન માની ને પ્રથમા-બહુવચન જ માની છે. (જાણીલો કે "પ્રાર્થના" શબ્દ પ્રથમા-બહુવચન અને દ્વિતીયા-બહુવચન બંનેમાં એક સમાનજ રહેશે અર્થાત્ "પ્રાર્થનાઃ" જ રહેશે. પરંતુ બંને પરિસ્થિતિમાં તેનાં અર્થ અવશ્ય બદલાઈ જશે. દ્વિતીયામાં અર્થ કરવાથી વાક્ય બનશે "પ્રાર્થનાને કરવી વર્જિત છે" અને પ્રથમા ના અર્થમાં વાક્ય બનશે "પ્રાર્થના પણ ન કરવી જોઈએ". ટીકાકાર કહે છે કે શ્રી રઘુનાથજીને પ્રથમા વાળો અર્થ માન્ય છે, તેથી અર્થ એ થયો કે, "અન્ય દેવતાઓને પ્રાર્થના પણ ન કરવી જોઈએ"). વિષ્ણુધર્મીય શંકરગીતામાં કહેલા, "જે ભગવાનને પૂછયાં વગર કોઈ પણ ક્રિયાનો આરંભ નથી કરતો, તેવી આર્યમર્યાદા નો ભંગ ન કરવાવાળા વ્યક્તિની ક્રિયાથી કેશવ સંતુષ્ટ થાય છે", આ વાક્યાનુસાર "પ્રાર્થના" નો અર્થ કેવળ પ્રભુને વિજ્ઞાપન કરી દેવું (બતાવી દેવું) છે- આ શ્રીરઘુનાથજીનો આશય છે. આ પ્રકારે તેમનું મન્તવ્ય પૂર્વગ્રંથોની વિરૂદ્ધ પણ નથી જતું, તેથી તેમણે આની યુક્તતર જ વ્યાખ્યા કરી છે.

श्रीरघुनाथचरणों ने तो 'प्रार्थनाः' शब्द को द्वितीया-बहुवचन न मान कर प्रथमा-बहुवचन ही माना है । जानना चाहिए कि 'प्रार्थना' शब्द प्रथमा-बहुवचन एवं द्वितीया-बहुवचन दोनों में एकसमान ही रहेगा अर्थात् 'प्रार्थनाः' ही रहेगा । परंतु दोनों परिस्थिति में इसके अर्थ अवश्य बदल जायेंगे । द्वितीया में अर्थ करने से वाक्य बनेगा 'प्रार्थना को करना वर्जित है' और प्रथमा के अर्थ में वाक्य बनेगा-'प्रार्थना भी नहीं करनी चाहिए ।' टीकाकार कहते हैं कि श्रीरघुनाथजी को प्रथमा वाला अर्थ मान्य है, अतः अर्थ यह हुआ कि - "अन्य देवताओं से प्रार्थना भी नहीं करनी चाहिए" । विष्णुधर्मीय शंकरगीता में कहे "जो भगवान से पूछे बिना किसी भी क्रिया का आरंभ नहीं करता, ऐसे आर्यमर्यादा को भंग न करने वाले व्यक्ति की क्रिया से केशव संतुष्ट होते हैं" इस वाक्यानुसार 'प्रार्थना' का अर्थ केवल प्रभु को विज्ञापन कर देना बता देना है- यह श्री रघुनाथजी का आशय है । इस प्रकार उनका मन्तव्य पूर्वग्रंथों से विरुद्ध भी नहीं जाता, अतः उन्होंने इसकी युक्ततर ही व्याख्या की है ।

याचनव्यवहारासाधारणकारणीभूतः कायादिव्यापारोयं ददात्वित्यभिसन्धिपूर्वको वा सः प्रार्थना । तदकारणमनभिसंहितं स्वज्ञातवस्तुस्वरूपमात्रकथनं विज्ञापनमिति तयोः स्वरूपभेदादुचितं चैतत् । स्वाम्यधीनत्वदार्ढ्येन विवेकोपष्टम्भात् । आज्ञाया विलम्बे धैर्यस्याप्युपष्टम्भादाश्रयदार्ढ्येन तस्य शीघ्रं स्वकार्यक्षमत्वसिद्धेरिति । तथान्यत्र विवर्जयेत् । यथा भगवति सकृत्प्रार्थनं सर्वविज्ञापनञ्च, तथेतरेषु विशेषेण वर्जयेत्, तदुभयमपि सर्वथा न कुर्यादित्यर्थः । मनसाप्यविचारणं वर्जने विशेषः । एवं कायिकमुपदिष्टम् ॥ १४ ॥

પ્રાર્થના કરવી તો તેને કહે છે, જ્યાં હાથ જોડીને યાચના કરાય અથવા તો "મને આપો" આ પ્રકારે માંગવામાં આવે. અને જ્યાં આ પ્રકારે યાચના ન કરવામાં આવે અને પોતાની જાણેલી વસ્તુનું કેવળ સ્વરૂપ કહી દેવામા આવે, તેને વિજ્ઞાપન કહે છે. આ પ્રકારે પ્રાર્થના અને વિજ્ઞાપન ના સ્વરૂપમાં ભેદ છે, તેથી તેમણે જે વિવરણ કર્યું છે તે ઉચિત જ છે. જ્યારે જીવને સ્વામી-પ્રભુ પ્રત્યે પોતાની અધીનતાની ભાવના દઢ થઈ જાય છે, ત્યારે તે વિવેક નથી ખોતો અને તે પ્રકારે તેમનાથી પ્રાર્થનાઓ નથી કરતો. આ પ્રકારે જ્યારે જીવ સમસ્ત કાર્યોનો આરંભ કરતા પહેલાં ભગવાનની આજ્ઞા લે છે અને ભગવદ્-ઈચ્છા જાણવામાં જ્યારે એને વિલંબ થાય છે તો એના ધૈર્યની પરીક્ષા થઈ જાય છે અને એનાથી ધૈર્ય સુદૃઢ થતો જાય છે. અને આ બધાથી એનો ભગવદાશ્રય દઢ થાય છે અને તે પોતાના કાર્યોને શીઘ્ર જ સિદ્ધ કરવામાં સક્ષમ બને છે. હવે **"तथान्यत्र विवर्जयेत्"** શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આનો અર્થ એ છે કે જેમ "આપણા ભગવાનથી એકવાર પ્રાર્થના કરી પણ લીધી તો કોઈ હાનિ નથી", આ બતાવવામાં આવ્યું અને એ પણ બતાવવામાં આવ્યુ કે આપણાં સમસ્ત કાર્યો નો આરંભ કરતા પહેલા તેમને વિજ્ઞાપિત કરી દેવા જોઈએ, તેવું બીજા દેવતાઓની જોડે તો ક્યારેય ન કરવું જોઈએ, તેને વિશેષરૂપથી વર્જિત કરવું જોઈએ. તેમનાથી ન તો પ્રાર્થના કરવી જોઈએ અને ન તો વિજ્ઞાપન, આ અર્થ છે. **"विवर्जयेत्"** શબ્દમાં **"वि"** ઉપસર્ગથી એ અર્થ બને છે કે શરીરથી તો ઠીક પરંતુ મન થી પણ એવો વિચાર ન કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે અહીં શરીર દ્વારા આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો ॥ ૧૪ ॥

प्रार्थना करना तो उसे कहते हैं, जहाँ हाथ जोड़कर याचना की जाय अथवा तो 'मुझे दीजिए' इस प्रकार से माँगा जाय । और जहाँ इस प्रकार से याचना न की जाय और अपनी जानी हुई वस्तु का केवल स्वरूप कह दिया, उसे विज्ञापन कहते हैं । इस प्रकार प्रार्थना एवं विज्ञापन के स्वरूप में भेद है अतः उन्होंने जो विवरण किया है, वह उचित ही है । जब जीव को स्वामी-प्रभु के प्रति अपनी अधीनता की भावना दृढ़ हो जाती है, तब वह विवेक नहीं खोता और इस प्रकार से उनसे प्रार्थनाएँ नहीं करता । इसी प्रकार जब जीव समस्त कार्यों को आरंभ करने से पूर्व भगवान की आज्ञा लेता है और भगवद्-इच्छा जानने में जब उसे विलंब होता है तो उसके धैर्य की परीक्षा हो जाती

है और इससे धैर्य सुदृढ़ होता चला जाता है । और इन सबसे उसका भगवदाश्रय दृढ़ होता है और वह अपने कार्यों को शीघ्र ही सिद्ध करने में सक्षम बनता है । अब **तथान्यत्र विवर्जयेत्** शब्दों की व्याख्या करते हैं । इनका अर्थ यह है कि जैसे 'हमारे भगवान से एक बार प्रार्थना कर भी लीं तो कोई हानि नहीं', यह बताया गया और यह भी बताया गया कि, अपने समस्त कार्य आरंभ करने से पहले उन्हें विज्ञापित कर देने चाहिए, वैसे दूसरे देवताओं के संग तो कदापि नहीं करना चाहिए, उसे विशेषरूप से वर्जित करना चाहिए । उनसे तो न प्रार्थना करनी चाहिए और न ही विज्ञापन, यह अर्थ है । 'विवर्जयेत्' शब्द में 'वि' उपसर्ग से अर्थ यह बनता है कि शरीर से तो ठीक परंतु मन से भी ऐसा विचार नहीं करना चाहिए । इस प्रकार से यहाँ शरीर द्वारा आश्रय करने का उपदेश दिया गया ॥ १४ ॥

अतः परमेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं बाधकत्यागोवश्यं वक्तव्यस्तमाहुरविश्वास इति ।

अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ।
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥

''मदुक्ताविं''ति शेषः । ''आश्रय'' इति वा । सर्वथेति, स्वरूपतः फलतश्च । तु पूर्वपक्षनिरासकः । ''यस्य स्याद्धा न विचिकित्सास्ती''ति श्रुतिम्, ''अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यती''त्यादिस्मृतिश्च प्रमाणत्वेनाक्षिपति । तर्हि तन्निवर्त्तनायोपायो वक्तव्य इत्यत आहुः ब्रह्मास्त्रेत्यादि । ब्रह्मास्त्रं चातकश्चेत्युभौ अविश्वासस्य बाधकत्वे विश्वासस्य साधकत्वे च यथा यथं भाव्यौ चिन्तनीयौ, तयोर्वृत्तान्तः स्मर्त्तव्य इत्यर्थः । यथा लङ्कायां राक्षसैर्ब्रह्मास्त्रेण हनुमान् बद्धस्ततस्तं बद्धं निश्चेष्टमालोक्य तै रज्जुभिर्बध्धुमारब्धस्तदा तेषां विश्वासाऽभावं दृष्ट्वा ब्रह्मास्त्रं ततो निर्गतं, हनुमान्मुक्तबन्धनो रज्जुबन्धनानि बभञ्ज । तेन तेषां प्रयोगप्रयासो व्यर्थोऽभूत् । तथात्राविश्वासे भगवानपि त्यजति भक्तिमार्गे शरणमार्गे च प्रवृत्तिरपि वृथा भवतीत्यविश्वासे दृष्टान्तः ।

હવે આના પછી વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રયને સિદ્ધ કરવામાં જે-જે વસ્તુઓ બાધક છે, તેમનો ત્યાગ કરવાનું અવશ્ય કથનીય છે તેથી તે બાધકોને **''અવિશ્વાસः''** વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે.

આ શ્લોક દ્વારા આચાર્યચરણો આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, અમારા કહ્યા પર અવિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ કેમકે તે સર્વથા બાધક છે. અથવા આ શ્લોકનો અર્થ એમ કરી લઈએ કે ભગવદ્-આશ્રયનાં સામર્થ્ય પર ક્યારેય પણ અવિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ કેમકે તે સર્વથા બાધક છે. **''सर्वथा''** બાધક છે-એ કહેવાનો અર્થ એ છે કે, અવિશ્વાસનું સ્વરૂપ પણ બાધક છે તેથી અવિશ્વાસથી પ્રાપ્ત થવાવાળું ફળ પણ બાધક છે. **''तु''** શબ્દ ''અવિશ્વાસ સર્વથા બાધક જ છે, એમાં કોઈ સંદેહ નથી'' આ અર્થનો દ્યોતક છે. કેમકે, ''જે વ્યક્તિ ભગવાનના વિષયમાં સંદેહરહિત છે, પછી તેને કોઈ સહાયતાની આવશ્યકતા નથી (છા. ૩/૧૪/૪)'', આ શ્રુતિ અને, ''મૂર્ખ, શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા ન રાખવા વાળા અને સંશય કરવાવાળા વ્યક્તિનું પતન થઈ જાય છે (ભ. ગી. ૪/૪૦)'', ઈત્યાદિ વાક્યોથી આ વાત પ્રમાણસિદ્ધ છે. આટલું કહેવા છતાં પણ આચાર્યચરણોને એ વિચાર આવ્યો કે અવિશ્વાસના વિષયમાં હજી પણ કંઈક કહેવું જોઈએ, ત્યારે હવે શ્રીઆચાર્યચરણો અવિશ્વાસને દૂર કરવા માટે બ્રહ્માસ્ત્ર વગેરે શબ્દોથી દૃષ્ટાંત આપી રહ્યાં છે. તેઓ આજ્ઞા કરે છે કે, અવિશ્વાસ બાધક છે તે ''બ્રહ્માસ્ત્ર'' ના દૃષ્ટાંતથી સમજો અને વિશ્વાસ ફલસાધક છે તે ચાતકના ઉદાહરણથી સમજી આ બંને વૃત્તાંતોનું સ્મરણ કરો, આ અર્થ છે. જેમ લંકામાં રાક્ષસોએ હનુમાનજીને બાંધ્યાતો ખરાં, પરંતુ બાંધ્યા પછી તેમને નિશ્ચેષ્ટ જોઈને તેમણે એક રસ્સીથી ફરીથી બાંધવાનું ચાલું કર્યું. ત્યારે હનુમાનજી તેમનો બ્રહ્માસ્ત્ર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ ન જોઈ બ્રહ્માસ્ત્રને તોડીને નિકળી ગયા અને રસ્સીને પણ તોડીને મુક્ત થઈ ગયા. તેથી રાક્ષસોના સમસ્ત પ્રયોગ, સમસ્ત પ્રયાસ વ્યર્થ થઈ ગયા. તેજ પ્રકારે અહીં પણ અવિશ્વાસ કરવા પર ભગવાન પણ ભક્તનો ત્યાગ કરી દે છે અને ત્યારે એની ભક્તિમાર્ગમાં અને શરણમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ પણ વૃથા થઈ જાય છે. આ પ્રકારે આચાર્યચરણોએ આ ''બ્રહ્માસ્ત્ર'' ના સંદર્ભ દ્વારા અવિશ્વાસમાં દૃષ્ટાંત આપ્યું. હવે વિશ્વાસમાં ''ચાતકપક્ષી'' નું દૃષ્ટાંત આપી રહ્યા છે.

अब इसके पश्चात् विवेक-धैर्य-आश्रय को सिद्ध करने के लिए जो-जो वस्तुएँ बाधक हैं, उनका त्याग करना अवश्य कथनीय है अतः उन बाधकों को **अविश्वासः** इत्यादि शब्दों से आचार्यचरण कह रहे हैं ।

इस श्लोक द्वारा आचार्यचरण यह आज्ञा कर रहे हैं कि, मेरे कहे पर अविश्वास नहीं करना चाहिए क्योंकि यह सर्वथा बाधक है । अथवा इस श्लोक का अर्थ यों कर लें कि, भगवद्-आश्रय की सामर्थ्य पर कभी भी अविश्वास नहीं करना चाहिए क्योंकि यह सर्वथा बाधक है । **सर्वथा** बाधक है- यह कहने का अर्थ यह है कि, अविश्वास का स्वरूप भी बाधक है एवं अविश्वास करने से प्राप्त होने वाला फल भी बाधक है । 'तु' शब्द ''अविश्वास सर्वथा बाधक ही है, इसमें कोई संदेह नहीं है'' इस अर्थ का द्योतक है । क्योंकि ''जो व्यक्ति भगवान के विषय में संदेहरहित है, फिर उसे किसी सहायता की आवश्यकता नहीं है'' (छा. ३/१४/४) इस श्रुति एवं ''मूर्ख, शास्त्रों में श्रद्धा न रखने वाले एवं संशय करने

वाले व्यक्ति का पतन हो जाता है (भ. गी. ४/४०)'' इत्यादि वाक्यों से यह बात प्रमाणसिद्ध है । इतना कहने के बाद भी आचार्यचरणों को विचार आया कि अविश्वास के संदर्भ में कुछ और भी कहना चाहिए अतः वे अविश्वास को दूर करने के लिए **ब्रह्मास्त्र** इत्यादि शब्दों से दृष्टांत दे रहे हैं । वे आज्ञा करते हैं कि अविश्वास बाधक है, यह 'ब्रह्मास्त्र' के दृष्टांत से समझें और विश्वास फलसाधक है, यह चातक के उदाहरण से समझकर इन दोनों वृत्तांतों का स्मरण करें, यह अर्थ है । जैसे लंका में राक्षसों ने हनुमान जी को बाँधा तो सही परंतु बाँधने के पश्चात् उन्हें निश्चेष्ट देखकर उन्होंने एक रस्सी से और बाँधना आरंभ किया । तब हनुमानजी उनका ब्रह्मास्त्र पर पूर्ण विश्वास न देखकर ब्रह्मास्त्र को तोड़ कर निकल गये और रस्सी को भी तोड़ कर मुक्त हो गये । अतः राक्षसों के समस्त प्रयोग, समस्त प्रयास व्यर्थ हो गये । उसी प्रकार यहाँ भी अविश्वास करने पर भगवान भी भक्त का त्याग कर देते हैं और तब उसकी भक्तिमार्ग में और शरणमार्ग में प्रवृत्ति भी वृथा हो जाती है । इस प्रकार से आचार्यचरणों ने इस 'ब्रह्मास्त्र' के संदर्भ द्वारा अविश्वास में दृष्टांत दिया । अब विश्वास में 'चातकपक्षी' का दृष्टांत दे रहे हैं ।

चातकः पक्षिविशेषः, स च स्वातिबिन्दुमासाद्या-वर्षपर्यन्तं, विश्वासेन तिष्ठति, तेन तस्य क्षेमं निर्वहति, पुनश्च स्वातौ पर्जन्यो वर्षत्येव । तथात्र श्रीमदाचार्योक्तौ विश्वासे, तथा भगवति मार्गे च विश्वासे सर्वं सिद्ध्यतीति विश्वासे दृष्टान्तः । तथा चाविश्वासं परित्यज्य विश्वासं कृत्वा प्राप्तं सेवेत निर्ममः, लौकिके ममतां परित्यज्य यदृच्छया प्राप्तं सुखं वा दुःखं वा तत्साधनं वाऽनुभवेन्न तु तत्राभिनिवेशेतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ચાતક એક વિશેષ પ્રકારનું પક્ષી હોય છે, જે સ્વાતિજલની એક બૂંદ માટે વિશ્વાસપૂર્વક વર્ષભર પ્રતીક્ષારત રહે છે. આજ વિશ્વાસથી એનું કલ્યાણ થાય છે કેમકે પછી સ્વાતિ-નક્ષત્રમાં મેઘ વૃષ્ટિ કરે જ છે. આજ રીતે અહીં પણ શ્રીમદાચાર્યચરણોના કહ્યા પર વિશ્વાસ કરવાથી અને તેજ રીતે ભગવાન પર અને આ ભગવદ્માર્ગ પર વિશ્વાસ કરવાથી બધુંજ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે અહીં વિશ્વાસ માં ''ચાતક'' પક્ષી નું દૃષ્ટાંત દેવામાં આવ્યું. તેથી અવિશ્વાસનો ત્યાગ કરીને વિશ્વાસ રાખીને સાંસારિક વસ્તુઓ પર મમતા ન રાખતા ભગવદ્સેવા કરવી જોઈએ. લૌકિક માં મમતાનો પરિત્યાગ કરીને સુખ કે દુઃખ ભગવદ્ઇચ્છાથી જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો અનુભવ કરતા રહીને જીવવું જોઈએ, તેમનામાં આસક્ત ન થઈ જવું જોઈએ, આ અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

चातक एक विशेष प्रकार का पक्षी होता है, जो स्वातिजल की एक बूँद के लिए विश्वासपूर्वक वर्षभर प्रतीक्षारत रहता है । इसी विश्वास से उसका कल्याण होता है क्योंकि बाद में स्वाति-नक्षत्र में मेघ वर्षा करता ही है । इसी प्रकार यहाँ भी श्रीमदाचार्यचरणों के कहे पर विश्वास करने से और इसी प्रकार भगवान पर एवं इस भगवद्-मार्ग पर विश्वास करने से सभी कुछ सिद्ध होता है । इस प्रकार से यहाँ विश्वास में 'चातक' पक्षी का दृष्टांत दिया गया । अतः अविश्वास का त्याग करके विश्वास रखकर सांसारिक वस्तुओं पर ममता न रखते हुए भगवत्सेवा करनी चाहिए । लौकिक में ममता का परित्याग करके सुख या दुःख भगवदिच्छा से जो प्राप्त होता है, उसका अनुभव करते हुए रहना चाहिए, उनमें आसक्त नहीं हो जाना चाहिए, यह अर्थ है ॥ १५ ॥

अनभिनिवेशे लौकिकादिनिर्वाहप्रकारमाहुर्यथा कथञ्चिदित्यादि ।

यथाकथञ्चित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ।
किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्धरिम् ॥ १६ ॥

उच्चानि सेवार्थानि, अवचानि लौकिकार्थानि, उभयान्युभयविधानि वा यथा कथञ्चित् कुर्यात् नतु ऋणादिना, नापि लौकिकसम्भ्रमेणेत्यर्थः । एवमपि कथञ्चिन्निर्बन्धसम्भवे तत्राप्युपायमाहुः किं वेत्यादि । बहुना प्रोक्तेन किं, न हि यावन्तः प्रकाराः कालकर्मस्वभावसङ्गदेशादिनिबन्धना आनन्त्याद्वक्तुं शक्यन्ते । तस्मादिङ्मात्रेणोक्तेषु यः प्रतिविधानोपायः पूर्वमुक्तस्तमेव सर्वत्रानुसन्ध्यादित्याशयेनानुवदन्ति शरणं भावयेद्धरिमिति । ''सर्वधर्मान्परित्यज्ये''त्यत्र ''तस्मात्त्वमुद्धवे''त्यत्र च भगवता तथैव निर्द्धारितत्वाच्छरणागतेषु तेनैव निर्वाहस्य व्रजस्थेषु सत्यव्रतसप्तर्ष्यादिषु दर्शनाच्चेत्यर्थः । एतेनाङ्गाभावेप्याश्रयस्यासहायशूरता निर्द्धारिता ॥ १६ ॥

પરંતુ આ પ્રકારે આસક્તિરહિત થઈને લૌકિક વગેરે કાર્યોનો નિર્વાહ કેવી રીતે કરવો ? આ ''**यथा कथंचित्**'' વગેરે શબ્દો દ્વારા શ્રીઆચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે.

''**ઉચ્ચાનિ**'' નો અર્થ છે - ભગવત્સેવાથી સંબંધિત કાર્યો; ''**અવચાનિ**'' એટલે લૌકિકથી સંબંધિત કાર્યો; આ બંને પ્રકારના કાર્યોને યેનકેન પ્રકારેણ કરી લેવા જોઈએ, ન તો દેવું કરીને અને ન તો લૌકિક કાર્ય સમજીને પરંતુ ભગવાનની ઈચ્છા માનીને કરી લેવાં જોઈએ, આ અર્થ છે. આટલું કર્યા પછી પણ જો કોઈ પ્રકારથી કોઈ બાધક ઉપસ્થિત થઈ જાય, તો તેનો ઉપાય

''किंवा'' વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. ''**बहुना प्रोक्तेन किं**'' વગેરે શબ્દોથી આચાર્યચરણો એ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, કાલ-કર્મ-સ્વભાવ-સંગ-દેશ વગેરેથી થવાવાળાં બંધનો તો અનંત છે, ક્યાં સુધી કહીએ ? તેથી આચાર્યચરણોએ આ બંધનો ના ઉપાયોની દિશામાત્ર પ્રદર્શિત કરી દીધી છે. બધી પરિસ્થિતિઓમાં આજ ઉપાયો નું અનુસંધાન કરતા રહેવું જોઈએ, તેને ફરીથી ''**शरणं भावयेद्धरिम्**'' શબ્દોથી આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે. ભગવાને પણ, ''સમસ્ત ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એકમાત્ર મારી શરણમાં આવી જા (શ્રી. ભ. ગી. ૧૮/૬૬)'', ''તેથી હે ઉદ્ધવ ! સમસ્ત વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ મારી શરણમાં આવી જા (શ્રી. ભા. ૧૧/૧૨/૧૪)'', વગેરે વાક્યો દ્વારા આજ નિર્ધારિત કર્યું છે. તેથી વ્રજભક્તો, સત્યવ્રત અને સમઋષિઓ જેવા શરણાગતોના જીવનમાં પણ આજ પ્રકાર દેખાઈ આવે છે, આ અર્થ છે. (રાજા સત્યવ્રત અને સમ-ઋષિઓની કથા શ્રી. ભા. ૮/૨૪/૧૦.....૫૬ માં જુઓ). આ પ્રકારે ઉપર્યુક્ત વિવેચનોથી વિવેક-ધૈર્ય વગેરે અંગો વગર પણ ભગવદ્-આશ્રય બધુંજ કરવામાં સમર્થ છે, આ નિર્ધારિત થાય છે ॥ ૧૬ ॥

इस प्रकार से आसक्तिरहित होकर लौकिक-आदि कार्यों का निर्वाह कैसे करना ? यह **यथा कथञ्चित्** इत्यादि शब्दों द्वारा बता रहे हैं ।

उच्चानि का अर्थ है- भगवत्सेवा से संबंधित कार्य; **अवचानि** अर्थात् लौकिक से संबंधित कार्य; इन दोनों प्रकार के कार्यों को येनकेन प्रकारेण कर लेना चाहिए, न तो ऋण-आदि लेकर और न ही इन्हें लौकिक-कार्य समझ कर अपितु भगवान की इच्छा मानते हुए कर लेने चाहिए, यह अर्थ है । इतना करने पर भी यदि किसी प्रकार से कोई बाधक उपस्थित हो जाय, तो उसका उपाय **किं वा** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं । **बहुना प्रोक्तेन किं** इत्यादि शब्दों से आचार्यचरण यह आज्ञा कर रहे हैं कि, काल-कर्म-स्वभाव-संग-देश आदि से होनेवाले बंधन तो अनंत हैं, कहाँ तक कहें ? अतः आचार्यचरणों ने इन बंधनों के उपायों की दिशामात्र प्रदर्शित कर दी है । सभी परिस्थितियों में इन्हीं उपायों का अनुसंधान करते रहना चाहिए, इसे पुनः वे **शरणं भावयेद्धरिम्** शब्दों से कह रहे हैं । भगवान ने भी 'समस्त धर्मों का परित्याग करके एकमात्र मेरी शरण में आ जा (भ. गी. १८/६६)'' एवं ''इसलिए हे उद्धव ! समस्त विषयों का परित्याग करके मात्र मेरी शरण में आ जाओ (श्री. भा. ११/१२/१४)'' इत्यादि वाक्यों द्वारा यही निर्धारित किया है अतः व्रजभक्त, सत्यव्रत एवं समऋषि जैसे शरणागतों की जीवनी में भी यही प्रकार दिखाई देता है, यह अर्थ है । राजा सत्यव्रत एवं सम-ऋषियों की कथा श्री. भा. ८/२४/१०.....५६ में देखें । इस प्रकार उपर्युक्त विवेचनों से विवेक-धैर्य आदि अंगों के बिना भी भगवद्-आश्रय सभी कुछ करने में समर्थ है, यह निर्धारित होता है ॥ १६ ॥

एवंमार्गमुपदिश्योपसंहरन्त्येवमित्यादि ।

एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ।
कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥

एवंमुक्तप्रकारेण आश्रयणं मार्गरूपं प्रोक्तं, प्रकर्षेण विवेकधैर्यसाहित्येन कैवल्येन चोक्तम् । तदिदं सर्वेषां वर्णाश्रमयुक्तानां तद्रहितानां च सर्वदाऽस्मिन्युगे युगान्तरे च सम्पदापत्काले च हितम् यथाधिकारमुत्तमफलजनकम्,

આ પ્રકારથી વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રયથી યુક્ત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરીને આચાર્યચરણો હવે ''**એવં**'' વગેરે શબ્દોથી ઉપસંહાર-સમાપ્તિ કરી રહ્યા છે.

''**એવમ્**'' શબ્દનો અર્થ છે- પાછલાં સોળ શ્લોકોમાં કહેલા પ્રકારથી; ''**આશ્રયણં**'' નો અર્થ છે-ભગવદ્આશ્રયરૂપી પુષ્ટિમાર્ગ; અને ''**પ્રોક્તં**'' શબ્દમાં જોડાયેલા ''**પ્ર**'' ઉપસર્ગનો અર્થ એ છે કે, આચાર્યચરણોએ આશ્રય ના સ્વરૂપને સ્વતંત્રરૂપથી અને વિવેક-ધૈર્યની જોડે પણ સુચારૂ રીતે નિરૂપિત કર્યું છે. આ ભગવદ્-આશ્રય વર્ણ અને આશ્રમ (''વર્ણ'' એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને ''આશ્રમ'' એટલે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ) થી યુક્ત અને તેમનાથી રહિત સમસ્ત જીવો માટે ''**સર્વદા**'' અર્થાત્ આ યુગમાં અને આવવાવાળા યુગોમાં સારા-ખરાબ બંને સમયોમાં તેમના અધિકાર અનુસાર ઉત્તમ ફળ આપવાવાળો છે.

इस प्रकार से विवेक-धैर्य-आश्रय से युक्त पुष्टिभक्तिमार्ग का उपदेश करके आचार्यचरण अब **एवं** इत्यादि शब्दों से उपसंहार समाप्ति कर रहे हैं ।

एवम् शब्द का अर्थ है - पिछले सोलह श्लोकों में कहे गये प्रकार से; **आश्रयणं** का अर्थ है - भगवद्-आश्रयरूपी पुष्टिमार्ग; और **प्रोक्तं** शब्द में जुड़े हुए 'प्र' उपसर्ग का अर्थ यह है कि, आचार्यचरणों ने आश्रय के स्वरूप को स्वतंत्ररूप से एवं विवेक-धैर्य के सहित

भी भलीभाँति से निरूपित किया है । यह भगवद्-आश्रय वर्ण एवं आश्रम 'वर्ण' अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र एवं 'आश्रम' अर्थात् ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास से युक्त और इनसे रहित समस्त जीवों के लिए **सर्वदा** अर्थात् इस युग में और आनेवाले युगों में अच्छे-बुरे दोनों समयों में उनके अधिकार के अनुसार उत्तम फल देने वाला है ।

''मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य,'' ''किरातहूणान्ध्रे''त्यादिवाक्येषु तथैव निर्द्धारात् । ननु तर्हि भगवता ''योगास्त्रय'' इत्यत्र त्रय एव किमित्युक्ताः । पृथगयं कुत उक्त इत्यत आहुः कलावित्यादि । तेषां साधनसापेक्षत्वादेककोटावुक्तः, अयं तन्निरपेक्षोऽनुकल्परूपश्चेत्यतो भिन्नतयोक्तः । एतं भगवदाशयमहं जानामीत्याहुर्मेतिरिति । तथा चैतद्ग्रन्थं मदाज्ञारूपमनुसन्धायाश्रयं कुर्वतां सर्वथा भगवानाश्रयं ददातीत्याशयः ।

ભગવદ્ગીતા ના ''હે અર્જુન ! અનન્યભાવથી મને શરણાગત થઈને બધા પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે (૯/૩૨) અને શ્રીમદ્ભાગવતના ''કિરાત-હૂણ-આન્ધ્ર વગેરે નીચ જાતિઓ પણ જેમના શરણાગત ભક્તોનું જ શરણ ગ્રહણ કરવાથી પવિત્ર થઈ જાય છે, તે ભગવાનને નમસ્કાર છે (૨/૪/૧૮)'', વગેરે વાક્યોથી પણ આજ નિર્ધારિત થાય છે. પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો ભગવાનનો આશ્રય કરવાથીજ બધુંજ સિદ્ધ થાય છે તો પછી સ્વયં ભગવાને શ્રીમદ્ભાગવતમાં, ''હે ઉદ્ધવ ! મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવા માટે મે જ જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગનો ઉપદેશ ક્યોં છે. પરમ કલ્યાણ માટે આ ત્રણેય સિવાય હવે કોઈ ઉપાય નથી (૧૧/૨૦/૬)'', આ વાક્યદ્વારા આ ત્રણેય યોગો ને સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાયો કેમ કહ્યા ? તેથી આપશ્રી આ ત્રણેયને છોડીને અલગથી 'આશ્રય' જ કરવાનું કેમ કહી રહ્યા છે ? આ આચાર્યચરણો **''કલૌ''** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. અહીં એ સમજી લો કે ઉપર્યુક્ત ત્રણેય યોગો સાધનોની અપેક્ષા રાખે છે તેથી એક કોટિની અંતર્ગત કહેવામાં આવ્યાં છે એટલે કે કર્મયોગ કર્મની, જ્ઞાનયોગ જ્ઞાનની, અને ભક્તિયોગ ભક્તિની તો અપેક્ષા રાખશે જ પરંતુ ભગવદાશ્રયમાં આમાંથી કશાંયની પણ અપેક્ષા નથી અને તે આ ત્રણે નો અનુકલ્પ પણ છે તેથી અલગ થી કહ્યો ગયો છે. આચાર્યચરણો આજ્ઞા કરે છે કે, ''ભગવાન ના આ આશય ને હું જાણું છું'' તેથી તેઓ **''मे मतिः''** કહી રહ્યા છે. (અર્થાત્ આચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે કે, ભગવાને ત્યાં એકાદશ-સ્કંધમાં ત્રણ યોગોની વાત કયા આશયથી કહી છે અને બીજે અનન્ય શરણાગતિ ની વાત કયા આશયથી કહી છે, તે તેઓ જાણે છે તેથી તેઓ ''मे मतिः'' અર્થાત્ ''આ મારો મત છે'' એમ કહી રહ્યાં છે).તેથી તેઓ આજ્ઞા કરે છે કે, આ ગ્રંથમાં કહેલા **ઉપદેશોને મારી આજ્ઞા સમજીને જે ભગવાનનો/(આચાર્યચરણોનો) આશ્રય કરશે, તેને ભગવાન અવશ્ય 'આશ્રય' સિદ્ધ કરાવી દેશે, આ આશય છે.**

भगवद् गीता के ''हे अर्जुन ! अनन्य भाव से मेरे शरणागत होकर सभी परमगति को प्राप्त होते हैं (९/३२) एवं श्रीमद्-भागवत के ''किरात-हूण-आन्ध्र आदि नीच जातियाँ भी जिनके शरणागत भक्तों की ही शरण ग्रहण करने से पवित्र हो जाती हैं, उन भगवान को नमस्कार है । (२/४/१८)'' इत्यादि वाक्यों से भी यही निर्धारित होता है । परंतु यहाँ प्रश्न यह होता है कि यदि भगवान का आश्रय करने से ही सभी कुछ सिद्ध होता है तो फिर स्वयं भगवान ने श्रीमद्-भागवत में ''हे उद्धव ! मनुष्य का कल्याण करने के लिए मैंने ही ज्ञानयोग, कर्मयोग एवं भक्तियोग का उपदेश किया है । परम कल्याण के लिए इन तीनों के अतिरिक्त और कोई उपाय नहीं है (११/२०/६)'' इस वाक्य द्वारा इन तीनों योगों को सर्वश्रेष्ठ उपाय क्यों कहा ? अतः आपश्री इन तीनों को छोड़कर अगल से 'आश्रय' ही करना क्यों कह रहे हैं, यह वे **कलौ** इत्यादि शब्दों से बता रहे हैं । यहाँ यह समझ लीजिए कि उपर्युक्त तीनों योग साधनों की अपेक्षा रखते हैं अतः एक कोटि के अंतर्गत कह दिए गये हैं । अर्थात् कर्मयोग कर्म की, ज्ञानयोग ज्ञान की एवं भक्तियोग भक्ति की तो अपेक्षा रखेगा ही परंतु भगवदाश्रय में इनमें से किसी की भी अपेक्षा नहीं है और यह इन तीनों का अनुकल्प भी है अतः अलग से कहा गया है । आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि, ''भगवान के इस आशय को मैं जानता हूँ'' अतः वे **मे मतिः** कह रहे हैं । अर्थात् आचार्यचरण कह रहे हैं कि, भगवान ने वहाँ एकादश-स्कंध में तीन योग की बात किस आशय से कही है और अन्यत्र अनन्य शरणागति की बात किस आशय से कही है, ये वे जानते हैं अतः वे मे मतिः अर्थात् 'यह मेरा मत है' यों कह रहे हैं । अतः वे आज्ञा करते हैं कि, इस ग्रंथ में कहे उपदेशों को मेरी आज्ञा समझकर जो भगवान को/आचार्यचरणों का आश्रय करेगा, उसे भगवान अवश्य 'आश्रय' सिद्ध करा देंगे, यह आशय है ।

स्वरुचा तिरस्कृतपयोदरुचिं यमुनातटे रचितवेणुरवम् ।
व्रजनायकं रुचिरासकरं सततं विभावय मदीयमनः ॥ १ ॥

---

१ **''भगवदाश्रयम्'' इति पाठः हस्ताक्षरे । अन्यपुस्तकेषु यथा स्वीकृतस्तथा समीचीनो भाति ।**

विवेकधैर्याश्रयाणां विवृतिस्तु यथामति ।
कृता तेन प्रसीदन्तु स्वाचार्याः सततं मयि ॥ २ ॥
त्वदीयत्वबशाद्धाष्ट्यांद्यल्लिखितं मयात्र तत् ।
भूयात्स्वाचार्यमोदाय बालधौर्त्यं यथा पितुः ॥ ३ ॥
इति श्रीमदाचार्यचरणैकतानश्रीश्यामलसुतश्रीव्रजराजविरचिता
विवेकधैर्याश्रयविवृतिः संपूर्णा ।
सम्पूर्णोयं ग्रन्थः ।

સ્વકાંતિથી મેઘકાંતિને પણ ક્ષીણ કરનાર,
યમુનાતટે વેણુરવ કરનાર,
મનોહર રાસ કરનાર-વ્રજનાયક,
'શ્રીકૃષ્ણ' નું હે મારું મન, તુ કર સતત ચિંતન ॥ ૧ ॥
મુજ મતિ અનુસાર,
કરી ''વિવેકધૈર્યાશ્રય'' વિવૃત્તિ,
તેનાથી નિજઆચાર્યચરણો,
સદા રહે મુજ પર પ્રસન્ન ॥ ૨ ॥
મુજને ત્વદીયમાની,
ધૃષ્ટતાથી મે જે લખ્યું,
તેનાથી મુજ આચાર્યજી પ્રસન્નથાઓ મુજ પર,
જેમ કોઈ પિતા થાય બાળ ની ધૂર્તતા પર ॥ ૩ ॥

આ શ્રીમદાચાર્યચરણોમાં એકનિષ્ઠ શ્રી શ્યામલસુત ''શ્રીવ્રજરાજ'' દ્વારા વિરચિત ''વિવેકધૈર્યાશ્રય''ની વિવૃત્તિ સંપૂર્ણ થઈ.

अपनी कांति से मेघ की कांति को भी क्षीण कर देने वाले, यमुनातट पर वेणुकूजन करने वाले;
मनोहर रास करने वाले, व्रजनायक 'श्रीकृष्ण' का हे मेरे मन ! तू सतत चिंतन कर ॥ १ ॥
मैंने अपनी बुद्धि के अनुसार 'विवेकधैर्याश्रय' की विवृत्ति की है,
इससे मेरे आचार्यचरण मुझ पर सदा प्रसन्न रहें ॥ २ ॥
स्वयं को त्वदीय मानकर मैंने धृष्टता से यहाँ जो कुछ लिखा है; उससे मेरे आचार्यचरण मुझ पर प्रसन्न हों.
जैसे पिता अपने बालक की धूर्तता पर प्रसन्न होता है ॥ ३ ॥

यह श्रीमदाचार्यचरणों में एकनिष्ठ श्रीश्यामलसुत 'श्रीव्रजराज' द्वारा विरचित 'विवेकधैर्याश्रय' की विवृत्ति संपूर्ण हुई ।